

Károli Gáspár Református Egyetem
Állam- és Jogtudományi Kar
Doktori Iskola
Doktori Iskola vezetője: Prof. Dr. Jakab Éva egyetemi tanár

„A betű megöl, a Lélek pedig megelevenít” (2Kor 3,6b)
**A nomos pneumatológiai megközelítése:
evangélium és törvény, mint
a gondolat-, a lelkiismereti és vallásszabadsághoz való jog forum internumja**
Doktori (Ph.D.) értekezés

Témavezető:
Dr. habil. Köbel Szilvia
egyetemi docens

Készítette:
dr. Ormóshegyi Zoltán

*Hajdúszoboszló
2024*

Tartalomjegyzék

Rövidítések	8
Előszó.....	10
Témavezetői ajánlás.....	12
Bevezetés	13
Fogalmi tisztázás.....	19
Evangélium.....	19
Törvény.....	20
Az emberi jogok, politikai jogok, alkotmányos jogok és a személyiségi jog fogalma. ..	23
A nomos pneumatológiai megközelítése	26
A gondolat-, lelkiismeret és vallásszabadság bibliai fogalma.....	33
Módszertan	37
I. A nomos pneumatológiai megközelítése a Szentírásban. Törvény és evangélium a Szentírásban	44
1.1. Törvény az Ószövetségben.....	44
1.1.1. A törvény fogalma az Ószövetségben	45
1.1.2. A törvény teológiai fogalma	48
1.1.3. Az ószövetségi törvénygyűjtemények főbb jellegzetességei és azok csoportosítása	51
1.1.4. A zsidó jog jogforrási hierarchiája	53
1.1.5. Az ókori izraeli és a közel-keleti jog összehasonlítása.....	55
1.1.6. A mózesi szövetség és a Dekalógus	58
1.1.7. A Szövetség könyve	61
1.2. Evangélium az Ószövetségben	62
1.2.1. Törvény és evangélium a fogság profétáinál	63
1.2.2. Ezékiel	64
1.2.3. Evangélium és törvény Deutero-Ézsaiásnál	68
1.2.4. A nomos pneumatológiai megközelítése az Ószövetségben.....	71
1.3. Törvény az Újszövetségben.....	72
1.3.1. Jézus és a törvény	72
1.3.2. Keresztyének és a törvény.....	73
1.3.3. Törvény és evangélium a Római levélben	77
1.3.4. Törvény és evangélium a Galata levélben.....	80
1.4. Összefoglalás.....	87
II. A nomos pneumatológiai megközelítése a teológiatörténetben	88
1.1. Törvény és evangélium a reformáció idején	88
1.1.1. A reformátori reáldialektika a törvény és az evangélium között	88

1.1.2.	Philipp Melanchthon	89
1.1.2.1	A törvény és az evangélium az 1521-es Loci Communesben.....	89
1.1.2.2.	A törvény és az evangélium az 1559-es Lociban.....	94
1.1.3.	Luther Márton	95
1.1.3.1.	A törvény Luthernél	99
1.1.3.2.	Mit mond Luther a törvény funkciójáról? (<i>usus tertius</i>)	100
1.1.3.3.	A természeti törvény és a mózesi törvény:.....	103
1.1.3.4.	Evangélium Luthernél	104
1.1.3.	Kálvin János	107
1.1.4.1.	Kálvin törvényértelmezése - a krisztológiai és a pneumatikus aspektus összekapcsolása	112
1.1.4.2.	A törvény hármasságáról, rendeltetéséről (<i>officium, Inst II.7,6-13</i>).....	114
1.1.4.3.	Mit mond Kálvin a törvények fajtáiról?	117
1.1.4.4.	A keresztyén szabadság, mint az evangélium által felszabadított lelkiismeret szabadsága	119
2.2.	Evangélium és törvény egymáshoz való viszonya a XX. századi teológiatörténetben	124
2.2.1.	Barth Károly	126
2.2.1.1.	Evangélium és törvény a Római levél kommentárban.....	133
2.2.1.2.	Összefoglaló táblázat münsteri előadásai alapján a teremtő Isten törvényeiről: 135	
2.2.1.3.	Isten igényének alapja	137
2.2.1.4.	Isten igényének a formája.	139
2.2.1.5.	A parancs mint Isten döntése	141
2.2.1.5.1.	<i>Az isteni döntés szuverenitása</i>	141
2.2.1.5.2.	<i>Az isteni döntés határozottsága</i>	142
2.2.1.5.3.	<i>Az isteni döntés jósága</i>	144
2.2.1.6.	A parancs mint Isten ítélete	145
2.2.1.6.1.	<i>Isten ítéletének feltétele</i>	145
2.2.1.6.2.	<i>Isten ítéletének a végrehajtása</i>	146
2.2.1.6.3.	<i>Isten ítéletének a célja</i>	148
2.2.1.7.	Barth összefoglalás.....	152
2.2.2.	Werner Elert	153
2.2.2.1.	Barth és Elert vitája:	153
2.2.2.2.	A törvény mint isteni kényszerrend	154
2.2.2.3.	A végzetes halálra vonatkozó törvény	157
2.2.3.	Török István	160
2.2.3.1.	A törvény és evangélium kapcsolata.....	163

2.2.3.2.	Ébredés és a politika viszonya	164
2.2.4.	Evangélium és törvény mai református értelmezése.....	166
2.2.4.1.	Evangélium és törvény egymáshoz rendelése és megkülönböztetése.....	167
2.2.4.2.	A bűn, a kegyelem és a törvény megismerése	167
2.2.4.3.	Isten törvényének karaktere	168
2.2.5.	Összefoglalás.....	169
III.	A nomos pneumatológiai megközelítése a jogtudományban	175
3.1.1.	A jog interdiszciplináris megközelítése	178
3.1.2	A jog és a törvény jogi fogalma	178
3.1.3	A Római jog által használt jog és törvény fogalmak.....	179
3.1.4	Természetjogi megközelítés	181
3.1.5	Jogpozitivista megközelítés.....	186
3.1.6	Interdiszciplináris jogtudomány	189
3.1.7	Jog és etika	191
3.1.8	A jog és az erkölcs viszonya	191
3.1.9.	A jog mint a kultúra része	194
3.2.1.	A vallásszabadság az alapjogok összefüggésében – mint egyéni alapjog.....	199
3.2.2.	Az emberi méltóság és személyiségi jog.....	200
3.2.3.	Diszkrimináció tilalma	204
3.2.4.	Gondolatszabadság.....	205
3.2.5.	A lelkiismeret szabadságának fogalma	207
3.2.5.1.	A szekularizált vallásszabadság	207
3.2.5.2.	A lelkiismeret fogalma	207
3.2.5.3.	A lelkiismeret jogi fogalma.....	208
3.2.6.	A véleménynyilvánítás szabadsága.....	211
3.2.7.	A magyar szabályozás viszontagságai	214
3.3.	A gondolat-, a lelkiismereti és vallásszabadsághoz való jog kollektív oldalának magyar szabályozása.....	216
3.3.1.	Történelmi előzmények.....	217
3.3.2.	Az egyházakra vonatkozó hatályos szabályozás	219
3.3.3.	Az egyházi jogállás: a vallásszabadság kollektív oldalának érvényesülési kérdései 223	
3.3.4.	Anomáliák a gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadság kollektív jogának hatályos szabályozásában	227
3.3.4.1.	Az állam semlegességének feladása.....	228
3.3.4.2.	A privilegium fori ismételt megjelenése az állami jogrendszerben	228
3.3.4.3.	A vallásszabadság kollektív oldalával kapcsolatos legújabb alkotmánybírószági határozatok az Alaptörvény hatályba lépését követően.....	230

164/2011. (XII. 20.) AB határozat.....	230
6/2013. (III. 1.) AB határozat	233
12/2013. (V. 24.) AB határozat.	235
27/2014. (VII. 23.) AB határozat.....	235
35/2014. (XII. 18.) AB határozat.....	237
15/2015. (V.29.) AB határozat	237
23/2015. (VII.7.) AB határozat.....	238
3144/2015. (VII.24.) AB határozat.....	240
3257/2015. (XII.22.) AB határozat.....	240
17/2017. (VII.18.) AB határozat.....	241
36/2017. (XII.29.) AB határozat.....	242
3.4. Az Emberi Jogok Európai Bíróságának joggyakorlata.....	244
IV. Összegzés.....	255
4.1. Milyen következményekkel járhat a nomos pneumatológiai megközelítése az állami egyházjog számára?.....	255
4.2. Milyen következményekkel járhat a nomos pneumatológiai megközelítése a jogtudomány számára?	260
Felhasznált Irodalom.....	264
Felhasznált jogszabályok	289
Alkotmánybírósági határozatok.....	289
Strasbourggi Bíróság határozata.....	290
Summary	291
Nyilatkozat 1.....	297
Nyilatkozat 2.....	298

Rövidítések

Barth, Karl:

- KD Die Kirchliche Dogmatik. 4 Bde., 13 Teile und 1 Registerbd., Zollikon-Zürich, 1932.
- CD Church Dogmatics, T&T International, London, 2004. Authorised English translation of Die Kirchliche Dogmatik.
- ET Evangelium und Gesetz, Theologische Existenz Heute, n.F.; Nr. 50, C. Kaiser Verlag, München, 1956. Magyar fordítás: *Evangélium és törvény*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1996.

Bekennnisschriften:

- BSLK Die Bekennnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche, 8. Aufl., Göttingen, 1979.

Kálvin, János:

- Inst. Institutio Christianae Religionis, letzte Ausg. 1559.
A keresztyén vallás rendszere, Református Főiskolai Könyvnyomda, Pápa, 1909. Az Institutio-idézetek rövidítései: római szám: könyv; első arab szám: fejezet; második arab szám: szakasz, a fejezet alpontja.
- OS Johannis Calvini Opera selecta, hg von Peter Barth und Wilhelm Niesel, München 1926.

Corpus Reformatorum:

- CR Corpus Reformatorum, Berlin, 1834.

Elert, Werner:

- CG Der christliche Glaube. Grundlinien der lutherischen Dogmatik, 5. Aufl., Hamburg, 1960.
- CE Das christliche Ethos. Grundlinien der lutherischen Ethik, 2. Aufl., Hamburg, 1961.
- LLA Die Lehre des Luthertums im Abriß, 2. Aufl., 1926, Nachdruck Erlangen, 1978.
- ML Die Morphologie des Luthertums, Bd. I. und II, 3. Aufl., München, 1965.

Geréb, Pál:

- BKD Barth Károly Dogmatikája, Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvár, 2006.

Luther, Márton:

- WA M. Luther Werke. Kritische Gessamtausgabe, Weimar, 1883.
- WA.B Briefwechsel,
- WA.DB Deutsche Bibel.
- WA. TR Tischreden

Melanchthon, Philipp:

- StA Melanchthons Werke in Auswahl (Studienausgabe), hg. von Robert Stupperich, Gütersloh 1951.; darin Bd. II, 1 und 2 (1952-1953) die Loci von 1521 und

1559.

Peters, Albrecht:

GE Gesetz und Evangelium, Gütersloher, Verlagshaus, 2. Aufl., Gütersloh, 1994.

AB Alkotmánybíróság
 Alaptörvény Magyarország Alaptörvénye
 Alkotmány A Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény
 Ehtv.1 A lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi C. törvény
 Ehtv. A lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi CCVI. törvény
 i.m. idézett mű
 Ptk. 2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről
 tv. törvény
 uo. ugyanott
 v. versus

Kézirat lezárva: 2024. március 28.

Előszó

Evangélium és törvény, teológia és jog: életem meghatározó fogalmai. A két tudományterület kapcsolatáról szóló kutatásnak az egyik részeredményét mutatja be a jelen doktori értekezés. A téma iránti érdeklődésem meglehetősen hosszú időre nyúlik vissza. Gimnáziumi éveim vége felé két hivatás lebegett a szemem előtt: lelkész vagy jogász. Isten hívásának engedelmessé a teológiára mentem. Legfőbb vágyam az, hogy Isten élő Igéjét, az evangéliumot hirdethessem. Teológus éveim alatt Isten adott egy másik „indítást” is, hogy jelentkezsem a jogi egyetemre. Feltették számomra sokszor és sokan a kérdést: Te most valójában mi akarsz lenni: jogász vagy lelkész? Aztán „lelkész–jogász” lettem, és megadatott számomra az a különös kiváltság, hogy a két tudomány kapcsolódási pontjait kutathatom, továbbá a gyakorlatban is folytathatom mindkét hivatást. Ebből az érdeklődésből és gyakorlati tapasztalatból született egy teológiai és egy jogi szakdolgozat, több OTDK dolgozat, családjogi szakjogászi diploma, valamint jogi szakvizsga és a jelen doktori disszertáció.

Ezen munka nem jöhetett volna létre Isten támogató-védő segítségével, édesanyám¹ anyagi, szellemi-lelki támogatása nélkül. Hálával és köszönettel tartozom szerető Istenemnek, édesanyámnak és professzoraimnak: Szathmáry Béla professzor úrnak, aki bevezetett az egyházjog tudományába és az egyetemi oktatásba, és mindenkor készséggel állt a rendelkezésemre, ha segítségre volt szükségem; Robert E. L. Rodgers észak-írországi jogász-lelkész dogmatika professzor úrnak, akivel többször konzultálhattam, aki rendszeresen küldte számomra az itthon el nem érhető szakirodalmakat Észak- Írországból; Hans Schwarz és Michael Welker professzor uraknak, Pribula László bírósági úrnak². Kutatásom négy hónapját a Princeton Theological Seminary könyvtárában tölthettem. Immár második alkalommal adatott meg számomra ez a kivételes lehetőség.³ A kutatói

¹ Édesanyám: Ormóshegyiné Dr. Nagy Ida (1940-2021) házi orvos, címzetes főorvos 2021. október 4. napi hazaköltözéséig mindenben támogatott. Hazaköltözése után is szeretetével és imádságával tovább támogat, hiszen a szeretet az soha el nem fogy (1Kor13,8).

² Különösen nagy segítséget jelentett a számomra a Dr. Pribula László által szerkesztett tudományos konferenciakötet. Pribula László (szerk.): *A jogalkalmazás vitatott területei-Vallásszabadság és egyházjog*. Printart-Press, Debrecen, 2015.

³ A 2003/2004-es tanévet a Princeton Theological Seminaryn tölthettem, mint a Magyarországi Református Egyház ösztöndíjas lelkésze. Tanulmányaimat főleg dogmatika és etika területén végeztem. Ezen egy év alatt számos tapasztalatra szert tettem. A sok tanulás mellett megadatott, hogy 2003 novemberében a legnagyobb vallással foglalkozó amerikai civil szervezet konferenciáján vehettem részt Atlantában, amelynek azóta is tagja vagyok (American Academy of Religion & Society of Biblical Literature). Ezen a konferencián számos előadást hallgathattam, és találkozhattam a ma élő és alkotó neves teológusokkal, lelkészekkel (Alister E. McGrath, James Dunn, Stanley Hauerwas). Lehetőségem nyílt kapcsolatokat kiépítenem és beletekinthettem a világ legnagyobb „vallásos piacába”. Teológiai alapvetés és kibontakozás volt számomra ez az ösztöndíjas

ösztöndíjamat George Hunsinger professzor irányítása alatt töltöttem. Itt a Barth Ph.D. szeminárium látogatása mellett kutatást folytattam az evangélium és a törvény viszonyáról, különös tekintettel arra, hogy hogyan jelenik meg ez a téma Barth Károly írásaiban. Az itt eltöltött kutatásom nagyrészt Barth *Evangelium und Gesetz* című munkájának⁴ a közeli olvasását jelentette.⁵ Nagy hálával gondolok korábbi princetoni tanárainra: Daniel Migliourere és Max Stackhousra.

A dolgozat interdiszciplináris részének az elkészítéséhez nagy segítséget jelentett prof. John Wittével⁶ való találkozás és konzultáció.

A jogász professzor sokat segített, bátorított értékes tanácsaival és hatalmas adag szakirodalommal.

Végül, de nem utolsósorban hálás szívvel és köszönettel említem meg témavezetőmet, Köbel Szilviát, aki felkért az általa szerkesztett, a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán jelenleg használt egyházjogi tankönyvbe⁷ több fejezet megírására. Továbbá visszahívott az egyetemi oktatásba is, és mellém állt, bátorított a dolgozat befejezésében.

Köszönöm mindazoknak, akik életem viharos időszakában bátorítottak és erősítettek, hogy magánéleti, családi tragédiák, betegségek mellett, sőt azok ellenére ez a dolgozat elkészülhetett.

Isten áldása kísérje az olvasót és mindazokat, akik ezen ellentmondásosnak tűnő két tudomány kapcsolódási pontjait kutatják vagy alkalmazzák teológusként, lelkipásztorként, joghallgatóként, jogászként, illetve egyetemi oktatóként!

év. A sok elméleti és tudományos program mellett igehirdetői szolgálatokat is végeztem több gyülekezetben (Trenton, Perth Amboy).

4 Barth, Karl: *Evangelium Und Gesetz*, Theologische Existenz Heute, n. F.; Nr. 50. C. Kaiser Verlag, München, 1956.

5 Prof. Hunsinger által javasolt módszer az úgynevezett „close reading”. Ami tulajdonképpen a szöveg közeli, „szoros” olvasatát jelenti. Hunsinger, George: *How to Read Karl Barth: The Shape of His Theology, with Special Reference to the Conception of Truth*. Oxford University Press, Oxford, 1991.

6 Prof. John Witte az Emory Egyetem Jogi Fakultásának jogászprofesszora, és a *Center for the Study of Law and Religion at Emory University* igazgatója.

7 Köbel Szilvia (szerk.): *Az Állami és a Felekezeti Egyházjog Alapjai*. Patrocinium Kiadó, Budapest, 2016 és a 2. átdolgozott kiadás 2019, valamint a harmadik átdolgozott kiadás 2022.

Témavezetői ajánlás

TÉMAVEZETŐI AJÁNLÁS

dr. Ormóshegyi Zoltán:

„A betű megöl, a Lélek pedig megelevenít” (2Kor 3,6b)

A nomos pneumatológiai megközelítése: evangélium és törvény, mint a gondolat-, a lelkiismereti és vallásszabadsághoz való jog forum internumja című PhD értekezéséhez

A disszertáció Szerzőjének témaválasztása két diszciplína határterületén mozog, nevezetesen a jogtudomány és a hittudomány határterületén. Ormóshegyi Zoltán mindkét tudományágban rendelkezik diplomával, így a jogász és a református teológus felkészültségével mindkét tudományági megközelítésben kompetens. Ez a megállapítás nem csupán az elméleti felkészültségre értendő, ugyanis a Szerző mind lelkipászorként, mind pedig jogászként gyakorlati tapasztalatokat is szerzett. Ormóshegyi Zoltán már a jogász szakdolgozatát (2008) is ebből a témakörből merítette, azóta számos közleménye jelent meg, továbbá külföldi kutatásokat is folytatott. Társzerzője a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán az oktatásban használt egyházjogi tankönyvnek, valamint a tantárgyat Ormóshegyi Zoltán korábban óradóként oktatta is. Kiemelkedő jelentőségű, hogy a Károli jogi karán egyházjogi témában doktori disszertáció készül, amely gazdagítja a Kar szellemiségéhez kötődő protestáns egyházjogtudomány művelését.

Az értekezés az állam- és jogtudomány vizsgálati területére tartozó lelkiismereti és vallásszabadság kevéssé feldolgozott „forum internum” fogalmi elemét járja körül. Az ember belső, lelkiismereti meggyőződésének területe az állami jog számára érinthetetlen, emiatt nagyon értékes a dolgozatnak ebben a vonatkozásban a teológiai szemszögből elvégzett vizsgálata, amely a Szerző szerint a jogtudomány számára is hasznosul. A disszertációban megjelenik a „törvény” fogalmának a hittudományi (evangélium és törvény) elemzése, ezen belül is kiemelten jelennek meg a reformátori megközelítések. A dolgozat a világi egyházjog szempontjait és alapelveit is tartalmazza, megjeleníti az alapjogi felfogást is. Ennélfogva mind a Felekezeti Egyházjog, mind pedig az Állami Egyházjog területét vizsgáló disszertáció illeszkedik a Karon oktatott egyházjogi stúdium tematikai rendszeréhez.

Meglátásom szerint Ormóshegyi Zoltán doktori értekezése alapos, kiforrott munka, tudományos színvonalon mutatja be a címben jelöl témát. Az értekezés új tudományos eredményt mutat fel, hiánypótló munka. A Szerző széleskörben dolgozott fel mind hazai, mind pedig külföldi, idegennyelvű forrásokat. A dolgozat terjedelmét, és egyéb formai követelményeit illetően megfelel a doktori értekezésekkel szemben támasztott követelményeknek. A 2024. február 27.-én megtartott műhelyvitán rögzített kisebb javításokat a Szerző a dolgozatban elvégezte. Mindezek alapján Ormóshegyi Zoltán dolgozatát alkalmasnak tartom nyilvános védésre bocsátani.

Budapest, 2024. március 28.

Dr. habil. Köbel Szilvia PhD

intézetvezető, tanszékvezető-helyettes egyetemi docens

Bevezetés

„Ő tett alkalmassá minket arra, hogy az új szövetség szolgálói legyünk, nem a betűé, hanem a Léleké, mert a betű megöl, a Lélek pedig megelevenít.” (2Kor 3,6)

A témaválasztás indoka az előszóban már megfogalmazásra került. A teológia művelésében az emberi jogok teológiai gyökerei foglalkoztattak. Jogászként pedig érdeklődésem körébe került a két tudományterület közötti kapcsolatok keresése. Meglátásom szerint a kapcsolatot az emberi jogok jelentik, amelyeknek „anyajoga” a vallásszabadság joga. A vallásszabadság jogának van egy egyéni alapjogi oldala, amely a természetes személyeket illető jog, a személyiségük része és ebben az értelemben korlátozhatatlan, míg a jog külsőképpen gyakorlása korlátozható. A vallásszabadság jogának van egy kollektív oldala is, amely az egyházat, és általában a közösségi vallásgyakorlás formáit öleli fel. A főbb vizsgálati szempont az, hogy a teológia és az itt megfogalmazott pneumatológiai megközelítés hogyan gazdagíthatja az állami egyházjogot. A tudományos elemzés a törvény és evangélium Szentírásban és teológiatörténetben megjelenő elemzésével kezdődik, majd ezt követően a gondolat-, a lelkiismeret és a vallásszabadság jogának hazai szabályozása bemutatása és elemzése következik.

A teológiában és a jogtudományban is találkozunk azzal a jelenséggel, hogy a jogszerűség látszatával születnek olyan döntések, amelyek megfelelnek ugyan a törvény betűjének, de a törvény szellemével ellentétesek. Betű szerint jogszerűnek mondhatók, de valójában teljesen ellentétesek az Isten és a felebarát szeretetével, illetve az ebből levezethető emberi méltósággal, az ember külső-belső szabadságának a biztosításával. Ezen visszaélések megelőzése végett fogalmazódtak meg a metsző élességű prófétai kritikák, Jézus és Pál apostol törvénytárgyalásai.

Hogyan lehet egy szervezetet (állam, egyház) úgy igazgatni, hogy – az előbbi visszaéléseket elkerülve – a lehető legteljesebb mértékben megvalósulhasson az ember külső és belső szabadsága?

Ebben a vizsgálódásban új eredményeket hozhat a klasszikus törvény - evangélium témának egy újszerű pneumatológiai, interdiszciplináris megközelítése, amikor a törvény és evangélium klasszikus teológiai témáját az ember külső és belső szabadságának a nézőpontjából közelítjük meg.

Az ember belső szabadságát az Istennel való személyes kapcsolat adja. Azonban ahogyan az Istennel és az embertársakkal való kapcsolat összetartozik, úgy a külső és belső

szabadságnak is együtt kellene járnia. Bonhoeffer ezt így fogalmazza meg: „Isten az embert a maga képására teremtette. Ez azt jelenti, hogy ahogyan Isten, az ember is szabad, a szabad Isten teremtése. Isten ígéje által szabad arra, hogy az Istent dicsérje. A Biblia szerint ez a szabadság nem valami, amivel az ember a maga érdekében rendelkezik, hanem azért kapja, hogy szolgáljon másoknak. A szabadság kapcsolat két személy között. Szabadnak lenni annyi, mint a másik ember rendelkezésére állni, a másokkal való kapcsolatomban lehetek igazán szabad.”⁸

Az ember belső szabadsága magában foglalja a gondolat és a lelkiismeret szabadságát. Az ember külső szabadságának egyik kifejeződése a vallásszabadság és az ebből kifejlődött emberi jogok.⁹ Az ember a bűnesettől kezdve elveszítette a külső és belső szabadságát, ezért Isten terve az volt, hogy helyreállítsa. Tette ezt úgy, hogy kiválasztott egy népet, a zsidókat, akiknek adott egy ígéretet (evangéliumot) és a törvényt. A választott nép azonban ezekkel a nagyszerű lehetőségekkel nem tudott élni. A törvény külső kényszere, a királyság intézménye nem eredményezett jogkövető magatartást, ezért Isten Szabadítót adott Jézus Krisztus személyében. Ő az, akiben beteljesedtek a bibliai próféciák, vagyis Szentlelke által Ő az, aki a szívünkbe írja az Ő törvényét. Ez a szívbe írott törvény többé nem külső kényszer, hanem belső erő, motiváció.

Isten Jézusban elvégezte a Szentlelke által azt, amit nem tudott elvégezni sem a bibliai, sem a szekuláris törvény. Lehetővé tette az „önkéntes jogkövetést”. Azaz helyreállította az ember külső és belső szabadságát. Ebben a helyreállító munkájában azonban mindig használ eszközöket. Milyen szerep jut ebben a teológiának és a jogtudománynak? Reménység szerint erre a kérdésre adja meg a választ a nomos pneumatológiai megközelítése.

Jelen értekezés első részében az kerül bemutatásra, hogyan jelenik meg a törvény és az evangélium a Szentírásban, mit ért a Szentírás a törvény és az evangélium fogalmán. Tekinthető-e a törvény és az evangélium egymáshoz való viszonya a gondolat-, a lelkiismeret és a vallás szabadsága forum internumának?

⁸ Bonhoeffer, Dietrich: *Creation and Fall ; Temptation: Two Biblical Studies*, 1st Touchstone ed. Simon & Schuster, New York, 1997, 37.

⁹ Schweitzer Gábor: *Lelkiismereti és Vallásszabadság*. In. Lamm Vanda (szerk.): *Emberi Jogi Enciklopédia*. HVG- Orac Kiadó, Budapest, 2018, 463-469.

„A lelkiismeret belső döntésének a jogát a kényszermentességre a jogi szakirodalom forum internumnak, a teológia legtöbbször a lelkiismeret szabadságának hívja.” – állítja David Baer.¹⁰

Isten az evangéliumon és a törvényen keresztül igazgatja, vezeti az Ő népét. A kettő elválasztása, illetve a sorrend felcserélése az ember belső szabadságát veszélyezteti. Isten az evangélium és a törvény egységén és sorrendjén keresztül az ember belső szabadságát munkálja. Ennek a teológiatörténetben megjelenő lenyomatait, főbb csomópontjait, valamint ívét szándékozik bemutatni ezen értekezés második része. Itt szeretném megjegyezni, hogy a teológiatörténeti rész azért kezdődik a reformáció korával, mert osztom Schweitzer Gábor álláspontját, miszerint „az alapjogok újkori elismerése [...] nem a felvilágosodáshoz, illetve az amerikai és francia forradalmi deklarációkhoz, hanem a reformáció korához köthető.”¹¹

A belső szabadság után, a dolgozat harmadik részében az kerül a középpontba, hogy a gondolati és lelkiismereti szabadság forum externumának számító vallásszabadság hogyan jelenik meg a magyar állami egyházjog rendszerén belül. Hogyan és milyen eszközökkel történik az emberi jogok anyajogának számító gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadsághoz való jog hazai szabályozása? Milyen normatív összehasonlítást tehetünk a bibliai törvény és evangélium fogalmából? Milyen inspirációkat adhat az evangélium és a törvény a gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadság vonatkozásában? A dolgozat ezen részében a nemzetközi kitekintés csupán az Emberi Jogok Európai Bírósága gyakorlatának ismertetésére és a legfontosabb iránymutatásokra terjed ki.

A dolgozatban felállított hipotézis szerint Barth *Evangelium und Gesetz* című munkájában bemutatott teológiai megközelítés¹² tárja elénk a legvilágosabban az ember belső szabadságának a titkát. Azonban, hogy megértsük a barthi megközelítés lényegét, szükséges, hogy az idevezető út főbb állomásait is megismerjük. A bibliai és a teológiatörténeti részben a klasszikus törvény és evangélium sorrendet követjük.

A Melancthonnál, Luthernél, Elertnél megjelenő feszültség a törvény és evangélium egymáshoz való viszonyát illetően felteszi számunkra a kérdést: értelmezhető-e a vallásszabadság forum internumának az evangélium és a törvény „reáldialektikus

10 Baer, David: *Nagyító alatt az egyházügyi törvény: A vallásszabadság védelmében*. Wesley János Kiadó, Budapest, 2014, 29.

¹¹Schweitzer Gábor: *Lelkiismereti és Vallásszabadság*. In. Lamm Vanda (szerk.): *Emberi Jogi Enciklopédia*. HVG- Orac Kiadó, Budapest, 2018, 463.

¹²Barth Károly volt az, aki a teológia klasszikus tételének számító törvény és evangélium sorrendet evangélium és törvény sorrendre változtatta. Ennek a teológiai tételnek a részletes kifejtésére a későbbiekben fog sor kerülni.

ellentéte”¹³ Az egyházban, a teológián belül megvalósítható-e a lelkiismeret és a gondolat szabadsága? Értelmezhető-e ez a fajta szabadságjog a teológiában és az egyházban? Mit tehet a teológia és a jogtudomány annak érdekében, hogy a minőségi emberi élet alapfeltételének számító gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadság joga egyaránt érvényesüljön a teológiában, az egyházban, illetve a világi jogalkotásban is?¹⁴

A dolgozat célja, hogy egyik területen se alakulhasson ki olyan totalitárius rendszer, amelyről Illyés Gyula a következőket mondja:

„...mert zsarnokság szól
lázból, harangozásból,
a papból, kinek gyónol,
a prédikációkból,
templom, parlament, kánpad,
megannyi színpad.”¹⁵

A Kálvinnál megjelenő külső és belső szabadság összekapcsolása megnyit számunkra egy olyan új utat, amelyből rengeteg áldás származott az élet minden területén. Ahogyan evangélium és a törvény nem ellentétes fogalmak, úgy az ember külső és belső szabadságának sem kell szemben állnia egymással. Az evangéliumnak és a törvénynek van mondanivalója a teológia és az egyház falain kívül is. Ezt a nézetet képviseli a kálvinizmus¹⁶, de a barthi teológia is a maga sajátosságaival együtt.

Az evangéliumhoz és törvényhez való helyes viszonyulásunk döntő hatással van teológiánkra, igehirdetésünkre, egyházi jogalkotásunkra, vagyis a teljes emberi magatartásunkra. Az emberi lélek számára a teljes belső szabadságot az evangélium jelenti. A teológia feladata ennek az örömhírnék a hirdetése és alkalmazása az egyház minden tevékenységében. A jogtudomány feladata pedig a szabadság külső feltételeinek a megteremtése, a kényszermentes, emberhez méltó élet feltételeinek a biztosítása.

13 A törvény és evangélium kapcsolatát Werner Elert reáldialektikusnak írja le, ez a kifejezés tőle származik. Elert, Werner: *Törvény és evangélium*. (ford: Ittész Gábor). In Keresztyén Igazság, Az Ordass Lajos baráti kör folyóirata, 1994. 22. szám, 5. https://medit.lutheran.hu/files/keresztyen_igazsag_1994_2.pdf.

14 Magától értetődőnek tartjuk azt, hogy amíg a vallásszabadság jogának az érvényesülése csak az egyház falain kívül lehetséges, addig a gondolat és lelkiismeret szabadsága a teológián és az egyházon belül is értelmezhető.

15 Illyés Gyula, *Egy mondat a zsarnokságról*.

16 A kálvinizmus kifejezéssel kapcsolatosan szem előtt kell tartanunk, hogy ez egy többjelentésű gyűjtőfogalom. Lsd: Bogárdi Szabó István: *Kálvin és kálvinizmus irányzatok Magyarországon, különös tekintettel a két világháború közötti egyház- és teológiatörténetben*. In *Confessio*, 2009/2, 24-34.

Révész Imre szerint ennek a kifejezésnek a használata nem is egészen veszélytelen. Szűcs Ferenc találó hasonlata szerint Kálvin és a kálvinizmus kapcsolata olyan, mint a forrás és a felduzzadt folyam közötti viszony. Lsd: Szűcs Ferenc: *Kálvin olvasása közben, Válogatott írások*. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 2016, 13.

Ez a kettő pedig a gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadság jogában, illetve az ebből kifejlődő emberi jogokban található. „A vallásszabadság tehát egy kettős kényszermentességről szól. Az első az úgynevezett forum internummal, a második pedig a forum externummal kapcsolatos, azaz a belső meggyőződésből fakadó külső cselekvéssel, amelyet nem szabad akadályozni, amíg a közrendet nem zavarja meg.”¹⁷

A dolgozatban az alábbi hipotézisek kerülnek meghatározásra:

1. A Szentírásban a törvény és az evangélium fogalmának és sorrendjének a megismerése gyümölcsözően hathat a teológia művelésére és a jogtudomány törvény és jog fogalmát is gazdagíthatja, megnyitva ezzel az interdiszciplinaritás perspektíváját, és a fogalmi lehatárolások problematikájához tisztázó igényű segítséget nyújthat. Az Ószövetség törvényfogalmainak (micva, mispat, tóra) kifejtése és megismerése segítheti a letisztultabb szakmai diskurzusokat. Az újszövetségi nomos az a fogalom, amely a különböző korok és gondolkodók reflexióit katalizálta, még akkor is, ha a „törvény” közelről sem tekinthető a nomos pontos fordításának. Ehhez fontos megjegyezni, hogy teológiai értelemben a Jézus által alkalmazott törvényértelmezés és „jogforrási hierarchia” sajátos lényeglátást tükröz, ugyanis ebben a kontextusban a jogalkotó és a jogalkalmazó isteni személy egy és ugyanaz. A világi, állami jogalkotás, különösen a mai jogállami felfogás és kontextus ettől nagyban különbözik, főként az állam és az egyház különvált működése koordinátarendszerében. A törvény és evangélium egymáshoz való dinamikus viszonyának a bemutatása a tudományos vizsgálódás hasznára válhat, és az egyházjogtörténet területén újszerű megközelítést eredményezhet.

2. A teológiatörténetben a reformátori és az újreformátori teológiában a törvény – evangélium, evangélium – törvény egymáshoz való viszonyának a tisztázása, megértése pneumatológiai nézőpontból gazdagíthatja perspektívánkat. Illetve felfogható úgy is a klasszikus törvény – evangélium egymáshoz való viszonyának a tisztázása, mint a gondolat, a lelkiismeret és vallás szabadsága forum internuma, mivel ezen fogalmak egymáshoz való viszonya a keresztyén szabadságon belül értelmezhető. A keresztyén szabadság pedig nem választható el a jog által garantált külső szabadságtól. A teológiatörténet vizsgálódás „csúcát” jelenti a barthi megközelítés, amit a magyar viszonyokra többek között Török István teológiai kritikájával kiválóan alkalmazott és kifejtette, hogy a természeti törvény csak közvetett módon Isten akarata és érvénye nem feltétlen.

¹⁷ David Bear, i.m. 30.

3. Ez a fajta pneumatikus megközelítés nemcsak a teológia tudományán belül, hanem a jogtudományban, így a felekezeti egyházjogban is alkalmazható, és részben az állami egyházjogban is, különösen a gondolat-, a lelkiismeret és a vallás szabadságához való jog magyar szabályozása terén. Az emberi jogok ugyanis – a szakirodalom konszenzusos álláspontja szerint, fent már utaltunk rá – a vallásszabadságból fejlődtek ki. Az ember külső-belső szabadsága nem filozófiai termék, hanem az ember személyiségének, az ember méltóságának legmeghatározóbb aspektusából ered. Ezért az evangélium – a Szentlélekkel betöltött személyek által – jelen lehet a társadalmi élet bármely területén. Az egyházi igazságszolgáltatásnak és általában az egyházi jogalkalmazásnak nem csupán a törvény betűjéhez, hanem az isteni pneumához kellene igazodnia. Ez azonban a világi, állami jogalkotástól és jogalkalmazástól nem várható el, ugyanis nincs meg az az ösztársadalmi homogenitás, amely ugyanazon hitelvi rendszert egy az egyben igazságként fogadna el. Jelen dolgozatnak az is a célja, hogy tisztázó jellegű legyen az állami és az egyházi (vallási) jog közötti lehatárolás, illetve szembeállítás, amelyet a fentiekben is említettünk.

Fogalmi tisztázás

Evangélium

Barth Károly szerint: „Aki a törvény és az evangélium kapcsolatával akar foglalkozni, annak először az evangéliummal kell kezdenie. Azt látjuk a Bibliában, hogy az ígéretet (evangéliumot) 430 évvel később követte a törvény (Gal 3,17). A törvény el van rejtve a Szövetség ládájában, így van elrejtve az evangéliumban a törvény. Isten ígéje az igazság szava. Isten ígéje mindig kegyelem, szabad, szuverén kegyelem.”¹⁸

Barth megállapításait szívünkbe zárva és a későbbiekben részletesen bemutatva foglalkozunk az evangéliummal.

Az evangélium mint örömhír, jó hír, Jézus Krisztus életéről, haláláról és feltámadásáról szól. Az *euangelion* görög szó szorososan összefügg a *kerusso*, *didasko*, *laleo* kifejezésekkel.¹⁹ Ez a kifejezés az őskeresztyéneknek már magát a keresztyén életet és a missziót jelentette.²⁰ Az ószövetségi *baszar* az evangélium héber fordítása. Ez a szó győzelmi hírt jelent (1Sám 31,9). Különösen fontos szerepe van ennek a kifejezésnek a késői ézsaiási tradícióban. Isten szabadító tettet jelenti, amikor kihozza a népét a babiloni fogságból (Ézs 40,9; 41,27; 52,7; 60,6; 61,1). A Targum szintén használja ezt a kifejezést a messiási korra vonatkozóan (Ézs 52,7).²¹

Amikor evangéliumról szólunk, akkor azt a jó hírt értjük alatta, amit Isten tett az emberért Jézus Krisztusban. Isten konkrét tetteire utalunk, aminek következményei vannak a teológiában, jogtudományban és a közéletben egyaránt.

Istennek Jézus Krisztusban adott kijelentésének a fényében láthatjuk meg az igazi világosságot és örömet. Minden világosság ebből a forrásból származik. Azonban a bűneset utáni elesett állapotunkban nem vagyunk képesek arra, hogy ezekből felismerjük Isten egyetlen kijelentését. Amikor evangéliumról beszélünk, akkor Jézusról beszélünk. Ez a régi hír a Szentlélek által mindig új is egyben. Ezért kereshetjük Jézus „nyomait” éppúgy a Szentírásban, mint a teológiában és a jogtudományban egyaránt.²²

18 Barth Károly: *Evangelium és törvény*. Kálvin János Kiadó, Budapest, 1996, 6.

19 Az Ószövetség görög fordításában a – Septuagintában – az *eunagelidzo* (kihirdetni egy jó hírt) huszonháromszor szerepel.

20 *The New Interpreter's Dictionary of the Bible Vol 2*. Abingdon Press, Nashville, TN, 2006, 630.

21 uo.

22 Az evangélium alatt tehát nem csupán egy irodalmi műfajt, nem isteni jogot értünk. Nem követjük Harnack historisztikus megközelítését sem. Adolf Harnack abból a feltevésből indult ki, hogy a keresztyénség történeti jelenség. Kutatásaiban az evangéliumot kontrollálta a keresztyénség történeti

Egyetértve George Knighttal azt mondhatjuk, hogy az evangélium gazdagságát soha nem fogjuk tudni teljes egészében megragadni. Hiszen az evangéliumban ott van a lélek belső békéje, az életet, társadalmat átformáló erő. „Emlékezve az emberiség szükségére, soha ne bántsunk más keresztyéneket azért, mert az evangéliumon mást értenek, mint amit mi. Inkább dicsérrünk kellene az Istent azért, hogy az evangéliumban a világ minden szükségére megvan a válasz.”²³

Nem minden evangélium, de az evangéliumban minden benne van. Az evangélium nem azonos az evangélium hatásaival. Ezért egyetértve Timothy Kellerrel elmondhatjuk, hogy „az evangélium világos és érthető üzenet, de nem egy végletekig egyszerűsített üzenet.”²⁴

Az evangélium bibliai jelentéstartalma után megvizsgáljuk, hogy az evangélium hogyan jelenik meg a reformátoroknál, az újreformátori teológiában, valamint megjelenhet a jogalkotásban és a jogalkalmazásban is.

Az evangélium jogalkotásban való megjelenésére lehetőséget teremtettek az úgynevezett ébredési mozgalmak.²⁵

Törvény

A törvény fogalmánál a bibliai törvényfogalmakból indulunk ki, de továbblépünk a törvény szekuláris jogi fogalma felé. A Szentírásban a törvény fogalma meglehetősen sokrétű. Az ószövetségi *Tóra* elsősorban azon parancsolatokra, rendelkezésekre, tanításokra utal, amelyet Isten Mózesen keresztül adott a Sínai hegyen a választott népnek. A *Tóra* tehát egyszerre utal a Dekalógusra és Mózes öt könyvére (*Pentateuchus*). A rabbinikus judaizmusban ez a fogalom egyaránt jelentette a szóbeli és az írott *Tórát*.²⁶

Az újszövetségi *nomos* fogalma magában foglalja a mózesi parancsolatokat, Mózes öt könyvét, sőt jelenti az egész Ószövetséget (Jn 10,34; Róm 3,19; 1Kor 14,21).²⁷ A Biblián kívül a görögök kifejlesztették ennek a fogalomnak a jogi, politikai megfelelőjét. Platon ezt a szót használja, amikor a természeti törvényre, az erkölcsi törvényre, valamint a világban megjelenő isteni jogra utal. Amikor a „*fűsis*” fogalmától különválasztják, akkor jelenti a

23 Knight, George Angus Fulton: *Law and Grace: Must a Christian Keep the Law of Moses?* Westminster Press, Philadelphia, 1962, 13.

24 Keller, Timothy: *Gyülekezet a Központban*. Harmat-Kálvin-Luther Kiadó, Budapest, 2019, 46.

25 Bütösi János: *Theological Analysis of the Great Awakening in Jonathan Edwards writings and activities*. Kézirat, Princeton, 1949, 91-185.

26 *The New Interpreter's Dictionary of the Bible*, Vol 3, 587.

27 uo.,594.

világi, szekuláris jogot is. A szofisták az V. század vége felé a szerződés fogalmával is összekapcsolták.²⁸ A *nomos* tehát elsődlegesen a *tóra* héber szó görög fordítása, azonban a klasszikus görögben jelenti mindazt, ami jó, így utal a rendre, hagyományra, szokásokra is. Érdekes kérdést vet fel a *nomos* fogalmával kapcsolatosan Czeglédi Sándor, amikor tanulmányában bemutatja, hogy a német nyelvű teológiai irodalomban, hogy alakult a *nomos* teológiai megközelítése.

„A népet az isteni eredetű *nomos* teszi néppé. A *nomos* valamely közösség Istentől rendelt természetes konstitúciója: egy nép megszentelt erkölcsi, szokásai, alkotmánya, értékelései. Minden népnek megvan a maga sajátos *nomos*-a, amely összetartja a nép közösségét.”²⁹

Ez a törvény (akár a zsidó- akár a görög gyökereit nézzük) merőben más, mint a Római jog által kimunkált törvényfogalom.³⁰ Azonban, ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy a Római jog a római vallásból nőtt ki,³¹ akkor gyümölcsöző lehet a két különböző törvényfogalomnak az egymás mellé állítása. De hogyan lehet összekapcsolni ezeket az eltérő törvényfogalmakat?

Az egyik lehetséges megoldás a természeti törvényre való hivatkozás. A természeti törvénynek van szakrális és profán megközelítése. A szakrális-keresztyén megközelítése ennek a témának meglehetősen komplex.³² Máshogyan közelítenek a témához az ortodox teológusok,³³ illetve a római katolikus teológusok, akik köztudottan nagy jelentőséget tulajdonítanak a természeti törvénynek.³⁴ Joseph Ratzinger szerint: „A természeti törvényre vonatkozó alapvető érvelés volt az, amely a Római Katolikus Egyházat hosszú ideje segíti az akadémiai és a világi társadalommal való hatékony párbeszédben.”³⁵ Egyes teológusok Isten akaratából vezetik le (Scotus, Ockam), mások a dolgoknak a lényegéből (Aquinói Tamás).³⁶

28 Kittel, Gerhard- Bromiley, Geoffrey William and Friedrich, Gerhard: *Theological Dictionary of the New Testament Vol 4*. Michigan, Grand Rapids, Eerdmans, 1964, 1024.

29 Czeglédi Sándor: *A választott nép*. Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet, Budapest, 1940, 6.

30 A Római jog és törvény fogalmának részletes kifejtését lsd: Witte, John: *Law and Protestantism: The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*. Cambridge University Press, Cambridge; New York, 2002, 42–46.

31 Knight, *Law and Grace*, 18.

32 VanDrunen, David: *Divine Covenants and Moral Order: A Biblical Theology of Natural Law*, Emory University Studies in Law and Religion. William B. Eerdmans Publishing Co, Grand Rapids, Michigan, 2014.

33 Witte John and Alexander, Frank S. (ed.): *The Teachings of Modern Orthodox Christianity on Law, Politics, and Human Nature*. Columbia University Press, New York, 2007.

34 Witte, John and Alexander, Frank S. (ed.): *The Teachings of Modern Roman Catholicism: On Law, Politics, and Human Nature*. Columbia University Press, New York, 2007.

35 Welker, Michael and Etzemüller, Gregor (ed.): *Concepts of Law in the Sciences, Legal Studies, and Theology*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2013, 1.

36 Engen, J. Van: *Natural Law* In Elwell W.(ed.) *Evangelical Dictionary of Theology*. Grand Rapids, Baker, 1984, 751- 752.

A protestáns teológia meglehetősen „bizalmatlanul” tekint erre a témára attól kezdve, hogy Karl Barth az Emil Brunnerrel való vitában határozottan nemet mondott a természeti teológiára³⁷ és az Isten és az ember közötti kapcsolódási pontra (*Anknüpfungspunkt*).³⁸ A Barth–Brunner vita jelentősen hatott a természeti törvényről szóló protestáns gondolkodásra. A természeti törvényről szóló tanítást azonosították a természeti teológia elvetésével. Barth álláspontja azonban az volt, hogy Isten nem ismerhető meg az *analogia entis* útján, csak az önkijelentése által, amire az ember hittel válaszolhat. Ez az *analogia fidei* útja.

A téma nehézségét az adja, hogy Barth és Brunner egyaránt Kálvint is idézik, amikor megfogalmazzák az álláspontjukat. Kálvin a természeti törvénnyel kapcsolatosan elfogadja ugyan a középkori nézeteket, de két ponton újra definiálja azt. Először is a természeti törvény a természet rendjére utal, ezáltal Istenre mutat. A természetjog állandó, az emberi bűn és lázadás ellenére is. Isten kegyelme tartja fenn a teremtett világot. Másrészt a természeti törvény erkölcsi rend (*moral order*), amit a teremtésből vezet le.³⁹ A lelkiismereten keresztül szólal meg az erkölcsi törvény az ember szívében. Azaz Kálvin Isten megismerésének kettős útjáról beszél (*duplex cognitio Dei*). A természeti törvény (*lex naturalis*) alapján van egy természet szerinti ismeretünk Istenről mint teremtőről. Isten tehát felismerhető a természetben és a Szentírásban. Istenről beszél a természet és a történelem egyaránt, ebben a felfogásban Augustinust követi Kálvin, de nyomatékosan hangsúlyozza, hogy üdvözítő ismeretet Istenről csak a Szentírás alapján kaphatunk.

Kálvin Institutiójában három helyen beszél a természeti törvényről: először a 2. könyv 2. fejezetének 22. részében. Itt a Róm 2, 14-15 verseit idézve utal arra, hogy a pogányoknak sem szolgálhat az mentségükre, hogy nem ismerik a törvényt, hiszen a szívükbe van írva. A második hely az Institutio 2. könyvének 8. fejezet 2.2.22 része, mely szerint a lelkiismereten keresztül szól az erkölcsi törvény. Isten írott törvényének nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint a szívbe írott törvénynek. Végül pedig 4. könyv 20. fejezetében a természeti törvényt azonosítja a Dekalógussal és a Hegyi beszéd tartalmával.

Bahnsen, Greg L. - Kaiser Jr. Walter C- Moo, Douglas J.- Strickland, Wayne G.- VanGemeren, Willem A: *Five views on Law and Gospel*. Zondervan Publishing House, Grand Rapids, Michigan, 1996. 21, saját fordítás.
 37 A természeti teológia lényege az, hogy Isten a természetből is megismerhető. Barth és Brunner 1934-es vitájának a középpontjában ez állt. Brunner azt állította, hogy Istent meg lehet ismerni a Szentírástól függetlenül is. Ha azonban Isten a Krisztusban történt kijelentéstől függetlenül is megismerhető, akkor az emberi szellem fogja diktálni a teológiai megismerés feltételeit. Többek között ezért is mondott nemet Barth a természeti teológiára. A természeti teológia és Brunner álláspontjának a részletes kifejtését lásd: McGrath, Alister E, *Brunner: Emil - A Reappraisal*, Wiley Blackwell, Oxford, 2014.

38 Brunner, Emil and Barth, Karl: *Natural Theology: comprising "Nature and Grace" by Emil Brunner and the reply "No!" by Karl Barth*. Eugene, Or Wipf and Stock Publishers, 2002.

39 Cochrane, Arthur C.: *Natural Law in Calvin Church-State Relations in Ecumenical Perspectives*. In Smith E. A.(ed.), Duquesne University Press, Louvain, 1966, 176-180.

Kálvin szerint a természeti törvényben az értelem és a lelkiismeret együtt munkálkodik. Ő volt az, aki kiszabadította a természeti törvényt az értelem fogságából, és hangsúlyozta a lelkiismeret fontosságát. A lelkiismeret nem más, mint az ismeret egy magasabb foka. Kálvin tehát nem tagadja a természeti törvény létét. Isten mint Teremtő megismerhető a természetből. De Isten mint újjáteremtő Isten csak a Szentírásból ismerhető meg.⁴⁰ Pákozdi László Márton a következőképpen összegzi a természeti törvénnyel szembeni protestáns kételyeket: „Az egyházi teológia, az egyház, illetve a világ társadalmi rendjének minden igazságtalanságát (rabszolgaság, asszonyok jogfosztottsága, a *bellum iustum*, a gyarmatosítás) főleg természetjogi érveléssel alapozta meg. Innen érthető, hogy a protestáns teológia ma elutasítja a *teologia naturalist* is, és nem tekinti a keresztyén hit forrásának; igazságelemeivel az általános kijelentés tárgykörében foglalkozik; amelyet viszont nem tud jól tárgyalni a különös kijelentés ószövetségi előkészítő és újszövetségi döntő szakaszának, meg a beteljesítő-eschatológiai szakasz váradalmának a figyelembevétel nélkül.”⁴¹

A dolgozat címében mégis ragaszkodtunk a *nomos* kifejezéshez, mert véleményünk szerint ez a görög kifejezés magában foglalja a zsidó és a pogány gyökereket, így egyaránt alkalmas a biblia és a szekuláris törvényfogalomnak a leírására. Jakab Attila hívja fel a figyelmet Gabriella Aragione, a Strasbourgi Egyetem Protestáns Teológiai Karának oktatójának ebben a tárgykörben írott doktori disszertációjára, amelyben kifejti a *nomos* teológiai és jogi tartalmát.⁴²

Az emberi jogok, politikai jogok, alkotmányos jogok és a személyiségi jog fogalma.

Emberi jogokon minden embert feltétlenül megillető jogokat értünk, függetlenül, hogy a jogok alapjának (eredetének) mit tekintünk. Az emberi jogok fogalmához tartozik az univerzalitás, az egyenlőség, az alanyi jog fogalma.⁴³ Az emberi jogok deklarálása után az emberi jogokból, alapjogok, állampolgári jogok lettek. Az emberi jogokat többféleképpen lehet csoportosítani.

40 Grabill, Stephen John: *Rediscovering the Natural Law in Reformed Theological Ethics*, Emory University Studies in Law and Religion. William B. Eerdmans Pub. Co, Grand Rapids, Michigan, 2006, 70–97.

41 Pákozdy László Márton: *A természetjog és Isten joga*, In Theológiai Szemle, 12. szám, 1969, 145.

42 Jakab Attila: *A keresztyének és a törvény* Lsd: <http://www.c3.hu/~klio/klio162/klio038.pdf>. Látogatva: 2022. január 29.

43 Bragyova András: *Alapjogok- Emberi Jogok fogalma*. In. Lamm Vanda (szerk.): *Emberi Jogi Enciklopédia*. HVG- Orac Kiadó, Budapest, 2018, 19.

Gyakorlásuk módozata szerint: egyénileg (élethez való jog) és kollektíven is gyakorolható jogok (vallásszabadság).

Az emberi jogok generációk szerinti felosztása: Az emberi jogok első generációja közé tartoznak a polgári és a politikai jogok. Ezek a jogok a XVII. és XVIII. században kezdtek megjelenni és fokozatosan kerültek deklarálásra a hazai és a nemzetközi dokumentumokban. A polgári és politikai jogokat – így például az ország ügyeinek intézésében való részvétel jogát és a kínzás tilalmát – a Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya (ICCPR) és az Európai egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságjogok védelméről (röviden: Emberi Jogok Európai Egyezménye) fejt ki részletesen.⁴⁴A második generációs jogok, amely védelméhez az állam aktív beavatkozása szükséges. Ezek a szociális és kulturális jogok. A harmadik generációs jogok esetében az emberi élet egésze élvez védelmet. Ilyen például a békéhez való jog.

A korlátozhatóság szerint megkülönböztetünk: abszolút korlátozhatatlan jogokat (pl. vallási meggyőződés megválasztása), szükségállapot idején korlátozható (pl. gyermekek jogai), korlátozható jogok (pl. gyülekezési jog), fokozatosan megvalósítandó jogok. Ezen jogokat az államok elismerik és a fokozatos biztosításukhoz lépéseket tesznek (pl. munkához való jog).⁴⁵

Az alkotmányos jogok azon jogok, amelyek biztosítására az állam kötelezettséget vállal. Nemzeti jogrendszerekben az alapjogok elsődleges forrása az alkotmány.

A személyiségi jogok alapja az emberi méltóság és az ebből származó jogok. A személyiségi jogok a római jogban és a középkorban beolvadtak a vagyoni jogba.⁴⁶ Önállósodásuk a reformáció után, a polgári társadalmak kialakulására tehető. A jog által nyújtott védelem a személyiség egészére, annak minden vetületére kiterjed. „Az Alaptörvény olyan alapvető jogokat is rögzít, amelyek nem tekinthetők személyiségi jognak. (Tulajdonhoz való jog, munkához való jog). Az alapjogok és a személyiségi jogi védelem körébe tartozó jogok ugyanis nem fedik egymást. A személyiségi jogok az egyéniség szabad kibontakozását, az ember önmagvalósítását teremtik meg.

⁴⁴ Lsd: Az emberi jogok fejlődéstörténete.

<https://www.coe.int/hu/web/compass/the-evolution-of-human-rights>

Látogatva: 2024. 03. 18.

⁴⁵ Szűcs Lászlóné Siska Katalin: *Nemzetközi Jog*. Universitas-Győr Nonprofit Kft, Győr, 2023, 208.

⁴⁶ Sárközy Tamás: *Személyiségi Jogok védelme*. In: Lamm Vanda (szerk.): *Emberi Jogi Enciklopédia*. HVG-Orac Kiadó, Budapest, 2018, 650.

Az alkotmányos védelmet a gyakorlatban különböző jogágak egymástól eltérő jogvédelmi eszközei biztosítják. A polgári jogi szabályozás egyedisége abban mutatható ki, hogy a legszélesebb körű védelmet biztosítja, alanyi jogok és kötelezettségek meghatározásával és érvényesítésével.”⁴⁷

⁴⁷ Wellmann György (szerk.): *A PTK Magyarázata I/VI*. HVG Orac Kiadó, Budapest, 2021, 184.

A nomos pneumatológiai megközelítése

Először is azt kell tisztáznunk, hogy mit nem értünk pneumatológiai megközelítésen. Semmiképpen nem egy olyan „rajongó” megközelítést értünk, amikor az Igét és a Lelket elválasztjuk, a törvényt elspiritualizáljuk, a törvényt és az evangéliumot, a teológiát és a jogtudományt összemossuk.

Ez a fajta megközelítés egy új szemléletű (pneumatológiai) interdiszciplináris megközelítést jelent a klasszikus teológiai törvény – evangélium témának. A törvény és evangélium teológiai fogalmának a Szentírásban és a teológiatörténetben való kibontása önmagában „felér” egy doktori dolgozattal. Jelen dolgozat első két fejezetében azért mutatjuk be ezt a klasszikus témát, hogy ezzel kapcsolatot találjunk a teológia és a jogtudomány, azon belül a Szentírás által leírt belső szabadság és a jog által biztosított külső szabadság között.

A Szentírásban ez a megközelítés – álláspontunk szerint – azt jelenti, hogy a törvényt⁴⁸ is az evangélium felől közelítjük meg, mert az evangéliumban van meg az az erő⁴⁹, amely a törvény betöltéséhez szükséges. Pál apostol ezt így fogalmazza meg: *„Mert nem szégyellem az evangéliumot, hiszen Isten ereje (dynamis theú) az, minden hívőnek üdvösségére, elsőként zsidónak, de görögnek is, mert Isten a maga igazságát nyilatkoztatja ki benne hitből hitbe, ahogyan meg van írva: „Az igaz ember hitből fog élni” (Róm 1,16-17).*

A Szentírás az ősevangéliummal kezdődik⁵⁰, törvénnyel folytatódik⁵¹ és végül szintén evangéliummal fejeződik be⁵². Az evangélium erejét pedig a Szentlélek teszi megtapasztalhatóvá, ami a törvény betöltésében, a szeretetben realizálódik: *„Senkinek se tartoztatok semmivel, csak azzal, hogy egymást szeressétek; mert aki a másikat szereti, betöltötte a törvényt. Mert azt, hogy ne paráználkodj, ne ölj, ne lopj, ne kívánd, és minden más parancsolatot ez az ige foglalja össze: „Szeresd felebarátodat, mint magadat.” A szeretet nem tesz rosszat a felebarátnak. A szeretet tehát a törvény betöltése (pléróma nomou)” (Róm 13,8-10).*

A törvényt *en Christo, en Pneumati* állapotban szemléljük, így Isten testet öltött kegyelmét, Jézus Krisztust láthatjuk mind az Ó mind az Újszövetségben. Pál apostol

48 Legyen az bibliai törvény vagy éppen szekuláris törvény, azaz jogszabály.

49 Az ehhez szükséges erő a Szentlélektől kaphatjuk meg. Lsd. Apcsel 1,8.

50 Lásd a protoevangéliumot: 1Móz 3, 15-ben.

51 2Móz 20; 5Móz 5, 6-21

52 Lásd az örökkévaló evangéliumról szóló Jel 14,6 és a Jel 22,17-et.

százhatvannégyszer említi, hogy „Krisztusban”, tizenkilencszer pedig, hogy a „Szentlélekben”. Ez a megközelítés nem jelenti Krisztus és a Szentlélek munkájának az összekeverését, de azt egyértelműen, hogy a Szentlélek nem önmagára, hanem mindig Krisztusra irányítja a figyelmet.⁵³

A pneumatológiai megközelítés ívét mutatja be a dolgozat teológiatörténeti része. A törvényre nem a megigazulás szempontjából tekintünk, hanem a keresztyén szabadság témakörén belül vizsgáljuk meg a törvény – evangélium egymáshoz való viszonyát.

A lelkiismereti szabadság gyökere többek között ott található, amikor Luther az 1520-as *Keresztyén ember szabadságáról* szóló művében így ír: „A keresztyén szabadság második része, amely az első résztől függ, az a következő: A lelkiismeret miután megszabadult a törvény kényszerétől, szabadon engedelmeskedik Isten akaratának.”⁵⁴

Kálvinnál pedig azt a törvényszerűséget mutatjuk be, amely megszünteti a törvény – evangélium ellentétet és elvezet a törvénynek egy krisztológiai, pneumatológiai és ezáltal egy komplementer értelmezéshez. A pneumatológiai megközelítés ott van a törvény első két hasznánál is, de talán legnyomatékosabban a törvény harmadik hasznánál.⁵⁵

Ez a megközelítés Kálvin mellett, megjelent Bucernél is, amikor a híres Római levél kommentárjának az előszavában így írt: „Ahogy a törvény azoknak, akik a Lélek általi megújulást nélkülözik, halált és kárhozatot hoz, úgy ajándékoz üdvösséget és életet azoknak, akikben ott van a Lélek. Ezért a törvény semmi estre sem szűnt meg, hanem ott van mindenkiben, attól függően, hogy a Krisztusi Lélekkel mennyire telített.”⁵⁶ „A nem hívők számára az evangélium ezzel szemben holt betű, amely megöl, valamint a kárhozat eszköze. Kálvin ebben a kérdésben ragaszkodik Bucerhez, amelyet át is vesz. Kálvinnál valójában a törvény pneumatológiai megközelítéséről van szó, amely azokra vonatkozik, akik hisznek és akikben Krisztus testet öltött”⁵⁷.

A pneumatológiai, krisztológiai megközelítést így határozza meg Barth: „Isten kegyelme, Jézus Krisztus adja nekünk, amire szükségünk van ahhoz, hogy a benne véghez vitt megigazulás és szabadítás bennünk is valósággá legyen. Az erő, szeretet és józság

53 Ennek részletes kifejtését lásd. Rosato, Phillip: *Spirit As Lord: The Pneumatology of Karl Barth*. T & T Clark Ltd, Edinburgh, 1982.

54 Wendel, Francois: *Calvin, Ursprung und Entwicklunk seiner Theologie*. (Neukirchener Verlag Des Erziehungsvereins, 1968, 177.

55 Kálvin tanítását lásd a törvény hármasszámáról: Inst. 2.7. 1-17.

Kálvin szerint a törvény első haszna az, hogy tükörként felmutatja Isten igazságát. Második tiszte az, hogy félelem által féken tartja az embereket. A harmadik haszna a hívő ember életében az, hogy ostor és ösztöke.

56 Bucer: *Metaphrases epistolarum Pauli*, 1536, S. 28. F. Wendel idézi Bucert, im, 178.

57 F. Wendel, im, 178. A szerző eredetileg a „*vergeistlichung des Gesetzes*” fogalmat használja, amit mi pneumatológiai megközelítésnek fordítottunk.

lelkét (2Tim 1,7). Átplántáltatunk azok közé és azok helyzetébe, akiknek bukása az evangélium győzelme, és ezzel valóságossá lesz megigazulásunk, és így a törvénynek mint „az élet lelke törvényének” kijelentése valósággá lesz. Azokat, akik vették a Szentlelket, mindig arról lehet megismerni, hogy Isten előtt szegényeknek tudják magukat. Ezek a lelki szegények, ők azok, akiknek bűnös és tisztátalan kezébe nem hiába, hanem üdvösségre adatott az evangélium és a törvény, mert Krisztusnak érettük megfeszített teste és kiontott vére táplálja őket az örök életre.”⁵⁸

Török István a következőket írja erről a megközelítésről: „Minden, amit a hatalmas Istenről tudhatunk, a legszebb teológiánk, sőt maga a Biblia is holt betű marad, hacsak a Szentlélek meg nem eleveníti. Előttünk vannak a lelki javak, mint valami kirakatban, de köztünk és a felkínált javak között ott a vastag kirakatüveg. Pedig azoknak a jóságáról és nekünk való voltáról csak a használat győzhet meg. Erre utal Luther ismert hasonlata is: az evangélium olyan, mint az aranykincs, amit elástak. A kincs megvan, de mit segít rajtunk, amíg nem jutunk hozzá? Ezt a kincset előbb ki kell ásni, és szét kell osztani (Kis Káté). Az elválasztó kirakatüveg, a kincset eltakaró föld a mi természetünk. A Biblia bizonyága szerint ennek legyőzésében segít Isten Lelke.”⁵⁹

Czakó Jenő a pneumatológiai megközelítés ekkleziológia következményeit a következőképpen határozza meg: „Az egyháztörténelemben minket legfőképpen a Szentlélek munkája, a Szentlélek gyülekezetalakító munkája érdekel.”⁶⁰

Barth nyomatékosan hangsúlyozza, hogy „a teológia csak pneumatikus teológia lehet, a bizalom bátorságában, hogy a Lélek az igazságnak lelke, Ő vezet el minden igazságra. Az igazság kérdését ő veti fel, és ő magyarázza meg. A Szentlélek nélküli teológia – bárhol történjék is – a legszonyosabb jelenség a földkerekség minden iszonyatos jelensége között. Ez úgy történik, hogy kivonja magát a Szentlélek friss széljárásából, kétféleképpen:

A) Bár alkalmilag foglalkozik vele, nincs bátorsága és bizalma, hogy megvilágosítása, intése, vizsgálatára elvált, félelem és fenntartás nélkül kiszolgáltassa magát. Vonakodik attól, hogy elvezessen minden igazságra, s hogy annak, aki az Atya és a Fiú Lelke, a kutatásban, a gondolkodásban és a tanításban megadja a dicsőséget, ami őt megilleti. Rendszerint fél tőle, úgy viselkedik, mint aki mindent jobban tud. Mereven szembeáll vele. Rajongást

58 Barth Károly: *Evangélium és törvény*, Kálvin János Kiadó, Budapest, 60.

59 Török István: *Dogmatika*, Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2006, 202.

60 Czakó Jenő: *Fejezetek az újabb kori ébredések történetéből, Egyetemes egyháztörténelmi tanulmány*, Dunamelléki Református Egyházkerület, Budapest, 2002, 7.

szimatol, mihelyt a Szentlélek uralkodni akar rajta. A kérdéseket így maga veti fel és válaszolja meg, ami a Szentlélekre legteljesebben rászoruló gyülekezetnek semmit sem használ. Ellenkezőleg, olyan lesz, mint az efézusi gyülekezet, amely azt sem tudta, hogy van-e Szentlélek. A következmény az, hogy minden más léleknek tág kaput nyit.

B) A teológia, a keresztyénség jól ismeri a lélek teremtőjét, ennek nélkülözhetetlenségét, és mégsem ismeri, mert úgy látszik elfelejtette, hogy ez a szél ott fúj, ahol akar, s ez mindig az ajándékozó Isten kiszámíthatatlan cselekedete. Úgy bánnak vele, mintha kibérelték volna, mintha birtokukban lenne, mint sok más, az ember által felfedezett és megzabolázott energia (víz, tűz, elektromosság, atom). De a Szentlélek szabad, nem zabolázható meg, és nem állítható üzembe. A feltételezett lélek bizonyosan nem a Szentlélek. Az őt feltételező teológia csak lélek nélküli teológia lehet. Az ilyen lélek nélküli teológián csak maga a Szentlélek segíthet. Csak ott lesz újra jelenlevő és hatékony, ahol sóhajtoznak utána és imádkoznak: *Veni creator Spiritus! Jöjj, óh jöjj teremtő Szentlélek, te életnek Lelke!*⁶¹

A XX. század végi és a XXI. század eleji református teológiában Michael Welker világított rá arra az összefüggésre, ami a törvény és evangélium, valamint a pneumatológiai megközelítés között van. „A református teológia maradandó feladat, hogy Isten jó törvényének a bemutatásával és szemléltetésével segítse azt felismerni, hogy a törvénnyel vissza lehet élni, s akkor az valóban a „halál és a bűn törvényévé” válik. A református teológia feladhatatlan kötelessége, hogy ebből a háttérből kiindulva, teljes erővel megszólaltassa az evangélium szabadító erejét és elutasítsa az olyan teologizálást, ami helyett megelégszik a homályos utalással, s metaforizálásba és retorikába téved. Végül az is feladata, hogy a törvény és evangélium megkülöböztetése, s egyidejű egymásrautaltsága elvének fenntartásával következetesen szolgálja a realista teológia kialakítását és képviselését.”⁶²

Ezt a fajta megközelítést nevezi Michael Welker „realista teológiának”. „Ez a realista teológia vállalja a klasszikus reformátori és dialektikus teológiáknak a „felülről” kiinduló elkötelezettségét, mely arra vonatkozott, hogy komolyan vegyék Isten istenségét, s közben ne fosszanak meg attól, hogy örüljünk Isten gazdagságának és dicsőségének.”⁶³

61 Barth, Karl: *Evangelical Theology: An Introduction*. William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan, 1963, 55-59. Magyar nyelven lsd: In Nagy Antal Mihály: *A misszió bibliai alapjai*, Sárospataki Református Teológia, Sárospatak, 2010, 374-375.

62 Welker, Michael: *A református teológia ma*. In Református Egyház, *Milyen legyen mai református teológiánk?* 1991. októberi szám, (43. évf.), 10. sz. 225 kk. Ennek a teológiának egyfajta olvasatát adja Békefy Lajos: Az irgalom kultúrájáért (I.) avagy a közösségek erősödése a jog-irgalom-istenismeret által Michael Welker olvasatában. In *Theologiai szemle*, 2007. (50. évf.), 3. sz., 155-160.

63 Welker, Michael: *Isten Lelke. A Szentlélek teológiája*. (Ford: Békefy Lajos és Békefy-Röhring Klaudia) Exit Kiadó, Debrecen-Kolozsvár, 2018, 14.

Álláspontunk szerint a Szentlélek munkája annyira komplex⁶⁴, hogy nem szűkíthető csupán a teológia és egyház falai közé.⁶⁵ „Isten Lelkének a munkája nem szűkíthető le az istentiszteleti helyekre és kultuszi összejövetelekre. A Lélek hatása következtében gyűjtetik össze Izrael a népek közül, a Lélek tevékenységének köszönhetően gyógyulnak meg azok, akiknek összetört a szívéük.”⁶⁶ A Szentlélek vezet el minden igazságra⁶⁷, tanít⁶⁸ és megmutatja, hogy az ószövetségi törvény hármas jellemvonása a jog, irgalom és istenismeret⁶⁹ a jogalkalmazásban is hasznosítható. A Szentlélek, ahol megjelenik, ott a szeretet, az irgalom és igazság erőterét hozza létre.⁷⁰

A pneumatológiai megközelítés adja meg azt az egyensúlyt, ami a külső és belső, az igazság és a szeretet, a méltányosság és a jogkövetkezmények között fenn kell álljon. Nem lehet a törvény úgy méltányos, hogy a jogbiztonságot, és a társadalmi rendet veszélyeztesse.

A pneumatológiai megközelítés felhívhatja az egyén és a közösség figyelmét arra, „hogy az embernek nem kell kiszolgáltatnia magát olyan erőknek, amelyek lehetetlenné teszik az élet megújulását.”⁷¹ „*És amikor eljő, megfeddi a világot bűn, igazság és ítélet tekintetében. Bűn tekintetében, hogy nem hisznek én bennem. És igazság tekintetében, hogy én az én Atyámhoz megyek, és többé nem láttok engem. Ítélet tekintetében, pedig hogy e világnak fejedelme megítéltetett.*” (Jn 16, 8-11)

A Szentléleknek van kijelentése a bűn tekintetében.⁷² Ez a fajta megközelítés meggazdagítja a jogtudományt a bűncselekmények megelőzése vonatkozásában. Rámutat a

64 Kálvin teológiája a Szentlélek munkáját koncentrikus körökben ábrázolja: „A három koncentrikus körből a mindent átfogó, legszélső hatáskör az egész teremtés a maga összes rendjével és az állati életszintig emelkedő ösztönös tudatlanságával; a második szűkebb kör az észszerű emberi élet a maga történelmi alakzataival; a legbelső kör a kiválasztottak lelki- szellemi életének birodalma. A Szentlélek a természet, történelem és az üdvtörténelem e hármas szférájában úgy munkálkodik, hogy azokat kívülről befelé haladva célszerűen egymásra vonatkoztatja.” Hegedűs Lóránt: *Kálvin teológiája*. Lorántffy Zsuzsanna Nőegylet, Budapest, 2017, 98-99.

65 A római katolikus teológiával szemben valljuk, hogy nem a Szentlélek van hozzákötve a teológiához és egyházhoz, hanem az egyház és a teológia a Szentlélekhez. Római értelmezés: Ubi ecclesia, ibi Spiritus Sanctus. Reformátori értelmezés: Ubi Spiritus Sanctus, ibi ecclesia! Ezt a két szöveg ellentétben álló szemléletet, hivatkozással Irenaeusra, II. János Pál 1979. május 30-án tartott vatikáni audienciáján egy mondattá gyűrve jelentette ki: "Ubi enim Ecclesia, ibi et Spiritus Dei; ubi Spiritus Dei, illic Ecclesia et omnis gratia: Spiritus autem veritas" (Where the Church is, there is also the Spirit of God; and where the Spirit of God is, there is the Church and all grace: the Spirit is truth.) (St Irenaeus, *Adversus Haereses*, II, 24, 1: PG 7, 966.) Cit. [www.vatican.va > audiences > documents > hf_jp-ii_aud_19790530](http://www.vatican.va/audiences/documents/hf_jp-ii_aud_19790530)

66 uo., 155.

67 Jn 16,13.

68 Jn 14,26

69 A törvénynek ezt a hármas tagolását lsd: Welker: i.m., 119.

70 uo., 221.

71 uo., 252.

72 Ezzel kapcsolatosan lsd: Welker, Michael: *Teremtés és valóság*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2007, 126-139.

bűn (sin) és a bűncselekmény (crime) kapcsolatára⁷³ megmutatva, hogy minden bűncselekmény mögött ott van a bűn, de nem minden bűn mögött van bűncselekmény. *Ezért a teológiai értelemben vett bűn büntetőjogilag nem pönalizálható.*⁷⁴ Ez a megközelítés felhívja a világi jogalkotó figyelmét arra, hogy a belső szabadságra a legnagyobb veszélyt a bűn jelenti.

Az igazság mind a bibliai törvény, mind a világi törvény fő jellemzője kell, hogy legyen. Tisztában vagyunk azzal, hogy az igazság nem jogi, különösen nem világi jogi fogalom⁷⁵, mégis az igazság talajából kellene, hogy származzanak nemcsak az egyházi, hanem a világi jogszabályok is. Nemcsak azért, mert igazság nélkül nem beszélhetünk jogszerű törvényről, hanem azért, mert Jézus azt mondja, hogy „*megismeretik (ginōskō) az igazságot, és az igazság megszabadít (eleuteroō) titeket.*”⁷⁶ Azaz az igazság megismerése tulajdonképpen egy személy, Jézus Krisztus megismerését jelenti. Őt is ismerni pedig a szabadság.

Az ítélet pedig mind a Szentírásban, mind a jogtudományban⁷⁷ meglehetősen fontos fogalom. A magyar polgári perrendtartásban az igazság kiderítésének a célja már nem is

73 A morál és a büntetőjog kapcsolatára vetítve ez azt jelenti, hogy az erkölcsileg és büntetőjogilag releváns magatartások köre metszi egymást. „Bibó István megállapítása szerint a büntetőjog nem lehet teljes egészében az erkölcsi normák részének, mivel más társadalmi funkciót tölt be, másrészt minden különbözősége mellett is a társadalmi szabályoknak oly területét jelenti, mely különösképpen az erkölcs megítélése alá esik.” Lsd: Nagy Ferenc: *A magyar büntetőjog általános része*. Korona Kiadó, Budapest, 2004, 27.

74 Ennek a megállapításnak a felekezeti református egyházjogi szabályozásban is helyt kellene kapnia. Ebből a szemléletből következően a lelkészek válását nem a fegyelmi felelősségen belül kellene tárgyalni, hanem nagyobb hangsúlyt kellene kapnia a prevenció mind a három formájának, illetve a lelkigondozásnak és a szupervízióknak. Lsd: Ormóshegyi Zoltán: *Egyházi bíráskodás ma, a reformáció szemszögéből*. In Collegium Doctorum, 2017 (13. évf.) 2. szám, 171-176.

75 Volt olyan időszak (a szocialista polgári eljárás célja az anyagi igazság, majd az igazság kiderítése) a magyar polgári eljárásjog történetében, amikor a per céljának a meghatározása összekapcsolódott az igazság kiderítésének a követelményével is. „Ez az igazság, amely elismertetését külső tényezőknek, az állam bírói hatalmának és az ítéleti formának köszönheti: az alaki igazság. A bírói ítélet az anyagi igazságnak csak akkor felel meg, midőn a konkrét jogesetben a jog eszméjét csorbíthatatlanul érvényre juttatja s ennek megfelelően a jogérzetet teljesen kielégíti.” Falcsik Dezső: *A polgári perjog tankönyve. 3. kiadás*. Budapest, 1910, 12.

A jogirodalom a „félreértelmezett” anyagi igazság helyett, az objektív igazság kifejezés használatára tért át. A tényállást a bíróságok az igazságnak megfelelően kellett kideríteni. Az 1999-ben újrafogalmazott Pp-ben a törvényhozó feladta azt a célt, hogy a polgári jogviták eldöntését az igazság alapján biztosítsa. A bíróságok a polgári perben nem célja az igazság kiderítése. E lényeges változásokat a törvényhozó azzal indokolta, hogy „a bíróságtól és magától a Pp. -től elvárható „igazságosságkövetelmény” tartalma és mibenléte több vonatkozásban is elavult, a törvény célját, rendeltetését kijelölő korábbi megfogalmazás meghaladottá vált. Az Alkotmánybíróság már a kilencvenes éveke elején kimondta azt, hogy az anyagi igazság kiderítésére nincs alkotmányos garancia. [9/1992. (I. 30.) AB határozat]. A jogvita igazságos eldöntése helyébe lépő új cél - Az emberi jogok európai egyezményének - 6. cikkében foglalt tisztességes eljárás követelményével összhangban - a jogviták pártatlan eldöntését kívánja biztosítani.” Lsd: Kengyel Miklós: *Magyar polgári eljárásjog*. Osiris Kiadó, Budapest, 2012, 33.

76 Jn 8, 32.

77 Az ítélet a bírósági határozatok egyik formája. „Az ítélet a bíróságnak az az eljárási cselekménye, amellyel a per érdemében dönt, befejezve ezzel az előtte folyó peres eljárást.” Lsd: Kengyel Miklós: i.m., 344.

található, viszont ez nem jelenti azt, hogy az igazságnak nem kellene valamilyen formában érvényesülnie a bírósági eljárásokban. Gadó szerint a perrendtartásnak az igazság kiderítése helyett „magának az eljárásnak az igazságosságát kell garantálnia. Az eljárási igazságosság legfontosabb tartalmi jegyei a jogbiztonság elvének megfelelő szabályozása, a bírói független (pártatlan) eljárása, a felek önrendelkezési jogának a figyelembevétele, valamint az eljárás szereplői között az előnyöknek és hátrányoknak a kölcsönösségen alapuló tisztességes (méltányos) elosztása.”⁷⁸

Tisztában vagyunk azzal, hogy ezzel a megközelítéssel „hálátlan feladatra vállalkoztunk”. Gyökössi Endre ezt a maga területére nézve így fogalmazta meg: „... lesznek teológusok és igeolvasók, akik sokallják majd munkámban a pszichológiát. És lesznek pszichológusok s a lélek tudományában jártas olvasók, akik határsértéssel, teológizálással, misztikával fognak vádolni.”⁷⁹

Németh Dávid doktori dolgozatában a törvény és evangélium témája alapján fejti ki rendszeres teológiai és gyakorlati teológia gondolatait.⁸⁰

Jelen dolgozatra nézve ez a kritika megfogalmazódhat a teológia és a jogtudomány művelői felől. Schweitzer Gábor ezzel kapcsolatban így fejti ki a véleményét:

„Ormóshegyi Zoltán: A nomosz pneumatikus megközelítése – a teológia és a jog lehetséges találkozási pontjai az egyházjogi törvényben” című írása arra irányul, hogy a Szentírás pneumatikus (Szentlélek általi) megközelítését alkalmazza a jogtudományon belül. A tanulmány azt a nem költőinek szánt kérdést járja körül, hogy miben lehet segítségére a teológia az állami egyházjognak. A szerző véleménye szerint a teológia többek között azzal segítheti az állami egyházjogot, hogy felhívja a jogalkotók és a jogalkalmazók figyelmét arra a szentírási textusra, hogy „mikor nincs mennyei látás, elvadul a nép”. Azaz az állami egyházjog sem lehet meg „mennyei látás” nélkül (79. o.). Rá kell mutatni arra, viszi tovább Ormóshegyi a gondolatot, hogy az egyházjog nemcsak *ius humanum*, hanem *ius divinum* is (uo.). Bibliikus és történelmi példázatokon és párhuzamokon keresztül jut arra a következtetésre, hogy miként az emberi jogokat sem érdemes megfosztani a keresztyén (keresztyén) gyökerektől, úgy az állami egyházjogot sem lehet a *ius divinum*ról leválasztani. „Ezek az elvek nem működnek önmagukban, hanem csak a Jézus Krisztusban való személyes kapcsolat által.” (81. o.). Ehhez a gondolatmenethez csupán annyit fűznék

78 Gadó Gábor: *Az eljárási igazságosság a polgári perben*. In: MJ, 2000/1, 18-19.

79 Gyökössi Endre: *Magunkról magunknak*. Szent Gellért Kiadó, Budapest, 5.

80 Németh Dávid: *Isten munkája és az ember lehetőségei a lelkigondozásban*. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 1993, 69-94.

hozzá, hogy az állam világnézeti semlegessége mellett nehezen képzelhető el a *ius divinum* érvényesítése az idealiter értéksemleges, világnézetileg el nem kötelezett állami egyházjogi szabályozás során. Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az állami egyházjog azon vallási közösségek közjogi viszonyait is szabályozza, amelyek számára a pneumatikus megközelítés teológiai szempontból teljességgel elfogadhatatlan lenne.”⁸¹

A pneumatológiai megközelítésnek következményei vannak a teológiában⁸², a jogtudományban⁸³ és a kettő egymásra gyakorolt hatásában.⁸⁴ Ennek a komplex témának a megközelítésekor a Szentírás talaján állva a reformátori, majd a barthi teológiai megközelítést mutatjuk be. A téma dinamikusan fejlődik. Újabb és újabb elméletek és cáfolatok születnek.⁸⁵ Átlépné a felelős határvonalat az a szerző, aki a végső szót akarná kimondani.

A gondolat-, lelkiismeret és vallásszabadság bibliai fogalma

Értelemszerűen a gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadsághoz való jog ilyen formában nem található meg a Szentírásban. Azonban külön-külön mindegyikről tanít a

81 SCHWEITZER GÁBOR, Pribula László (szerk.): *A jogalkalmazás vitatott területei – Vallásszabadság és egyházjog* In: ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY LVIII. ÉVFOLYAM, 2017 3. SZÁM, 137. Lsd: <https://jog.tk.mta.hu/uploads/files/2017-03-teljes.pdf> Letöltve: 2020.03. 18.

82 Itt elsősorban a reformátori teológiára, a barthi újreformátori teológiára, valamint az ébredésre gondolok.

83 A jogtudományban a *nomos* pneumatológiai megközelítésének tekinthető a polgári jogi alapelvek alkalmazása az ítélkezési joggyakorlatban. Gondolhatunk itt olyan alapelvekre, mint a jóhiszeműség és a tisztesség: A jogok gyakorlása és a kötelezettségek teljesítése során a felek a jóhiszeműség és tisztesség követelményének megfelelően kötelesek eljárni. A jóhiszeműség és tisztesség követelményét sérti az is, akinek joggyakorlása szemben áll olyan korábbi magatartásával, amelyben a másik fél okkal bízhatott (1959. évi IV. tv. 4. §) [2013. évi V. tv. 1:3. §].

Értelmezési alapelv: A Ptk. rendelkezéseit Magyarország alkotmányos rendjével összhangban kell értelmezni. A polgári jogi viszonyokra vonatkozó jogszabályokat a Ptk.-val összhangban kell értelmezni (1959. évi IV. tv. 1. §) [2013. évi V. tv. 1:2. §]. Az általános értelmezési szabályt a régi Ptk. az ország gazdasági és társadalmi rendjével való összhang megteremtésének követelményeként fogalmazta meg.

A joggal való visszaélés tilalmának az elve: A törvény tiltja a joggal való visszaélést (1959. évi IV. tv. 5. §) [2013. évi V. tv. 1:5. §].

Az igazságosság elve: Grosschmid szerint: „a legrendezettebb jogállamban is a jog uralmának legfőbb alapja és biztosítója a jog- és igazságérzet. Vagyis, hogy az emberekben bensőleg él a jog.” Jelenti ez az alapelv: „az igazság közvetlen ösztönét”, utal az igazságosság elvi-erkölcsi alapjára. A Ptk-ban pedig konkrétan megjelenik: közös tulajdonban jogok kötelezettségek tulajdoni hányadhoz igazodnak (de eltérés lehet), jogalap nélküli gazdagodás meg- és visszatérítésének kötelezettsége.

Jogfejlesztő értelmezés elve: Bíró-Lenkovics (némiképpen Eörsi nyomán): Az alapelvek lehetőséget adnak a törvény keretein belül (határeset: a törvény ellen ható) jogfejlesztésnek – ennek bázisa csak alapelvi lehet, mégpedig: az alapelvek mélysége, igazságosságához kötődő tartalma, az etikai normákhoz való kapcsolódása és a jogbiztonság felé törekvésük miatt.

De ide sorolhatjuk a büntetőjog általános elveit: jogállamiság és humanitás elve; valamint a büntetőjog speciális alapelveit is: törvényesség, tettefelelősség, bűnösségen alapuló felelősség, arányosság, kétszeres értékelés tilalma, a büntetőjog ultima ratio jellege.

84 A konszenzusra az emberi jogok védelme adja a legjobb keretet; ezen belül is a gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadsághoz való jog védelme, szabályozása. Lsd a téma komplex megközelítését: Harrelson, Walter J.: *The Ten Commandments and Human Rights*. Mercer University Press, Macon, Georgia, 1997, 17.

85 Gondolunk itt a *Pentateuchus* forráselméletére, szerzőségére és kialakulására, a Qumrani tekercsekre.

Szentírás. Jelen értelmező fejezeten belül ezen fogalmak bibliai fogalmát mutatjuk be. A dolgozat harmadik részében kerül a téma részletesebb (jogi) kifejtésre. Azonban azt meg kell jegyeznünk, hogy a vallásszabadság egyháztörténelmi és jogtörténelmi megközelítésével nincs módunk foglalkozni. A dolgozat nem úgy általában akarja bemutatni a gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadsághoz való jog bibliai, teológiai hátterét, hanem a törvény és evangélium teológiai témáján keresztül.

Gondolat: A Szentírás a következő szavakat használja: *khasav, dokeo, logizomai, nomizo*. Az Ószövetségben a gondolat, a gondolkodás belső beszédet jelent. Olyan az ember, ahogyan gondolkodik. Sajnos a bűneset következményeként az ember gondolkozása kificamodott, megsötétült és gonosszá lett.⁸⁶ A gonoszság Isten nélküliséget, az Isten nélküliség pedig bolondságot jelent. „*A bolond azt gondolja az ő szívében (gondolataiban), hogy nincs Isten*” (Zsolt 14,1). A héber gondolkodás a gondolatot összekapcsolja az ember belső látásával. „*A bolond azt gondolja, hogy az ő útja helyes*” (Péld 12,15). Aszáf a 73. zsoltárban a gonoszok jó szerencsáját próbálja megérteni, kigondolni, de nem képes rá.⁸⁷ Ezzel ellentétben az az értelmes gondolkozású ember az, akinek értelmes a szíve.⁸⁸ A gondolatra és a lelkiismeretre az Ószövetség gyakran használja a szív fogalmát: A szív az ember lényének összefoglaló megjelölése,⁸⁹ az érzések központi helye,⁹⁰ az Isten tiszteletének helye.⁹¹ A gondolat akkor válik szabaddá, és tisztává, ha Krisztus felszabadítja és megtisztítja. Maga a megtérés görög szava (*metanoia*) a gondolkodásmód megváltozását jelenti. A keresztyén embernek az egyszeri megtérésen túl a gondolkodásának naponkénti megújításán kell fáradoznia a Szentlélek segítségével (Róm 12,1-2). Ha ez sikerül, akkor megvalósul az úgynevezett primer prevenció. Amely „tulajdonképpen oki megelőzés: védelem, és káros erők, hatások ellen dolgozni, mielőtt azok bajt okoznak. Ez történhet testi, szomatikus, pszichoszociális, szociokulturális és ökológiai síkon.”⁹² A Szentlélek által megtisztított és megújított gondolkodás mindenképpen a primer prevenció eszköze lehet a bűncselekmények megelőzése terén is. A gondolat fontosságát az ismeretlen költő így summázza:

86 1Móz 6,5.

87 *The New Interpreter's Dictionary of the Bible*, Vol 5, 580.

88 1Kir 3,12; Jób 17,4; Zsolt 90,12; Péld 15,14.

89 2Móz 7,13; Bir 16,17; Zsolt 28,7; Mt 6,21; Luk 21,34.

90 2Móz 36,2; 5Móz 6,5; Ézs 1,5; Ézs 57,15.

91 5Móz 30,14; 1Sám 12,24; Ézs 29,13; Jer 32,40; Mt 5,8.

92 Caplan, 1964. Hárdi István: *Lelki egészségvédelem*. Medicina Könyvkiadó Rt, Budapest, 1997, 47.

„Vess el gondolatot és tettet aratsz, Vess el egy tettet, és szokást aratsz, Vess el egy szokást, és jellemet aratsz, Vess el egy jellemet, és sorsot aratsz.”⁹³

Lelkiismeret: A lelkiismeret az ember belső hangja, ami megítéli a bűnt. Az Újszövetség a *syneidesis* kifejezést használja. Az *LXX*⁹⁴ csupán egyszer használja ezt a kifejezést (Prédikátor 10,20). Az ószövetségi *jada* az újszövetségi *syneidesis* megfelelője. Ez a kifejezés azonban ismeretnek van fordítva (2Krón 1,10-12, Dán 1,17). A bölcsességirodalom összekapcsolja a lelkiismeretet a bölcsességgel. Ez egyáltalán nem meglepő, mivel a héber gondolkodás teocentrikus, nem introspektív. Isten kijelenti magát a törvény és a próféták által. Isten az Ő önkijelentése által megismerhető. Az Úr ismerete minden bölcsességnek a kezdete (Péld 1,7; Péld 9,10).⁹⁵ A *syneidesis* gyökerei a sztoicizmusból származnak. Ez a fajta sztoikus, hellénista hatás érezhető az Újszövetség szóhasználatában. A négy evangéliumban konkrétan ezzel a szóval nem találkozunk. Azonban az evangéliumokban erről lehet szó a következő helyeken: Márk 3,5; Márk 6,52; Mt 15,10-20; Ján 3,20-21; Mt 6,23; Luk 12,57.⁹⁶

Pál apostolnál ez a kifejezés már többször megtalálható⁹⁷. Az 1Korinthus 8-ban a bálványáldozati hús kérdéskörével kapcsolatban foglalkozik ezzel a témával. A keresztyén ember szabad arra, hogy megegye ezeket az ételeket, de ha ez a hitben gyengébb felet megbotránkoztatja, akkor inkább lemond a keresztyén ember a szabadságáról. Ez a kifejezés található a 2Korinthus 4,2-ben és az 5,11-ben is. A Római levélben is többször előfordul ez a kifejezés. A Róma 2,14-15 a szívbe írott törvényről, a lelkiismeretről és a gondolat szabadságáról tanít. Ezen a helyen a lelkiismeret úgy jelenik meg, mint amit Isten az emberbe helyezett, de a bűn teljes mértékben megrontotta. A Róma 13,5 pedig a felsőbbiséggel való kapcsolatban használja ezt a kifejezést. A felsőbbiségnek nem azért kell engedelmessé válni, mert azt a felsőbbiség kikényszerítheti, hanem a keresztyén embernek a lelkiismeretére hallgatva kell jogkövető magatartást tanúsítania. A Róma 9,1-ben Pál összekapcsolja a lelkiismeretet a Szentlélekkel és Krisztussal. Világosan kifejti, hogy a lelkiismeret nem a legfelsőbb bírói fórum. A legfelsőbb bírói fórum Krisztus ítélőszéke. A bűn miatt

93 <https://www.idezet.hu/idezet/22311/jellem-gondolatok-siker-motivacio.html> Letöltve: 2020. április 06.

94 Septuaginta az Ószövetség görög nyelvű fordítása.

95 Buttrick, George Arthur and Crim, Keith R. (ed.): *The Interpreter's Dictionary of the Bible Vol 1: An Illustrated Encyclopedia Identifying and Explaining All Proper Names and Significant Terms and Subjects in the Holy Scriptures, Including the Apocrypha, with Attention to Archaeological Discoveries and Researches into the Life and Faith of Ancient Times*. Abingdon Press, Nashville, 1962, 671.

96 uo., 674.

97 Lenkeyné Semsey Klára szerint: „A *syneidesis* Pál apostol igehirdetése nyomán került be az egyház szóhasználatába. Jézus igehirdetésben nem fordul elő.” Lsd: Lenkeyné Semsey Klára: *Péter első levele*, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 1998, 88.

megromlott lelkiismeret vagy alszik, vagy állandó büntudatban tart. Ezért is van szükség a Szentlélek felszabadító munkájára.

Az előbb említett helyeken kívül Péter leveleiben (1Péter 2,19⁹⁸; 3,16⁹⁹; 3,21¹⁰⁰) és a pásztori levelekben is megtaláljuk ezt a fogalmat. A pásztori levelekben szoros kapcsolat van a hit és a jó lelkiismeret között (1Tim 1,5.19; 3,9; 4,2; 2Tim 1,13). A lelkiismeret felveti az ételekhez való viszonyulásunkat (1Tim 4,3; Tit 1,12).¹⁰¹ A pásztori levelekben megfigyelhető a lelkiismeret megszelídítése.¹⁰² Amíg Pál erőteljesen hangsúlyozza, hogy a mi állampolgárságunk a mennyekben van, addig a pásztori levelekben találunk egyfajta földi állampolgárságra kidolgozott etikát. Ez nem azt jelenti, hogy a keresztyén embernek meg kell alkudnia a világgal, hanem azt jelenti, hogy a jó lelkiismeretét meg kell tartania ebben a világban.

A Zsidókhöz írt levél megint egy újabb szemszögből magyarázza ezt a fogalmat. Amíg Pálnál a lelkiismeret a másik emberrel való kapcsolatban nyilvánul meg leginkább, a pásztori levelekben megtörténik a lelkiismeret megszelídítése, addig a Zsidó levél írója nyilvánvalóvá teszi, hogy a bűn rontása miatt a lelkiismeret szüntelen vádol bennünket (Zsidó 10,22; 10,2). A jó lelkiismeret csupán a Zsidó 13,18-ban jelenik meg. A szerző a hívek imádságát kéri azért, hogy egy konkrét helyzetben a Szentlélek világossága által jó lelkiismereti döntést tudjanak hozni.

Vallás: A Szentírás ezen kifejezésre a következő fogalmakat használja: *deisidaimonia*, *eusebeia*, *threskeia*. Ezek a fogalmak a Szentnek az imádatát, tiszteletét jelentik. Magukba foglalják az erkölcsöt és az etikát is. A Makkabeusok 4. könyvében fordul elő legtöbbször ez a kifejezés. Az *eusebeia* az 1Tim 3,16-ban utal a vallás kifejezésre. Azonban a kifejezés magában foglalja a kultikus hit gyakorlásának a szabadságát (ApCsel

98 Az Istenről való meggyőződésért. Istenről való tudatáért jelentés értelem szerepel itt. Lsd: Lenkeyné Semsey Klára, i.m., 88-89.

99 „Legyen jó lelkiismeretetek! A keresztyének számadásuk közben, miközben reménységükről szólnak, ügyelniük kell arra, hogy úgy szóljanak, hogy az ellenfél ne öngaznak lássa őket beszédük nyomán, és semmiféle szemrehányást ne érezzen szavaikból, mentesíteni kell magukat az ellenfél iránt való helytelen indulatoktól, haragtól, úgy kell szólniuk, hogy a lelkiismeretük ne vádolja őket számadásuk után.” uo., 122.

100 Ebben a versben pedig a keresztség és a lelkiismeret kapcsolatát tárgyalja a szerző. A keresztségben nem csupán a test szennyének lemosása történik, hanem „könyörgés Istenhez a jó lelkiismeretért a feltámadt Jézus Krisztus által.” „A keresztség szertartását imádság keretében végezték és az imádság minden valószínűség szerint tisztá lelkiismeretért, a lelkiismeret tisztaságáért, a lelkiismeret megtisztításáért való kérés, könyörgés volt.” uo., 135.

101 Ezen szakaszokból nyilvánvaló, hogy a tévtanítók módszere volt az, hogy különféle üdvösség szempontjából közömbös dolgokkal megterheljék a hívek lelkiismeretét.

102 *The New Interpreter's Dictionary of the Bible*, Vol 1, 676.

25,19; 17, 22). A Szentírásban még a következő helyeken találjuk meg a vallásnak fordított kifejezéseket (ApCsel 26,5; Jak 1,26-27; Kol 2,18; 3,23).¹⁰³

Fontos volt, hogy mielőtt megnézzük, hogy mit mondanak a teológusok, filozófusok, jogtudósok erről a három, de a mai jogalkotásban valójában egy jogról, előtte megvizsgáltuk a Szentírásnak a tanítását. Ebből pedig az nyilvánvalóan kitűnt, hogy Isten az embert a vele való személyes, szeretet kapcsolatra hívta el. Isten az embert ezen a szeretetkapcsolaton belül teremtette a maga képmására, azaz méltóságra és szabadságra. A bűneset után ez a szabadság és istenképűség elveszett.¹⁰⁴ Jézusban Isten ezt is helyreállította. Hogyan lehet megőrizni és megvédeni az ember méltóságát és szabadságát? A Szentírás arról beszél, hogy Isten az embert először belülről (gondolat, lelkiismeret) akarja szabaddá tenni. Ez pedig úgy történik, hogy az ember gondolatát és lelkiismeretét felszabadítja a törvény ítélete, átka alól. A belülről felszabadított embernek azonban Isten külső szabadságot is kíván adni. Az emberi méltóság védelme azonban csak úgy lehet teljes, ha a teológia és a jogtudomány együtt munkálkodik. Úgy, hogy a teológia, az egyház hirdeti az evangéliumot. A jogalkotás pedig garantálja a külső szabadságot. Az ember külső szabadságának első kifejeződése a vallásszabadság, a vallásszabadság pedig az emberi jogok anyajoga.

Módszertan

Tanulmányaim – 14 év hazai egyetemi (nappali mester és doktori képzés) hallgatói, másfél éves amerikai, és 7 éves egyetemi oktatói kutatásom – során kétféle módszert követtem a harmadik pontban bemutatott speciális módon.

1. Teoretikus kutatás. Kutatásaim során igyekeztem felkutatni az elérhető hazai és nemzetközi teológiai és jogi szakirodalmat a Debreceni Egyetem, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem, a Károli Gáspár Református Egyetem, az Evangélikus Hittudományi Egyetem, illetve az Országgyűlési Könyvtár állományainak a segítségével. Az amerikai kutatásaim során pedig használhattam a Princeton Theological Seminary, a

¹⁰³ *The New Interpreter's Dictionary of the Bible*, Vol 4,760.

¹⁰⁴ Itt jelentős eltérés található a református és a katolikus teológia között. A katolikus teológia ugyanis Szent Ágostontól kezdve az eredendő bűn tanításával azt állítja, hogy az ember istenképűsége a bűnesettel nem veszett el teljesen. A reformátori és a barthi teológia szerint az ember istenképűsége a bűneset következtében teljesen elveszett. Emil Brunner protestáns teológus Kálvinra hivatkozva azt igyekszik bizonyítani, hogy az istenképűségünk nem veszett el teljesen. Erre válaszul írja Barth: „Annak az objektív lehetősége, hogy az ember természet szerint megismerje az Istent adott, de szubjektíve ez az út nem járható az ember számára. Nagy különbség van a között, ami lehetséges elméletileg, de gyakorlatban, valójában a bűneset miatt lehetetlen.” Brunner, and Barth, *Natural Theology*, 106. Azaz Isten a természeti ember által nem, csak a kegyelem (azaz önkijelentése) által ismerhető meg.

Princeton University, illetve az Emory University könyvtárak állományát. Az Egyesült Államokban ismertem meg és kezdtem el használni a Zotero programot¹⁰⁵, ami nagy segítséget jelentett az irodalom összegyűjtésében és a hivatkozások kezelésében.

2. Empirikus kutatás: Megadattott számomra, hogy Szászfalvi László államtitkár¹⁰⁶ úr személyi titkáráként nyomon követhettem a gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadsággal kapcsolatos törvényalkotást. A jogászi munka mellett pedig 2011-től a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi, majd Állam-, és Jogtudományi karán is oktathattam felekezeti és állami egyházjogot. Ezen hétéves (2011-2017.) egyetemi oktatás során kérdőíveztem mind a teológus-, mind a joghallgatók között a témával kapcsolatosan.

Hipotézis: A kérdőívek elkészítésekor külön figyeltem arra, hogy más kérdéseket tegyek fel a teológus, illetve a joghallgatók számára.

A teológusoknak az alábbi öt kérdésre kellett válaszolniuk:

- a./ Mit ért a törvény szó alatt?
- b./ Mit mond Önnek az evangélium kifejezés?
- c./ Hogyan látja a törvény és az evangélium egymáshoz való viszonyát a mai (rendszeres) teológiában?
- d./ Hatással van-e egyéni kegyességére a törvény és az evangélium egymáshoz való viszonya?
- e./ Hatással van-e az evangélium és a törvény egymáshoz való viszonya az igehirdetési gyakorlatára? Ha igen, akkor milyen módon?

A kérdések megfogalmazásakor az a hipotézis vezetett, hogy az evangélium és a törvény fogalma, valamint egymáshoz való viszonya hatással van a teológiánkra, az igehirdetésünkre és az egyéni kegyességünkre is. Továbbá arra is kíváncsi voltam, hogy a teológusok mennyire vannak tisztában a törvény és az evangélium dogmatörténeten belül betöltött szerepével, illetve ismerik-e ebben a témakörben meghatározó teológusok neveit.

A joghallgatók számára az alábbi öt kérdés került megfogalmazásra:

- a./ Mit ért a törvény fogalmán?
- b./ Mi jut eszébe arról a szóról, hogy evangélium?

¹⁰⁵ <https://www.zotero.org/>

A Zotero egy szabad, nyílt forráskódú hivatkozás-kezelő szoftver. A program segítségével rendszerezhetjük és karbantarthatjuk hivatkozásainkat és kutatási feljegyzéseinket (beleértve a PDF fájlok tárolását).

¹⁰⁶ Szászfalvi László 2010-2012. között volt a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium egyházügyi, nemzetiségi és civil kapcsolatokért felelős államtitkára.

<https://kdnp.hu/kdnp/parlament-frakcio/szaszfalvi-laszlo> Látogatva: 2019. augusztus 15.

c./ Hogyan látja a törvény és az evangélium egymáshoz való viszonyát a mai jogalkotásban?

d./ Hatással van-e az evangélium az Ön tanulmányaira és későbbi hivatására? Ha igen, akkor miben?

e./ Ön szerint milyen bibliai alapelvek valósíthatóak meg a mai magyar jogalkotásban és a jogászi hivatásban?

A kérdések megfogalmazásával az volt a célom, hogy bebizonyítsam, hogy a bibliai törvény és evangélium fogalmak a jogtudományon belül is értelmezhetőek. A törvény és evangélium egymáshoz való viszonya meghatározza a jogászi gondolkodásmódot. A bibliai törvény fogalmakból a mai jogdogmatika is kaphat pozitív impulzusokat, amikor a törvénynek és a jognak a fogalmát meghatározza.

Mintavétel módja: A kérdőíveket a hallgatóimnak osztottam ki. A teológus hallgatóim ötöd évfolyamos nappalis hallgatók voltak. A teológusok száma összehasonlítva a joghallgatók számával meglehetősen kevés. Tovább csökkentette a visszajutott kérdőívek számát az, hogy a válaszadás önkéntes volt. A joghallgatók között végzett kutatásom az állami egyházjogot hallgató levelezős hallgatóim között folyt. A hallgatóimnak szintén kiosztottam a kérdőíveket. A válaszadás itt is önkéntes volt.

Az adatok kiértékelése: A teológus hallgatóim közül hat hallgatóm juttatta vissza hozzám a kérdőívét. A teológus hallgatók a törvény és az evangélium fogalmával többnyire tisztában voltak, azonban a rendszeres teológiai ismereteik meglehetősen hiányosságokat mutattak. Ez abból szűrhető le, hogy csupán két hallgatóm említette meg Barth Károly nevét. Az utolsó két kérdésre minden hallgató határozott igennel válaszolt. Nagy felelősség van az igehirdetőkön, hogy miképpen értelmezik a törvény és az evangélium egymáshoz való viszonyát. A törvényről való egyoldalú prédikáció a híveket büntudatban és állandó rettegésben tartja. Az evangélium ezzel szemben felszabadítja az embert. Ez a felszabadulás azonban nem a bűnre, hanem a felelősségteljes életre ad belépőt. Vannak hallgatók, akik azt írták, hogy a törvénytől kell eljutni az evangéliumig, ez legyen a „prédikációnak az íve”. „A törvény nyomorából, annak tudatából, hogy ezt nem tudjuk a magunk erejéből betölteni. De

az evangélium örömhíre az, hogy Jézus ezt helyettünk megcselekedte, betöltötte a törvényt. A további életünket pedig az Isten iránti hálának kell jellemeznie.”

A teológiában klasszikusnak számító törvény és evangélium egymáshoz való viszonyával a hallgatók többsége nincs tisztában. Azt azonban minden hallgató leírta, hogy ehhez a témához való hozzáállásunk döntő befolyással van az igehirdetésünkre és a személyes kegyességünkre.

A joghallgatók között kiosztott kérdőívek közül 29 kérdőív jutott vissza hozzám. A joghallgatók a törvény fogalmát teljes mértékben jogdogmatikai alapon közelítették meg. Az evangélium fogalmával is többnyire tisztában voltak, bár itt már keveredtek az ismereteik (a bibliai evangélistákkal azonosították). Ez minden bizonnyal a hiányos hitismereteknek köszönhető. Ebből adódik az, hogy a válaszadók többsége a harmadik kérdésre sem tudott megfelelően válaszolni.

Megállapítottam, hogy a hallgatók többségének semmiféle maradandó találkozása nem volt az evangéliummal. Csupán egy hallgató írta azt: „Még a nyolcvanas évek elején konfirmáltam, akkor rendkívül negatívan hatott rám az evangélium. A további tanulmányaim végzéséhez ugyanakkor az evangélium adott lelki erőt, hitet, kitartást. A társadalmi berendezkedés (Kádár rendszer) nem tolerálta a lelki, szellemi táplálék ezen fajta választását.” Ez azért is meglepő, mert egy egyházi fenntartású jogi egyetemen tettem fel ezeket a kérdéseket. Azonban az egyházi jelleg nem érződik a hallgatók hozzáállásán.

Az ötödik kérdésre azonban a legtöbben értékelhető válaszokat adtak. Az egyik hallgató a következőket írta: „Idealisztikus elképzelés szerint a főbb alapelveket be kellene tartani, de a gyakorlat nem ezt mutatja.” Vannak, akik a Tízparancsolat alapvető szabályaira gondoltak, amelyek minden modern alkotmányban megtalálhatóak. Mások kiemelték, hogy a tisztesség fontos lenne a jogász hivatásban. Az értékrendnek és az erkölcsnek a kérdése, hogy az egyén milyen módon alkalmazza a bibliai alapelveket. Vannak, akik a „minden ember egyenlőségének” az elvét a Bibliából vezették le. Egy másik hallgató a Tízparancsolat mai jogra gyakorolt hatását a következőkben látja: „Hamis tanúskodás tilalma, jogalap nélküli gazdagodás, a család védelme, az emberi élet szentsége, a tulajdon védelme.” Egy másik kérdőívben a következőket olvashatjuk: „Minden alapelv megvalósítható lenne, de nem teszik. Örökérvényű igazságok vannak a Példabeszédekben, a Prédikátor könyvében és a Zsoltároknak is. A levelek

pedig arra intenek, hogy mit ne tegyünk. A mai jogászok és jogalkotók nem hinném, hogy Isten emberei lennének, mert akkor nem ezek történnének. Ma a jogot használják fel az igazságtalanságok kivédésére, joghézagokon lavíroznak sokan, az emberek egymás ellen is ezt használják, de a Biblia leírja, hogy mi lesz a törvénytaposókkal és a hamis bírókkal. Sőt a hamis tanítókkal is. Mivel az emberek nem Isten szerint élnek és járnak, egyre több jogszabályra van szükség. De ez a világrend ügyis összeomlik hamarosan. Isten az övéiért jött el, nem a vallásért és az egyházért. A keresztyénség ma is amolyan „betegség”. Mindenről beszélnek, de Jézus neve botránykő ma is. A hívőket be sem engedik a fontos pozíciókba. Nincs jogbiztonság, nincs tisztelet, a rendet szankciókkal, büntetésekkel, jogszabályokkal próbálják fenntartani. A demokrácia nem jó, ezt már a rómaiak is felismerték. A demokráciát sem lehet törvényekkel fenntartani. Mivel az állam az által, hogy a keresztyéneket kvázi „nem ismeri el”, teret ad a szélsőséges vallási csoportoknak, aminek a későbbiek folyamán súlyos hatása lesz. Az emberre hat a közeg, amiben él. Ma a rádióban, az interneten stb. (bár beszélnek szabad vallásgyakorlásról) szinte lenézően beszélnek a keresztyén értékekről, és mivel a köznépből ez a norma rögzül, eleve elzárkóznak az értékek elől. Azt pedig jogi eszközökkel üldözik, aki nem akarja a meleg házasságot, a szexuális szabadosságot, a kábítószer használat megengedését stb.”

Egy másik hallgató az ötödik kérdésre az alábbi választ adta: „A bibliai alapelvek idomulnak az aktuális kor szelleméhez, de nemcsak ehhez, hanem ahhoz is, amit a lelkiismeret sugall. A Bibliát mindig a kornak megfelelően kell értelmezni.”

A következő válaszadó szerint: „Legfőbb szempont az kellene, hogy legyen, hogy a másik emberben felismerjük Istent, hiszen az Ő képére és hasonlatosságára lettünk teremtve.” „A bibliai alapelvek alapvető igazságok, a törvények pedig meghatározott helyzetekre vonatkoznak, melyekben a bibliai alapelvekben védett értékek védelmének érvényesülnie kell: a család védelme, az emberi élet védelme, a becsület és a tisztesség védelme.”

„Magyarországnak meg kell felelnie a nemzetközi nyomásnak, modern jogszabályok megalkotására kényszerítenek (például homoszexuálisok házassága). De mégis törvényalkotásunkkal sikerült eddig különbséget tennünk és megkülönböztetett helyet biztosítanunk a férfi és a nő számára a házasság szentségének a megtartásával.”

„Tisztesség, jóhiszeműség.”

„Nehéz kérdés, mivel az állam bármilyen bibliai, erkölcsi elvre hivatkozással alkothat olyan jogot, törvényt, amely más bibliai elvet sért. Talán csak az emberi élet védelme sérthetetlen manapság, legalábbis az az állam büntetőhatalmának korlátaiban megjelenik. Vs. jogos védelem.... A jogalkotásban és a jogászai hivatásban is az egyensúlyra kell törekedni, nyilván minden élethelyzetben ez kivitelezhetetlen.”

Ezen válaszokból egyértelműen kitűnik, hogy a bibliai alapelvek jelentős részét a mai magyar jogalkotásban és jogászai hivatásban is megvalósíthatónak látják a válaszadók. A Tízparancsolat szabályai minden időben és mindenkire nézve érvényesek. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az önkéntes jogkövetésre a jogrendszer többnyire csak a szankciók alkalmazásával tudja rávenni az állampolgárokat. A természeti ember – sok esetben – csak ezért tart a törvénynek a szigorától, ezért engedelmeskedik annak. Az újjászületett ember önként követi az Isten törvényét, mivel az a szívében van írva. A Szentlélek erőt ad a törvény megtartására, de ez nem azt jelenti, hogy a továbbiakban nincs szükség írott törvényre. Az emberben lévő bűn mindig a rossz felé viszi az embert, ezért törvényre, jogszabályokra e világban mindig szükség lesz.

Hitbeli elkötelezettség: Az empirikus kutatás módszerei közül egyaránt alkalmaztuk a kérdőíves felmérést, illetve alkalmazzuk a szövegelemzést a közeli (szoros) olvasást, azzal a megszorítással, hogy nem irodalmi, hanem teológiai megközelítésben¹⁰⁷ tesszük ezt. Ez alatt azt a hozzáállást értjük: „amely a szöveget és annak értelmezését nem rendeli alá a szövegen kívüli információknak, viszont különösen nagy figyelmet szentel a szöveg saját intencióinak, fogalomhasználatának, belső nyelvi, szerkezeti összefüggéseinek, hogy ezzel annak legsajátabb, legelsődlegesebb jelentéseit feltárja”¹⁰⁸ Az utóbbi évtizedekben az irodalomtudományból átvette ezt a megközelítésmódot a teológia is.¹⁰⁹ A keresztyénségen belül leginkább Northrop Frye¹¹⁰ műveit érdemes említeni, a zsidó

107 A szakirodalomban ezt a megközelítést a close reading, new criticism, explication de texte, szövegközeli olvasás, figyelmes olvasás néven találjuk meg.

108 Ruff Tibor: *Az Újszövetség és a Tóra*. Józsefvárosi Műhely Kiadó, Budapest, 2009, 26.

109 Frei, Hans W: *The Eclipse of Biblical Narrative A Study in Eighteenth and Nineteenth Century Hermeneutics*. Yale University Press, 1974.

Osborne, Grant R.: *The hermeneutical spiral, A Comprehensive Introduction to Biblical Interpretation*. Inter Varsity Press, Downers Grove, Illinois, 1991.

110 Frye, Northrop: *Kettős tükör, a Biblia és az irodalom*. Európa Kiadó, Budapest, 1996, 9-27.

szerzők közül Meir Weisst¹¹¹, Magyarországon főként Fabiny Tibor¹¹² foglalkozott ezzel a kérdéssel.

A középkor nagy teológusának, canterburyi Anselmusnak a mondása szerint: „*fides quaerens intellectum*” – a megértésre törekvő hit segítségére van szükségünk.¹¹³ Ez nem jelenti azt, hogy számunkra a hit módszertan. Amíg Bultmann számára a hit a megértés tárgya,¹¹⁴ addig számunkra a megértésnek az eszköze.¹¹⁵

A hit, mint mindent meghatározó ontológiai alapélmény, amely ismeretre, megértésre törekszik. A teológia számunkra a megértésre törekvő hitnek a tudománya. A teológia, mint tudomány tehet hitbeli állítást, de a hitbeli állítás mellé ragasztani kell az ismeretet is. „*Ugyanerre pedig teljes igyekezetet is fordítván, a ti hitetek mellé ragasszatok jó cselekedetet, a jócselekedet mellé tudományt.*” (2Pét 1,5)¹¹⁶

Jelen disszertációban a hit motivációs tényezőként szolgál a jogtudományi bizonyításhoz. Nem akarjuk összekeverni a hitbeli igazságot a tudományos igazsággal, de mivel a „Szentírás tudományában, amely nem az észnek, hanem az

111 Weiss, Meir: *The Bible from Within, The Method of Total Interpretation*. Magnes Press, Hebrew University, Jeruzsálem, 1984, 1-73.

112 Fabiny Tibor: *A keresztény hermeneutika kérdései és története*. Hermeneutikai Kutató Központ, Budapest, 1998, 28-30.

113 „Eredetileg Canterburyi Szt Anselm *Proslogion* c. művének alcíme és magyarázata: a hit nemcsak elfogadja a kinyilatkoztatott igazságot, hanem annak megértését is keresi. - A hit tehát kiindul a kinyilatkoztatás tapasztalásából, de be akar hatolni magába az igazságba is.” Lsd: <http://lexikon.katolikus.hu/F/fides%20quaerens%20intellectum.html>. Letöltve: 2020. április 24.

„A „*credo ut intelligam*” formula értelme kifejtve körülbelül ez: (előzetesen) hiszem Isten létét, hogy ennek következtében egyáltalán intelligálni tudjak (Őt és minden mást).

A fenti értelmezést Anselm maga erősíti meg, amikor a „*credo ut intelligam*” kijelentéshez hozzáfűzi magyarázatképpen: „mert ha nem hiszek (= nem hiszem elővételezettként, hogy Isten létezik), akkor (következésképp) nem fogok belátásra jutni/érteni”.

A kijelentés végső forrása az Iz 7,9 Septuaginta-beli görög verziója: „Ha nem hisztek, nem fogtok érteni.” Ez, meg a többi ezen alapuló és a latin szövegkiadáshoz idézett, s még idézhető partrisztikus hely mind következményes, illetve ami ugyanaz, feltételes szerkezetű, például: „Ha nem hisztek (akkor következésképpen), nem fogtok érteni” (Iz 7,9) „Ha hisztek, (akkor következésképpen) érteni fogtok”, „én, aki hittem (következésképp), megtaláltam” (Origenes)

„Előbb higgyünk, hogy (következésképp) érthessünk” (Szent Ágoston) stb.”

Lsd: Dér Katalin: *Hiszek, hogy értsek Canterbury Szent Anselm Monologion és Proslogion című könyvének függeléke*. <http://www.katolikus-honlap.hu/1001/anzelm.htm> Letöltve: 2020. április 24.

114 Bultmann Rudolf: *Glauben und Verstehen Gesammelte Aufsätze. Band 4*. Mohr Siebeck, Tübingen, 1984.

Bultmann, Rudolf: *Hit és megértés*. L' Harmattan Kiadó, Budapest, 2007.

115 Fabiny Tibor: *Hívó megértés, válogatott egyházi publicisztika, teológiai reflexiók*. Hermeneutikai Kutató Központ, Budapest, 2008, 5.

116 Péter itt olyan kifejezéseket használ, mint *pareisferó*: bevinni, hozzáadni. *epichorégeo*: Valamely népünnepély alkalmából az énekkar költségeit fedezni, valamivel felszerelni, ellátni, vmit felmutatni, megmutatni. Az *en* szócska pedig jelzi, hogy az egymásután következő erények mintegy csírában benne vannak az előző erényben. Belőle fejlődnek ki. Lsd: Kiss Sándor: *Újszövetségi görög- magyar szómagyarázat*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990, 430.

ésszel együtt szívnek és az egész életnek a tudománya, egyetlen melléfogás, egyetlen hangsúlyeltolódás az üdvösségünkbe, az életünkbe, a bizonyágtételünk hitelébe kerülhet”¹¹⁷, ezért a tudomány oltárán nem áldozhatjuk fel a hitet. Továbbá a dolgozat egyházjogi részénél is követjük Kosutány Ignác által megfogalmazott alaptételt: „Igaz, hogy az egyházjog theologia nélkül nem létezhet. Minden egyház a kinyilatkoztatás alapján áll és nem a filozofiáén. Ennélfogva a hitelvek szolgáltatják az ősalapot, mely nélkül egyházjog ki nem alakulhat. Az egyházjog maga sem egyéb, mint a jogintézményekben kifejezett hit.”¹¹⁸ Ez utóbbi megállapítást természetesen a felekezeti egyházjog fogalomra érthetjük, nem pedig az állami egyházjogra. Ez utóbbi egyházjog olyan normákat ölel fel, amely az állami hatalomból eredeztethető, és nem képezi részét teológiai normarendszer.

I. A nomos pneumatológiai megközelítése a Szentírásban. Törvény és evangélium a Szentírásban

1.1. Törvény az Ószövetségben

Amikor az Ószövetség törvényfogalmát kutatjuk, pneumatológiai nézőpontból azt a tételt bizonyítjuk, hogy az ószövetségi törvény fogalmában már ott találhatóak az evangélium csírái. A bibliai törvényfogalmak hordoznak olyan specifikus vonásokat, amelyek nemcsak megkülönböztetik az ókori keleti népek törvénygyűjteményeitől, hanem mára vonatkozóan a szekuláris jogalkotás számára is üzenettel bírnak. Az ószövetségi törvény jelentősége túlnő a zsidóság keretein. Finkey Ferenc így méltatja: „Az ősi keleti népek közül az európai, sőt az egyetemes emberi művelődés szempontjából egynek sem volt olyan nagy jelentősége, egy sem gyakorolt oly közvetlen befolyást a későbbi európai népek történelmére, mint az izraeliták. E „befejezetlen múltú” nemzet, mely kétszeri meghódítás és szolgaságba hurcoltatás dacára kiváló értelmiségével jó ideig önálló államéletet s magas műveltséget tud teremteni, de aztán ismét meghódítottatik, s mint önálló nemzet végleg és teljesen megszűnik”¹¹⁹, ez szüli meg állami élete végnapjaiban a keresztyénség alapítóját, s

¹¹⁷ Hegedűs Loránt: *Új Református Hiszekegy*. Lorántffy Zsuzsanna Nőegylet, Budapest, 2013, 16.

¹¹⁸ Szathmáry Béla idézi Kosutány Ignác: *Egyházjog- a magyarországi egyházak alkotmánya és közigazgatása, III. kiadás, Előszó az első kiadáshoz*. Kolozsvár, 1906), VI.

In Szathmáry Béla: *Református Egyházjog, A Magyarországi Református Egyház Szervezete és Működése. Hernád Kiadó, Sárospatak, 2020, 20.*

¹¹⁹ A szerző a könyv kiadásakor (1908) még nem tudhatott az 1948-ban megalakult Izrael államról.

ezzel fészke és kiinduló pontja lesz a legmagasztosabb vallási és erkölcsi rendszernek, a mai európai és amerikai művelődés egyik leghatalmasabb tényezőjének.”¹²⁰

Az ószövetségi törvény a választott népnek adatott, de üzenete nem csupán a zsidóság számára szól. Egyetértve A. Harnack szavaival, aki szerint el kell utasítani azt az álláspontot: „hogy az evangélium csupán egy kétségbeesett népcsoport vallása, nem több, mint egy hanyatló kor végső erőfeszítése.”¹²¹ Harnack megállapítása nemcsak az evangéliumra, hanem a törvényre is igaz.

Az ószövetségi törvény szó egzegézise után teológiai egzegézist végzünk.¹²² A mózesi parancsolatoktól eljutunk egészen a fogság prófétáiig, akiknél már felragyog az evangélium fénye is.

Egyes keresztyén közösségeken belül gyakran használják a törvény kifejezést az egész Ószövetségre vonatkozóan.¹²³ Jóllehet az Újszövetség is több helyen utal úgy az Ószövetségre, mint törvényre (Jn 1,17; Jn 10,34; Jn 15,25; 1Kor 14, 21), azonban ezzel szemben azt mondhatom, hogy a kép ennél sokkal árnyaltabb. Az kétségtelen, hogy az Ószövetségen belül Mózes öt könyve kiemelkedő helyen található, és erre utalnak a Próféták (Józsué 1, 7) és az Iratok (Zsolt 1,1) is. Sajnos a terjedelmi korlátok miatt a jelen dolgozatban a pentateuchos törvényfogalmára nem tudunk kitérni.

1.1.1. A törvény fogalma az Ószövetségben

A törvény egyáltalán nem statikus, hanem dinamikus fogalom az Ószövetségben. Jól mutatja ezt az a tény, hogy az egész Ószövetségben nincs olyan szó, amely lefedné a „törvény” mai fogalmát.¹²⁴ Ezért fontos bemutatni, hogy a héber nyelv milyen szavakat használ, amikor a törvényről beszél:

120 Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*. Grill Károly Könyvkiadó vállalata, Budapest, 1908, 5.

121 Harnack, Adolf: *A keresztyénség lényege*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 41.

122 Barth volt az, aki a csak historico—grammatikával szemben teológiai egzegézist végzett. „Barth a Biblia szavaiban ezt a minden mulandó emberin, minden históriain, mint eszközön keresztül, hozzánk intézett örök, isteni szót, az Igét keresi és ehhez az ígéhez méri a Biblia szavait.” Török István: *Barth Károly teológiájának a kezdetei*. Főiskolai Nyomda, Pápa, 1931, 54.

123 Ami többek között azért is elfogadhatatlan, mert a héber Biblia hármas felosztású: 1. *Tóra* (Mózes öt könyve) 2. *Nöbiim* (Próféták), Józsué–Malakiás. 3. *Kötubim* (Iratok), Zsoltárok–2Kronika.

124 A héber Biblia törvényfogalmaival kapcsolatosan lsd: Árus Lajos: *Az ószövetségi héber-magyar szómagyarázat Első rész Mózes öt könyve*. Iránytű Kiadó, Budapest, 1996.

Davidson, Benjamin: *The Analytical Hebrew and Chaldee Lexicon*. Zondervan Publishing House, Grand Rapids, Michigan, 1993.

- A *Tóra* eredetileg útmutatást, tanítást jelent. Egy olyan igéből származik, amelynek jelentése: célozni, irányt mutatni, tanítani. A *Tóra* irányt mutat, hogy el ne tévedjünk.¹²⁵ Ez a szó kétszázhuszszor fordul elő az Ószövetségben.¹²⁶ Nagyon széles jelentéssel bír. Egyaránt jelent emberi tanítást, útmutatást (Péld 1,8); isteni útmutatást (Ézs 1,10); szabályt (3 Móz 7,7); illetve szokást, hagyományt (2Sám 7,19).¹²⁷

A *hók*, *miswa* és a *dabar* szavakkal együtt a Példabeszédek könyvében nem jogi, hanem bölcsességgel kapcsolatos kifejezés.

- *Hók*: Uralkodótól vagy vezértől kiadott rendelkezés, dekrétum (2Móz 15,25). A bölcsességirodalomban azonban nem jogi fogalom, hanem a bölcseknek adott rendelkezés lehetőségére utal.¹²⁸
- *Mishpát*: Az Ószövetség egyik legszebb szava. Jelentése meglehetősen sokrétű. Igazságot, rendeletet, szokást, magatartást egyaránt jelent. Az igazságos Isten egyik jellemvonása. Isten az igazság Istene (Ézs 30,18; 1 Móz 18,25). Isten szereti az igazságot (Zsolt 37,28), és elvárja az embertől annak gyakorlását (Mik 6,8) az élet minden területén. Az igazságnak (jogszerűségnek és szakszerűségnek) át kell hatnia a közigazgatást¹²⁹, a jogalkotást és a jogalkalmazást egyaránt. Egyes kutatók kifejtették ennek a bibliai kifejezésnek a mai üzenetét a civil és az állami közigazgatás számára.¹³⁰ Jelenti ez a szó a polgári bíróság előtti pert (Deut 25,1; Józ 20,6), a peresedésnek a helyét (1Kir 7,7), magát a pert mint eljárásjogi kategóriát (Jób 22,4; Zsolt 143,2). Jelenti a bíróság által kibocsátott határozatot (1Kir 20,40; Jer 26,11), az ítéletnek az idejét (Zsolt 1,5; Préd 12,14). A „jogforrás” megjelölésére is használja az Ószövetség kettős értelemben. Egyrészt a *Pentateuchos* rendelkezéseire utal (3Móz 5; 10; 9,16). Másrészt a mózesi magánjogi rendelkezésekre (5Móz 33,

125 Czanik Péter: *Boldogító törvény, A 119. Zsoltár magyarázata.*, Fundamentum Alapítvány, Budapest, 1997, 2.

126 Jenni, Ernst and Westermann, Claus (ed.): *Theological Lexicon of the Old Testament. Vol 3*, Hendrickson Publishers, Peabody, Mass, 1997, 1415.

127 Tenney, Merrill Chapin- Douglas, J. D. and Bruce, F. F. (ed.): *The New International Bible Dictionary: Based on the NIV*, Zondervan's Understand the Bible Reference Series. ZondervanPublishingHouse, Grand Rapids, Mich. 1999, 583.

128 Fichtner, Johannes: *Die Altorientalische Weisheit in Ihrer Israelitisch-Jüdischen Ausprägung: Eine Studie Zur Nationalisierung Der Weisheit in Israel*, Beihefte Zur Zeitschrift Für Die Alttestamentliche Wissenschaft 62. Giessen: A. Töpelmann, 1933, 83.

129 Culver, Robert Duncan: *Toward a Biblical View of Civil Government*. Moody Press, Chicago, 1974.

130 Culver, Robert Duncan: *Civil Government, A Biblical View*, 1st Canadian ed., Canadian Institute for Law, Theology and Public Policy, Edmonton, 2000.

10; tizenhat alkalommal találjuk meg ezt a kifejezést a 119. zsoltárban).¹³¹ Salamonnál azt látjuk, hogy az igazság a felülről való bölcsesség által adatik. Ez nem az ember tulajdona, ezt kérni kell. Salamon felülről való bölcsességet (halló fület) kér Istentől, amely által képes lesz igazságos ítélet meghozatalára (1Kir 3,11).

- *Daát*: A *jáda* ismer, tud igével kapcsolatosan egyfajta speciális szakértelmet, készséget, ismeretet jelöl.¹³² Ilyen értelemben a *Dat wadin* jogi rendelkezést, jogi ismeretet is jelöl (Esz 1,13; Jób 37,15).¹³³
- *Dábár*: Több, mint háromszáz alkalommal használja az Ószövetség ezt a szót Istennel kapcsolatban.¹³⁴ A szó háromnegyed részt a próféta, igei kijelentést jelöli. (Jer 18,8; Ez 7,26; Mik 3,11). A szakaszok egyötödében úgy utal Isten szavára, mint törvényre (2Móz 34,28; 5Móz 4,13). Ilyenkor a Sínai törvényadást érti alatta. A Deuteronomiumban többször találkozunk ezzel a kifejezéssel (Deut 12,28; 15,15; 24,18; 30,14). A Bölcsességirodalomban a *Tóra* és a *Miswa* szavakkal együtt parancsolatokat, a bölcsesség tanait jelöli.¹³⁵

Itt a bölcsék számára adott útmutatást jelenti. Számos szerző szerint a *Tóra* csupán isteni útmutatást jelent.¹³⁶

A szakirodalom megkülönböztet az Ószövetségben belül háromféle *Tóra* megközelítést.¹³⁷ Egyes szerzők szerint a *Tóra* a papokhoz tartozik, a papok *Tórája*.¹³⁸ A papok azonban több alkalommal feddést kapnak, mert elfelejtkeztek *Jahve* *Tórájáról* (Hós 4,6). Ahogyan a *dabar* a prófétáké, ugyanúgy a *Tóra* a papok *Tórája*. Aztán találkozunk a *Tórával* úgy, mint *Jahve* *Tórája*. A törvénnyel való visszaélés miatt a próféták a törvényt, a szövetség megszegését kérték számon népüktől és a papoktól. Hóseás és Jeremiás szenvedélyesen szólnak *Jahve* *Tórájáról*. Hóseás megközelítése szerint *Jahve* *Tórája* nem egyéni rendelkezéseket tartalmaz, hanem Isten teljes akaratát fejezi ki (Hós 4,6; 8,1). Jeremiás szintén keményen szembehelyezkedik a papok és a nép vétkeivel, a *Tóra* hamis magyarázatával (Jer 6,19; 8,8). Szintén Jeremiásnál találjuk Isten azon ígéretét, hogy Isten maga helyezi *Tóráját* a nép szívébe (Jer, 31,33). Ézsaiás a maga igehirdetését isteni útmutatásnak,

131 Harris, R. Laird - Archer, Gleason L. and Waltke, Bruce K. (ed): *Theological Wordbook of the Old Testament Vol 2*. Moody Press, Chicago 1980, 2443-2444.

132 Az Írás magyarázatát is jelenti. (Prédikátor 8,1; Dániel 2,3)

133 Jenni and Westermann: *Theological Lexicon of the Old Testament*, Vol 2,514.

134 Uo., Vol 1, 331.

135 E. G. Bauckmann: *ZAW 72 (1960)*, 33-63.

136 Östborn, Begrich, Rendtorff, G. Sauer, O. Procksch.

137 Jenni and Westermann: *Theological Lexicon of the Old Testament*, Vol 3, 1417.

138 Begrich, Sauer.

Tórának nevezi (Ézs 8,16; 30,8k). A Tóra a Sionból származik (Ézs 2,3). Isten szenvedő szolgálja is Tórát beszél a népeknek (Ézs 51,4; 42,4; 51,7). Jahve Tórája ezeknél a prófétáknál szorosán összekapcsolódik a *dábárral, börittél, mispáttal*. Jahve Tórájáról beszélnek a Tóra zsoltárok is (Zsoltárok 1; 19; 119). A Tóra itt sem a jogi értelemben vett törvényt jelenti, hanem Isten életadó akaratát, amely örömet, békességet és gyönyörűséget jelent a választott nép számára. A Tóra szó a Deuteronomiumban és a Krónikák könyvében szorosán összekapcsolódik Mózes nevével. A Tóra későbbi fejlődésében azt látjuk egyrészt, hogy egyénekre szabott rendelkezéseket tartalmaz a Zsoltárookban és a Krónikákban. Hóseás, Ézsaiás és a Deuteronomium a törvény egységéről beszél, amely egészen odáig vezetett, hogy az egész Ószövetséget azonosították a Tórával.¹³⁹

1.1.2. A törvény teológiai fogalma

A Tóra teológiai fogalmát a következőképpen határozza meg az egyik kortárs teológus: „Az erőteljes egyes szám az egy, teljes, normatív, írásba foglalt Isten akaratát jelenti, amely Izraelnek adatott, hogy kövesse azt. A törvénynek a szerepe sokoldalú: nem csupán szabályozza a társadalmi konfliktusokat, de az egy és egyetlen út a sikeres életre és az Istennel való rendezett kapcsolatra.”¹⁴⁰

Barth így fogalmazza meg a törvény lényegét: „A törvény az a kijelentés, amely egyszer a maga teljességében adatott az embernek. A törvény a mennyei kijelentés időbeli, történelmi, az emberek életében adott lenyomata. Egy halom salak, ami jelzi, hogy csoda történt, kiégett a kráter, jelezve a helyet, ahol Isten beszélt, egyedülálló alázatra emlékeztet, egy száraz kanális, amelyet a múlt generáció különféle körülmények között megtöltött a hit élő vizével. Azok az emberek, aki birtokolják a törvényt, olyanok, mint az üres kanálisok, amelyek lenyomatai az igaz és ismeretlen Istennek. Birtokolják a tradicionális formákat és az örökölt vallást, és azt a tapasztalatot, amelyet az őseik birtokoltak.”¹⁴¹

¹³⁹ Jenni and Westermann: *Theological Lexicon of the Old Testament*, Vol 3,1422.

¹⁴⁰ Welker, Michael and Etzelmüller, Gregor (Ed.): *Concepts of Law in the Sciences, Legal Studies, and Theology Religion in Philosophy and Theology* 72. Mohr Siebeck, Tübingen, Germany, 2013, 119, saját fordítás.

„Torah is an emphatic singular and means the one and complete, normative, literally codified will of God that is given to Israel so that they might follow it. The function of law in this sense is multivalent: it is not only regulates social conflicts, but it is the one and only way to a successful life and adequate relationship to God.”

¹⁴¹ Barth, Karl: *The Epistle to the Romans*. Oxford University Press, London, 1933, 65, saját fordítás.

„The law is the revelation once given by God, given in its completeness. The law is the impression of divine revelation left behind in time, in history, and in the lives of men; it is a heap of clinkers marking a fiery miracle,

Álláspontunk szerint a bibliai törvény Isten szabadító tetteire adott isteni válasz.

A bibliai törvény Isten kijelentett akarata az emberi magatartás szabályozására. Ezért boldog az, aki ezt követi (Zsolt 119,1). A törvényben meg kell látnunk Isten jóságát, csak így válhat a törvény az etika alapjává. A bibliai törvény az etika alapja. A törvény tárgyi, jogi értelemben soha nem lehet alapja az etikának. Viszont nagy jelentősége van a jog erkölcsi megalapozásának és a nomos pneumatológiai megközelítésének.

Mielőtt Isten törvényt ad az Ő népének, előtte bemutatkozik. Isten követelményének a kinyilatkoztatását mindig megelőzi szeretetének a kinyilvánítása.¹⁴² A törvény szoros összefüggésben van a boldogsággal (Zsolt 1; 94; 119), a bővülködő élettel (5Móz 28), a bölcsességgel (Zsolt 19,8b) és az élet útjával (5Móz 30,15kk). A törvényt tanulmányozni nem kényszer, hanem gyönyörűség (5Móz 17,19; Józ 1,8). „*Nyisd föl szememet, hogy megláthassam, milyen csodálatos a te törvényed*” (Zsolt 119,18). Mennyire élettel teli Isten törvénye, azt jól szemlélteti – többek között – a Zsoltárok könyve.

„*Az Úrnak törvénye tökéletes, megeleveníti a lelket, az Úrnak bizonyágtétele biztos, bölccsé teszi az együgyűt. Az Úrnak rendelkezései helyesek, megvidámítják a szívet; az Úrnak parancsolata világos, megvilágosítja a szemeket. Az Úrnak félelme tiszta, megáll mindörökké; az Úrnak ítéletei változhatatlanok, s mindenestől fogva igazságosak. Kívánatosabbak az aranynál, még a sok színaranynál is; és édesebbek a méznél, még a színméznél is. Szolgádat is intik azok, aki megtartja azokat, nagy jutalma van.*” (Zsolt 19,8-12)

A 119. zsoltár szerzője prófétai „szellemben” énekel Isten törvényéről. Nem a merev tételes törvényt magasztalja, hanem Isten vezetéséért ad hálát, amelyet kijelentett akaratában adott az embernek. Ennek jele, hogy nem a „törvény” szót ismételteti, hanem nyolc különböző fogalmat használ rá: a törvény, bizonyságok, szabályok, rendelkezések, parancsolatok, ítéletek, Ige, mondás, valamint a szó, mely csak kétszer fordul elő jellemzőként: az út.¹⁴³

which has taken placen, a burn out crater disclosing the place where God has spoken, a solemn reminder of the humiliation through which some man had been compelled to pass, a dry canal which in a past generation and under different conditions had been filled with the living water of faith. The men who have the law are the men who inhabit this empty canal. They are stamped with the impress of the true and unknown God, because they possess the form of traditional and inherited religion, or even the form of an experience which one had been theirs.”

142 Ezt a megközelítést támasztja alá Jan Milich Lochmann, amikor a Tízparancsolatot magyarázó könyvének azt a címet adta, hogy *A szabadság útjelzői*. Lsd. Lochmann, Jan Milich: *A szabadság útjelzői*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1993.

143 „Ezek valamennyien kétségtelenül az isteni törvényre vonatkoznak, de a kijelentett igazság súlyos megsértése lenne azt állítani, hogy ezek csak rokon értelmű szavak, más szóval, hogy a mennyei bölcsesség eme kivonatának gondolatai alig többek, mint szószaporítás. A tény az, amint azt néhány igemagyarázó megjegyezte, hogy ezek a kifejezések Istennek ugyanazt a törvényét írják le, de különböző aspektusokból. Most minden egyes szót sorban megvizsgálunk, és megpróbálunk különbséget tenni közöttük.

Nemcsak stilisztikai okokból, a változatosság kedvéért teszi ezt, hanem ennek mélyebb értelme van. Isten Tórája, útmutatása több, mint törvény; hol parancsként, hol rendelkezésként, hol prófétai kijelentésként jut el hozzánk.¹⁴⁴

A héber Biblia könyvei ezer évet fognak át Krisztus előtti X. századtól a Krisztus előtti II. századig. Ez alatt az idő alatt a törvény fogalma sokat változott. Nem feladatunk ezt

1. Törvény. Ezt a szót az irányítani, vezetni, segíteni, előre sietni jelentésű szóból formálják. Etimológiai jelentése tehát viselkedés-szabály, *κανων σαφης*. Ez jelenti általánosságban Isten törvényét, legyen az bár a természet törvényének nevezett általános szabály, vagy az, ami Mózes által jelentetett ki az egyháznak, s Krisztusban tökéletesedett. Szigorúan szólva a törvény világos viselkedés-szabályt jelent, melyet inkább világosan az ember szemé elé tártak, semmint paranccsal kényszerítettek ki, azaz ez a szó nem szükségszerűen tartalmazza a törvény szankcióit.

2. Bizonyságok. Ez a szó abból származik, amely tanúvallomás vagy bizonyság megtételét jelenti. A szövetség lédáját nevezik így, valamint a két kötőablát, s magát a sátor is, mint biztosítékait és tanúságait annak, hogy Isten a népe között lakozik. A bizonyságok konkrétan Isten kijelentett törvénye: népének tett ígéreteinek tanúsága és megerősítése, s jövődöbéli üdvösségének záloga.

3. Szabályok. Ez a rábízni szóból származik, mely olyasvalamit jelent, amit emberre bíztak, 'az, ami rád bízott', Isten előírásai, amiknek a lelkiismerethez van közük, amelyekért az ember intelligens lényként felelős.

4. Rendelések. Az ige, melyből ez a szó származik, azt jelenti: belevésni, vagy előírni. A szó a határozott, előírt, írott törvényt jelenti. A kifejezés Józsefnek a papok részéről alkotott egyiptomi törvényére, a húsvét törvényére, stb. vonatkozik. Ebben a zsolttárban azonban bensőségesebb a jelentése. Azt az erkölcsi törvényt jelenti, amit Isten a szív hústábláira vésett fel. Az Ő akaratának legbelsőbb és lelki felfogását. Ezek nem annyira nyilvánvalók, mint a törvény és a bizonyságok, s közvetlenebb lelki közlés tárgyát képezik, mint az Ő szabályai: utóbbiakat ugyanis inkább a valóban isteni módon vezetett elme erőfeszítései által munkálják ki, de talán eszközszerűbben, és kevésbé passzívan alkalmazzák.

5. Parancsolatok. A szó a megparancsolni, elrendelni jelentésű igéből származik. Ilyen volt Isten parancsolata Ádámnak a fáról, vagy Noénak a bárka építéséről.

6. Ítéletek. A szó a kormányozni, megítélni vagy meghatározni jelentésű igéből származik és törvényes rendeleteket és döntéseket, jogi szankciókat jelent.

7. Ige. A héberben két nagyon eltérő kifejezés létezik, de mindkettőt Igének fordítják nagyon sok változatban. A kettő közül az utóbbit mondásnak fordítják a jelen munka előző kötetében. A két kifejezés szoros kapcsolatban állnak, mert a huszonnégy igeverből, ahol az Ige szó előfordul, tízennégyben párhuzamos, vagy kapcsolatban áll a mondás jelentéssel. De már ebből a körülményből is nyilvánvaló, hogy ezek nem rokon értelmű szavak. Az Igének fordított kifejezés a logosz, Isten igéjét jelenti, a szó legszentebb értelmében, azaz Isten kijelentett akaratát, az Ő parancsát, az Ő orákulumát, időnként a speciális közléseit a prófétáknak. A Tízparancsolatot nevezi így az Exodus, pedig a templomi orákulum neve. Ebben a zsolttárban négyféleképpen értelmezhető: (a) Isten kijelentett parancsolatai általánosságban, (b) bizonyos áldások kijelentett ígérete az igazaknak, (c) a zsolttárosra, mint Isten szolgájára bízott dolog, és (d) viselkedési szabályként a megvilágosodás csatornája.

8. Ami az utolsó, út szót illeti, ez jellemző szóként csak kétszer fordul elő, s azokon a helyeken, ahol megtalálható, inkább kivételnek kell tekinteni az általános szabály alól. Ezért én nem hajlok arra, hogy a zsolttáros a fentiekkel rokon fogalomnak szánta. A jelentése mindenesetre annyira közvetlen és egyszerű, hogy nem követel meg magyarázatot. Átvitt értelemben Istennek a Krisztuson, a mi Urunkon keresztüli segítő kegyelmét jelenti, Aki az út, az igazság és az élet."

Lsd: Kálvin: *Kommentár a Zsolttárok könyvéhez*. 1124. <http://www.scribd.com/doc/69770710/Kalvin-Janos-Kommentar-a-Zsolttarok-konyvehez>

Látogatva 2013. augusztus 08. *Jebb's Literal Translation of the Book of Psalms with Dissertations*, 2. kötet, 279-293.

144 Czanik Péter: *Boldogító törvény, A 119. Zsolttár magyarázata*. Budapest, 1997, 2-6. V.ö. Bartha Tibor (szerk.): *Keresztény Bibliái Lexikon*. Kálvin János Kiadó, Budapest, 1995, 633-636.

a folyamatot részletesen bemutatni, csupán az ószövetségi törvény egyedi, emberi méltóságot tiszteletben tartó, emberséges vonásait ismertetjük.

1.1.3. Az ószövetségi törvénygyűjtemények főbb jellegzetességei és azok csoportosítása

Az Ószövetségben több törvénygyűjteményt találhatunk. Sípos István és a kutatók többsége a Tórán belül három törvénygyűjteményt különböztet meg: az első a Szövetség könyve (2Móz 20-23). A második kódex a rituális vagy Papi törvényben (2Móz 25-31, 35-40; 3Móz; 4Móz 5-6, 8-10, 15-19) található meg. A harmadik gyűjtemény a deuteronomiumi törvény Mózes ötödik könyvében (5Móz 4-26,29).¹⁴⁵ A törvénygyűjteményeket a következőképpen csoportosíthatjuk:

- Tízparancsolat (2Móz 20, 2-17; 5Móz 5, 6-21).
- Amikor a nép letelepedett Kánaánban, az új életmód új szabályokat kívánt meg. A letelepedés korai időszakának része a Szövetség könyve (2Móz 20-23).
- Később fokozatosan bővül a törvénykönyv: egy egészen új összefoglalása a királyság végéről maradt ránk, ez a deuteronomiumi törvény (5Móz 12-16).
- A legátfogóbb pedig a Papi törvény (3Móz 1-7).¹⁴⁶
- Szentség törvénye (3Móz 17-26).
- Ezen kívül a Zsoltárok könyvében és bölcsességirodalomban is találunk a törvénnyel kapcsolatos szakaszokat (Tóra zsoltárok: Zsoltárok 1; 19; 119).

Az Ószövetség törvényeit formai és tartalmi szempontok alapján is lehet csoportosítani. „Albrecht Altnak az érdeme, hogy 1934-ben egyszer s mindenkorra olyan formai szempontokon alapuló kritériumot állapított meg, amely az ókori Közel-Kelet törvényeinek többségét illetően ma is elfogadottnak mondható.”¹⁴⁷ Alt az izraeli törvényeket két fő csoportra osztotta. Beszél először az ún. apodiktikus törvényekről. Ezeket a törvényeket három alcsoportba lehet osztani: a./ tiltó törvények, b./ halálbüntetést kirovó törvények, c./ talió törvények. A másik fajtája a kazuisztikus törvények. Ebben az esetben a törvényt konkrét esetekből alkották meg. A kazuisztikus eljárást soha nem alkalmazták a

145 Sípos István: *A Pentateuchos Mózesi Szerzősége, Pozitív Kritikai Tanulmány*: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935, 136-140.

146 Westermann, Claus- Gloege, Gerhard: *A Biblia titkai, bevezetés a Bibliába*, Kálvin János Kiadó, Budapest, 1997, 267, 268.

147 Alt, Albrecht: *Die Ursprünge Des Israelitischen Rechts*. S. Hirzel, Leipzig, 1934.

kultusszal, illetve az etikával kapcsolatos törvényeknél. Ezek a törvények vallási szempontból semlegesek.”¹⁴⁸

Szabályozási tárgyuk szempontjából azt mondhatjuk, hogy ezek a törvénygyűjtemények három főbb csoportra oszthatóak: 1. kultikus törvények (2Móz 20, 22-26; Leviticus törvényei), 2. a társadalmi együttélést szolgáló polgári, büntetőjogi és közigazgatási törvények (2Móz 21, 12kk; 2Móz 22,18, Deuteronomiumi törvények), 3. végül pedig az irgalmasság törvényei. Ezek a törvények az erőssel szemben mindig a gyengét részesítik védelemben. Ide tartoznak a rabszolgákkal kapcsolatos törvények (2Móz 21,1–11), valamint az árvák, özvegyek, szegények, idegenek védelmét szolgáló törvények (2Móz 22,20-23,12).

Michael Welker három szóban foglalja össze a bibliai törvények jellemzőit: igazság, irgalom és Isten imádata, dicsőítése.¹⁴⁹ Ezt később pneumatológiájában továbbfejleszti és így határozza meg a törvény fogalmát: „Az igazságosság a jog-irgalom-istenismeret értelmében csak akkor valósulhat meg, amikor a törvénynek ez a három alkotóeleme maradéktalanul érvényre jut.”¹⁵⁰

Az ószövetségi törvények klasszikus, tartalmi csoportosításáról a következőket mondhatjuk.

A kultuszi törvények (*lex ceremonialis*): Magában a Dekalógusban is megtalálhatóak a kultuszra vonatkozó parancsolatok. Gondoljunk az első 4 parancsolatra! Kálvin szerint a *lex ceremonialisok* nem hatásukra, hanem használatukra nézve töröltettek el. „A ceremonális törvényekre kétszeresen is érvényes, hogy Krisztusban nyerik el értelmüket. Egyrészt a Zsidókhöz írt levél szellemében az „eljövendő üdvösség” kiábrázolói, másrészt úgy, hogy Krisztusban Isten népe „királyi nemzet, szent papság”, amelyre éppúgy érvényes a lelki áldozatok törvénye, mint az első szövetség népére a *lex ceremonialis* volt.”¹⁵¹

Az erkölcsi törvény (*lex ethicus*): Ennek rövid foglalata tulajdonképpen maga a Dekalógus. Az erkölcsi törvény tulajdonképpen a mindenkori bibliai etikák tárgya. Oswald Chambers a következőképpen fogalmazza meg jelentőségét: „Az erkölcsi törvény, annak

148 Soggin, Alberto: *Bevezetés az Ószövetségbe*. Kálvin János Kiadó, Budapest, 1999, 166-167.

149 Welker, Michael: *Justice-Mercy-Worship, The „Weighty Matters” of the Biblical Law*, In. Michael Welker and Gregor Etzemüller (Ed.), *Concepts of Law in the Sciences, Legal Studies, and Theology*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2013, 206, saját fordítás.

Justice, Mercy, Worship.

150 Welker, Michael: *Isten Lelke, A Szentlélek teológiája. (Ford: Békefy Lajos és Békefy- Röhring Klaudia)* Exit Kiadó, Debrecen-Kolozsvár, 2018, 119.

151 Gondolhatunk itt a Zsid 9,23; 1Pét 2,9-re. Szűcs Ferenc: *Teológiai Etika*. Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest, 1993, 40.

ellenére, hogy sokan megszegik, sohasem változik. Isten parancsai sohase változnak; sohase nővünk ki belőlük.”¹⁵²

A törvénykezési törvények (mispat): Ezen törvények részletes elemzését lásd korábban a mispat szó magyarázatánál. Ezek a törvények magukban foglalják az anyagi és az eljárási jogot. Vegyesen találunk közöttük büntető és kereskedelmi jogi törvényeket.

Végül meg kell említenünk az egészségügyi, étkezési törvényeket, amelyeknek egyaránt volt kultikus és egészségügyi vonzatuk is.

1.1.4. A zsidó jog jogforrási hierarchiája

Philip S. Alexander a zsidó jog jogforrásait négyes felosztásban tárgyalja. Először is megemlíti a világi jogot, amely Jézus korában a római jogot (*ius civile*) és a helyileg alkalmazott szokásjogot jelentette. Másodsorban találkozunk a polgári joggal. A polgári jogon belül elkülönül a büntetőjog és a magánjog.¹⁵³ Aztán következik Mózes öt könyve. Végül pedig a Mózes öt könyvén kívül megjelenő vallási jog. Ennek egyaránt van közjogi és magánjogi része.

A szerző amellet érvel, hogy a zsidó bíróságok nem Mózes öt könyve alapján ítéleztek¹⁵⁴, hanem a zsidó jognak az előbb ismertetett jogforrásai alapján. A polgári és az egyházi életet szabályozó joganyag terén nagy jelentőségük volt a jogszokásoknak. Míg a Pentateuchost úgy definiálja, hogy az csupán a joggyakorlat kereteit adta meg, de nem szolgált törvénykönyvként a bíróságok számára.¹⁵⁵

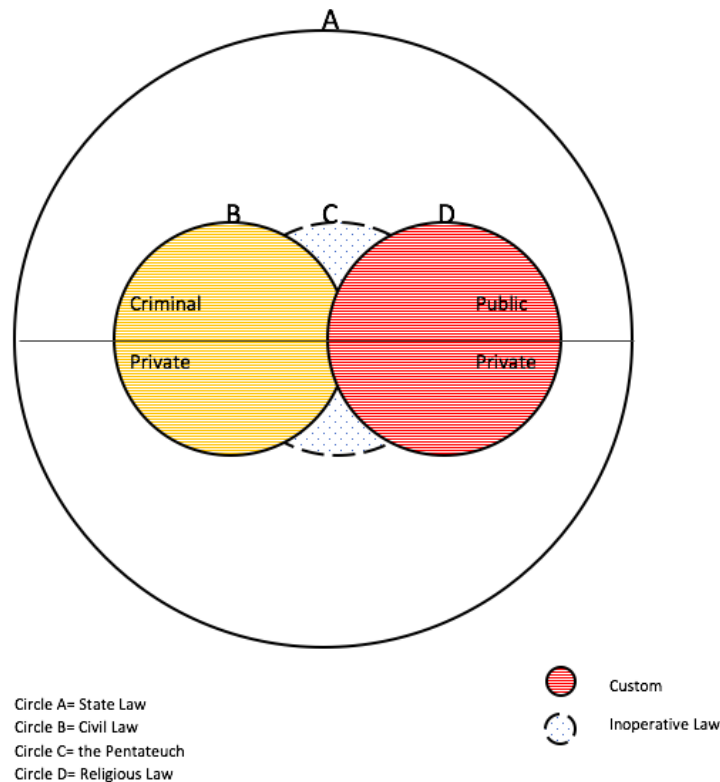
152 Chambers, Oswald: *Bibliai Etika*. Evangéliumi Kiadó, Budapest, 1998, 5-6.

153 Ezzel ellentétesen Ulpianus a római jogot közjogra és magánjogra osztja. A római jogi hagyományok alapján a mai európai országokban a közjog alá tartozó jogágak: Alkotmányjog, Büntetőjog, Közigazgatási jog, Pénzügyi jog, Nemzetközi Közjog. A magánjog csoportjába tartozó jogágak: Polgári jog, Munkajog, Családi jog, Kereskedelmi jog, Agrárjog.

154 Mózes öt könyve nem törvénykönyvként, hanem egyfajta iránymutatásként szolgált az akkori joggyakorlatban.

155 Lindars, Barnabas (ed.) and members of the Ehrhardt Seminar University of Manchester: *Law and Religion: Essays on the Place of the Law in Israel and Early Christianity*. James Clarke, Cambridge 1988, 54.

The Law in Israelite religion

Forrás: ¹⁵⁶

Jézus Krisztus a Hegyi beszédben meghatározza az Ószövetségi törvényeken belüli „jogforrási hierarchiát”. A jogforrási hierarchia legalsó fokán találhatóak a rituális-kultikus törvények.¹⁵⁷ A Mt 5, 19 utal a „csekélyebb parancsolatokra.” A második szinten találhatóak a Mt 23,23 alapján az igazság, az irgalom és a hűség. Végül pedig a szeretet kettős parancsa a törvény betöltése, a legmagasabb rendű törvény (a Mt 22, 34-40-nke megfelelően). Amennyiben a törvények között kollízió áll fenn, elsőbbsége a jogforrási hierarchiával szemben a magasabb szinten álló törvénynek van. Azaz a szeretet parancsa minden más parancsolatot felülír. Ezt a fajta hermeneutikai megközelítést támasztja alá több újszövetségi történet (Pl. szombat napi kalásztépés Mt 12, 1-8).¹⁵⁸

¹⁵⁶ Uo.

¹⁵⁷ Nem szándékozunk a kultuszi törvények jelentőségét csorbítani. Tudatában vagyunk annak, hogy a kultuszi nyelv az újszövetségi szoteriológia egyik alapszókincsét képezi. Azonban a pneumatikus magyarázat szemszögéből nézve keressük azt a fajta megközelítést, ami a jogászok számára is érthető. Ezért használtuk a „jogforrási hierarchia” kifejezést.

¹⁵⁸ Konrad, Matthias: *Law, Salvation and Christian Identity in Paul and Matthew*. In Welker, Michael and Etzemüller, Gregor (Ed.), i.m., 196, saját fordítás.

1.1.5. Az ókori izraeli és a közel-keleti jog összehasonlítása

Jog az ősi Közel-Keleten

Kódexek vagy törvénykönyvek a Közel-Keleten?

Általánosságban elmondható, hogy az ókori közel-keleti törvények deskriptívek és nem normatívak. Azaz nem a mindennapi életre vonatkozóan tartalmaztak szabályokat, hanem különleges, rendhagyó jogesetek voltak bennük. A mindennapi konfliktusokat az ókori közel-keleti népek nem az írott joganyag, hanem a hagyományok, a szokásjog alapján oldották meg. Ezek valójában nem is kódexek, hanem esetjogot összegyűjtő művek, inkább törvénykönyveknek mondhatóak. A joganyag tekintélyét az ókori Keleten nem a szöveg, hanem a jogalkotó, a király személye adta.

„Nyilvánvalóan sok a párhuzam az izraeli és a közel-keleti jog között¹⁵⁹, így most inkább a különbségeket tárgyaljuk, és ahol lehetséges, ezek okait is megvilágítjuk. Az ókori asszír jogban a bűnösökre kirótt büntetések rendkívül kegyetlenek voltak: fizikai csonkítások jártak olyan bűntettekért, amelyeket ma nagyon kis súlyúaknak találunk.”¹⁶⁰

Hammurabi¹⁶¹ Ábrahám ősatya kortársa volt, így törvénykönyve közel hétszáz évvel megelőzte Mózes törvényeit. Joseph Herman Hertz részletesen kimutatja a két jogrendszer közötti különbségeket és hasonlóságokat.¹⁶² Alberto Soggin a következőképpen ír erről: „Hammurabi törvénykönyve viszont általában az izraeli joggyűjteményeknél is jóval fejlettebb. A 117. cikkelyben az adósrabszolgaságról van szó, egyfelől Hammurabi törvénye kedvezőbb az adósra nézve, mivel három évre korlátozza a kölcsönadó házánaál való maradását, másfelől az izraeli törvény azt irányozza elő, hogy a rabszolgát nem lehet javak nélkül szabadon bocsátani. A 250. cikkelyben fontos párhuzamot találunk a 2Móz 21, 28-

„Matt. 5:19 displays a hierarchy among the laws: There are lesser and greater commandments. The ritual-cultic regulations belong to the lesser ones, whereas Matt 23:23 presents justice, mercy and faith (fulness) as the most important issues in the law, and Matt 22:34-40 designates the double love command as the highest law and the sum of the Torah. In case of a conflict, preference is to be given to the more important commandments.”

159 Lsd: Szathmáry Béla: *A zsidó jog alapjai*. Századvég-Lux kiadó, Budapest, 2003, 26-28.

160 Soggin, Alberto: *Bevezetés az Ószövetségbe*. Kálvin János Kiadó, Budapest, 1999, 171.

161 1901-1902 között zajló archeológiai kutatások tárták fel azt a kőoszlopot, amelyről Mezopotámia uralkodójának a Kr. e. 1792-1750 között élt Hammurabinak a törvényeit megismerhették.

162 Hertz, Joseph Herman: *Zsidó Biblia, II. kötet*. Chábáb Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, Budapest, 1996, 284-291.

cal, az öklelő ökör által az emberekben vagy dolgokban tett káresetért.¹⁶³ Jogi szempontból vett fejlettsége ellenére ez a törvénygyűjtemény azonban szándékosan osztályigazságszolgáltatást fogad el, amelyben az ugyanarra a büntetettre kiszabott büntetés a bűnös társadalmi állása (szabad, rabszolga) szerint változik.”¹⁶⁴

Azonban az kétségtelen tény, hogy a *ius tallionis* elve a babilóniai hatások révén került a zsidó jogba. Ez az elv is kifejezi a mózesi jognak azt a méltányos, emberbarát megközelítést, mely szerint a bosszút korlátozni kell. Itt már megjelenik a proporcionalitás elve, a jogosság szelleme. Szent Ágoston szerint az *ius tallionis* az igazságnak és nem a bosszúnak a törvénye.¹⁶⁵ Hertz a törvények részletes elemzése után azt a következtetést vonja le, hogy nincs közvetlen kapcsolat a két törvénykönyv között, a „Hamurabbi-kódex nem a mózesi polgári jog forrása.”¹⁶⁶

Rendkívül engedékeny végül a hettita jog: minden szabad ember által elkövetett bűn megváltható pénzbüntetéssel, míg a rabszolgákkal a törvény ugyanolyan kegyetlen, mint az asszír jog.

„Izraelt nem különbözteti meg szomszédaitól fejlett jogrendje. Megjegyzendő viszont, hogy hiányzik minden olyan testi büntetés, amely csonkítással vagy kínzással járna.”¹⁶⁷

Finkey Ferenc a zsidó törvények eredetiségét a zsidó monoteizmussal és az „erre épülő patriarchális, vallási színezetű demokratikus alkotmány létrehozására”¹⁶⁸

A második fő jellemzője a mózesi törvényeknek a nemzeti egység és erő céltudatos erősítése, fejlesztése. Úgy működött, mint egy normatív szöveg, személyes engedelmességet követelve (Deut 30, 1-14). A tekintélyét nem a király adja, hanem a legfőbb jogalkotó, azaz Isten maga. Ez igaz az Ószövetség többi törvénygyűjteményére is (Szövetség könyve, Deuteronomium, Szentség könyve). Példaként hozhatjuk az Ex 22, 21-24-et: „*Ne nyomd el a jövevényt! Ne bántsd az özvegyet és az árvát! Ha megteszed, karddal öllek meg, feleséged lesz özvegy és gyermekeid lesznek árvák.*”

A./ Ezek a törvények Isten és nem a király törvényei. A szövegben nem egyes szám harmadik, hanem egyes szám második személyben fogalmaz a szerző. Isten akaratát tükrözik ezek a törvények, az emberek csak közvetítők. Tehát mind a világi, mind a vallási törvények

163 Müller, David: *Die Gesetze Hammurabis, und ihr Verhältnis zur mosaischen Gesetzgebung*, Vienna, 1903.

164 Soggin: i.m., 171-173.

165 Szathmáry Béla, i.m. 23. oldalán idézi J. Herman Hertz szavait.

166 Szathmáry Béla, i.m. 25. oldalán idézi J. Herman Hertz szavait.

167 Soggin, Alberto: i.m., 172.

168 Finkey Ferenc, i.m. 66.

isteni eredetűek. A törvény megszegése nem csupán egy világi deliktum megszegése, hanem szembeszegülés Isten akaratával.

B./ A tényállást követi a magyarázat. Azt mondhatjuk, hogy ezekben a törvényekben már kezdetleges formában megjelenik a modern jogszabályok hármas felépítése: hipotézis (feltétel), diszpozíció (rendelkező rész) és szankció (joghátrány).

C./ A közel-keleti törvényekből vettek át bizonyos részeket (Ex 22, 7-9). Ezeknél a szövegeknél egyes szám harmadik személyben történik az elbeszélés. Ezeket a szövegeket eredetileg nem jogi kódexeknek tervezték, hanem az idők során újraértelmezték, és a későbbi redaktorok (szerkesztők) munkája során váltak törvénygyűjteményekké.

D./ Az ókori keleti joganyagok törvénykönyvek formájában jelentek meg, és azok is maradtak. Az izraelita jog törvénykönyvként kezdte, de később „kánonjoggá” vált. Ez ismeretlen a Közel-Keleten.

E./ Az ószövetségi törvényekben az erkölcsi előírások mindig szoros kapcsolatban állnak a vallási alapvetéssel.¹⁶⁹ A törvények az Isten - ember szövetségi kapcsolaton belül értelmezendők. A legfőbb cél az Istennel való szövetség, kapcsolat fenntartása. A zsidó törvény tehát elsősorban vallásos törvény.¹⁷⁰ A törvény az Istennel kötött szövetség okmánya.

F./ Az izraelita törvények kevésbé részletezőek, egy témakörben kevesebb esetet sorolnak fel. Hangsúlyozzák a törvények útmutató jellegét.

G./ Emberségesebbek, nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az emberi életnek és méltóságnak. Védik a rabszolgát is (2Móz 21,20; 26k). Nincsenek megalázó, csonkító büntetések, viszont a legszigorúbban megtorolják az életellenes bűntetteket.

H./ Nem ismernek kivételt társadalmi előkelőség szerint. Erőteljesen védik a társadalom különösen hátrányos, kiszolgáltatott rétegeit: a jövedvényeket, árvákat, özvegyeket.

I./ Erősen védik a nemi erkölcs tisztaságát.¹⁷¹

J./ „*Igazság és jog trónod talpazatja*” (Zsolt 89,15). Az igazság fontos szerepet játszik a zsidó törvényekben. A héber igazság szó fogalma egyaránt jelent szociális igazságosságot, illetve egyenlőséget. Isten minden embert a maga képmására teremtett. Ez adja az emberi méltóság elvehetetlen jogát. Az ember nem árucikk, hanem Isten teremtménye. „Az igazság a tisztelettől áthatott megbecsülése mások személyiségének és elidegeníthetetlen jogainak;

169 Lásd Czanik Péter szócikkét a törvényről In Keresztyén Bibliai Lexikon, 634.

170 Szathmáry Béla, i.m. 28.

171 Keresztyén Bibliai Lexikon, 634-635.

éppígy az igazságtalanság legszembetűnőbb megsértése mások egyéniségének.”¹⁷² Míg a görögöknél az igazság a társadalom harmonikus berendezkedését jelenti¹⁷³, addig a héber fogalomban egyaránt benne van az irgalmasság és az emberszeretet (Ézs 32,17; Mik 6,8; 1Móz 12,15). „A világ a zsidóknak köszönheti felfogását az igazságról. Isten megadta nekik a képességet, hogy az örökké változó dolgokon keresztül meglássák a dolgokat, amelyek nem változnak. Ha ennek a jelentőségét és nagyszerűségét összehasonlítjuk minden más népek minden más győzelmével, jelentéktelenné válnak azok.”¹⁷⁴

Felvetődik a kérdés, mivel lehet magyarázni a jelentős különbséget az izraeli és a szomszédos, fejlettebb népek jogalkotása között. W. Eichrodt magyarázata a következő: „Az ember személyének rendkívüli tisztelete, amely az izraeli jog javára a többivel való összevetésből kiderül, egy olyan vallásnak a terméke, amely az embert minden jogi előírás fölé helyezte, és amely minden méltóságát sértő büntetést elutasított. Csak egy esetben kell cáfolnunk ezt az állítást: Mózes harmadik könyvében (20,14) a rendkívül súlyos és botránysos vérfertőzésért tűzhalál jár. Valószínűleg egy ősi előírás amúgy igen elszigetelt maradványáról van szó, amely talán valami ősrégi tabuval áll összefüggésben.”¹⁷⁵

1.1.6. A mózesi szövetség és a Dekalógus

A teremtettségi rend és a jogrend egymással kölcsönhatásban vannak. A törvény soha nem választható el a törvényadótól, Isten azon tervétől, hogy rend legyen a teremtettségben. Továbbá a Dekalógus sem választható le a szövetségről. Isten szövetségre lépett az emberrel. A szövetségben pedig „az Atya királyi uralmáról van szó, ezért ez evangéliumot, örömmüzenetet jelent. Olyan királyi uralom ez, aminek célja a megtartás, alapja az igazság és hűség, jellemző vonása a szabdság. Így lehetőség van az ellentmondásra is (bűneset), de előre gondoskodik a kiküszöböléséről is (megváltás).”¹⁷⁶

A mózesi szövetség megújítja Isten korábbi szövetségeit: a Noéval és Ábrahámmal, Izsákkal, Jákobbal, Józseffel kötött szövetséget. Isten minden szövetsége a kegyelemadás

172 Hertz idézi F. Adlert. Lásd In Hertz, Joseph Herman: *Zsidó Biblia, Deuteronomium, V. kötet*. Chábáb Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, Budapest, 1996, 213.

173 Hertz Platón *Köztársaságát* idézi, i.m. 213.

174 Hertz, i.m. 215.

175 Soggin: i.m. 171-173.

176 Nagy Antal Mihály: *Örök szövetség. Éjféli Kiáltás Misszió*, Budapest, 2011, 459.

szövetsége.¹⁷⁷ Az Ábrahámmal kötött szövetség az ígélet szövetsége volt. Isten megerősíti az Ábrahámnak adott ígéletet. Ebben az ígéletben megláthatjuk a kegyelemnek, az ígéletnek és a törvénynek a munkáját. A szent hegy lábánál Izrael végérvényesen elkötelezte magát arra, hogy Isten népévé lesz: egy szent néppé, akinek az lett a nemzeti célkitűzése, hogy őszintén és tökéletesen engedelmességen Isten akaratának. Természetesen ezzel nem azt akarták elérni, hogy a törvény által előírt cselekedetek megtartása által igazítsák meg magukat.

Jóllehet a 2Móz 19, 8-ban azt olvassuk: „*Az egész nép egy akarattal felelte: Megtesszük mindazt, amit az Úr mondott.*”, ezt követően mégis azt látjuk, hogy a nép aranyborjút önt, és sorozatosan megszegi az isteni utasításokat. Nem tudják megtartani a törvényt, hanem gögősek és önteltek, nem ismerik fel, hogy rászorulnak Isten kegyelmére. A kegyelem ugyanúgy áthatotta a sínai szövetségkötést¹⁷⁸, mint az Ábrahám szövetségét. „Ettől kezdve a teljes törvény, mely Mózesnek és népének kijelentetett, kegyelmi szövetséggé lett, jóllehet más módon, mint az evangélium esetében (ahol a Közvetítő felette állt az összes ószövetségi személynek, akik mind az Ő előképei). Így az apostolok ugyanazt a királyi papi tisztet vonatkoztatták az újszövetségi keresztyénekre, mint az ószövetségi Izraelre (1Pt 2, 9 a 2Móz 19, 5-6 adaptációja). A Róma 3-ban és a Galata 3-ban Pál apostol az ellen a félreértés és félreértelmezés ellen emelt szót, amely a törvényre úgy tekintett, mint érdemszerző és önmegváltó rendszerre.”¹⁷⁹

Dekalógus: „Egyetlen vallási okmány sem gyakorolt nagyobb hatást az ember erkölcsi és társadalmi fejlődésére, mint az emberi köteleességeknek ez az isteni kinyilatkoztatása, amely a Tízparancsolat néven ismeretes. Ez a néhány szűkszavú parancsolat – mindössze 120 héber szó – felöleli ténykedéseink összes területét, nemcsak a külső cselekvéseket, hanem a szív titkos gondolatait is. Egyszerű, megragadó alakban adja ez az egyedülálló „törvénykönyvek törvénykönyve” az istenimádat és a jog alapvető szabályait minden időkre és minden ember számára.”¹⁸⁰ A Tízparancsolatot a szövetség okmányának, minden alkotmányok ősénekin tekinthetjük. „Mind az ószövetségi időkben,

177 Nagy Antal Mihály a Szövetség öt korszakáról beszél: „1. Ósidők: ígélet és szövetség. 2. Isten szövetsége az atyákkal. 3. Isten szövetsége Izraellel. 4. A szövetség tartalmának kibontása a prófétáknál. 5. A szövetség ígéletének beteljesedése és megpecsételése.” uo., 461.

178 Lsd részletesebben az alábbi könyvekben:

Hyatt, J. Philip: *Exodus*. Wm. B. Eerdmans Publ. CO, Grand Rapids, Michigan, 1980.

Jenni, Erns: *Die Theologische Begründung des Sabbatgebotes im Alten Testament*. Evangelischer Verlag, AG., Zollikon, Zürich, 1955.

179 Archer, Gleason L.: *Az Ószövetségi bevezetés vizsgálata. (ford. Greizer Miklós)* Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest, 2001, 280.

180 Hertz, Joseph Herman: *Zsidó Biblia, II. Kötet*, Chábád Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, Budapest, 1996, 230.

mind az újszövetségi időkben és az egész egyháztörténelem folyamán elismerték a Tízparancsolat fontosságát. A próféták és a zsoltárok is idézik a Tízparancsolatot (Zsolt 50; Zsolt 81; Jer 7,9; Hós 4,2). Hasonlóképpen Jézus Krisztus is a Tízparancsolatra mutat rá.”¹⁸¹ Hertz így ír a Dekalógusról: „A Dekalógus a legnagyobb összegzése az emberi kötelességeknek, amelyek az egész emberiségre egyformán kötelezőek; olyan összefoglalás ez, amelynek nincsen párja egyszerűség, sokoldalúság és ünnepélyesség szempontjából, olyan összegzés, amely az isteni eredet bélyegét viseli magán, és amely nem avulhat el mindaddig, amíg a világ fennáll.”¹⁸²

A Tízparancsolat célja elsősorban az, hogy az Istennel kötött szövetség védelmében belül kinyilvánítsa Isten fenségét és totális igényét az emberre nézve. Ezzel biztosítva az ember külső-belső szabadságát, mivel a Dekalógus elsősorban nem korlátozást, hanem a szabadság útjelzőit¹⁸³ jelöli ki az ember számára.

Ilyen értelemben a lelkiismeret és a gondolat szabadságának gyökerei már megtalálhatóak a Dekalógusban. A lelkiismeret szabadságát az adja, hogy ha az ember az Isten által kijelölt úton halad, és Vele való szoros közösségben (meg)marad, akkor van védelem alatt. Ez a közösség és ez a szeretetkapcsolat az, ami áthatja ezt a törvényt. Isten, aki a legfőbb törvényadó, egyben szerető Atya is.

A gondolatszabadság kinyilvánítása pedig a tizedik parancsolatban ölt testet. Isten látszólag korlátozza a gondolatainkat, valójában azonban, ahogyan a többi parancsolatban, így a tizedik parancsolatban is, az emberi méltóságot és szabadságot védi. A „*Ne kívánd!*” felszólítás azt jelenti, hogy ne áhítozzál bárminek a birtoklására, amit nem lehet megkapni törvényes és tisztességes úton. „Minden embernek hatalmában van eldönteni, hogy ő uralkodik-e ösztönein, vagy indulatai uralkodnak rajta. Ilyen önuralom nélkül nem létezik értékes emberi élet.”¹⁸⁴

A Dekalógus tehát a legrövidebben és legtömörebben összefoglalja azt, hogy mit jelent emberként élni a családban és a társadalomban. A Dekalógus az alapvető emberi jogokat és kötelességeket fogalmazza meg. Emberi jogi vetületét már több kutató feltárta.¹⁸⁵ Jelen dolgozat célja annak bemutatása, hogy a gondolati és lelkiismereti szabadság fórum

181 Karasszon Dezső: *A Sinai –Perikópa válogatott részeinek magyarázata, Előadások az Ószövetségi Írásmagyarázat köréből*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 1998, 9.

182 Hertz: i.m. 210.

183, Lochmann, Jan Milich: *A szabadság útjelzői*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1993.

184 Hertz: i.m. 225.

185 Nielsen, Eduard: *The Ten Commandments in new Perspective*. SCM Press LTD, London, 1968.

Harrelson, Walter J.: *The Ten Commandments and Human Right.*, Mercer University Press, Macon, Georgia, 1997.

internumjának a gyökere már itt megtalálható, mivel a Dekalógus az ember külső-belső szabadságát akarja biztosítani.

Ezt azonban úgy tudja megtenni, ha a kegyelmi szövetségen belül az evangélium, azaz Jézus Krisztuson keresztül közeljük meg. Ha nem így járunk el, akkor vagy a moralizálás, vagy a szabadosság kísértésébe esünk. A Szentlélek ereje nélkül a Dekalógus mércéjét egyetlen ember sem tudja „megütni.”

1.1.7. A Szövetség könyve

A Szövetség könyvét (2Móz 20,22-23,33) Izrael legrégebbi törvénygyűjteményének tartják. Nem ismeri a királyt, a hivatalos bírakat és papságot. A királyságot megelőző időszakra utal, de feltételezi a letelepedett életmódot. Ezért magját a bírak korából vagy a királyság időszakából eredeztetik.¹⁸⁶ Keletkezését a Kr. e. IX. századra teszik. A Dekalógus magyarázatának, illetve a sínai kijelentés redakciójának¹⁸⁷ is tekinthetjük, amely a vallási, erkölcsi, szociális és jogi szabályokat egymástól elválaszthatatlanul tárja elénk.¹⁸⁸

A könyv két fő részből áll. Első része (21:1-22:16) javarészt polgári törvénykezést foglal magában a rabszolgatörvényekre, kárfelelősség viselésre, a letétekre, zálogjogra vonatkozóan. A második része (22:17-23:19) a búcsúévet, a szombati nyugalmat és a három fő ünnepet tartalmazó kultikus rendelkezéseket tartalmazza. Végül *Jahve* parainétikus szavaival zárul, amelyek nyomatékosan biztosítják Izraelt Jahve védelméről és vezetéséről (2Móz 23, 20-33).

Témánk szempontjából a Szövetség könyve két dolog miatt is fontos számunkra. Egyrészt a *ius tallionis*, másrészt az Ószövetségben talán itt mutatható ki a legszebben az ószövetségi törvény igazság melletti másik legfontosabb jellemzője az irgalom, könyörület a hátrányos és halmozottan hátrányos társadalmi rétegek iránt.

A Szövetség könyve tartalmazza az úgynevezett *ius talionist*, amely jogelvet az ószövetségi törvénygondolkodás alapelveként tekintenek sokan.¹⁸⁹ Ezzel a nézettel többen vitatkoznak.¹⁹⁰

A Tórában csak az emberöléssel kapcsolatosan valósították meg ténylegesen az *ius talionist*. „*Ne fogadjatok el váltságdíjat a gyilkos lelkéért, aki el van ítélve halálra, hanem ölessék*

186 Rózsa Huba: *Az Ószövetség keletkezése*, 275.

187 Rad, Gerhard Von: *Az Ószövetség teológiája*, 165.

188 Keresztyén Bibliái Lexikon, 562.

189 Ezen alapelv arra szolgált, hogy a vérbosszúnak határokat szabjon. A büntetésnek arányban kell állnia az elkövetett bűncselekmény súlyával. Szemet- szemért, fogat-fogért.

190 Rad: i.m., 165. Szathmáry Béla, i.m. 19-26.

meg.” (4Móz 35,31) Ebből világosan kitűnik, hogy más testi sértésekért, amelyek halált nem okoztak, anyagi elégtétel (reparáció) járt a sértett javára.

A törvény igazság tartalma mellett szólni kell az irgalomról. Itt utalnunk kell a 2Móz 22, 20-23-ra, ahol különösen is előtérbe kerül a hátrányos társadalmi csoportok jog- és érdekvédelme.

„A jövevényekhez ne légy kegyetlen, és ne sanyargasd őt, mert ti is jövevények voltatok Egyiptomban” (2Móz 22,20). A jövevényt, azaz az idegent ne gyötörd. Ezt a rabbik úgy értelmezték, hogy „semmit sem szabad tenni, ami őt sérti vagy bosszantja, még szavakkal sem szabad érzését megbántani.”¹⁹¹ „Ez a törvény, amely megvédi az idegent minden jogtalanság ellen, alapvető jelentőségű a vallástörténetben. Az idegent védeni kellett, nem mintha tagja lenne valaki családjának, törzsének vagy vallási közösségének vagy népének, hanem mert ember volt. Tehát az idegenben fedezték fel az emberiség eszméjét.”¹⁹² A törvény indokolása roppant egyszerű. Emlékezni kell a zsidó népnek arra, hogy Isten hogyan szabadította ki őket Egyiptomból. Ilyen védelem illeti meg az özvegyeket és árvákat (2Móz 22, 21kk), a rabszolgákat (2Móz 21,2kk), szegényeket (2Móz 22,24kk), valamint a befolyással és hatalommal nem rendelkezőket (2Móz 23,1kk). Az egész közösség felelős a jogvédelmükért. Amennyiben ezt valaki elmulasztja, akkor a legfőbb jogalkotóval, Istennel találja magát szembe.

„Ezek az irgalmat kiváltó, működtető rendelkezések alkotják a törvény magját. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a törvényt meg kell s meg is lehet védeni az önkényes, tetszőleges, az egyes emberek pillanatnyi vágyaihoz igazodó alkalmazástól éppúgy, mint a hangulati vagy a helyzetfüggőségtől. S miként az emberek elvárják a jog érvényesülését, ugyanúgy kell elvárni az irgalom érvényesülését is.”¹⁹³

1.2. Evangélium az Ószövetségben

Ahogy a törvényt úgy az evangéliumot is Isten szövetségén belül szemléljük. Az a tény, hogy Isten szövetségre lép az emberrel és ebben a szövetségben Ő vállalja a döntő részt önmagában is evangélium. Amikor a törvény ószövetségi megjelenését tárgyaltuk, akkor láthattuk, hogy Isten törvényét újra és újra átszötte az irgalom. Így tehát azt tapasztaljuk, hogy már az Ószövetségben megtalálható az evangéliumnak a csírája. Az LXX (Septuaginta) a kifejezést kizárólag többes számban használja a *böszórah* fordításaként

191 Mechiltát idézi Hertz. Lsd.: Hertz: *Zsidó Biblia*, i.m. 259.

192 Hermann Cohent idézi Hertz. Hertz: i.m. 259.

193 Welker: *Isten Lelke*, 117.

(2Sám 4,10). A héberben ez a szó a jó hírnek, az egyéni és a nemzeti élet jó újságainak híradását jelölte. Jelentette egy ellenség halálát (2Sám 18,19), jelölt az Ószövetségben győzelmet (Zsolt 68,12), Júda szabadulását (Náh 2,1).

Az Ószövetségben négy dolgot állapíthatunk meg az evangélium tartalmáról:

- Működésben lévő isteni erő,
- A hegyeken hirdettetik,
- Minden nemzetet érdekel,
- Túlmutat ennek a világnak a horizontján, a számkivetésből való visszatérésen túl ugyanis hirdeti Isten végleges győzelmét és királyságát (Ézs 52,1kk.; 40,9; 52,10; Zsolt 96,2).

A szónak kifejezetten vallásos és az újszövetségi értelme lesz Deutero-Ézsaiásnál. Az örömhír hírnöke bejelenti a számkivetés végét és az Isten országa eljövetelét. Az örömhír vigasztalást, a bűnök bocsánatát, Isten visszatérését jelenti a Sionba (Ézs 52,7; 40,1kk.). Az evangélium az Úr szenvedő szolgája által hirdettetik. Az evangélium tehát különösen erősen jelenik meg Ezékielnél és Deutero Ézsaiásnál. A továbbiakban a törvény és evangélium megjelenését vizsgáljuk meg a fogság prófétáinál.

1.2.1. Törvény és evangélium a fogság prófétáinál

A fogság prófétáinak különleges helyzete:

A Kr. e. VI. század¹⁹⁴ fordulópontot jelentett Izrael történetében. Jeruzsálem elfoglalása és lerombolása Kr. e. 587-ben egy csapásra véget vetett Júda létének. A választott nép azt gondolta, hogy az üres vallásosság megmenti őket bűneik következményétől. A próféták intették a népet, hogy mi lesz a következménye a félszívű vallásosságnak (Jer 7). Nem gondolták, hogy valaha is megtörténhet a templom lerombolása, a kultusz megszüntetése. Azonban mindez mégis megtörtént. A győztes babiloniak Júda lakosságának egy részét, a politikai, vallási, szellemi vezetőréteget és a kézműveseket Babilonba vitték és letelepítették.¹⁹⁵ Az eljövendő Izrael magva itt az idegen környezetben formálódik ki. A

¹⁹⁴ A Kr.e. VI. század áttekintését lsd: Hodossy- Takács Előd: *A Kr. e. hatodik század: krízis és kihívás*. In *Studia Biblica Athanasiana* V. 33-45.

¹⁹⁵ Rendkívül érdekes Albertz elemzése, amikor végső soron kimondja, hogy a Bibliában a fogság elsősorban nem történeti tény (Das Exil als Geschichtslücke), hanem markánsan az egyes iratesoportok felfogása szerint teológiai-hitéleti interpretáció, mintegy feldolgozás (Exilskonzeptionen). A fogság idejének irodalmi kitöltése mellett rendkívül fontos a fogság irodalmi műfajainak (panasz, individuális és kollektív zsoltárok, üdvhirdetés,

fogság prófétáinak világossá kell tenniük azt, hogy a bűnt igenis a büntetés követi. Isten ítélete van az Ő népén. Itt harcolniuk kell az álprófétákkal, akik hamis reménységet tápláltak a nép életében.

A prófétának fel kellett ráznia a népet, tartani bennük a reményt, és megértetni velük, hogy Jahve nem hagyta el őket. Velük van ott, az idegen földön, idegen környezetben is. Ezért ne hagyják el magukat, ne süllyedjenek rezignált állapotba, hanem: „*Építsetek házakat és lakjatok azokban, plántáljatok kerteket és egyétek azoknak gyümölcsit. Vegyetek magatoknak feleséget és szüljetek fiakat és lányokat. És igyekezzetek a városnak a jólétén, amelybe fogságra küldöttelek titeket, és könyörögjetez érette az Úrnak, mert annak jóléte lesz a ti jóléteitek*” (Jer 29, 5-7). Ugyanakkor a törvény hirdetése mellett ott kell lennie az evangéliumnak is. Szembe kellett szállniuk a kétségbeeséssel és a reménytelenséggel. Izraelnek nagy jövője van, Isten nem hagyta el az Ő népét. A fogságnak vége lesz, a büntetés letelik, haza lehet térni. A törvény és az evangélium, az ítélet és a kegyelem együttes hirdetése jellemzi a fogság két nagy prófétáját: Ezékielt és Deutero-Ézsaiást.

1.2.2. Ezékiel

„Ezékiel¹⁹⁶ a fogság prófétája, a néma, aki akkor szólal meg, s kezd vigasztalni, amikor Jeruzsálem elestének hírért meghozzák neki. Megéri a végső pusztulást, s ezzel az új reményt Isten szánalmában. Az Eufrátesz csatornája mellett, a füzeknél ígér új, pompásabb templomot, a népek fölé épült új Jeruzsálemet. S miközben a Salamon temploma ekképpen eltűnik: Isten is átalakul helyi istenből a csillag seregek Urává, majd minden nép urává, a zsidó nép pedig bűnbeesett népből, a bűnhődés és megtisztuláson át egy nemzetekbe szétszórt s nemzetek fölötti nemzetté.”¹⁹⁷ Jeromos úgy utal Ezékiel könyvére, mint „Isten titkainak labirintusára”¹⁹⁸. Kétségtelen, hogy nehezen érthető könyvről van szó, de világos a könyv tagolása. A tudományos kutatásban jellemző a prófétai könyv két részre bontása,

perbeszéd, víziók.) vizsgálata. Lsd. Rainer, Albertz: *Die Exilszeit. 6. Jahrhundert v. Chr.* Stuttgart, Byblische Enzyklopadie 7.

Pap Ferenc: *Templom, mint teológia, Kulcsok az Ezékiel 40-48 értelmezéséhez.* Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2012, 24-25.

¹⁹⁶ Ezékiel neve azt jelenti, hogy Isten megerősít. Pap, aki a papság felső osztályához tartozott. Búzi fia. Nabukadneccar Kr. e. 597-ben fogolyként hurcolta el feleségével együtt. Kr.e. 593-571-ig prófétált. A hagyomány szerint Babilonban halt meg, miután meggyilkolta egy herceg, akit bálványimádás miatt megdorgált, és Kefilben temették el. Tatford, F. A.: *Ezékiel könyvének magyarázata.* Evangéliumi Kiadó, Budapest, 2004, 9.

¹⁹⁷ Németh László: *Ezékiel.* Drámák 1960-69, Budapest.

Lsd. Vámos József: *Ezékiel.* A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1989, 5.

¹⁹⁸ Tatford, F. A.: *Ezékiel könyvének magyarázata.* Evangéliumi Kiadó, Budapest, 2004, 13.

amely különböző fejezethatárok mellett egy ítéletes és egy vigasztaló, üdvösség hirdető részre bontja a művet.¹⁹⁹ A mű szerkesztői és koncepcionális közepét nyilvánvalóan a Jeruzsálem bukásáról és a próféta feleségének haláláról szóló híradás (Ez 24, 15-27) képezi.²⁰⁰ A könyv felépítése és szerkezete rendkívül összetett. Megállapíthatónak látszik azonban, hogy a könyv egészét – még az ítélethirdetéseket is – az új kezdet és az újrakezdés szempontja alatt kell olvasnunk és értelmeznünk.²⁰¹ Ezek alapján áttekintjük, hogyan jelenik meg a törvény és az evangélium Ezékiel könyvében.

Ezékiel működésének két markáns fázisa van: a kemény ítélethirdetés és a mindeneket meglevevítő reménység. A rabbik véleménye szerint Ezékiel pusztulással kezd, de vigasztalással végez.²⁰² Az ezékieli ítélethirdetést két dolog jellemzi: az órállói felelősség és az egyéni felelősség, amire mindenképpen ki kell térnünk.

A) Órállói felelősség: „*Emberfia! Órállóvá tettelek téged Izrael házában*” (Ez 3,17). Isten a kezdeményező. Ő választotta ki a prófétát, és ő teszi órállóvá.²⁰³ Isten konkrét feladatot ad a prófétának: órállóvá teszi.²⁰⁴ A 33. fejezet 1-20-ban ismét előjön ez a megbízatása, és ott részletes kifejtésre kerül. Találkozunk ezzel a megbízással Habakuk prófétánál és Jeremiásnál is (Hab 2,1; Jer 6,17-21). Az ór feladata az, hogy a városfalon lévő toronyban állva figyelje a város környékét, és valamilyen módon jelezze, ha idegen vagy ellenség közeledik.²⁰⁵ A figyelmeztetés a feladata, ő a felelős azért, ha elmulasztja kötelességét, és ezért valami veszedelem éri a várost. Az órálló felelőssége kétirányú. Egyrészt felelős Istennek. Az tud vigyázni, aki Istennel közeli, nagyon szoros kapcsolatban van. Ha ígét, tanítást, törvényt (dabar) hall Isten szájából, akkor figyelmezteti a népet.²⁰⁶ Fénnyé, világossággá kell lennie a nép számára. Hogyan lehetséges ez? Úgy, ha a próféta átengedni magán Isten világosságát. A fény figyelmeztet, mivel megvilágítja az utat, a csapdákat, a szakadékot, de melegít is. Útmutatásra és a szeretet melegére egyaránt szüksége volt a

199 Vö.: Racs Csaba: Ez 37, 1-14 a rabbinikus szövegekben. In Szécsi József (szerk): Keresztyén-Zsidó Teológiai Évkönyv, Budapest, 2007.

Eszenyiné Széles Mária szerint Ezékiel próféta könyve szigorúan követi a hármas eszkatológiai sémát: (1) ítélethirdetés Júda és Jeruzsálem ellen (1-24);(2), ítélethirdetés a pogányok ellen (25-32);(3), üdvígéretek (33-48). Lsd. In Eszenyiné Széles Mária: *Ige és történelem. A prófétai igehirdetés teológiája*. Nagyvárad, 2002. Ezt az álláspontot képviseli Soggin is. In Soggin, Alberto: *Bevezetés az Ószövetségbe*. Kálvin János Kiadó, Budapest, 1999, 322.

200 Kustár Zoltán: *Ezékiel próféta könyve*. In Pecsuk Ottó (szerk), *Bibliaismereti kézikönyv*, Budapest, 2004, 310.

201 Rainer,Albertz: *Die Exilszeit,6. Jahrhundert v. Chr.* Stuttgart/Berlin/Köln, Biblische Enzyklopadie 7.

202 Pap Ferenc, i.m. 26.

203 Itt a natan ige található kal perfectumban.

204 cőfeh: vigyázó órálló. A cőfah igéből származik. piél: közletről vigyáz.

205 Az órálló feladatával kapcsolatban lásd: 1Sám 14,16; 2Sám 13,34; 18,24.

206 zaha: tanítani, figyelmeztetni, világítani, fényt kibocsátani, fénnyé lenni.

népnek. Felelős a rábizott emberek előtt is. Ez egy olyan felelősség, amely a próféta életét és halálát is jelentheti, mivel a törvényszegők bűnei miatt Isten halálos ítéletet fog hirdetni. De a prófétát, ha nem figyelmeztet, Isten felelősségre vonja. „*Vérét tőled kérem számon*” (Péld 24,11.12). Az 1Móz 9,5k-ban kifejtett elvre vonatkozó utalás arra enged következtetni, hogy amint egy meggyilkolt ember vére megtorlást követelt a legközelebbi hozzátartozó részéről, aki bosszút állt a gyilkoson, úgy az az ember, aki a figyelmeztetés elmulasztása miatt hal meg, valójában úgy tekintendő, mint egy emberölés áldozata, amit az őrálló követett el, aki elmulasztotta kötelességét.²⁰⁷ A próféta figyelmeztetése kétirányú. Figyelmeztetnie kell a bűnöst, de az igazat is. Ezzel a szerző azt akarja kifejezni, hogy senki sem bízhatja el magát. Sem az, aki most éppen igaz, mert ő is elbukhat bármikor. De a bűnösnek sem kell kétségbe esnie, mert a megtérés lehetősége a számára is adott. Christopher J. H. Wright szerint itt Ezékiel egy esettanulmányt ad elénk a jog nyelvén, azaz egy esetjoggal van dolgunk.²⁰⁸ Pontosan megfigyelhetjük a jogszabály klasszikus felépítését. „*Ha azt mondd a hitetlennek: Halálnak halálával halsz meg, és te őt meg nem inted, és nem szólsz, hogy visszatérítsd a hitelent, az a gonosztevő az Ő vétke miatt hal meg, de vérét a te kezedből kívánom meg*” (Ez 3,18). Tehát megtalálható ezen a bibliai versen belül a modern jogszabály minden eleme: hipotézis, diszpozíció és szankció. Egy kazuisztikus jogszabállyal találkozunk itt. Ezt a típusú jogszabályt az egész Közel-Kelet ismerte, Izrael pedig ezt a fajta törvénytípust átvette az idegen környezetben. Azonban itt bizonyos szempontból egy modern jogi fogalommal élve kiemelt „*custodia*” felelősséggel van dolgunk, ami meglehetősen egyedülálló az akkori közel-keleti jogrendszerben.

B) A személyes felelősség: „*Amely lélek²⁰⁹ vétkezik, annak kell meghalnia*” (Ez 18,4b). Ha a kutatók a tizenhatodik fejezetet az Ószövetség legszebb részének mondják, akkor a 18. szakaszt Ezékiel Jeruzsálem eleste előtti igehirdetésének a csúcspontjának tarthatjuk.²¹⁰ Ezt megerősíthetjük, mivel témánk szempontjából is igen jelentős Ezékiel 18. fejezete. Ott van benne a kazuisztikus törvény stílusában a szakrális jogot tükröző törvény: „*Amely lélek vétkezik, annak kell meghalnia*” (Ez 18,4b). És ott van benne az evangélium: „*Hát kívánván kívánom én a gonosznak halálát? Ezt mondja az Úr Isten! Nem, inkább azt, hogy megtérjen útjáról és éljen*” (Ez 18,23). Azonban már a fejezet elején le kell szögeznünk, hogy nem

207 Taylor, J. B.: *An Introduction and Commentary*: 71.

208 Wright, Christopher J. H.: *The Message of Ezekiel*. Inter-Varsity Press, Illinois, 2001, 64-68.

209 Itt a héber nepes szó található. Ennek értelme jóval tágabb, mint a fordított lélek szó. A szó magát az embert jelenti a teljes valójában. Isten leheli az emberbe a lelket, így lesz élő lélekké. (1Móz 2,7, *nepes hajjá*) Részletesen lsd: Wolff, H. W.: *Antropology of the Old Testament*, SCM, London, 1974.

210 Vámos József: i.m. 108.

Ezékiel „találja fel” az egyéni felelősség fogalmát.²¹¹ A Deuteronomium kimondja, hogy mindenki csak a maga bűnéért felelős (Deut 24,16). Ugyanezt találjuk a 2Királyok 15,5-6-ban is. Ezékiel ezt a Közel-Keleten egyedülállóan fejlett „*ószövetségi felelősségtant*” a saját jelen helyzetére aktualizálja, és a jelenben mutatja meg annak iránymutató voltát. Miben tér el a bibliai felelősségtan a közel-keleti népek joganyagától? Először is azt mondhatjuk, hogy a személyes felelősség dolgában. Hammurabi törvényében azt olvassuk, hogy ha a ház rádől a tulajdonos fiára, akkor a házat építő mester fiát is meg kell ölni (Hammurabi 230). Itt azt látjuk, hogy az apa hibájáért a fiú a felelős jogi értelemben. Azaz a tálió törvényének az alkalmazásával állunk szemben.

Erre mond itt nemet a próféta. „A tálió törvényét Izraelben csak közvetve ismerik, vagyis kizárólag a bűnösre alkalmazzák, nem harmadik személyre.”²¹² Aki vétkezik, az fog meghalni a bűnei miatt. A pap lesz az a személy, aki a deklaratívus formulában kihirdeti az ítéletet. Miben új ez a fajta személyes felelősség? Itt nincs társadalmi osztály szerinti igazságszolgáltatás. Az ókori Kelet más népeinél azt látjuk, hogy ugyanarra a büntetetre kiszabott büntetés a bűnös társadalmi állása szerint változik. Azaz osztály szerinti igazságszolgáltatással találkozunk. Az Úr mindenkit a saját cselekedetei alapján ítél meg. Ezért a felelősséget nem lehet áthárítani azzal, „*hogy az atyák ettek egrest és a fiak fogavásott bele*” (Ez18,2), hanem szükséges a bűnnel való szembenézés és a bűnbánat. Ezért szükséges a bűnt, mint valami kézzel fogható tárgyat kidobni, és belsőleg megújulni. „*Szereztek magatoknak új szívet és új lelket. Miért halnátok meg oh Izrael háza?*” (Ezékiel 18,31)

Amint láttuk, a könyv első felét inkább a törvény, az ítélethirdetés jellemzi. Egyes felosztások szerint Ezékiel 34-37,28-ig történik az evangélium hirdetése. Amint bekövetkezik Jeruzsálem elpusztulása és a próféta feleségének a halála, a vigasztalás hangja megjelenik. Izraelt Isten újjáteremti.

Ennek az újjáteremtésnek egyik következménye az új szív²¹³ és új lélek²¹⁴: „*Elveszem a kőszívet testetekből és adok nektek hússzívet*”²¹⁵ (Ez 36,26). Jeremiás ugyanezt a képet alkalmazza. Isten új szövetséget köt az ő népével úgy, hogy a szívükbe írja a törvényt (Jer

211 A kutatók többség ezzel ért egyet. Lsd: Porter, J. R.: *The legal aspects of the concept of corporate personality in the Old Testament*. VT, 15, 1965, 361-380.

Rogerson, J. W.: *The Hebrew conception of corporate personality: reexamination*. JTS new series 21, 1970, 1-16.

212 Soggin, Alberto: *Bevezetés az Ószövetségbe*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1999, 172.

213 Léb harash.

214 Ruah harash. Lélegzet, szél. Jelenti Isten Lelkét, a Szentlelket. Az első emberbe Isten lehelte, így lett az ember élő lélekké (1Móz 2,7). Ezékielnél különösen hangsúlyos Isten Lelkének a szerepe.

215 Baszar. Újszövetségi megfelelője a sarx.

31,31-34). Mit jelent ez az új szövetség? Egyes szerzők amellet érvelnek, hogy az itt lévő kifejezés csupán a régi megújítását jelenti. Megújítja Isten azt, ami már létezik (Zsolt 51,10; Zsolt 104,30; Ézs 61,4). Köztudott, hogy a görög nyelvnek két szava van az újra. A *neos* valami eredetileg újat jelent, míg a *kainos* egy már létezőnek a megújítását jelenti. Az Újszövetségre ezt a görög szót használja a Szentírás. Knight szerint a jeremiási és ezékieli szakaszokban a már meglevő törvény megújításáról van szó.²¹⁶ A szív és a lélek az egész embert és annak teljes megújulását jelenti. Azaz Isten valójában nem a törvényt újítja meg (*kainos*), hanem az ember szívét (*neos*) olyan módon, hogy beleírja a szívbe az Ő törvényét. Ebben az ígéletben találkozunk a törvény és az evangélium. A kőtáblára írott törvényt nem tudta megtartani a nép. Isten az Ő áldásait a törvény megtartásához köti (3Móz 26,3). „*Vigyázzatok azért, hogy a ti szívetek meg ne csalattassék, és el ne térjete, és ne tiszteljete idegen isteneket. Vegyéte azért szívetekre és lelketekre e szavaimat, és kösséte azokat jegyül a ti kezetekre*”(5Móz 11,16-18).

Mivel a választott nép nem tartotta meg a törvényt, Jahve már a Deuteronomiumban megígéri: „*És körülméleti az Úr a te Istened a te szívedet és a te magodnak a szíved, hogy szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből és teljes lelkedből, hogy élj*”(5Móz 30,6). Tartalmában hasonló ígéletet találunk Jeremiásnál is, de Isten Lelkének képze nélkül. (Jer 31,31-34; 32,36-41) Hogyan tudja betölteni a nép a törvényt?²¹⁷ Isten új szívet, új lelket és az Ő Szentlelkét adja a népnek. Azaz a törvény betöltéséhez az erőt Isten Lelke adja meg.

1.2.3. Evangélium és törvény Deutero-Ézsaiásnál

Lehet annál többet mondani a törvény és az evangélium egységéről, amit Ezékiel mond az új szívről és az új lélekről? Isten Lelke az ember szívébe írja a törvényt. Deutero-Ézsaiás, az Ószövetség evangélistája tovább megy. Nem hirdet ítéletet – csak a 47. fejezetben Babilon felett. Elejétől végéig evangéliumot (*bászár*) hirdet. „*Magas hegyre menj föl, ki örömhírt*²¹⁸ *viszel Sionnak*”(Ézs 40,9). Az Ószövetségben talán Deutero-Ézsaiás az, aki az örömhírt új tartalommal tölti meg. Nemcsak egy győztes háborúról számol be, hanem arról, hogy vége a fogságnak, a büntetés ideje letelt, haza lehet térni. Ez már önmagában hatalmas örömhír. De tovább megy, és beszél egy titokzatos szolgáról, az Úr Szolgájáról, akiben egy egészen új korszak veszi kezdetét. Akinek a személyében csodálatos

²¹⁶ Knight, *Law and Grace*, 56–57.

²¹⁷ „És azt cselekszem, hogy az én parancsolataimban járjatok és az én törvényemet (mispát) megőrizzéték és betöltséték” (Ezékiel 36,27b).

²¹⁸ Bászár ige jelentése: hírt hozni, jó hírt hozni pl. egy gyermek születéséről, katonai győzelemről.

összhangban lesz a törvény és az evangélium. Ezt leginkább az első Ebed Jahve énekben láthatjuk. Az Énekek tagolásánál Bernhard Duhm (1847-1928) felosztását követjük.

Az első Ebed Jahve ének (Ézs 42,1-4): Karasszon Dezső professzor az első énekben Claus Westermannal együtt királyi tisztségre való kijelölést, Pákozdy László Márton professzor prófétai megbízatást, Baltzer pedig bírói tisztségre való kinevezést lát.²¹⁹ Isten választottja a szolga, aki király, főpap, próféta és bíró egy személyben.

„*Lelkemet adtam belé, törvényt²²⁰ beszél a népeknek*” (Ézs 42, 1b). A *mispát* szó háromszor fordul elő ebben a rövid szakaszban (1c, 3c, 4b). A felkent szolga a bálvány istenek jogigényét semmisnek nyilvánítja. Az ókori királyjog szerint az új király trónralépése után elrendelte törvényeit, és azokat nyilvánosan kihirdette. Itt is törvényhirdetés történik. Ez a törvény Jahve királyi uralmának élet- és jogrendjét jelenti, amely nem vádoló törvény. A szolga Isten törvényének kegyelmét hozza.

„*Szigetek várnak a tanítására.*” Itt pedig a *Tóra*²²¹ kifejezés található. A tóra feladata az iránymutatás. A választott nép nem követte ezt az irányt, ezért az engedetlenség jogkövetkezményét végre kell hajtani. A Mennyei Tárgyaláson a szolga egy új *mispátot* hirdet. Ez a szó a tárgyaláson megszületett határozatot jelenti. A tóra kijelenti, hogy annak kell meghalnia, aki vétkezett. Ez a szolga a halálos ítélet jeleként használt vesszőt nem törli el, az alig pislogó lángot nem oltja ki. A Szolgának ez a végzése a legteljesebb odaadást igényli: a szolga életét. A szolgát feladata teljesítése súlyos szenvedésekbe viszi. A törvény és az evangélium a szenvedő szolgában találkozik.

A negyedik Ebed Jahve ének (Ézs 52,13- Ézs 53,12) *a helyettes elégtéteőről* szól. Ezékielnél láttuk, hogy minden embernek a saját bűnéért kell meghalnia. Hallottuk, hogy Izraelben a tálió törvényét csak közvetve ismerték, vagyis kizárólag a bűnösre alkalmazták, nem harmadik személyre. Az Ószövetség éppen ezért keveset beszél arról, hogy egy ember helyettesítő módon a másik helyére állhat. Az viszont világos, hogy a bűn zsoldja a halál. Minden bűnéért élettel kell fizetni (Náh 1,5-6; Mal 4,1-2). Az áldozati szertartásokban az a kegyelem nyilvánul meg, amely elfogadja a helyettes elégtételt. A bűnös maga helyett áldozati állatot vihet az oltárra (5Móz 21,1-9; 3Móz 1-7). Már az Ószövetség beszél a főpap halálának szabadulást hozó következményéről. A felszentelt főpap védelmet jelentett annak

219 Jubileumi Kommentár, 671. Árus Lajos: *Az Ebed Jahveh az Ószövetségben*. In Református Szemle, 1984, 25-33.

220 Mispát: törvény, ítélet, döntés, ítélkezés, jog, ügy, törvénykezés, határozat, kormányzás. Gesenius-Buhl: 472-473.

221 Tanítás, útmutatás, törvény, kijelentés. A járah igéből származik. Aminek a jelentése: jelt adni, mutatni, tanítani.

a számára, aki nem szándékosan követte el az emberölés bűnét. A menedékvárosba jutott bűnöst senki sem bánthatta. A főpap halála pedig a teljes szabadulást hozta el számára, szabadon visszatérhetett családjá körébe (4Móz 35,25-28). A Szolga szenvedésében, helyettes áldozatában a másokért való szolgálatnak, az áldás közvetítésének a teljességéről szól különösen ez a 4. EJÉ.²²² Ézsaiás még nem mondja meg a szolga nevét, mert nem tudja. Hogy ennek a szolgának mi a neve, azt az Újszövetségi igehirdetés adja tudtul. „*Nevezd Jézusnak, mert Ő szabadítja meg népét bűneiből*” (Mt 1,21). A Szenvedő szolga neve nem lehet más, mint Krisztus. Erről beszél Filep is (ApCsel 8,35). Az Ézsaiás 53. részében olvasható jövendölésnek Jézusban való beteljesedésére mutat az úrvacsora szereztetési igéje is. Jézus vére a bűnök bocsánatáért ömlik ki, halála engesztelő áldozat (Mt 26,28). A görög szövegben itt előforduló hamartia szót az LXX Ézsaiás 53. részében hét esetben tartalmazza. A *CHÉT*: bűn, véték jelentésű származékszó szintén közösen megtalálható mindkét helyen (Ézs 53,12; Mt 26,28). A sok jövendölés az egy Jézus Krisztusban vált valóra.²²³

A törvény *lex semper accusans* (tehát mindig vádló törvény). Ezt látjuk Ezékielnél is különösen. Ézsaiás nem vádol, de attól még a törvényt valakinek be kell töltenie. A szankciót el kell hordoznia. Az utolsó EJÉ a törvény betöltéséről szól. Megszületett a halálos ítélet, de ezt a szolga fogja elszenvedni az elkövetők helyett. Itt az ótestamentumi krisztológia szentélyében vagyunk. Jézus életét adta azért, hogy áldozata váltságként hulljon Isten népére.²²⁴

Milyen kapcsolatban van a törvény és az evangélium? Így is feltehetjük a kérdést: törvény és/vagy evangélium? Jelen írás álláspontja szerint a törvény és az evangélium dialektikus viszonyban vannak egymással. Ez a dialektikus viszony Jézus Krisztus keresztjében látszik a leginkább. A kereszt egy összekötő jel. Eggyé forrasztja a halállal vádoló törvényt és a felmentő ítéletet hirdető evangéliumot. A kérdésre a későbbiekben még bővebben kitérünk.

222 Árus Lajos: i.m.30.

223 Árus Lajos: i.m. 31.

224 Árus Lajos: *Az Ebed-Jáhvéh énekek magyarázata IV.* In Református Szemle, 1985, 113-118.

1.2.4. A nomos pneumatológiai megközelítése az Ószövetségben²²⁵

A próféták által megjövendölt és az előzőekben tárgyalt új szív és új szövetség, azaz a szívbe írott törvény mellett az alábbi két példát említhetjük meg az Ószövetségből, ahol különösen is meglátszik az, hogy mi történik akkor, amikor a törvény és az evangélium Isten Szentlelkének a segítségével találkozik.

A jósiási kultuszreformban (2Kir 22-23), amikor Isten népe újra rátalál a törvényre, és Isten Lelke azt megnyitja, akkor a törvény betűi életté válnak, és annak mindenre kiterjedő hatása lesz. Megújul a kultusz, a kultúra, a társadalom. Egy átfogó reform lett a következménye az ébredésnek.

A Nehémiás 8. fejezete arról tudósít, hogy Ezdrás Jeruzsálemben visszaérkezve hamarosan egy „Írást”²²⁶ tesz közzé és kötelezővé, amelyet Ezdrás könyve a „menny Istene törvényének nevez.” Itt kezdődik el a választott nép életében egy új korszak, ami a babiloni fogság végétől Krisztus eljöveteig tart. Isten népe megújult, bűnbánatra jutott, és felépült a templom, a templomfal és a társadalom. Minden időben ez történik, ha Isten népének helyreáll az Istennel való kapcsolata.

225 Talán az Ószövetségre jobb lenne alkalmazni a következő kifejezést: „*a Tóra Rúah-tikus megközelítése.*” Ugyanis mind a nomos, mind a pneuma görög kifejezések.

226 Itt a kutatók többsége a Pentateuchus úgynevezett Papi iratáról beszélnek. Lsd: Westermann, Claus: *A Biblia titkai*, Kálvin Kiadó, Budapest, 265.

1.3. Törvény az Újszövetségben

Az Újszövetség két szót használ a törvényre: a *nomost*, illetve többször használja az *entolé* (parancs) szót. A nomossal kapcsolatosan már szóltunk a fogalmi magyarázatnál. Az *entolé* használatáról a következőket mondhatjuk. Általános értelemben jelent engedélyt, iránymutatást (Mt 17,9; Mk 11,6). Utal az Isten parancsolataira (Mt 4,6), a mózesi törvényekre (Mt 19,7; Mk 10,3; Jn 8,5). Továbbá utal Jézus tanításaira, amit a tanítványoknak tovább kell adniuk (Mt 28,20; ApCsel 1,2). Valamint a szeretet új parancsolatára (Jn 15,14)²²⁷. A törvényhez való helyes viszony az Újszövetség jelentős részét áthatja. Kiindulási pontunk Jézus és a törvény viszonya a Hegyi beszédben. Ezután pedig a törvény és evangélium viszonyát vizsgáljuk meg a páli korpuszban, különösen is a Római és a Galata levélben.

1.3.1. Jézus és a törvény

Jézus a Hegyi beszédben nyomatékosan hangsúlyozza, hogy nem azért jött, hogy eltörölje a törvényt (Mt 5, 17-18). Nem azért jött, hogy hatályon kívül helyezze a törvényt és a próféták tanítását, és nem is azért, hogy élettelen, szó szerint való értelmezésüket törvényesítse, hanem hogy betöltse. Az ige (*pléroszai*), amelynek fordítása: „betölteni”, szó szerint annyit jelent: „tölteni, megtölteni”. Aranyszájú Szent János szerint ez arra utal, hogy Jézus beszédei nem eltörölték, hanem megerősítették és megtöltötték a régiek tanítását.²²⁸ A törvény betöltése három dolgot jelent. Először is az Ószövetségben tételes tanítások szerepelnek. Jézus mindezeket önmaga, tanítása és műve által teljességre juttatta (Zsid 1, 1-2). Ryle püspök erről így ír: „Az Ószövetségben bimbózik, az Újszövetségben pedig virágba borul az Evangélium. Az Ószövetség a sarjadó gabona, az Újszövetség pedig az érett kalász.”²²⁹

Másodszor az Ószövetség sok jövendölő prófeciát tartalmaz. Legtöbbjük várakozással tekint a Messiás eljövetelére. Jézus az által is betöltötte a törvényt, hogy minden jövendölés Őbenne vált valóra. Az első nyilvánosság előtt elhangzott kijelentése ez

227 Kittel, Bromiley, and Friedrich: *Theological Dictionary of the New Testament*, Vol 2,545.

228 Stott, John: *A Hegyi beszéd*. Harmat Kiadó, Budapest, 1993, 66.

229 Stott, i.m. 66.

volt: „Betelt az idő” (Mk 1,15). „Mindez pedig azért történt, hogy beteljesedjék, amit az Úr mondott a próféták által” (Mt 2,23).

Harmadszor az Ószövetség etikai előírásokat, Isten erkölcsi törvényeit tartalmazza. Ezeket gyakran félreértették, többször figyelmen kívül hagyták. Jézus engedelmisségével töltötte be azokat, mint aki maga is a „törvénynek alávetve” született (Gal 4,4). „Jézus semmit sem tesz hozzá Isten parancsolataihoz, hacsak nem azt, hogy Ő betartja azokat” (Bonhoeffer). Nem az a célja, hogy megváltoztassa a törvényt, még kevésbé, hogy eltörölje, hanem hogy „mondanivalójának mélységét a maga teljességében feltárja. Azáltal tölti be a törvényt, hogy Isten igazságosságának alapvető követelményeit nyíltan hangoztatja.”²³⁰ Jézus nem a mózesi törvényekkel, hanem az írástudók és a farizeusok törvényével, kifordított törvényértelmezésével áll szembe. A farizeusok a betű igazságát akarták az embereken bevasalni (vö: Márk 10,1-11; Jn 8,1-11).

Jézus a törvényt is az eredeti célja felől közelíti meg. A törvény célja az élet védelme és kiteljesedésének az elősegítése. A törvény az emberért van, az ember védelméért. Isten törvénye nem embertelen. Az emberi méltóság védelmét szolgálja. Az a törvény, amely embertelen, az egyben istentelen is.

1.3.2. Keresztyének és a törvény

Jézus azt mondja, hogy alapvető összefüggés van a törvény és a mennyek országa között. Hogy ki milyen helyet foglal el a mennyek országában, az határozza meg, hogy mennyire él a törvénynek megfelelően. A nagyokat megillető helyre azok kerülnek, akik az egész törvényt megtartják és továbbadják. „Krisztus királyságában az előkelő helyekhez az engedelmisség útján lehet hozzájutni” (Spurgeon). Jézus még ezen is túlmegy, amikor azt mondja, hogy a mennyországba való bejutás feltétele, hogy igazságosságunk nagyobb (sokkal nagyobb) legyen a farizeusok és az írástudók igazságánál. De hogyan lehetséges ez? A farizeusok életcélja a törvény tanulmányozása és megtartása volt. Ők számolták össze, hogy a törvény 248 parancsot és 365 tiltást tartalmaz. Hogyan lehet a farizeusok igazságán túltenni? A keresztyének igazságossága nem értékében, hanem jellegében emelkedik felül a farizeusok igazságosságán. A keresztyének igazságossága a szív igazságossága, mélységében haladja meg a farizeusok igazságát. Jézus mély erkölcstant fogalmaz meg. A

²³⁰ uo, 67.

farizeusok megelégedtek azzal, hogy a törvény betűit mereven, látszat engedelmisséggel tartásuk be. Jézus azt mondja, hogy a neki tetsző igazság a gondolat és a szándék igazsága. *„Mert az Úr azt nézi, ami a szívben van”* (1Sám 16,7; Luk 16,15).

Ezt a jézusi megközelítést nevezem pneumatikus megközelítésnek. Ez az új, szívből fakadó igazságosság, amit a próféták előre megjövendöltek. *„Törvényemet a belsejükhöz helyezem, szívükbe írom be”* (Jer 31,33). Vajon hogyan fogja ezt megtenni Isten? *„Az én lelkemet adom belétek, és azt művelem veletek, hogy rendelkezéseim szerint éljétek”* (Ez 36,27). Isten ígérete, hogy törvényét belénk helyezi és Lelkét adja, összecsendül. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ha a Szentlélek hatása alatt vagyunk, akkor eltekinthetünk a törvénytől. A Szentlélek írja bele szívünkbe az Isten törvényét, így a Lélek, a törvény és evangélium, igazság és szív egybetartoznak. A farizeusok úgy gondolták, hogy a törvény „külsődleges” megtartása elegendő, ki lehet „játszani” az Isten törvényét, meg lehet találni a „jogi kiskaput, a joghézagot”, hogy ne kelljen teljes szívből engedelmeskedni Istennek. Jézus elmélyíti Isten törvényét. Ez a fajta mély engedelmisség, pneumatikus megközelítés azok életében lesz valósággá, akik a Szentlélek által újjászülettek, és akikben a Szentlélek lakozik. Ezért lehetetlen bejutni Isten országába a farizeusok igazságával, teljesítményközpontú nézetével. Jézus többet kér ennél, megtérést, újjászületést kíván, ami nélkül senki nem mehet be az Isten országába (Jn 3,3-5).

A Máté 5. fejezetében hat olyan párhuzamos tanítást hallunk Jézustól, amelyben kifejti a nomosz pneumatikus megközelítését (Mt 5,17-48). Mindegyik tanítás egy ellentétpárt tartalmaz, amelyet a következő mondatok vezetnek be: *„Hallottátok, hogy megmondatott a régieknek... Én pedig azt mondom nektek...”* (Mt 5,21-22). Sokan sokféleképpen értelmezik Jézusnak ezeket a mondásait. Vannak, akik úgy tekintenek Jézusra, mint új törvényadóra, akik szerint Mózesrel és az ószövetségi törvénnyel helyezkedik szembe. Vannak, akik a hegei minta alapján beszélnek téziszről, antitéziszről és szintéziszről. Mindezen nézetekkel szemben állíthatjuk, hogy Jézus nem magával a törvénnyel, hanem a törvény elferdítésével száll szembe a Hegyi beszédben, ami az írástudók és a farizeusok bűne volt. Jézus nem mond ellent a törvénynek, hanem megerősíti azt, feltárja annak igazi értelmét a pneumatikus megközelítés által.

Mi jellemzi a jézusi pneumatológiai törvényt magyarázatot?

Először megvizsgáljuk az ellentétes állításokat. Felületesen szemlélve úgy tűnik, mintha a jézusi idézetek egytől-egyig az ószövetségi törvényből származnának. Ez nagyrészt

igaz is, de érdekes, amikor Jézus ezt idézi: „*Szeresd felebarátodat és gyűlöld ellenségedet*” (Mt 5,43). A mondat első fele nyilvánvalóan egy ószövetségi parancsolat (3Móz 19,18). A mondat második fele azonban egyáltalán nincs benne a törvényben. Isten törvénye nem tanítja a gyűlöletet sem a 3Móz 19,18-ban, sem máshol. Ezt a megállapítást később fűzhatték a törvényhez, magyarázó szándékkal, de valójában teljesen eltorzította azt. Ezeket az elferdítéseket utasította vissza Jézus, nem pedig magát a törvényt.

Másodsorban érdekes megállapításra juthatunk, ha Jézus bevezető szavait megvizsgáljuk: „*Hallottátok, hogy megmondatott*”. Az itt ismétlődő „megmondatott” formula a görög *errethé* igének a fordításából származik. Jézus azonban nem ezt a szót használja, amikor az Írásból idézett. Más igét és más igeidőt használt, nevezetesen a görög *gegraptai* (befejezett alak, írva van jelentéssel), nem pedig az *errethé* (aorisztosz, megmondatott) eredeti megfelelőjét. Tehát Jézus nem az Írás, hanem a bevett szokások felett tört pálcát, nem az Igével fordult szembe, hanem azokat a szóbeli utasításokat, téves törvényértelmezéseket támadta, amelyek a „régieknek megmondattak”. David Daube a rabbinikus tudományok professzora szerint a „hallottátok” ige az írás felületes, betű szerinti értelmezésére vonatkozik. Így az ellentétpárok első bevezető része a bibliai törvény leegyszerűsített értelmezése, a második része pedig Jézus mélyebbre ható követelményét fogalmazza meg. Ezek a kijelentések: „Hallottátok; „Én pedig azt mondom nektek”, bizonyítják, hogy Jézus a törvény őrizője és fenntartója, és nem pedig felforgatója volt... Ez a törvény igazi mélységét feltáró kinyilatkoztatás már egy új korszaknak szól. Az ellentétpárok második tagmondata nem teszi érvénytelenné az elsőt, hanem éppenséggel rávilágít annak igazi értelmére.”²³¹

Harmadszor vizsgáljuk meg a közvetlen szöveggörnyezetet! Jézus törvényhez való viszonya világos. Ő a törvény betöltője, tanítványaitól pedig a törvénynek való engedelmességet várja. Ha az antitézisekkel Mózeset cáfolja, akkor saját magát is cáfolnia kellett volna, hiszen Ő maga tanította a törvénynek való engedelmességet. Jézus maga is úgy tölti be a törvényt, hogy tökéletesen engedelmeskedik. Körülmetélik, megkeresztelkedik, amikor a sátán kísérti, akkor igéket idéz az Ószövetségből.

Mindezekből nyilvánvaló, hogy nem áll szembe egymással Mózes és Jézus, Újszövetség és Ószövetség, törvény és evangélium. Az igazi különbség Jézus pneumatikus törvényértelmezése és a farizeusok fonák törvényértelmezése között állt fenn.

231 Daube, David: *The New Testament and Rabbinic Judaism*. University of London, Athlone Press, 1956. John Stott idézi In Stott, John: *A Hegyi beszéd*. Harmat Kiadó, Budapest, 1993, 72.

Mit tettek voltaképpen a farizeusok? Mik voltak az ő „koholmányaik” - ahogy Kálvin nevezte, melyekkel megcsorbították a törvényt? Általánosságban azt mondhatjuk, hogy arra törekedtek, hogy a törvény követelményein lazítsanak (Mt 5,19). Isten parancsolatait alakíthatóvá tették, különösen is a maguk számára. A Tórát igának és tehernek tartották, ezért akartak rajta könnyíteni. Az írástudók a törvény előírásainak könnyebbítése végett korlátozták a parancsokat, és kiterjesztették az engedményeket. Jézus ezt utasítja vissza, amikor azt mondja, hogy Isten parancsolatait a maguk teljességében fogadják el, minden mesterségesen megszabott korlátozás nélkül, másrészt az engedmények Isten által meghatározott kereteit ne tágítsák ki önkényesen.

Az írástudók a Biblia emberölésre és paráznaságra vonatkozó tiltását leszűkítették magukra a cselekedetekre. Tulajdonképpen ezt teszi ma is a világi törvényhozás. Jézus ellenben kiterjesztette a haragos gondolatokra, a bántó szavakra és a bűnös tettekre is. Ők az esküvel kapcsolatos parancsolatot mindössze egy bizonyos esküformára értették (azokra, amelyekben Isten neve elhangzik), hasonlóképpen a felebaráti szeretet parancsát is csak bizonyos emberekre korlátozták (azonos faj, azonos valláshoz tartozók). Jézus ezzel szemben kitágítja a törvény szövegét. A törvényt a jogalkotó szemszögéből nézve pneumatikusan így magyarázza: minden ígéretet meg kell tartani, minden embert feltétel nélkül szeretni kell.

Az írástudók megcsorbították a törvényeket, és az engedmények körét is ki akarták terjeszteni. Megkísérelték a válás – eredetileg csak a paráznaság esetére vonatkozó – engedményét a férjek szeszélyeinek megfelelően kiszélesíteni, a törvényesen jóváhagyott kivételt kiforgatni, és a személyes bosszúállásra felhasználni.²³²

A farizeusi törvényértelmezés célja az volt, hogy Jézust elpusztítsák, csapdába csalják. Olyan kérdéseket tettek fel neki, amire nem lehetett helyesen felelni, Jézus mégis megtette.

233

Jézus az eredeti megszorításokat helyezte vissza. Az Írást pneumatikusan, összefüggésében, a törvényalkotó Isten szándékának megfelelően értelmezte. Jézus nem mond ellent a mózesi törvényeknek, valójában a farizeusok mentek szembe a törvénnyel,

232 Hatályos egyházjogi szabályozásunk sajnos átesett „a ló másik oldalára”, amikor a válás szinte minden esetét szükségtelen és aránytalan szankciókkal bünteti. Lsd. Ormóshegyi Zoltán: *Egyházi bíráskodás ma, a reformáció szemszögéből*. In Collegium Doctorum, 2017 (13. évf.) 2. sz., 171-176.

233 Jézust törbe akarják csalni a farizeusok: Luk 5, 33-39, Lukács 6, 1-11, Lukács 20, 1-8, Lukács 20, 20-26. Jn 8, 21-59. Az egyik legszebb példázatát (irgalmas samaritánus) éppen a farizeusok támadására válaszul mondja el Jézus. Lukács 10, 25-37. A farizeusi törvényértelmezés jellemzését lásd: Lukács 11,37-54.

amikor gyűlölettel, „ölési-irigységi” szándékkal a szívükben akartak „fogást találni” Jézuson, és ehhez még a törvényt is felhasználták.

Jézus Isten törvényét a maga mélységében és teljességében tárja fel. A parancsolatok leszűkített értelmezését kitágította, az engedmények kiterjesztett értelmezését pedig leszűkítette. Mózes törvénye számára Isten törvényét jelentette, amely örök érvényű, amit bűn félremagyarázni, amelynek engedelmeskedni kötelesség. A Hegyi beszédben Kálvin szavai szerint: „nem is kell Krisztust új törvényhozónak képelnünk, ki valamit hozzáadna Atyja igazságához, hanem mint hű magyarázót kell őt hallgatnunk.”²³⁴ A farizeusok elhomályosították a törvényt, Jézus pedig visszaadta annak teljességét.

1.3.3. Törvény és evangélium a Római levélben

„Ez a levél az Újtestamentumnak valóban legfontosabb részlete és a legvilágosabb Evangélium, amely méltó és érdemes arra, hogy a keresztyén ember nemcsak hogy szóról szóra, kívülről tudja, de napról napra úgy törődjék vele, mint a lélek mindennapi kenyerével. Mert sohasem lehet elégszer, vagy kellő figyelemmel olvasni és szemlélni azt, s minél többször vesszük elő, annál zamatosabb lesz és mind jobban fog ízleni.”²³⁵ A Római levél kulcsfogalmai közé tartozik mind a törvény, mind az evangélium. „Mindent megtalálasz ebben a levélben, hozzá a legteljesebb bőséggel, amit egy keresztyén embernek tudnia kell a törvényről, az Evangéliumról.”²³⁶ De mit ért Pál apostol törvényen? „A törvény szócskát nem emberi módon kell itt értened, mintha tanítás volna, amely megmondja, hogy mit cselekedjünk, és mit engedjünk másoknak megcselekedni. Az Ő törvénye a szív mélyét követeli, és nem elégedik meg a cselekedettel, hanem éppenséggel bünteti azokat, ha nem a szív mélyéről fakadnak, és színlelésnek, hamisságnak nevezi őket.”²³⁷ Pál apostol ebben a levélben az isteni törvényt és nem a polgári törvényt tárgyalja. Mivel a levél teljes exegézise²³⁸ nem feladatunk, csupán néhány helyet említünk, ahol különösen is fontos a törvény.

234 Kálvin János: *Evangéliumi harmónia*, Kálvin János magyarázata Máté, Márk és Lukács összhangba hozott evangéliumához. (Ford: Rábold Gusztáv), 2. kiadás, Kolozsvár, 1939, 190. John Stott idézi In Stott, John: *A Hegyi beszéd magyarázata*, Harmat Kiadó Budapest, 1993, 68-76.

235 Luther Márton: *Előszók a Szentírás könyveihez*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1995, 128.

236 Luther Márton, i.m. 142.

237 Luther Márton, i.m. 129.

238 A levél exegéziséhez lsd. Takács Gyula: *Római Levél, Exegézis-jegyzet*. Paulus Hungarus-Kairosz Kiadó, Budapest.

A 7. rész első 6 verse a törvény érvénytelenítéséről szól, és annak mondanivalóját fejti ki. Szemléltető példája a római házasságjogból vett argumentum. A 7,1-ben a törvény szó nem a zsidó Tórát, a kinyilatkoztatott törvényt jelenti, hanem a római polgári házasságjogot. „A törvény alatti asszony” kifejezés azt jelenti, hogy a házassági kötelékben a férjhez kötött asszony a férje életében köttetik hozzá. A férj halálakor megszűnik a feleségre nézve a házassági törvényből háruló kötelezettség. A hívő ember számára meghalt a bűn és a törvény, így teljesen Krisztusé, az Ő vőlegényévé lehet. Kálvin a következőket írja: „A törvény úgyszólván férjünk volt nekünk, s ennek járma alatt tartattunk mindaddig, amíg ránk nézve meg nem halt. A törvény halála után Krisztus ragadott magához minket, azaz mint a törvény alól feloldozottakat, magához kötött bennünket. Egyébként itt a törvény szó nem mindig ugyanabban az értelemben szerepel, hanem jelenti egyszer a kölcsönös házastársi jogot, másszor a férj hatalmát (manuszos házasság a római jogban), melynek az asszony alá van rendelve, majd a mózesi tanítását. Továbbá tudnunk kell, hogy Pál itt a törvénynek csak azt a részét érinti, mely sajátosan a Mózes szolgálatához tartozik. Amennyiben Isten a Tízparancsolattal adta tudtunkra, hogy mi a helyes, és azzal szabályozta életünket, nem szabad a törvénynek semmiféle eltörléséről sem álmodoznunk, mert az Isten akaratának örökre érvényben kell lennie. Jól meg kell tehát jegyeznünk, hogy nem a törvény tanította igazság alól, hanem a merev számonkérés és az ebből következő kárhoytatás alól való feloldozásról van szó. Tehát a helyes élet szabálya, amelyet a törvény ír elénk, nincs eltörölve, hanem csak az a minősége szűnt meg, amely szemben áll a Krisztus által szerzett szabadsággal.”²³⁹

A 7. fejezet leírja azt a folyamatot, hogy hogyan lesz az Isten törvénye a bűn és a halál törvényévé. Itt vajon a *nomosz* a Mózes törvényére utal? Funkciója szerint semmiképpen. A Róm 7,22-ben található *nomosz* különbözik a *tou Teu*-tól. Van, aki azt mondja, akkor ez nem is Mózes törvénye, hanem valami szabályszerűség, valami törvényszerűség. Pál azonban itt is a *nomosz* kifejezést használja. A mózesi törvény kétféle funkciójáról szól. Beszélhetünk egy *heterosz nomoszról*, egy másik törvényről. A bűn által rosszra használt törvényről. A másik pedig a *nomosz Theu*. Olyan törvény, amely a jót közvetíti, azt, amire törekszem, amiben gyönyörködöm. A kétféle törvénynek más a székhelye. Az első székhelye a tagjaimban van, a másik székhelye az elme. Más a kétféle törvénynek a hatása. Az egyik az *aikmalutieo*, a másik pedig a *ruomai* igével van kifejezve. Katonai képek ezek a rabtartás, a fogság, a börtön és a börtönből, fogságból való kiszabadítás

239 Kálvin János: *A Rómaiakhoz írt levél magyarázata*, Kálvin János Kiadó, Budapest, 1992, 133.

témaköréből. Egyik hatása, hogy rabul ejt a tagjaimban lévő törvény, a másik pedig, hogy megszabadít a fogságból, ez az elmében is található isteni törvény.²⁴⁰ A 7. fejezet leírja, hogy milyen erővel és hatalommal rendelkezik a bűn, de a legnagyobb erő mégsem a bűn és a halál eszközüvé vált törvény, hanem a Jézus Krisztusról szóló evangélium.

A 8. fejezet bemutatja a Lélek törvényét, hogy mit jelent a Lélek uralma alatt élni. A Róm 8,1-ben találjuk a tézist, mely szerint nincsen - *ouden katakrima* - kárhoztató ítélet azok ellen, akik a Krisztus Jézusban vannak. A *katakrima* mindannak az összefoglalása, amiről a 7. fejezet ír. A kárhoztatás a múlt, az ellentétek, a bűn. Az *en Christo* „*locativus mysticus*”. Nem eszközhatározó, nem helyhatározó, hanem a krisztusi hatások gyűjtőhelye: erőter. Az *en Christo en Pneumati*-t szintén használja Pál apostol. A 8,17 szerint az *en Christo*-hoz hozzátartozik: részesedni Jézus váltságahalálában és feltámadásában. A második vers az első versben felállított tételt támasztja alá az *-éleuteroseo de* (megszabadított téged) kifejezéssel. Először beszél az élet lelkének a *nomoszáról*, aztán a *nomosz tész hamartias*-ról, a bűn törvényéről. Mindkét helyen a Tóráról van szó, és elmondja azt, hogy a törvény még a bűn törvényeként sem bűnös, de leleplezi a bűnt. A halál törvényeként sem a törvényben magában van a halál, hanem a bűnöst ítéli halálra, ilyen értelemben van benne a halál. De miért nevezi *nomosznak* a „lélek törvényét is”, amikor a bűnnek és a halálnak a törvényéből már kiszabadult? Azért, mert ez a *nomosz-nak*, a törvénynek az eredeti funkcióját végzi el. Nemcsak a megszabadult bűnösben van már funkcióváltás, hanem a törvényben magában is. A törvénynek az volt az erőtlensége, hogy eredeti rendeltetésére, a bűnös megigazítására képtelen volt. Viszont a szabadítás nemcsak megváltott ebből, hanem megváltott arra, hogy most már az új létben a törvényt betöltsük és a szeretet törvényét el tudjuk érn.

A *dikaioma* jogi és részletező értelme a tórának, a *nomosznak*. A törvény summája a szeretet, de a *parainézis* megmutatja, hogy ez a szeretet milyen sokszínű. Az *iustificatio impii*, tehát a bűnös megigazításának nem ellenére, hanem éppen miatta kell a törvénynek a keresztyének életében érvényt szerezni. Ez a kálvini „*tertius usus legis*” gondolat. A törvény nemcsak a bűn visszatartója a közéletben – ami a törvény első haszna –, nem is a „Krisztushoz vezérlő mester”, aki megmutatja bűneinket, és ezáltal érezzük Krisztus kegyelmére való rászorultságunkat, – ami a második haszna –, hanem a Kálvin által kifejtett *tertius usus*: a hívő emberek életét tanácsolja a törvény, azokét, akik Istennek akarnak szolgálni, és a Lélek által képesek is erre.”²⁴¹

240 Bolyki János: *A Római levél válogatott részeinek magyarázata*, Dunamelléki Református Egyházkerület Nyomdája, Budapest, 1994, 44.

241 Bolyki János, i.m., 48-49.

1.3.4. Törvény és evangélium a Galata levélben

„A galatákat Szent Pál térítette a keresztyén hitre és vezette őket a törvénytől az Evangéliumhoz. A törvény csak bünt és káromlást hoz az igazság helyett, amelyre egyedül Isten kegyelméből kapunk ígéretet. S Krisztus a törvény nélkül töltötte be azt, így adatott nekünk.”²⁴²

A Galata levél súlyos harcok közepette született. A harc az evangélium lényegéért folyt. Az egész levél a törvény és evangélium egymáshoz való viszonyáról, a keresztyén szabadságról tanít. Pál először leírja azt, hogy mi az az evangélium, amit ő hirdet, és mi az a más evangélium, ami tévútra vitte a galatákat (Gal 1,6-2,21). Ezután bemutatja a keresztyén tanítást a törvényről (Gal 3,1-4,31). Senki sem igazulhat meg a törvény által (3,10-14). A törvény tanítómester (3,23-29). Végül pedig a keresztyén szabadság keretein belül (5,1-6,10) mutatja be a lélek és a test ellentétét.²⁴³

A törvényt és az evangéliumot a megigazuláson keresztül ábrázolja. A megigazulás az ember legnagyobb szükséglete. A megigazítás eredetileg az igazságszolgáltatásban használatos jogi kifejezés, az ítékezés, elítélés szó ellentéte. Míg az elítél kifejezés azt jelenti, hogy bűnösnek nyilvánít, a megigazít szó jelentése az, hogy büntetlenek, ártatlannak és igaznak tekint. Felmentő ítéletet jelent. Valaki helyetted „kiegyenlítette a számlát”. Ez többet jelent, mint a bűneinknek a bocsánata. A bűn egyetemessége lerombolja a megigazulás reménységét a törvény alapján. Érdemeket keresni Isten előtt a törvény megtartása által egyet jelent a kötelek számának a növekedésével. A bünt elhordozó Krisztus halála a törvény általi megigazulásba vetett reménység tagadása. Isten kegyelme szemben áll a törvény általi megigazulás principiumával. Arról szól, hogy az Isten elfogadja az embert.

Nem a törvény cselekedetein keresztül, hanem a Krisztusban való hit által igazulunk meg. „Hallgatnom kell az evangéliumra, ami nem arra tanít meg, hogy mit kellene tennem (hiszen az a törvény feladata), hanem arra, hogy Jézus Krisztus, az Isten Fia mit tett értem. Tudom, hogy azért szenvedett és halt meg, hogy megszabadítson engem a bűntől és a haláltól.”²⁴⁴ Pál itt azzal a teljesítménykényszerrel száll szembe, amit a judaisták így fogalmaztak meg:

242 Luther Márton: *Előszók a Szentírás könyveihez*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1995, 147.

243 A levél magyarázatához lsd.: Balla Péter: *Pál apostol levele a Galáciabeliekhez*, Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest, 2009.

Varga Zsigmond: *A Galatákhoz írt levél*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1998.

Stott, John: *Pál levele a Galatákhoz*. Harmat Kiadó, Budapest, 2002.

244 Luther, Martin: *Commentary on the Epistle to the Galatians by Martin Luther*, James Clarke, 1953, 101.

„Csak és kizárólag a kemény munka árán válhat valaki igazzá. Meg kell érte dolgozni, mégpedig a törvény cselekedetei által, azaz engedelmeskedni kell a törvény minden egyes parancsának, és tartózkodni kell mindentől, amit a törvény tilt.”²⁴⁵ Az erkölcsi törvényen kívül meg kell tartani a ceremoniális törvényeket is. Böjtölj, imádkozz, és adj a rászorulóknak! Ha mindezt megteszed, Isten elfogad. Erre mond határozottan nemet az apostol, újra és újra rámutatva az Isten kegyelmére. Hogyan határozhatjuk meg a kegyelmet? Barth Károly szerint a kegyelem a feltámadás ereje, az isteni lehetőségek végtelen volta. Isten szeretete és irgalma által szabadon megbocsát, elfogadja és helyreállítja a bűnöst. Azaz visszavezeti Krisztushoz és önmagához. A kegyelmet a Krisztusban való hit által kapjuk meg, ha bízunk Isten ígéreteiben.

A Galata 3,2-5-öt magyarázva így ír Luther: „Aki helyesen ítél a törvény és Evangélium között, az köszönje meg Istennek ezt a tisztánlátást. A kettő közötti különbség abban áll, hogy míg a törvény azt mondja: „Tedd meg!”, az evangélium így szól: „Krisztus megtette”. A törvény az emberi teljesítménytől várja az eredményt, míg az evangélium a Krisztus teljesítményébe vetett hitet kéri. A törvény követel és engedelmességre szólít; az evangélium ígér és hitre szólít. A kettő tehát egymás ellentéte, nem pedig ugyanannak a dolognak a két aspektusa, vagy ugyanannak a keresztyénségnek kétféle értelmezése. A megigazulás tekintetében legalábbis a „törvény bevezetése az evangélium eltörlése”²⁴⁶.

Mi az evangélium?

A megfeszített Krisztusról, az Ő kereszten elvégzett munkájáról szóló örömhír. Az evangélium hirdetésekor egy eseményt jelenítünk meg (Krisztus kereszthalálát), egy tanítást adunk tovább, mégpedig bátran, nyilvánosan és életszerűen, hogy az emberek olyan képet kapjanak, mintha a saját szemükkel látták volna. Az evangélium megigazítást és a Lélek ajándékát kínálja.

A törvény szerepe

Isten cselekvésének történetében három nagy állomást vázol fel az apostol. Az első Ábrahám és az ígélet, a második Mózes és a törvény, a harmadik Krisztus és a beteljesedés. A következtetés logikai menete a *minori ad maius*: még egy érvényes emberi végrendeletet sem helyezhet hatályon kívül másvalaki, így még kevésbé történhet ez meg Isten testamentumával, Ábrahámmal kötött szövetségével és a benne foglalt ígérekkel. Pál itt

245 Stott, John: *Pál levele a Galatákhöz*. Harmat Kiadó, Budapest, 2002, 57.

246 Stott Luther Mártont idézi. In. Stott: i.m.,66.

jogi értelemben használja a *diatéké* (egyoldalú szerződés, testamentum) szót, de a következőkben már Isten cselekvésére alkalmazza. Izrael úgy gondolkodott a Tóráról, mint ami „ama hét dolog egyike, amelyek a világ teremtése előtt teremtettek.”²⁴⁷ Pál szemében történeti jelenség, a szövetséghez viszonyítva mellékes tényező.

Mi tehát a törvény? (Gal 3,10-19)

Először az Ábrahámnak adott ígérettel találkozunk, majd 430 esztendő múlva lett a törvény, ami nem törölte el az ígéretet. Mire adatott a törvény? Kegyelemre. Isten megmentő szándékának az alapja a kegyelem. Először az ígéret adatott Ábrahámnak, azután jött a törvény (Róm 5, 20). A törvény a bűnök miatt adatott. Azaz a törvény egyszerre mutat vissza az Ábrahámnak adott ígéretre, és mutat előre a Jézus Krisztusban adott ígéretre. A törvény a bűnök miatt adatott, amíg a lélek el nem jön, aki a szívünkbe írja Isten törvényét. Mi tehát a törvény?

A./ Jogi megközelítés: A *sin*-ből *crime* lesz. A bűnből törvényszegés lesz. Bűnös embernek adatik a törvény. A bűnös ember, mivel bűnös, „bűncselekményt” követ el. Isten ígéje a prevenció elvét alkalmazva már a Tízparancsolatban azt mondja, hogy ne kívánd. Az ember azonban nem ura sem a kívánságának, sem a gondolatainak, így a bűn hatalma alatt könnyedén elköveti a bűncselekményeket, amelynek következtében felelősségre vonásban részesül. Először Isten előtt kell elszámolnia a cselekedeteivel. Másodsorban a világi bíróságok előtt kell számot adnia tetteiről.

B./ Lélektani megközelítés: A törvény bűnre csábítja a bűnöst (Róma 7). Jóllehet a törvény önmagában jó, de amint a bűnös emberi természettel találkozik, a vétkezésre sarkallja. Ha valamit tiltunk, az ember annál jobban vágyik a tiltott gyümölcsre.

A törvénynek a fő feladata az, hogy megmutassa: „*Csalárdabb a szív mindennél, javíthatatlan, ki tudná kiismerni*” (Jer 17, 9).

A törvény szerepét Pál abban látja, hogy a bűn kérdésében az abszurdumig élezi ki a helyzetet: teljességre juttatja a bűnt (Róm 5,20), aktualizálja és intenzitását a végletekig fokozza (Róma 7,7). Pálnak a törvényről alkotott felfogásában nyoma sincs Izrael optimizmusának, amely a Tórában a népet bűn ellen óvó, védelmező kerítést lát (*gáder, sejag*).

A törvény szemben áll Isten ígéreteivel? (Gal 3,21)

247 Strack IV, 435. Varga Zsigmond: *A Galatákhöz írt levél*. Kálvin János Kiadó, Budapest, 1998, 60.

Pál azt mondja, hogy semmiképpen sem. A törvény nem úgy van definiálva, mint kegyelem, hanem mint Isten mindent átfogó kegyelmének egy része. A törvény nem az üdvösségnek az útja, hanem Krisztushoz vezet el bennünket.

A./ Amikor a törvény megjelenik, a bukásunk nyilvánvalóvá válik. A törvény rámutat a méltatlanságunkra, és egyben a kegyelemnek az ígéretét is tartalmazza. „A törvény felkészít az orvos érkezésére, aki kegyelemmel és igazsággal érkezik.”²⁴⁸ „A törvény egy kalapács, amely a kegyelemnek készíti az utat. Az éhség a legjobb szakács, a száraz föld fogadja az életető esőt, a megterhelt lélek így szomjazik Krisztus után, ő nem más, mint öröm, vigasztalás és élet.”²⁴⁹

B./ A törvény vádol azért, hogy üdvösségre jussunk. A törvény olyan, mint egy láda, amit nem tudunk kinyitni, mert zárva van. A törvény olyan, mint amikor valaki rab a pincében vagy a börtönben. A bűn rabszolgája, amiből nem tud kiszabadulni. A bűnnek az ereje a törvény (1Kor 15,56). A törvény véd, bebörtönöz, olyan, mint egy kerítés. Nagyon fontos a nézőpont, hogy a kerítésen kívül vagy belül vagyunk. A törvényt Krisztuson keresztül kell néznünk. A hit előtt őrzött bennünket a törvény (Gal 3,23). A hit jelenti itt egyrészt a cselekedetet, másrészt a hitnek a tárgyát.

C./ A törvény fegyelmez, hogy szabadok legyünk. A törvény nevelő pedagógus.²⁵⁰ A törvény feladata az volt, hogy szigorú fegyelem alatt óvja és védje a gyermekeket. A mózesi törvény szimbolizálja a gyermeki állapotot. A törvényben ott van a fejlődés, a növekedés, melynek addig van szerepe, amíg a gyermek fel nem nő, amíg a gyermek gyámság alatt van. Krisztushoz kell vezetnie, hogy megértsük, hit által igazulunk meg, és fiak vagyunk, nem pedig rabszolgák (Gal 4,1-7). Arról maga Pál is szól, hogy még a keresztyén gyülekezet viszonylatában is messze mögötte marad a *paidagogosz en Kriszto* az apának, aki nevel, de nem szid; míg amaz szid, de nem nevel (1Kor 4,15). A törvény szerepe az, hogy a „világ elemeinek” eszközeként fenyegetően nehezedik rá az életünkre, egyre jobban elmérgezi bűneink végzetes hatalmát. Ezáltal ideig való voltában is megvan az Istentől adott célja: hogy hitből igazuljunk meg.

D./ A törvény megtagad és felruház. A Galata levél szembeállítja egymással a törvény alatti (kiskorú) állapotot az érett férfiúság állapotával. A lelki kiskorúság a törvény alatti élet.

248 Kevan idézi Szent Ágostont, i.m.50. Augustine, Homélie on St. John 3, 14.

249 Kevan, i.m. 51.

250 A *paidagogosz* a görög-római társadalomban a nehezebb munkára általában nem alkalmas rabszolga volt, aki a 6-16. életéve közötti gyermekekre ügyelt, rá volt bízva a gyermek külső gondozása és ápolása. Sem kedvelt, sem tekintélye nem volt, mert a nevelési módszere a szüntelen szidásból és állandó fegyelmezésből állt.

Jézus az, aki előre megírta a törvénynek az irányát, és ő volt az, aki betöltötte. Jézus Krisztus által Isten örökbe fogadott gyermekei vagyunk. Ez az örökbefogadás kettős értelmű. Először bekerülünk egy nem vér szerinti családba. Másodsorban gyermekek vagyunk a családban, de még nem rendelkezünk a fiúi jogok teljességével. Az örökbefogadás Isten felszabadító kegyelme, ami Krisztus által a miénk. Minden hívő ember újjászületett, és ezáltal az örökbefogadás által „Isten-fiúi” státuszba került.

E./ Szabadítás a törvény átkától (Gal 3,13-14). A szabadulás a kép szerint rabszolgakiváltás.²⁵¹ A múlt a törvény átka. A törvény maga átok az emberen, és az átok az, amelyet a törvény szerzett az embernek. A szabadítás módja pedig az, hogy Krisztus maga válik átokká. Ez nem csupán annyit jelent, hogy a reánk nehezedő átkot magára vette, hanem azt, hogy Ő, aki egész életén át érintetlen maradt a büntől, amely bennünket a törvény révén átok alá vetett, végül a mi átkunk alatt értünk, javunkra és helyettünk magára vett, az átok pedig teljesen eltűnt. Krisztusban tárul fel az Ábrahámnak adott ígéret távlata, valamint a törvény értelme is.²⁵²

Betölteni a Krisztus törvényét (Gal 5,13 –6,2)

Az igazságot cselekednünk kell, hiszen így töltjük be Krisztusnak a törvényét (Mt 8,21; Jakab 1,22; Kol 6,2). A hívő ember nincs többé a törvény alatt. Mit jelent ez? Először is azt, hogy nincs semmi érdeme Isten előtt. Másodsor: nem tud magán segíteni, az önmegváltásnak minden módja tilos a számára. Harmadszor: megigazult a Jézus Krisztusban való hit által. A törvény életben maradt továbbra is, és szerepe van a hívő embernek az életében. Mi jellemzi a hívő ember életét?

1. Irányított élet (A szabadság természete): A legmagasabb moralitásra és a legteljesebb életre szabadítottunk fel (1Pt 2,16; Róm 6). A kegyelem inkább parancsol, mint a törvény, hiszen szembeállít bennünket óemberi természetünkkel. A Galata levél beszél a testi és a lelki embernek a harcáról. A szabadság ne legyen alkalom a testnek, azaz ne legyen ürügy, *casus belli*, kiindulási pont a háborúhoz.

A törvény szerepét nehezen értjük meg a keresztyén életben, hiszen egyrésztől nem vagyunk a törvény uralma alatt, ugyanakkor a Krisztusban való életünk nem egy törvénytől mentes élet. A törvény Isten akaratát fejezi ki. A törvénytől való szabadság azt jelenti, hogy a

²⁵¹ *Ekszagoradzein*: kivált, vásárlás útján kivesz a rabszolgasorból. Az *agoradzein* Pálnál többször Krisztus megváltó tettéről szól. (1Kor 6,20; 2Péter 2,1; Jel 5,9).

²⁵² Varga Zsigmond: *A Galatához írt levél*. Kálvin János Kiadó, Budapest, 1998, 56-57.

törvény vádlásától megszabadultunk, de a törvény követelményeinek meg kell felelnünk. Az antinomizmus, azaz a törvénynek a kiiktatása nem megoldás. A megoldás az, hogy elfogadjuk, hogy Krisztus eleget tett a törvény követelésének, és ezáltal a hívő ember felszabadult a törvény uralma alól. Ahogyan Melancthon megfogalmazza: „Egyedül hit által igazulunk meg, de a hit soha nincs egyedül.”²⁵³ A törvény szerepéről, a törvény keresztyének életében betöltött szerepéről John Wesley a következőket mondja: „A törvény fő feladata, hogy életben tart. Azaz meggyőz a bűnről, és ezáltal Krisztushoz kényszerít, és Krisztushoz közel akar tartani. Másodszer az az erő, ami Krisztustól jön, megerősít, hogy a parancsolatokat meg tudjuk tartani. Harmadrészt megerősíti a reménységünket abban, hogy amit Isten megparancsolt, és még nem tudtuk megtenni, az az ígéretek beteljesülésével egyszer valóság lesz.”²⁵⁴

2. Aktív élet: A keresztyén élet aktív élet, mert a Szentlélek vezetése által a Lélekben való járást jelenti. A Szentlélek felszabadít az Isten iránti aktív engedelmisségre. Luther Márton a Galata levélhez írott kommentárjában arra bátorítja a keresztyéneket, hogy ellent kell állni a gonosz indulatoknak, és le kell győzni a bűnt a Szentlélek ereje által. Ennek a szent aktivitásnak az alapja:

A/ A Krisztussal való egység. A lélek gyümölcse a megszentelődés. A Lélek szerint élők ellen nincs törvény. A törvény betöltetett. Pál apostol a lélek gyümölcseről beszél. A gyümölcs természetes és spontán. Mindaz, amit a test fáradságosnak és terhesnek tart, a hívő könnyűnek és gyönyörűségnek találja. A Szentlélek munkája Krisztus munkájától függ. A Szentlélek Krisztus megújító munkáját végzi el a mi életünkben, ez a megszentelődés. A Gal 2,20 a gyakorlatban a következőket jelenti:

- Gondolkodásunk Krisztus szerinti átalakulását. Ennek a Róm 12,1-2 alapján naponként, óránként, percenként meg kell történnie.
- Az akarat aktivitását (Róm 6,12). Különbség van aközött, hogy a bűn bennünk van, vagy uralkodik bennünk. Meg kell történnie az életünkben az óember meghalásának és az új ember feltámadásának.
- Krisztus Lelke folyamatosan dolgozik bennünk (Kol 3,8).

A hit aktív kegyelem, ami állandóan munkálkodik. Ha a hit nem munkálkodik, akkor nem valódi a hit. Ezért beszél Pál a szeretet által munkálkódó hitről (Gal 5,6).

B./ Krisztusnak való engedelmisség. Az üdvösségnek a következményei a jó cselekedeteknek a megjelenése. Jézus Krisztusban jó cselekedetekre lettünk teremtve (Ef

253 Kevan: i.m.70.

254 Kevan: i.m. 71.

2,10). „*Ha ismerjük Őt, megtartjuk az Ő parancsolatait*” (Jn 14,23). Közeli és szoros kapcsolat van a hit, a szeretet és a parancsolatok között. Samuel Rutherford így imádkozott: „Uram, segíts, hogy higgyek benned! Uram, munkáld ki bennem, hogy szeresselek Téged! Uram, munkáld, hogy megtartsam minden parancsolatodat!”²⁵⁵ A szeretet tehát erősebben köt bennünket, mint a törvény. Krisztus szabadságra hívott el bennünket, és az élet lelkének a törvénye az, ami megszabadított bennünket a bűn és a halál törvényétől. Ez a törvény a királyi törvény, a szabadság tökéletes törvénye (Jak 1,25). Ez a szívbe írt törvény (Jer 31,33).

255 Kevan: i.m. 76-77.

1.4. Összefoglalás

A Szentírásban a törvénynek sokféle megközelítését láthattuk. Gondoljunk a mózesi törvények gazdagságára, a próféták metsző kritikájára, amikor a papokon és a vezetőkön, számonkérjük a törvény lényegét, a felebaráti szeretetet, az ezsdraisi legalista megközelítésre, a tóra zsoltárok csodálatos világára, a jézusi és a páli törvényértelmezésekre!

A cél azt volt, hogy bemutassuk a Szentíráson belül a *nomos pneumatológiai* megközelítését.

1. A Szentírásban az evangélium, az ígélet mindig megelőzi a törvényt. Az evangélium a Jézus Krisztusról szóló örömhír. Ez az evangéliumnak a magja. Az evangéliumban van meg az a teremtő, átformáló erő, amely átalakítja az egyén életét, lelki békét ad, a testet-lelket gyógyítja.

2. A törvény fogalma hatalmas gazdagságot jelent. A törvény Isten kijelentett akaratát közvetíti. Mivel Istentől származik, ezért soha nem embertelen. Az igazság, a kegyelem, a szeretet szorosan kapcsolódnak a törvény fogalmához. Egyrészt Isten időszakos adománya Izrael számára, másrészt Isten kijelentése, amely Krisztusban teljesedett be.²⁵⁶

3. A végső szó mindig az Istené. Az ember képtelen megtartani a törvényt a saját erejéből, ezért Isten a nép szívébe írja a törvényt. Ez a szívbe írás pedig az Ige és a Szentlélek munkája által történik. A törvény és evangélium Isten ajándékai az ember számára, de mivel bűnös emberek kezébe adatik, ezért a kudarc, a bukás lehetősége mindig adott. Azonban itt nem fejeződik be a bibliai híradás. Amivel a Szentírás kezdődik, azzal is végződik. Isten ura az eseményeknek, nemcsak az üdvtörténelemben, hanem a világtörténelemben is. Nincs az a mélység, nincs az az erő, amely hatalmasabb lenne az evangélium erejénél.

Az evangélium és a törvény kapcsolata erről az örömről beszél. Ez az öröm azonban nem azok számára adatik, akik a *descartes-i Cogito ergo sum* megközelítést alkalmazzák, hanem azok számára, akik az augustinusi *Crede, ut intelligas*²⁵⁷ megközelítést választják.

²⁵⁶ Knight: *Law and Grace*. 114.

²⁵⁷ Szent Ágostontól származik ez a mondás: hiszek azért, hogy értsek. Ezt a gondolatot viszi tovább Canterbury Anselmus és Barth Károly is.

II. A nomos pneumatológiai megközelítése a teológiatörténetben

1.1. Törvény és evangélium a reformáció idején

1.1.1. A reformátori reáldialektika²⁵⁸ a törvény és az evangélium között

Sajnos a terjedelmi korlátok miatt arra nincs lehetőségünk, hogy az ógyházi teológiai változásokat is feldolgozzuk²⁵⁹. A Bibliai törvény és evangélium fogalmak bemutatása után a fonalat a reformációnál vesszük fel. A dolgozat ezen részében Albercht Peters *Evangélium és törvény* című munkáját fogjuk követni. Peters bemutatja azt a folyamatot, hogy hogyan lett az evangéliumi keresztyénségből „teljesítményvallás”. Peters a reformáció idején történt áttörés három frontjáról tudósít: „A sakramentális cselekedet végrehajtásában feloldódik az ajándékozás formulája, mint az isteni üdv deklarátorikus elfogadása az imádságokon keresztül közvetlenül és személyesen fordul a címzettek felé. Másodsorban az Úrvacsorában maga a Szentháromság Isten fordul hozzánk és bennünket akar megajándékozni egy emberi szó által (pap által kimondott szó, mint isteni üdvcselekedet) és ezáltal bennünket testileg-lelkileg a maga számára lefoglal. Harmadrészt a középkorban a krisztusi passió meditációja a középpontba kerül.”²⁶⁰

A reformáció idején élők az egyes bibliai kijelentésekben a krisztusi evangéliumot mint szóbeli kegyelmi vigaszt fedezték fel. Ez abban realizálódik, hogy „minden apostol egyfajta tant tanít, mert minden, amit az apostolok írtak, az nem más, mint az egy evangélium. Az evangélium azonban nem jelent mást, mint egy prédikációt és egy kiáltást az Isten irgalmasságáról, az Úr Krisztus halála által kiérdemelt és megszerzett örömet. Az evangélium tulajdonképpen nem az, ami a könyvekben áll és betűbe foglaltatik, hanem sokkal inkább szóbeli prédikáció, élő szó és egy hang, ami az egész világon hirdették.”²⁶¹ A törvénnyel ellentétben Jézus a hívását a közeledő Isten országába nem írja le, nem parancsolja azt, hogy az írásait és a tetteit feljegyezzék. Csak az eretnecség megjelenése

258 A törvény és evangélium kapcsolatát Werner Elert reáldialektikusnak írja le, ez a kifejezés tőle származik. Elert, Werner: *Törvény és evangélium*. (ford. Ittész Gábor) In Keresztyén Igazság, Az Ordass Lajos baráti kör folyóirata, 1994. 22. szám, 5. https://medit.lutheran.hu/files/keresztyen_igazsag_1994_2.pdf. De ugyanezt a kifejezést használja Albrecht Peters is. GE, 260.

259 Ezt nagyszerűen megteszi Albrecht Peters, amikor bemutatja azt a folyamatot, hogy az evangélium hogyan vált új parancsolattá a korai keresztyénségben. Az evangéliumból, mint *viva voxból* hitszabályok lesznek. Egyre inkább az emberi vallásos teljesítmény kerül a középpontba. GE, 253kk.

260 GE, 259.

261 WA 12, 259, 5. GE, 260.

kényszerítette az első tanúkat arra, hogy tollat ragadjanak. Luther ebben „egy nagy kárt és egy lelki hanyatlást lát”.²⁶² „Mint az Ószövetségnek egy feltárulása és kinyilatkoztatása.”²⁶³ A krisztusi üzenet természetesen a törvényre és a prófétákra vonatkozik, mint jászol és pólya, amelyben Isten az üdvözítő hírt elhelyezte. Az újtestamentumi tanúknak ezt a hermeneutikai visszatekintését minden keresztyén igehirdetőnek kötelességének kell tartania. A krisztusi bizonyágtételben nyilvánvaló ez, és lerántja azt a leplet, amely az emberi szíven belül van az ótestamentumi szövegek nem megfelelő hallgatása során. Ebben a hermeneutikai rendszerben az evangélium egy, az üdvösségről szóló örömhír, amely a nyitott fület és a bizakodó szívet keresi minden emberben. Ez sohasem egy törvény, ami cselekedeteket követel, hanem állandóan egy irgalom, amely a bizalomra épül. Ez különbözteti meg radikálisan az Újtestamentumot mint krisztusi evangéliumot az Ótestamentumtól. Ezt az üdvöntő különbséget, az újszövetségi parainesist semmiképpen sem akarják Lutherhez kapcsolni, ezek Luthert főleg a parainetikus karakteréről ismerik.²⁶⁴

Az evangélium tehát úgy jelenik meg, mint *viva vox*. Ez a fajta reáldialektika inkább a lutheri teológiára jellemző, de erre a későbbiekben részletesen kitérünk. A reformátorok közül a téma szempontjából – a teljesség igénye nélkül – kiemelünk néhányat, és bemutatjuk az evangéliumról és a törvényről szóló tanításuk lényegét.

1.1.2. Philipp Melanchthon

Melanchthon tárgyalásánál Peters könyvét követjük.²⁶⁵

1.1.2.1 A törvény és az evangélium az 1521-es Loci Communesben

a./ „A Loci tagolása: bűn-törvény-kegyelem / törvény-evangélium. Melanchthon az 1521-es lociját a bűn, törvény és kegyelem hármas tagolására építi. 1519 tavasza óta a római levéllel való első találkozása után ezt a hármas felosztást úgy magyarázza, mint a keresztyén hitnek az összefoglalását. A Lociban a Petrus Lombardus által kialakított középkori dogmatika struktúráját helyezi a középpontba. A hit tanításának trinitáriusi és erős teremtésteológiai eredetét a kegyelmes Istennek a bűnös emberhez való odafordulására vezeti vissza. A bűn

²⁶² WA 10 I/1, 627, 2. GE, 260.

²⁶³ WA 10 I/1, 626, 3.

²⁶⁴ GE, 261.

²⁶⁵ GE, 58-78.

rontása alá került ember helyzetének a felhasználásával kell az isteni üdvöselekedetek titkát Jézus Krisztusban magyaráznunk. A Krisztus-esemény és a hívők új élete közötti kapcsolat a Szentlélek erejéből nem mindig sikerül.²⁶⁶ Az olvasói megszólításában Melanchthon a következőket írja: „A törvény és evangélium, valamint az Ó- és Újtestamentummal kapcsolatos fejtegetései túl kevésnek bizonyulnak, itt utal Augustinus és Luther nagyobb tekintélyére, emlékeztet a Szentírásnak a kimeríthetlenségére, és úgy véli, hogy nem akarja magát rabbinak neveztetni” (Mt, 23, 8).²⁶⁷

b./ A törvény ítélete – az evangélium felszabadítása. A törvény és evangélium szembeállításának precíz és egyben használható megfogalmazása a lutheri Galata levélhez írott kommentárjának a szabályaihoz kapcsolódnak, amelyeket a reformátor a Latomussal folytatott vitájában alakított ki.²⁶⁸ Melanchthon a Bakkalaur téziseiben még erősebben indul ki a betű régi törvénye és a lélek megelevenítő ereje közötti augustinusi elrendezésből.²⁶⁹ A Máté evangéliumáról tartott előadásában az elítélő törvény és a felszabadító evangélium közötti ellentét élesen ábrázolódik ki. A teljes törvény mint a szívbe írt „természetes törvény”, valamint a Dekalógusban összefoglalt isteni törvény tőlünk, bűnbe esett emberektől lehetetlen dolgot kíván. Miközben Isten, amint a nehéz igát ránk helyezi, megijeszt, félelemmel tölt el, és a gyűlöletbe hajszol bennünket.²⁷⁰ „A törvény azt mondja: Fizesd meg, amivel tartozol! Az evangélium ezzel szemben mintegy üdvözítő szó, amelyet Krisztus mint a mi megmentőnk hirdetett. Így szól hozzánk: Higyj Jézusban, és a te tartozásod is elrendezésre került! A törvény azt kívánja, amit te nem szeretsz. Az evangélium Krisztust helyezi eléd, ha te Őt szomjazva, az igazságot keresve szólítod, akkor megtalálod a Szentlelket, aki téged megtisztít és neked új életet ad.”²⁷¹ Ebben a kemény dialektikában megy végbe a megigazulás²⁷², de a dolgozat tárgyát nem képezi ennek a további kifejtése. A teljes írás a törvényben és az evangéliumban tárul fel. A törvény mint a halál szolgája felfedi a bűnt; az evangélium mint az élet szolgája a kegyelemre utal. A törvény tulajdonképpen haszna (*legis proprium opus*) abban áll, hogy a bűnt leleplezze, és a lelkiismeretet felélessze. Az isteni kegyelem és a bűnbocsánat elfogadásaként az evangélium Jézus Krisztusra mint a mi üdvösségünk okozójára és zálogára utal. „A törvény feltárja a bűnöket és a lelkiismeretet

266 Schäfer, R.: *Christologie und Sittlichkeit in Melanchthons frühen Locis*. bes. S. 114f. 158-163. GE, 59.

267 StA II, 1, 140, 1-20. GE, 59.

268 WA, 2, 500, 11. GE, 59.

269 StA I, 24. StA I, 35,20-31. GE, 59.

270 StA IV, 135, 23-25. GE, 60.

271 StA IV, 136, 3-10. GE, 60.

272 StA IV, 180, 4-7. GE, 60.

felébreszti; az evangélium a bűnt megbocsájtja, és a Szentlélek által a szívet a törvény teljesítésére alkalmassá teszi.”²⁷³

c./ A törvény nem antropológiai rend, hanem teocentrikus ítélet-végrehajtás. A római levélről tartott előadásában (1520)²⁷⁴ élesen kiemeli a törvény lelki mélységét abból a morális felfogásból, amelyben az emberek közötti ethosnak a jellege ismerhető fel. A Lociban teonóm büntető hivatalt kritikusan helyezi azon nézetek elé, amelyek a humanizmust a skolasztikával kötötték össze, ugyanis a törvény az értelem által követelt erkölcsösség kifejezése. Az isteni törvény nemcsak az egyes erkölcstelen tettekkel harcol, hanem lerakja minden hibának az okát, az emberi önszeretetet, ami abban mutatkozik meg, hogy mindent vagy göggel, vagy kedvtelenül cselekszünk.²⁷⁵ Ebben az egzisztikus magyarázatban Melanchthon szorososan a lutheri példához ragaszkodik, és a 2Kor 3 és a Róma 7, valamint az ó- és újtestamentumi szövegekre hivatkozva leírja az üdvörtörténet dinamikáját és beteljesülését, és hagyja, hogy ezek realizálódjanak az óember állandó halálában és az újember feltámadásában.²⁷⁶ Ebben az értelmezésben a törvénynek közvetítő szerepe van a bűn-törvény-kegyelem hármasságán belül; feltárja a bűneinket a maga kikerülhetetlen voltában, és Krisztus kegyelméhez űz, amelyet csak hitben ragadhatunk meg.

d./ A törvény értelmezésének a feszültségei a *Loci Communes*ben. A lelki törvénynek (*lex spiritualis*) központi jelentősége meglehetősen vitatott. Miközben Melanchthon sem a Krisztus-történet, sem a teremtés mellett nem lép fel, hanem az emberi lélek fenomenológiájával kezd, amely az erkölcsi akaratot uralja,²⁷⁷ rejtve marad az, hogy csak Jézus Krisztusnak az üdvözítő engedelmességéből magyarázható minden ember romlott állapota.²⁷⁸ Miközben a törvény büntető feladatára koncentrálnak, megszűnik a kapcsolat az antik természetjoggal; ezzel nem tiltakozik a lelkiismeretbe írt törvény ellen.²⁷⁹

e./ A természetjogi hagyományok recepciója. Mindennek ellentmond az, hogy Melanchthon a Róm 2, 14²⁸⁰-re utalás alatt az antik középkori természetjogi hagyományt különös módon könnyedén kezeli.²⁸¹ Ennek során olyan alaptéziseket fogalmaz meg, amelyek meghatározták későbbi teológiáját: az emberi lelkiismeretet, mintegy általánosan és

273 StA II, 1, 140-7. GE, 60.

274 Bizer, E.: *Theologie der Verheißung*. S. 40-49. GE, 60.

275 StA II, 1, 76, 2. GE, 61.

276 StA IV, 101-109. GE, 61.

277 StA II, 1, 13, 10. GE, 61.

278 StA II, 1, 20, 28. GE, 61.

279 GE, 61.

280 StA II, 1, 41, 28-34. StA V, 85, 1-86, 17. GE, 61.

281 Bauer, Clemens: *Die Naturrechtsvorstellungen des jüngeren Melanchthon, Melanchthons Naturrechtlehre*. In Ges. Aufsätze zur Wirtschafts und Sozialgeschichte, Freiburg, 1965. GE, 62.

kötelezően elismert törvényt írja le. Ezt az axiómát a teremtő Isten minden emberbe „belevési” mint alapelvet az emberi erkölcs mindenféle történeti kifejezésére analóg módon, rendíthetetlenül, még ha nem is olyan egyértelműen, mint a matematika és a logika axiómáit.²⁸² Később egyre inkább alkalmaz újplatonista képeket, és az isteni ragyogásról beszél, amely a teremtett ember értelmén és Isten-képűségén visszatükröződik.²⁸³ Itt megmutatkozik egy Aporia: „A bűnről szóló tanítás éles ellentétben van a humanista emberképpel; a természetjogról szóló tanítás kerüli az ezekkel való teljes szakítást.”²⁸⁴ Itt Melanchthon bátrabban használja a pogány nézeteket, mint Luther.

f./ Természetjogi alaptézisei: Az Aranyszabályról szóló megjegyzésében (Mt 7,12), valamint a Capitakban²⁸⁵ a természetjogon belül kilenc szintet különböztet meg; Az istentisztelettől a felsőbbség büntető hatalmáig egy fokozatos rendszert dolgoz ki. A *Loci Communesben* mindez egy hármas felosztásban foglalható össze.²⁸⁶ 1./ Isten tiszteletének legfőbb parancsát a Róm 1,20-szal támasztja alá: A teremtő fenségét a pogányok számára is fel kell tárni, és ez tőlük is elismerést követel.²⁸⁷ Az emberi értelemről kiinduló magyarázat elhamarkodott és korlátolt.²⁸⁸ Mivel a természetjog az isteni jogon alapul, az egyetemes parancsolatot tisztelni kell, amely egyben a Dekalógus első parancsolata is. 2./ A második főparancsolat, hogy az embertársainknak ne ártsunk, hanem segítsünk nekik, szükségszerűen abból a sorsközösségből adódik, amelybe minden ember a születése által belekerül. Itt Melanchthon a férfi és a nő kölcsönös egymás mellettségére utal (1Móz 2,18), és a Dekalógus második kőtáblájába vésett szeretetparancsolatra.²⁸⁹ A felsőbbség feladata az, hogy az itt körülírt jogokat és békét fenntartsa, és sokaknak az életét az egyesek jogtalan támadásától megvédje.²⁹⁰ Ennek elsődleges feladata nem csupán a természetjogban található, hanem elsősorban a teremtő akaratában azért, hogy a teremtményeit meg tudja őrizni. 3./ A közösségi élet alapfeltétele a természetjog szerint minden ember testvériségéből nő ki.²⁹¹ Az olthatatlan vágy láttán természetesen a magántulajdon felsőbb céloknak jobban megfelel, mint a vagyonszövetség; ennek alapján könnyebb az általános békét megtartani és a jólétet biztosítani.

282 StA II, 1, 34, 2-42, 5. GE, 62.

283 StA III, 158, 9-32; 317, 24-32; 333, 20-334, 19; 345, 26-346, 6; 361, 33-364, 36. GE, 62.

284 Maurer, W. : *Der Junge Melanchthon. GE, 62.*

285 StA IV, 164, 23-165, 14. GE, 62.

286 StA II, 1, 42, 27-45, 2. GE, 62.

287 StA II, 1, 43, 2-5. GE, 62.

288 StA II, 1, 43, 2-5. GE, 62.

289 StA II, 1, 43, 6-15. GE, 63.

290 StA II, 1, 43, 16-32.; StA III, 249, 23. GE, 63.

291 StA II, 1, 43, 33-44, 29. GE, 63.

g./ „A természetjog bibliai alapja és neoplatonista rendszere. Mindenekelőtt ebben a harmadik problémakörben kerül az antik szociálfilozófia előtérbe. Melanchthon a pogány elméletet és gyakorlatot a Szentírás bizonyágtétele alá helyezi, és bemutatja az antik természetjogi hagyomány gyengeségeit.”²⁹² Ezek a „*do ut des*” (azért adok neked, hogy visszaadd) elvhez tartják magukat, és a barátságot érdekbarátságként értelmezik, és nem tudják legyőzni az erőszakos bosszú és a méltányosság alapelvét, valamint ezeket nem veszik figyelembe; gyakran a meghozott törvény ellentmond az erkölcsi parancsnak, különösen a szolgaságra és a jövedelemre vonatkozóan.²⁹³ Így Melanchthon nem a mindenki által elfogadott észelvekre hivatkozik, hanem a Szentírás bizonyágtételére. A Dekalógusban összefoglalt bibliai utalások, amelyeket Luther a jócselekedetekről szóló prédikációjában felvázol, és a belső hatások megújulására helyezi a hangsúlyt, alkotják a természeti törvény rendszerének a vezérfonalát.²⁹⁴ Mint minden más parancsolat, ez is az első parancsolaton alapul, és ezért ebből kell mindent levezetnünk, így alakul ki a hármas lépés a természettörvényben az Isten-tisztelet parancsolatából kiindulva; ezáltal a magasabb rendű parancsolat felülírja az alsóbbrendűt.²⁹⁵ Ez a lépcsőzetes építmény emlékeztet bennünket a neoplatoni rendre; megmarad egy nehezen feloldható és alig kiegyenlíthető feszültség a bibliai kezdetre vonatkozóan. Az antik természetjogi tradíciók egy alig integrálható „idegen testet”²⁹⁶ képeznek Melanchthon korábbi Lociban. Már 1521-ben is utalnak arra, hogy Melanchthon lesz az, aki az antik és középkori természetjogi tradíciót a XVII. századnak a természetes rendszerével összekapcsolja.

h./ A hívők szabadsága a törvény átkától és utasításaitól. Ahogy Luther a Latomus elleni vitájában felvázolja, úgy Melanchthon a hívőknek a törvénytől való pneumatikus szabadságát a következő címszó alatt foglalja össze: egyszerre bűnös és megigazult (*simul iustus et peccator*.)²⁹⁷ A *totus iustus-totus peccator* alapelvét gyengíti azáltal, hogy egy „annyiban – amennyire” elvre cseréli: Annyiban leszünk szabadok a törvénytől, amennyire Isten lelke bennünket megújít; és ugyanígy, annyiban maradunk a törvény uralma alatt, amennyire mi még az óember hústermészetében vagyunk.²⁹⁸ Melanchthon sem korlátozza a

292 GE,63.

293 StA II, 1, 45, 11-36. GE, 63.

294 StA II, 1, 49, 21.

295 StA II, 1, 44, 7.

296 Bauer, CL.: *Ges Aufsätze zur Wiertschafis und Sozialgeschichte*. GE, 63.

297 WA 8, 119, 8-126, 14; StA II, 1, 130, 30-36. GE, 65. Ezt a mondást általában Luthernek tulajdonítjuk. Valójában Luther ezt Melanchthontól vehette át.

298 StA II, 1, 130, 25-30. GE, 66.

keresztyén embernek a szabadságát a szertartásokra és a rendelkezésekre, hanem csak arra, ami szemben áll a Dekalógusban leírt erkölcsi törvénnyel.

1.1.2.2. A törvény és az evangélium az 1559-es Lociban.

a./ Megigazulás és emberség. A korábbi *Loci Communes* felvázolta azokat az alapokat, amiken alapján véve Melanchthon később sem változtatott.

b./ A törvény hármassá haszna. Ez a két szint tükröződik vissza a törvény polgári hasznában és a hívők számára fennálló második hasznában. A törvény hármassá hasznáról szóló tétel először az 1535-ös *Loci Communes*-ben jelenik meg; az 1527-es Kolossé és Római levél kommentárjában Melanchthon még a törvény kétszeres hasznáról beszélt.²⁹⁹ 1540-es *Catechesis Puerilis*-ben és az 1543-as Lociban találkozunk először a *triplex usus legis*-sel.

c./ *Usus legis civilis* felépítő és védő funkciója. A törvény első haszna, amelyet először mint „*officium civile*”, majd később mint „*usus policitus seu paedagogicus*” nevezünk meg, átfogja a polgári igazságosságot annak mind a két oldaláról, amelyre már az Apologia XVIII. fejezete is utalt.³⁰⁰ Ennek a feladatnak kell az Isten által minden ember számára adott fegyelmet megőriznie azért, hogy az emberhez méltó együttélést és a társadalmi békét fenn tudja tartani. A teremtő és a megtartó a törvényben lévő kényszerítő erőt alkalmazta, mint a törvénynek az élő megtestesülését, és ezzel egyidejűleg közvetlenül beavatkozik a kifürkészhetetlen, szentségtelen csapások által. Az Isten nem csupán a kézzel fogható jogtalanságot akarja megakadályozni, hanem sokkal inkább keresi egy igazán emberi, társadalomhoz való pozitív hozzáállásunkat; egymást kell szolgálnunk és egymás számára kölcsönösen példaképnek kell lennünk. A Praeceptor a *Catechesis Puerilis*-ben a törvénynek ezt az első hasznát a Dekalógusban összefoglalt erkölcsi törvényekre irányítja, egyrészt óvó szándékkal, másrészt pedig a felnövekvő ifjúság nevelése céljából.³⁰¹ De már az 1535-ös Lociban utal a Gal 3,24-re, és megnyitja az *usus civilis*-t az evangélium számára.³⁰² Ezáltal a Krisztushoz vezető oktató és nevelő munkával tényszerűen bánik, mivel azon keresztyének számára ír, akiket csecsemőként megkereszteltek. Ezért a *tertius usus legis* sematikus ábrázolásában nem kíván egyedi jellegzetességeket bemutatni. Az *usus paedagogicus legis* összekötő funkciójának a másik oldalát is fel kell ismernünk és át kell gondolnunk. Luther a

299 StA IV, 253, 2; 256, 3; StA V, 97, 24; 191, 18; 268, 11, GE, 74.

300 Apo. XVIII, 4-6. GE, 74.

301 StA I, 184, 6-185, 12. GE, 75.

302 StA IV, 253, 3-8; StA V, 97, 30-34. GE, 75.

katekizmusában az első hittételt a Dekalógussal óvatosan kiveszi a Krisztus-központúságból, de megőrzi az üdvösségre való felkészülést.³⁰³ Melanchthon a törvénynek a védő funkcióját az erősebben megjelenő pedagógiai célzat segítségével óvatosan a Krisztus-központba helyezi vissza.

d./ A lelkiismereti bűnök elleni harc. Az *usus paedagogicus legis*, valamint a rá válaszoló *iustitia philosophica* együtt egy „bensőséges fegyelemre” törekednek; ez arra vonatkozik, hogy a féktelen hatásokat kézben lehessen tartani.³⁰⁴ Az ezzel kapcsolatos vita a bűnös szenvedélyek katalógusában található halálos bűnök elkerülését célozza,³⁰⁵ és ezzel, mint például az Isten szava által vezetett lelkiismeret elleni véték³⁰⁶, utal a Róm 6,12-14-re, valamint az 1Móz 4,7-re. Ott, ahol a bűn már nem a lélek dinamikájából jelenik meg, ott hatol a bűn a szív belsejébe, megsebzti az Isten szava által megragadott lelkiismeretet. Az isteni irgalomba vetett bizalom átalakul megvetéssé és gyűlöletté, ezáltal a bűn a Szentlelket elűzi a szívből.³⁰⁷

e./ Minden ember szembeállítás az evangéliummal? A pogányok és a keresztyének erkölcsi cselekedetei közötti analógiát – Melanchthon szerint – bizonyos értelemben magára az evangéliumhoz való hozzáállásra kellene kitéríteni. Itt már nem lehet úgy tekinteni a Szentlélekre, mint aki a hívőnek a legnagyobb szabadságot ajándékozta vagy tőle megtagadja, ezáltal szeretne Melanchthon valamilyen formában ragaszkodni minden embernek az evangéliummal való konfrontációjához. Szerinte a jövőbeni megváltás ígérete kezdettől fogva időközön és nemzeteken át hagyományozva volt, és végül az apostolok a Krisztus evangéliumát az egész földön elterjesztették, ezért egyetlen ember sem mentegetőzhet a tudatlanságával. Nemcsak az Isten-hívás elhallgattatását az erkölcsi lelkiismeretben, hanem az üdvözítő hittől való elfordulást is mint „*ignorantia affectata*”-t és mint rosszhiszemű nem akarást kell értelmeznünk. Eszerint a krisztusi pedagógiára való törekvésnek mindenek fölött kellene állnia az emberekre vonatkozóan. Úgy tűnik, hogy Melanchthon tudatosan végezte el ezeknek a közös dimenzióknak a besorolását az *usus politicusra* vonatkozóan.”³⁰⁸

1.1.3. Luther Márton

303 GE, 75.

304 StA V, 339, 13-21. GE, 75.

305 StA II, 1, 274, 33-276, 27; II, 2, 470, 4-471, 27. GE, 75.

306 StA II, 1, 273, 5; II, 2, 468, 1; 470, 5. GE, 75.

307 GE, 75.

308 GE, 58-78.

Luther a skolasztikus teológia gyakorlásában csődöt mondott. Gondolunk itt a skolasztikus teológia szelídség meghatározására, az emberi önreflexió együttműködésének elégséges vagy elégtelen voltára, valamint az üdvösséggel kapcsolatos bizonytalanságra.

Egész teológiájának meghatározó pontja a kegyelmes Istennel való találkozás csodájának az átélése. Az az Isten, akit nem talált meg a szerzetesi cellában, az egyházi hierarchiában, az a kegyelmes Isten talált rá. Ettől a találkozástól kezdve Luther nem tudott másról beszélni, mint Krisztusról, az érette megfeszített és feltámadott Úrról. Őt hirdette, élte és tanította.

Luther perszonalisztikus irányban folytatja Ágoston és a középkor kegyelemtanát. A kegyelem nem skolasztikus erő, hanem az értünk meghalt és feltámadott Krisztus, akiben Isten felmentő ítéletét kaptuk meg. A Szentlelket nem a szeretettel azonos természetfölötti erőnek tartja, hanem szigorú értelemben vett személyes partnernek, aki a hitet megadja, s csak hitben fogadható be. Az „*extra me*”, az Istentől egyedül Jézus Krisztus mint egyetlen közvetítő révén adott üdvösség a Szentlélekben „*pro me*”-re változik. Luther egész teológiáját áthatja a kettősség: szabadság és kötöttség, hit és szeretet, betű és Lélek, törvény és evangélium.

Témánk szempontjából ki kell emelni a betű és a lélek kettősségét is, hiszen ennek megértése vezet el a törvény és evangélium megértéséhez. „A Szentírásban az a legfontosabb, hogy a betűt a lélektől meg tudjuk különböztetni, mivel ez teszi a teológust igazi teológussá.”³⁰⁹ Hogy mi módon hallgassuk és olvassuk Isten igéjét, arról a 45. zsoltár magyarázatánál a következőket írja: „Ne saját erőnkre támaszkodjunk, és ne elégedjünk meg az írott vagy a hallott szóval, hanem azon igyekezzünk, hogy magát a Lelket ismerjük meg! A kívülről kapott szó nem belülről irányít. Amit a hang *vocaliter* megjelenít, a szívnek a Szentlélek által *vitaliter* kell megértenie. A Léleknek tehát a betűből kell megszületnie, hiszen benne rejtetett el. Nagyon mély teológiai értelme van annak a felismerésnek, mely szerint a betű nem jó szó, hanem a haragvó Isten törvénye. A Lélek azonban jó szó, jó hír, evangélium, mivel a kegyelmet hirdeti. Másképpen fogalmazva: a törvény tanítása és igaz történetei csak szavak és jelek, az evangélium igéi és eseményei azonban maga a valóság, így a dolgok végső lényege.”³¹⁰ „Az üdvösség-közvetítő találkozás Isten Lelkével az igehirdetés szaván keresztül történik, mégpedig úgy, hogy a külső szóban (a betűjében, a

309 Luther, 3; 12,2-4. (1513/15) In Ebeling, Gerhard: *Luther*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1997. Luther gyakorlatilag egyedül az Írásnak szenteli minden figyelmét. A teológia azért van, hogy értelmezze a Szentírást. Ez a feladat számára elválaszthatatlanul összefonódott azzal a gyötrelmes kérdéssel, hogy vajon ő személy szerint mennyit ér Isten színe előtt.

310 Ebeling, Gerhard: *Luther*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1997, 73.

törvényében) a belső szó (az evangéliumé, a kegyelemé) válik hatékonyá.”³¹¹ Luther és Kálvin homiletikája abban azonos, hogy az igehirdetésnek eseménnyé kell válnia. Életté kell válnia. Ez pedig csak a *viva vox evangelii*, azaz az evangélium által lehetséges.

Luther korai teológiájának világa, amelyet különösen is az 1. zsoltár magyarázatából ismerhettünk meg, a betű és a lélek kettősségén alapszik. Luthert olyan kérdések foglalkoztatták, hogy mi a Szentírás lényege, mi dolgunk van Krisztussal, a hittel és a Szentlélekkel. „A betű és a lélek fogalompár Luther kezében, mint egy éles eke, feltörte az írás megkeményedett felületét. A betű és a lélek kettősségét egy újabb – noha ezzel szorosan összefüggő – megkülönböztetés váltja fel, elválasztva a törvényt (amely parancsol) az evangéliumtól (amely ígér és megajándékoz). A teológiai áttekinthetőség kedvéért Luther a törvény és az evangélium elválasztását szakmai terminussá teszi.”³¹²

Luther teológiájának a „gerince” a törvény és az evangélium egymáshoz való viszonya.³¹³ Luther szavaival élve: „Jóformán a teljes Szentírás és az egész teológia azon múlik, hogy tisztában vagyunk-e azzal, mi a törvény és mi az evangélium. Aki az evangéliumot helyesen el tudja választani a törvénytől, az adjon hálát Istennek, mert immár igazi teológussá lett. Mert nehéz elválasztani a két dolgot egymástól. Ezért akarja Pál, hogy a keresztyénség jól megkülönböztesse őket, azaz a törvényt és az evangéliumot. S vigyázz, nehogy összekeveredjenek! Mert ha ez megtörténik, egyiket, olykor pedig mindkettőt elveszítjük. Ez történt a pápaságban is, mivel senki nem tudta, miben különbözik az evangélium a törvénytől, vagy a törvény az evangéliumtól, hiszen az ő hitük egyedül a törvényt tartja szem előtt.”³¹⁴

311 Schneider, Theodor (szerk.): *A dogmatika kézikönyve*. Vigilia Kiadó, Budapest, 549.

312 Ebeling: i.m., 82.

313 A téma részletes kifejtését lsd.

Elert, Werner: *The Structure of Lutherism*. Concordia Publishing House, 2004.

Elert, Werner: *Law and Gospel*. Fortress Press, Philadelphia, 1967.

McKim, Donald K. (Ed.): *The Cambridge Companion to Martin Luther*. Cambridge University Press, 2003.

Russel, William R.: *Luther's Theological Testament, The Schmalkald Articles*. Fortress Press, Minneapolis, 1995.

Dillenberger, John (Ed.): *Martin Luther Selection from his writings*. Anchor Books, A Division of Random House, New York, 1962.

Wengert, Timothy J. (Ed.): *Harvesting Martin Luther's Reflections on Theology, Ethics, and the Church*. Grand Rapids, Michigan, 2004.

Braaten, Carl E. and Jenson, W. Robert: *Union with Christ, The New Finish Interpretation of Luther*. Grand Rapids, Michigan, 1998.

Aland, Kurt (Herausgegeben von): *Lutherlexikon*. Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, Göttingen, 1989.

Luther Márton: *A szolgai akarát*. Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium, Sopron, 1996, 201-217.

Luther Márton: *Heidelbergi disputáció*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1999.

Bahnsen, Greg L.- Kaiser, Walter C. Jr.- Moo, Douglas J.- Strickland, Wayne G.- VanGermes, Willem A.: *Five views on Law and Gospel*. Zondervan Publishing House, Grand Rapids, Michigan, 1996.

314 Luther, 36;9,6-8 10, 2-5. (1532) In Ebeling, Gerhard: *Luther*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1997, 82-83.

Első látásra száraz és formális dolognak tűnik a törvény és az evangélium megkülönböztetése, azonban ha a téma mélyére nézünk, megláthatjuk, hogy ez a „teológia lelke”, amely komoly megkülönböztetésben határozódik meg. A megkülönböztetés művészete nagyon fontos a teológia tudományának a művelésében. A modell, amit szem előtt kell tartanunk, jogi vitához hasonlítható, amely során egy felettből származó ügyben két ellentétes érdek között kell igazságot tenni. A törvény és az evangélium megkülönböztetését nem lehet egy teológiai meghatározással helyre tenni, hanem a problémát fenn kell tartani, és a jelen helyzetre kell aktualizálni. Hiszen a teológia kérdéseit nem tudjuk soha végérvényesen megválaszolni. „Csak akkor van értelme teológiáról beszélni, ha Jézus kedvéért, Őrá hivatkozva, az ő nevében, vagyis egyfajta teljhatalommal akarunk mondani valamit. A törvény és az evangélium megkülönböztetése ezért jelentheti a teológia lelkét, mert az igaz keresztyén szó érdekében történik.”³¹⁵

Luthertől megtanulhatjuk, hogy teológiát művelni úgy érdemes, ha látjuk azt, hogy ki a középpont. Ekkor nem veszünk el a részletekben, nem esünk abba a hibába, hogy a fától nem látjuk az erdőt. A másik tanulság pedig az, hogy Luther az igehirdetéssel való relációban művelte a teológiát. Ezért az elmélet és a gyakorlat szoros összefüggésben volt nála. Maga a keresztyén igehirdetés sem más, „mint a törvény és az evangélium megkülönböztetésének az eseménye.”³¹⁶

A törvény és evangélium kapcsolata szoros összefüggésben van a megigazulással is.³¹⁷ „A törvény és az evangélium megkülönböztetése így azt jelenti, hogy az evangéliumot az egyedül a szó és a hit által történő megigazulás tanításának tekintjük, a különbség eltűnése pedig egyenértékű a tiszta evangélium elvesztésével. A keresztyén megigazulás passzív dolog, amelyet csupán befogadunk, magunk azonban semmit sem teszünk érte, hanem egy másik lényt, Istent engedjük működni önmagunkban. Ezt a világ soha nem fogja megérteni. S maguk a keresztyének is csak igen nehezen fogják fel. A különbséget alaposan végig kell gondolnunk. Magam sem látom még teljesen tisztán. Az, aki a veszélyben és a kísértésben nem a passzív megigazulást választja, elveszett.”³¹⁸

Hogyan kapcsolódik a megigazulás a témához? „Adja Isten, hogy legalább egy egészen keveset felismerjünk ebből a különbségből (megigazulás cselekedetek vagy hit által). A keresztyén ember legnagyobb tudománya ugyanis abban rejlik, hogy az aktív

315 Ebeling: *i.m.* 87.

316 Ebeling, *i.m.* 87.

317 Ennek kifejtése egy önálló disszertációnak lehetne a témája. Céлом, hogy a témát belehelyezzem a lutheri teológiába.

318 Ebeling: *i.m.* 92.

megigazulásról hallani sem akarva elveti a törvényt, míg Isten népén kívül úgy van rendjén, hogy ismerjék és betartsák azt. Különös dolog, hogy azt kell megtanulnom, és azt kell tanítanom az embereknek, hogy ügyet se vessenek a törvényre, és tegyenek úgy, mintha ez nem is létezne, a világot pedig éppen ellenkezőleg arra, hogy ragaszkodjanak a törvényhez és ezt hirdessék, mintha a kegyelem nem is létezne. Ha ugyanis nem teszem félre a törvényt, és gondolataimat nem a kegyelemre irányítom, mintha törvény nem is volna, csupán kegyelem, akkor nem üdvözülhetek.”³¹⁹ A törvény és evangélium megkülönböztetése után megvizsgáljuk, hogy mit tanít Luther a törvényről.

1.1.3.1. A törvény Luthernél

Luther törvényről vallott felfogását prédikációiból³²⁰, a Szentírás könyveihez írott előszavaiból³²¹, illetve asztali beszélgetéseiből³²² ismerhetjük meg. Amikor a törvényről szólunk, akkor először annak értelméről, majd pedig funkciójáról, hasznáról kell beszélnünk. A törvény logikai értelemben vett első jelentése a „rend” fogalom. Nem lehet a törvényt csupán az írott törvényre korlátozni. Isten a rendnek az Istene, ahol Ő megjelenik, ott életet és rendet teremt. Ebből következik az evangélikus teológia másik fogalma a „rendek” címszó alatt. A felebarátra vonatkozó minden kapcsolat ide tartozik. Ez a rend nemcsak kerete és területe emberi életünknek, hanem biztosítéka is. Isten törvénye ezek mellett írott törvényt is jelent. A keresztyénség számára ez már nagyon hamar a Tízparancsolatra korlátozódott. Luther Mózes első könyvét magyarázó prédikációjában a következőket mondja a törvény értelméről:

„A törvény követel tőlünk és megparancsolja, hogy mit kell tennünk, egyedül tetteinkre irányul, s az elváráson alapul; Isten ugyanis így szól a törvényben: „ezt tedd, azt meg ne, ezt kívánom tőled.” Az evangélium viszont nem azt hirdeti, mit kell, vagy nem kell tennünk, nem vár el tőlünk semmit, hanem megfordítja az egészet, s éppen az ellenkezőjét teszi; nem azt mondja: „ezt tedd, azt meg ne”, hanem csak felszólít, hogy tartsuk oda az ölünket és fogadjuk el ajándékként. Ezt mondja: „Lásd, ember, ezt tette Isten érted, Fiát testbe öltöztette, hagyta, hogy éretted kivégezzék, s megmentett a bűntől, haláltól, ördögtől és

319 Luther, 40,1; 41, 2-44,2. (1531) In Ebeling, i.m. 92-93.

320 Témánk szempontjából az egyik legfontosabb prédikációja: *A keresztyének és Mózes* (1526). Magyar nyelven megjelent: Luther Márton: *Mi az evangélium? A keresztyének és Mózes*. (Ford: Csepregi Zoltán) Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1995.

321 Luther Márton: *Előszók a Szentírás könyveihez*. Magyarországi Luther Szövetség, 1995, Budapest.

322 Luther, Martin: *TableTalk*. Fount, Harper Collins Publishers, London, 1995. Bevezetésében Bornkamm az Ó és Újtestamentumhoz, a Zsoltárokhoz és a Római levélhez írt bevezetőket emeli ki (1995,17.).

pokoltól, ezt hidd és fogadd el, így lesz örök életed. Az evangélium azt tanítja, mit ajándékozott Isten nekünk, nem azt, mit kell Istennek megadnunk és megtennünk, mint azt a törvény szokta előírni.”³²³

El kell utasítanunk azt a kritikát, miszerint Luther monolitikusan kezelné a törvény fogalmát. Ószövetségi előszavában a törvény három fajtáját különbözteti meg. „Némelyek csak a földi javakról rendelkeznek, akárha nálunk a császári törvények. Ezek mindennekfelett a gonosz cselekedetek elkerülése miatt adatnak. Ám vannak köztük olyanok is, amelyek a külső istentiszteletről tanítanak. De mindezeknél előbbre valók a hit és a szeretet törvényei.”³²⁴ Azaz megkülönbözteti a civil jogrend rendelkezéseit³²⁵, a rituális előírásokat, valamint az egyéb törvényeket.

1.1.3.2. Mit mond Luther a törvény funkciójáról? (*usus tertius*)

Ha eltekintünk Luther 1522-es prédikációs könyvének annak a részétől, ahol a törvény harmadik hasznáról van szó, alapvetően csak egy helyet találunk, ahol Luther a törvény hármas hasznáról beszél: az 1538-as törvényellenes disputációja végén. Ez a hely nyilvánvalóan nem egy lutheri nyilatkozat, hanem egy későbbi szerkesztő bejegyzése a melanchthoni tanok alapján a törvény harmadik hasznára vonatkozóan. Mialatt Melanchthon az 1530-as évek óta a törvény hármas hasznáról szóló tant megfogalmazta, és különösen didaktikai szempontból bizonyos sematizálást hajtott végre, addig Luther a törvény harmadik hasznát sem terminológiailag, sem tárgyilagosan nem képviselte. A törvénynek Luthernél vádló funkciója van: állandóan emlékeztetnie kell az öngazultakat arra, hogy az isteni követelményeknek nem tudnak eleget tenni, csak a Krisztusban való hit által szabadok a törvényirányító hatalmától. Ugyanakkor a törvénynek van egy oktató feladata, amely során jobb, ha parancsolatról és nem törvényről beszélünk. Mindenesetre a törvény funkciója ebben az értelemben nem azonos a törvényirányító funkciójával, amellyel a törvény egyébként is rendelkezik. Luther a törvényre különösen a prédikációiban *parainesis*

323 Ittész Gábor: *Christum treyben*. Luther Kiadó, Budapest, 2009, 27.

324 Ittész Gábor: i.m. 27.

325 Luther a civil jogászokat tisztelte, de az egyházjogászokról meglehetősen negatív véleménye volt. „Kik a juristák? A jurista gerendát, a teológus pedig szálkát hordoz. A jognak tudója gerendák tudója, míg a hitnek tudója szálkák tudója. Az emberi bölcsesség szerint okos a jurista, viszont Isten bölcsessége szerint okos a teológus. A vargát, a szabót, a juristát és az efféléket békén hagyom, de ha valamelyikük a szószéket akarja tőlem elvitatni, visszavágok neki, hogy arról koldul. A jurista nem több mint varga vagy szabó.” Lsd. In Birkás Antal: *Reformáció, államhatalom, politika*. Luther Kiadó, Budapest, 2011, 66.

értelmében hivatkozik. Fontos kiemelni, hogy a törvény Luther számára a Krisztus helyettesítő áldozata alapján mint üdvözítő út adatott, de nem szűnt meg mint az isteni akarat parancsolata; intelme, hirdetése a törvény vádló funkciója mellett megmarad. Luther ismeri a törvény folytonosságát egészen az örökkévalóságig. Ahogy ő esetenként, még ha nem is igazi értelemben, az angyalvilág törvényeiről és a bűnbeesés előtti első törvényre utal. A törvény mindig Isten szava marad.³²⁶

A törvény háromféle feladatot tölt be: zár, tükör és szabályozás. *Riegel, Spiegel és Regel*. Mint zár, védi a rendet, a külső politikai rendet, azaz *usus politicus*. A politikai hatalom kötelessége első renden, hogy a világban rendet tartson, s egyáltalán lehetővé tegye az egyén és a közösség számára az életet, éppen azzal, hogy a Róm 13 értelmében a jót jutalmazza, és a gonoszt bünteti. A *Schmalkaldeni Cikke*ben a következőt mondja Luther: „Itt azt tartjuk, hogy a törvényt elsősorban azért adta nekünk Isten, hogy gátat vessen a bűnnek, részint a büntetésre vonatkozó fenyegetéssel és rémítéssel, részint a kegyelemre és jótéteményre vonatkozó ígérettel és annak felkínálásával. Mivel pedig természettől fogva egy ember sem keresztyén vagy kegyes, hanem mindnyájan bűnösök és gonoszak, azért az Isten a törvény által tiltja őket attól, hogy a magok gonoszságát tetszés szerint cselekedeteikkel külsőleg nyilvánítsák.”³²⁷ Ebben az értelemben valóban elmondható, hogy az „*usus politicus legis*” azt jelenti, hogy Isten a világot nem engedte át az ördögnek. Ezzel eljutottunk a törvény legfőbb hasznához, az *usus theologicushoz* vagy *elenchticushoz*. Ez két dolgot jelent. Egyrészt a törvény fegyelmez bennünket, hogy külsőleg tisztességes lényekké tegyen. A másik, hogy az ember a törvény által megismeri magát, hogy milyen hamis és igaztalan a szíve. A törvény teológiai-lelki hasznában tehát az ember oldaláról nézve egy objektív és egy szubjektív tényezőt különböztethetünk meg. Az objektív, hogy Isten akaratát hirdetve feltárja a bűnt, s meghirdeti Isten haragját és ítéletét. A szubjektív pedig az, hogy leleplezi a hitetlenséget és istentelenséget, s így vétkessé tesz, összetöri az önigazságot, sőt kétségbe ejt, s éppen ez által válik „Krisztusra vezérlő mesterré.”³²⁸ Mint tükör felmutatja a bűnt, és Krisztushoz vezet, azaz *usus pedagogicus*. Harmadrészt ellátja a szabályozó szerepet, azaz *usus normativus*, az a norma, amihez igazodni lehet és kell.

326 Lohse, Bernhard: *Luthers Theologie in ihrer historischen Entwicklung und in ihren systematischen Zusammenhang*. Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 1995, 293.

327 Ittzés Gábor: *Törvény és evangélium*. In *Lelkipásztor* (55), 1980/3, 159.

328 uo, 159.

A törvény az istenteleneket és képmutatókat terheli, gyötri, de az evangélium az alázkodó és megtört szívűeknek szóló örömmel. „Mózes az ó törvényével valóságos „hóhér”, mert ilyen keményen támad a lélekre a szigorával. A törvény, ha nem az evangélium oldaláról nézzük, akkor valóságos labirintus, amelynek sokféle járata, kapuja volt egymásba gabalyítva. A törvény igazsága „valóságos Minotaurusz”, aki a labirintusba tévedőket elpusztította, vagyis merő koholmány, amely nem az üdvösségre vezet, hanem a pokolba vonszol. Az evangélium ezzel ellentétben a döntés szabadságát adja.”³²⁹

Isten tehát látható formában először Mózesen keresztül adta a törvényt a választott népnek. A mózesi törvények, különösen is a Dekalógus azonos a természeti törvénnyel: „Ezek a természet törvényei is, a természet ösztönöz arra, hogy Istenhez forduljunk. Ezt bizonyítják a pogányok is.”³³⁰

„Origenes, Jeromos és a többiek nem mutatták meg egészen világosan, mit tanulhatunk Mózesből. Ezért akartam, mintegy bevezetésül Mózeshez elmondani, hogyan mélyedjünk el benne, hogyan értsük és miben fogadjuk el őt, és hogy nem szabad egészen elvetnünk, hiszen a jó kormányzatnak olyan szép rendjét ismerteti, hogy öröm olvasni, nem is beszélve arról, hogy sok pompás dolgot ír le, amelyek, mint hallottatok, nemcsak, hogy nem elvetendők, hanem magasra kell őket értékelnünk és a szívünkbe zárnunk, hogy támogassák és erősítsék keresztyén hitünket, mert ezáltal üdvözültek - hozzánk hasonlóan - kedves ősatyák is.”³³¹

Elsősorban is arra kell figyelni, hogy Luther szerint erőteljes összecsengés van a Tízparancsolat, az annak végső értelmét jelentő szeretetparancs és a természeti törvény között. Így elmondható, hogy Mózes nem szerzője, hanem csak magyarázója volt a Tízparancsolat mögött ott levő természeti törvénynek. A törvényből tehát először a bűn felismerése következik. Isten törvényének az ítélete alatt vagyunk. „Mindnyájan vétkeztek és szűkölködnek Isten dicsősége nélkül” (Róm 3,23). „Isten dicsősége kétféle módon értelmezhető: aktívan és passzívan. Ez a páli, gyakran alkalmazott hebraizmus. Aktívan Isten dicsősége azt jelenti, amikor Ő maga keresi dicsőségét bennünk. Passzívan, amikor mi dicsőítjük Istent.

Úgy tűnik, hogy itt passzívan kell értelmeznünk, ahogy a latinban is a Krisztus hitének (*fides Christi*) azt a hitet nevezzük, amellyel a Krisztusban hiszünk. A héber ellenben azt a hitet érti alatta, amelyben Krisztus részesül általunk. Így a latinban Isten igazságosságán

329 Pongó Zsuzsanna: *A törvény és evangélium összefüggése Luthernél, Kálvinnál és Karl Barthnál*. Alapvizsga dolgozat, Debrecen, 1991, 14. o.

330 Luther Márton: *A keresztyének és Mózes*. In *Luther válogatott művei*, Luther Kiadó, Budapest, 2011, 339.

331 Luther Márton: i.m. 345.

(*iustitia Dei*) az az igazság értendő, amely az Istené. A héberben azt az igazságot jelenti, amely az Istentől való, és amely az Isten előtt a mienk. Így hát az Isten dicsősége nem a latin, hanem a héber szerint értendő, amelyet Istennél, ill. Isten előtt „Isten dicsőségének” nevezhetünk. Tehát Istennél keresi dicsőségét, aki bizonyos abban, hogy Isten kegyelmes hozzá, és őt jóakarató pillantásra méltatja, ha tetszésre talál, amit tesz, és ezért bocsátja meg, és nézi el neki azt, ami ellenkezik tetszésével. Már most nincs olyan sültbolond, aki kétségbe vonná, hogy a szabad akarat ereje másvalami, mint a Jézus Krisztusban való hit.”³³²

Luther a törvény szó értelmét annak bibliai, elsősorban páli használatából vezeti le, ezáltal összekapcsolja azzal a kiváltságos helyzettel, amelyet a mózesi törvény, a Tóra tölt be az Ószövetségben. Ez a nyelvi összefüggés azonban jó néhány nehéz kérdést is felvet, mivel történelmi és tényszerű okokból a páli törvényfogalom nem egyezik meg az ószövetséggel, amint hogy Luther törvényfogalmát sem azonosíthatjuk maradéktalanul Páléval.³³³ Érdekes és izgalmas kihívás a páli és a lutheri teológiának az összevetése.³³⁴

1.1.3.3. A természeti törvény és a mózesi törvény:

Luther szerint a törvény nemcsak Mózes által vagy – általánosságban mondva – a bűneset miatt adatott. Luther alkalomadtán arról is szól, hogy az angyalok között is volt törvény, és Ádám számára is a bűneset előtt. Itt nem egy olyan törvényről van szó, amelynek meg kellett volna tanítania az angyalokat és Ádámot, hogy mit kell tenniük. Sokkal inkább arról van szó, hogy az angyalok is és az első emberek is a bűnbeesés előtt a törvényt szabad akaratból, belső beleegyezéssel, magától értetődően teljesítették. Ezért nem mondhatjuk, hogy az angyalok törvény alatt állnak, mert a törvénynek számukra nincs követelő jellege. „Nem igazi értelemben elmondhatjuk, hogy az angyalok olyan törvény alatt vannak, amelyben mindenben engedelmeskednek, és amelyben a természetük irányítja őket, és nem azért teljesítik, mert a törvény követeli. Ezért a törvény egyetlen egy angyalt sem vádolhat.”³³⁵ Ha a bűnbeesés előtti emberre tekintünk, akkor nem beszélhetünk igazán törvényről. Az, hogy Luther mindkét esetben használja a törvény fogalmát, azzal

332 Luther Márton: *A szolgáló akarat*. Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium, Sopron, 1996, 207-208.

333 Ebeling, Gerhard: *Luther*, Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1997, 100.

334 A téma részletes kidolgozását lásd: R. Bring professzor (Lund) előadása a Lutheránus Világszövetség hannoveri nagygyűlésén: Bring, R.: *Törvény és evangélium. A Lutheri teológia páli indokolása*. In Lelkipásztor, 1952/9, 351-360.

335 Lohse, Bernhard: *Luthers Theologie in ihrer historischen Entwicklung und in ihren systematischen Zusammenhang*. Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 1995, 291.

magyarázható, hogy a törvény mint Isten szava nincs korhoz és időhöz kötve, hanem örök értéke van akkor is, ha funkciója a különböző helyzetekben jelentősen változik. Tulajdonképpen értelemben először csak a bűnbeesés után tudunk beszélni Isten törvényéről. A bűneset után nem a törvény változott meg, hanem az ember. Az Istennel szembeni engedetlenség által az embernek megváltozik az Istenhez és a törvényhez való viszonya. A törvény többé már nem belülről irányítja a cselekedetét, hanem döntő tényezővé válik, amely Isten és az ember közé lép, és az ember a törvény határát úgy tapasztalja, hogy az követel, vádol és irányít. Luther ragaszkodik ahhoz, hogy az ember a bűneset után is ismeri a törvényt. Azt mondja: „Minden embernek természetéből adódóan van egy bizonyos, bár nagyon homályos ismerete a törvényről. Ezért mindig szükség van arra, hogy az embernek a törvény ismeretét átadjuk azért, hogy a bűneinek nagyságát és az Isten haragját felismerje.”³³⁶ A természeti törvény, ahogy Luther gyakran említi, minden ember szívébe bele van írva. Azt, hogy a bűn, a bálványimádás tilos, minden időben és országban élő ember tudja. Azonban a természeti törvény ismerete nem elegendő. Ez nemcsak azon múlik, hogy az emberek nem tudnak eleget a törvényről, hanem sokkal inkább azon, hogy az ismereteikből nem vonnak le következtetést. Ebből az okból adta Isten Mózes által a Tízparancsolatot. Vagy Isten, ahogyan Luther mondja, Mózesen keresztül megújította a törvény ismeretét. Mózes óta van egy nyilvánvaló feladata: a törvényt tanítani. Luther különbséget tesz a mózesi törvény esetében a természeti törvény megújítása és a zsidó nép törvénye között. Luther a mózesi törvényt nem találja minden részében kötelezőnek. Minden emberre a mózesi törvény annyiban vonatkozik, amennyiben a természeti törvény újból a lelkére beszél. Amennyiben azonban a mózesi törvéynél a zsidó nép törvényéről van szó, az már nem zsidó törvénytükrö.³³⁷ „A Tízparancsolat mint a természeti törvény összefoglalása átfogja lényegében az istentisztelet két követelését, és visszatekint az embertársakra a felebaráti szeretet vonatkozásában. Minden, ami Mózesnél a természeti törvényen túl található, az csak a zsidókra vonatkozik és nem a keresztyénekre.”³³⁸

1.1.3.4. Evangélium Luthernél

336 Lohse: i.m. 292.

337 Lohse: im. 292.

338 uo., 292.

A kiutat egyedül az evangélium jelenti. Az evangélium mindig Jézus Krisztus. Minden Jézusról beszél. „Megleled itt (az Ószövetségben) a pólyát és a bölcsőt, Krisztus fekvőhelyét, ahová az angyal a pásztorokat küldi. S noha rossz és hitvány pólyák ezek, drága kincs Krisztus, aki fekszik bennük.”³³⁹

„Az Ószövetség Krisztus végrendelete, melyről meghagyta, hogy halála után nyissák fel, az evangélium segítségével olvassák, és mindenütt hirdessék.”³⁴⁰

Az evangélium Jézusról szóló örömhír. Ez az örömhír már ott van az Ószövetségben. De ehhez párosulnia kell a hitnek. „Az evangélium veleje és alapja az, hogy felismered és elfogadod Krisztust, mint Isten ajándékát és adományát, amely immár a tied (...) Legyen tiéd Krisztus, életével, tanításával, cselekedeteivel, halálával, feltámadásával és mindenével együtt. Az Evangélium Krisztus jócselekedeteit adja hírül, és akkor mutatkozik meg, és adatik nekünk, ha hitünk van.”³⁴¹

Fontos szerepet szán Luther a Szentléleknek, hiszen maga a hit is a Szentlélek ajándéka. Nyomatékosan kifejti: „Ne csinálj Krisztusból Mózeset, mintha a többi szenthez hasonlóan ő is csak tanítását és példáját állítaná elénk, mintha az evangélium tankönyv vagy törvénykönyv volna. Az evangélium nem törvénykönyv vagy szabályzat, amely cselekedeteket követel tőlünk, hanem isteni ígéretek könyve, amelyben Isten Krisztusban megígéri, felajánlja és nekünk ajándékozza minden jótéteményét.”³⁴²

Az evangélium tehát nem tan, hanem egy személy: Jézus Krisztus. Jézus személye és munkája van az evangélium középpontjában. Ez hatalmas örömet jelent. Az evangélium az a Dávid, aki legyőzi a törvény Góliátját. Az evangélium a valódi Dávid.

Mivel az evangélium éppen attól evangélium, hogy azoknak, akik hisznek benne, „a napnál ezerszer világosabb lelki fény”³⁴³-t tár fel, ezért a hithez egyedül a megvallás, a rendíthetetlen bizonyosság kijelentése lehet méltó. Mert „a Szentlélek nem szkeptikus, így nem csupán kétséges dolgokat és pusztá vélekedéseket oltott a szívünkbe, hanem olyan állításokat, amelyek bizonyosabbak és szilárdabbak, mint az élet, minden tapasztalatával együtt.”³⁴⁴

Az evangélium mindaz, amit hitben hallunk meg. Ezzel ellentétben a törvény szava minden, amit nem hitben hallunk meg. Amikor az evangéliumról beszélünk, akkor valójában végtelen

339 Luther Márton: *Előszók az Ószövetséghez*. In *Luther válogatott művei*, 349.

340 Luther válogatott művei, 349.

341 Ittész Gábor: *Christum treyben*, 32.

342 Luther Márton: *Mi az evangélium?* In *Luther válogatott művei*, 270-271.

343 Luther, 18; 653,30. (1525).

344 Luther, 18; 605, 32-34. (1525). In Ebeling, Gerhard: *Luther*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1997, 99-100.

távlatokat nyitunk a teológiában, mivel mindennek az evangéliumért kell történnie. Az ígehirdetésben, a teológiában kizárólag az evangéliumot kell szem előtt tartanunk, nem pedig még rajta kívül, tőle függetlenül a törvényt is.³⁴⁵

Az evangélium befogadásához hit kell. A hit pedig az alázasoknak adatik. Ezért figyelmeztet Luther: „Istennek az a természete, hogy a semmiből alkot valamit. Ezért, aki még nem lett senkivé, azt Isten sem teheti valamivé.”³⁴⁶

Végül még arra kell figyelnünk, amit Luther a *Schmalkaldeni Cikk*ek III. részében az evangéliumról mond. „Isten kegyelme gazdagon árad: először a hirdetett igében, amelyben a bűnök bocsánata hirdettetik az egész világnak. Ez az evangélium igazi szolgálata. De a kegyelem áradásához tartoznak a szentségek, a kulcsok hatalma, a testvéri beszélgetés és vigasztalás. Ezek az evangélium csatornái.” Az evangélium Istene csodálatosan gazdag Isten. Az egyháznak ezért mindig újra fel kell tennie önmaga számára a kérdést, hogy nem szegényíti-e meg az evangéliumot, amikor az evangélium hirdetésének, továbbadásának Istentől akart és kínált gazdagságával nem, vagy nem jól él.³⁴⁷ Fontos minden korban, hogy Pál apostol vallomása személyes bizonyágtételünk legyen: *”Mert nem szégyellem a Krisztus evangéliumát, mert Istennek hatalma az minden hívőnek üdvösségére, zsidóknak először, meg görögöknek”*(Róm 1,16).

A törvény és az evangélium reáldialektikus ellentéte számunkra azt jelenti, hogy a fő kérdés Luthernél a keresztyén ember szabadsága. Luther a szabadságon a belső szabadságot érti. Belső szabadság pedig csak az evangélium által lehetséges. Az evangélium és a törvény egymással való harca tulajdonképpen az ember lelkiismereti szabadságáért folyik. Ezért állíthatjuk fel azt a tételt, hogy a törvény és evangélium egymáshoz való viszonya tulajdonképpen a teológiai megközelítésen túl a gondolat- és a lelkiismereti szabadság forum internumját is jelenti.³⁴⁸

A lelkiismeretnek két párhuzamos értelmezése alakult ki a skolasztikában. Az egyik jelentés a Szent Jeromos-féle misztikus, belső, titkos érzés, míg a másik Aquinói Tamás nevéhez köthető, a természettörvény normatív parancsait ismerő (*synderesis*) és a szillogisztika szabályai szerint működő értelem. Luther az Ockham-, Biel-, Eckhart-, Kempis Tamás- és

345 Ebeling: i.m.101.

346 uo., 101.

347 Ittész Gábor: *Törvény és evangélium*. In Lelkipásztor, 1980 (55. évf) 3. sz., 162.

348 Ormóshegyi Zoltán: *Evangélikus Egyházjog*. In Köbel Szilvia (szerk.): *Az állami és a felekezeti egyházjog alapjai*. Patrocinium, Budapest, 2016, 417.

Wycliffe-féle *devotio moderna*, a belső lelki életet hangsúlyozó miszticizmus követője lett.³⁴⁹

A törvénynek nincs joghatósága a lelkiismeret felett, ezért maradjon a korlátain belül, és ne akarja uralni a lelkiismeretet. „Ne érintsék a lelkiismeretemet! Én ugyanis meg vagyok keresztelve, és az evangéliumon keresztül meg vagyok hívva a megigazultak tetsvériségébe és az örök életre, Krisztus királyságába, ahol a lelkiismeretem békében van, ahol nincs törvény, csak bűnbocsánat, béke, nyugalom, boldogság, megváltás és örök élet. Ne zavarjatok ezekben az ügyekben! A lelkiismeretemben nem a törvény fog uralkodni, az a kemény zsarnok és kegyetlen fegyelmező, hanem Krisztus.”³⁵⁰ A lelkiismeret kényszere erősebb a külső kényszernél a cselekvés irányításában. Ezt Wormsban így fogalmazza meg Luther: „Sem nem bátorságos, sem nem tanácsos dolog a lelkiismeret ellen cselekedni. Itt állok, másként nem tehetek. Én saját lelkiismeretem megnyugtatóására kinyitom a számat, dühöngjön bár a pápa, püspök, vagy aki akar.”³⁵¹

Amíg Krisztus az evangélium által be nem lép az ember szívébe, addig ott a törvény uralja a lelkiismeretet. A sátáni lélek, az antilélek felhasználhatja a rossz lelkiismeretet arra, hogy kétségbeesésbe és halálba sodorjon. Az evangélium pedig megnyugtató a szívet és a lelkiismeretet. Jóllehet Isten törvénye vádol, de az evangéliumhoz, azaz Jézushoz vezet, akinél megnyugszik a szív.

1.1.3. Kálvin János

Témánk szempontjából legalább három ok miatt is gyümölcsöző Kálvin Jánossal foglalkozni.

Egyrészt azért mert Ő valóban „*ille theologum*” volt.³⁵² Kálvin „az ember, a harcoss reformátor, a gyengéd lelkigondozó, a következetes és rettenthetetlen egyházkormányzó, az egyéni sorsokat, a világ- és üdvtörténelmet formáló igehirdető, a roppant ismeretanyagot felhalmozó, rendszerező tudós, az új világlátást adó író mindenekelőtt, mindenek közepette és „mindenek túlján”: teológus, az önmagát kijelentő Istenről szóló tudomány

349 Molnár Attila Károly: *A szabadságolt lelkiismeret*. Gondolat kiadó, Budapest, 2014, 209.

350 Molnár Attila Károly: i.m., 209.

351 Luther beszéde Wormsban, 1521. április 18. Molnár Attila Károly: i.m., 222.

352 Melanchthon a hívő tudós kortárs mutatott rá így a reformátorra: „A teológus, mint akinek ez a nemes hivatás, nem csupán foglalkozás jelzője, hanem lényegét kifejező személyiségjegye.” Lsd. Hegedűs Lóránt: *Kálvin teológiája*. Loránffy Zsuzsanna Nőegylet, Budapest, 2017, 9.

képviselője.”³⁵³ Ez a tudós teológus teológiai megközelítésében pneumatológikus volt. Méltán nevezik őt a „Szentlélek teológusának”. A Szentlélek egyetemes közvetítő szerepét kifejezetten a szoteriológiában és az ekkleziológiában fejt ki. A Lélek nemcsak „coopertaor” (munkatárs), hanem „creator” (teremtő) is, aki mint „vinculum” a Krisztussal való bensőséges közösségre vezet el (*unio mystica cum Christo*). Isten kegyelme az ember belsejében gyümölcsöket terem, az egyházban pedig a Lélek műveit. A külső szó és a belső megvilágosodás közti különbség hangsúlyozásával biztosítja a Lélek szuverén szabadságát, aki természetesen nem tevékenykedik az Igétől függetlenül.

Ez a pneumatológiai megközelítés az evangélium és törvény, mint a gondolat lelkiismereti és vallásszabadság forum internumja tekintetében azt jelenti, hogy „Kálvin teológiájának, törvény értelmezésének, *a tertius usus legis*-nek fontos szerepe van abban, hogy a református szemléletben elsőként kapott erős hangsúlyozást az, hogy az életnek nincs olyan területe – sem a politika, sem a jog, sem a gazdaság –, amelyet elég lenne saját belső törvényszerűségeire hagyni. Minden területet a törvény – később meghatározott welkeri értelmében – evangéliumra történő előremutató, krisztológiai és pneumatológiai összefüggésében helyes szemlélni.”³⁵⁴

Másrészt azért, mert a megközelítése Biblikus. A Szentírás nem más, mint a betű megelevenítése a Szentlélek által. Teológiája teljes mértékben az Igéhez és a Szentlélekhez kötött.

„Mikor a Sátán a világosság angyalává változtatja magát, minő tekintélye lehet nálunk a léleknek, ha csak meg nem különböztetik azt a legbiztosabb ismertető jelek? ... Hogy azonban az ő neve alatt az ördögnek lelke ne férközzék hozzánk, azt akarja, hogy a Szentírásban adott képéről ismerjük rá... Mert az Úr bizonyos kölcsönös köteléssel kapcsolta össze az Igének és a Szentléleknek bizonyosságát, hogy az igében való szilárd hit foglaljon helyet szíveinkben, mikor felragyog azokban a Lélek, mely velünk ott az Isten képét láttatja, hogy viszont minden csalódástól való félelem nélkül fogadjuk be a Szentleket, mihelyt azt igazi képében, azaz az igében felismerjük.”³⁵⁵

„Noha az emberi értelem Isten fenségének szemlélésére önmagában teljességgel vak, és másra nem képes, mint hogy végtelen tévelygésekbe süllyedjen, mégis bízhatunk abban, hogy ami szükséges és helyes, megismerhetjük. Ha Istent nem máshol keressük, mint az Ő

353 uo., 9.

354 Pangritz, Andreas: *Zur Kritik der evangelischen Gesetzeskritik*. (Ford: Békefy Lajos), Bonn, 2009. https://www.reformiertinfo.de/Zur_Kritik_der_evangelischen_Gesetzeskritik-7656-0-56-7.html Letöltve: 2020. április 21.

355 Inst. I.9.2-3. 86-87.

igéjében, nem mást gondolunk róla, mint amire minket az igéje vezet, nem mondunk mást róla, mint amit az Ő igéje közvetít a számunkra.”³⁵⁶ A maga módján mindkét testamentum ugyanarról az Istenről tesz bizonyosságot, aki könyörületesen és igazságosan, kegyelmesen és parancsokat osztva cselekszik: először Izraellel úgy, hogy megajándékozta e népet az ígéretek hordozó Tórával, majd pedig a többi népből származó emberekkel, akiket az evangélium által hív el a maga népévé.³⁵⁷

A Szentlélek és az Ige, illetve a törvény és az evangélium szoros kapcsolatát látjuk a kommentárjaiban is.

Az 1. zsoltár magyarázatában így fogalmaz:

„A második versben a próféta nem egyszerűen boldognak mondja azokat, akik félik az Istent, mint más helyeken is, hanem az istenfélőséget a törvény tanulmányozásával írja le, arra tanítván ezzel őket, hogy Istent csak akkor lehet helyesen szolgálni, ha a törvényt betartjuk. Nincs ráhagyva az emberekre, hogy mindenki a maga vallási rendszerét alakítsa ki a saját megítélése alapján, hanem a kegyesség mércéjét Isten igéjéből kell venni. Mikor Dávid a törvényről beszél itt, azt nem úgy kell érteni, hogy a Szentírás többi része kizárandó, sőt, mivel az egész Szentírás nem más, mint a törvény magyarázata úgy, ahogyan a fej beleértendő az egész testbe. A próféta tehát a törvény ajánlásával az összes többi ihletett írást is ajánlja. Őt tehát úgy kell érteni, hogy az istenfélőket a zsoltárok olvasására is buzdítja. Abból, hogy úgy jellemzi az istenfélőket, mint akik örömet lelik Isten törvényében, megtanulhatjuk: az erőltetett vagy rabszolgai engedelmesség egyáltalában nem elfogadható Isten számára, s csak azok a törvény méltó tanulmányozói, akik jókedvű elmével látnak hozzá, s annyira örülnek utasításainak, hogy semmit sem tartanak kívánatosabbnak, vagy örömtelibbnak, mint előrehaladást elérni azokban. A törvény eme szeretetéből fakad a felette való szüntelen elmélkedés, amit a próféta az igevers utolsó mondatában említ. Mindenkinek ugyanis, akiket ténylegesen a törvény szeretete ösztönöz, örömet kell találniuk annak szorgalmas tanulmányozásában.”³⁵⁸

356 Calvin: *Adversus Caroli calumnias*. 232k, Vö. Inst. I.13.21. In. Busch, Eberhard: *Istenismeret és emberség, Betekintés Kálvin teológiájába*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2009, 20.

357 Inst. II. 9.4;10,2.

358 „In the second verse, the Psalmist does not simply pronounce those happy who fear God, as in other places, but designates godliness by the study of the law, teaching us that God is only rightly served when had law is obeyed. It is not left to every man to frame a system of religion according to his own judgment, but the standard of godliness is to be taken from the Word of God. When David here speaks of the law, it ought not to be understood as if the other parts of Scripture should be excluded, but rather, since the whole of Scripture is nothing else than an exposition of the law, under it as the head is comprehended the whole body. The prophet, therefore, in commending the law, includes all the rest of the inspired writings. He must, therefore, be understood as meaning to exhort the faithful to the reading of the Psalms also. From his characterising the godly as delighting in the law of the Lord, we may learn that forced or servile obedience is not at all acceptable

A 119. zsoltár magyarázatában a zsoltáros „arra inti Isten gyermekeit, hogy törekedjenek szent életre”. Erre nézve egy szabályt is megfogalmaz: „A hívőknek teljesen alá kell vetniük magukat a törvény tanításának. Ezért ígéretet is közöl velük, hogy azokat, akik Istent tisztelik, még inkább kegyes és igaz életre buzdítsa. Kiegészíti ezt a törvény istentelen megvetésének kárhoztatásával, nehogy valaki a szentségtelen élet gonosz példáját kövesse.”³⁵⁹

A Mt 5,17k-hoz a következő magyarázatot fűzi: „Krisztus megerősíti, hogy tanítása nincs ellentmondásban a törvénnyel, az a legnagyobb mértékben megegyezik a törvénnyel és a próféciákkal, sőt egyenesen azok betöltése. Amiként az Újszövetség a legkevésbé sem mond ellent a réginek, sőt amaz ennek révén válik tartóssá és szilárdná, úgy kell megtanulnunk azt is, hogy sértetlenül megőrizzük a törvény és az evangélium szent kötelékét.”

Kálvin tehát a Szentírásra hivatkozva állítja, hogy Jézus nem hozott új törvényt. „A törvény számunkra mindig teljesíthetetlen volt és egy új tökéletesebb törvény még inkább teljesíthetetlen lenne; de nem is lehet tökéletesebb, mivel az ótestamentumi törvény tökéletes szívbeli engedelmisséget követel. A hiány nem a törvényben, hanem bennünk.”³⁶⁰

Kálvin ezt azért hangsúlyozza annyira, mert Aquinói Tamás az evangéliumban egy új törvényt látott egy érdekes pneumatológikus megközelítésben: „Az Újszövetség törvényében az a legnagyobb, hogy amit a teljes ereje kifejt, az nem más, mint a Szentlélek kegyelme, amely a Krisztusban vetett hit által adatik. Az új törvény főleg a Szentlélek kegyelme maga, amely a Krisztusban hívőknek adatik... Az új törvényben van azonban néhány olyan tulajdonság, ami felkészít a Szentlélek kegyelmére, másrészt pedig van néhány dolog, ami ennek a kegyelemnek a kiadásához kapcsolódik. Ezek olyanok, mint az új törvényben a másodrangú dolgok. Ezen túl a hívőket szóban és írásban is tanítani kell, egyrészt arra vonatkozóan, amit hisznek, másrészt, amit tenniük kell. Így azt kell mondanunk, hogy az új törvény főleg egy ihletett törvény és csak másodsorban írott törvény.”³⁶¹

to God, and that those only are worthy students of the law who come to it with a cheerful mind, and are so delighted with its instructions, as to account nothing more desirable or delicious than to make progress therein. From this love of the law proceeds constant meditation upon it, which the prophet mentions on the last clause of the verse; for all who are truly actuated by love to the law must feel pleasure in the diligent study of it.” Calvin, John: *Commentaries on the Psalms, Vol 1, On the Psalm 1*. Books for the ages, Ages Software, Inc, 2002, 40-41.

359 Lsd. Kálvin: *Kommentár a Zsoltárok könyvéhez*. <http://www.scribd.com/doc/69770710/Kalvin-Janos-Kommentar-a-Zsoltarok-konyvehez>

Látogatva 2013. augusztus 08. Busch, Eberhard: *Református*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2008, 99.

360 Schellong, Dieter: *Das Evangelische Gesetz in der Auslegung Calvins. CHR, Kaiser Verlag, München, 1968, 15.*

361 S. th. 1 II, q. 106, a.1. GE, 183.

A Jakab 2, 21-hez pedig a következőket fűzi: „A megigazulás Pál számára azt jelenti, hogy az ember Isten ítélőszéke előtt ajándékképpen igaznak nyilvánítatik. Jakab szerint azonban az igazzá nyilvánítást annak következményei tanúsítják. Pál azt kérdezi, hol vannak az üdvösségünk forrásai. Jakab azt, hogy a hitet szükségszerűen követik-e cselekedetek. Az utóbbira mond igent, amikor arról beszél, hogy a „szabadság törvénye” úgy íratott be a szívünkbe, hogy azt lelkes örömmel fogadták.”³⁶²

Kálvin írásmagyarázataiban azt látjuk, hogy a Szentíráshoz ragaszkodva állítja, „hogy nincs speciális keresztyén etika, ami különbözne a Dekalógustól. A Dekalógus nem különbözik az általános, természeti, erkölcsi törvényektől.”³⁶³

Harmadrészt másoknál erősebben hangsúlyozza Kálvin a Lélek adományainak és az evangéliumnak a hatását a társadalmi-politikai életben.³⁶⁴ Ez talán jogi tanulmányainak is köszönhető. A Kálvin életrajzát írók nagy dilemmája, hogy miért tanult Kálvin jogot.³⁶⁵ Az bizonyos, hogy Orleans-ban tanult közjogot 1528-ban. Az életrajzírók a következő magyarázatokat adják: atyai hatás, Pierre Oliétan hatása, a teológiából való fokozott kiábrándulás, vagy abból is eredhetett, hogy ekkor kezdődött az „igazi vallás” természetének a tudatosítása.³⁶⁶ Nem lehet pontosan tudni. Olyan professzorok mellett tanult, mint *Pierre de l'Estoile*, akit a „francia jogászok királyának” neveztek. Továbbá meg kell említeni Guillaume Bude professzor nevét, aki a francia jogrendszer egyik jelentős megújítója volt. „Míg a klasszikus jogi szövegeket az itáliai gyakorlat (*mos italicus*) szerint a középkori jogtudósok glosszái és kommentárjai segítségével olvasták, addig a francia eljárást (*mos gallicus*) közvetlenül, az eredeti nyelvű ősi jogforrásokhoz visszanyúlva olvasták.”³⁶⁷ 1529-ben a neves itáliai jogász professzor, Andrea Alciati érkezésének a híre vonzotta Bourges-ba, ahol szintén jogot tanult.

Mit köszönhetett Kálvin ezen jogi stúdiumoknak?

„Kálvin a maga korában talán a legjelentősebb bibliakommentátor volt, s módszereinek eredete a haladó szellemű Orléans-ban és Bourges-ban folytatott jogi tanulmányokra vezethető vissza. Minden jel szerint Bude-től tanulta a filológusi igényességet, hogy közvetlenül foglalkozzék az alapvető szövegekkel, hogy a kontextus nyelvi és történeti

362 Busch: i.m., 100.

363 Schellong: i.m., 17.

364 Schneider, Theodor: *A dogmatika kézikönyve*. Vigilia Kiadó, Budapest, 1996, 550.

365 Cottret, Bernard: *Calvin A Biography*. William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan, 2000.

Lane, Anthony N. S.: *John Calvin Student of the Church Fathers*. T&T Clark, Edinburgh, 1999.

366 McGrath, Alister E.: *Kálvin*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996, 66.

367 McGrath, i.m., 73.

paramétereit szem előtt tartva értelmezze, és saját kora igényeinek megfelelően alkalmazza őket.”³⁶⁸

Kálvin jogi szakképzettsége nélkül kérdéses, hogy megírhatta volna-e Genf alkotmányát, adhatott volna-e olyan szofisztikus, cizellált, rendszerezett képet a törvényről, amit tett a kommentárjaiban és az Institutióban.³⁶⁹

1.1.4.1. Kálvin törvényértelmezése - a krisztológiai és a pneumatikus aspektus összekapcsolása

Kálvin törvénytárgyalását az *Institutio* 1559-es kiadásában, a II. könyv 7.-9. fejezetében írja le. A lelkiismereti szabadság gyökereinek a feltárása miatt röviden szólnunk kell a keresztyén ember szabadságáról, amely az *Institutio* III. könyvének 19. fejezetében található. Ezen kívül meg kell említeni a polgári kormányzatról szóló IV. könyv 20. fejezetét, ahol az *usus legis politicust* tárgyalja, amely „fék és zabla” a társadalomban, és ez a Dekalógus II. kőtábláját is magába foglalja.

A sorrend Kálvinnál ez: törvény – evangélium. Azonban a törvényt soha nem önmagában, hanem az evangélium fényében tárgyalja.

„Az elbukott ember teljesen képtelen a jóra, mivel a saját bűne miatt Istentől eltávolodott és elidegenedett tőle. De Isten nem vesztette el az ember iránti érdeklődését. Isten az ő törvényét az embernek kinyilatkoztatta és ezzel az ember és Isten közötti kapcsolatot helyreállította. Történetileg nézve az isteni könyörület Ábrahám és utódai kiválasztásában és a velük kötött örök szövetség megkötésében nyilvánult meg. a törvény ennek a szövetségnek lényeges alkotórésze. Ez egy pecsét és garancia arra, hogy Isten nem hagyta el az embereket. Kálvin újra és újra arra akar rámutatni, hogy a törvény önmagában semmi. Kálvin ezt az ő korában ki merte mondani.”³⁷⁰

„Mert mi lehet üresebb, vagy haszontalanabb eljárás, mint az, hogy az emberek azért, hogy Istent maguk iránt megengeszteljék a barmok kövérjének rossz szagú füstjét ajánlják fel, hogy saját förtelmességüket lemoshassák, a vízzel, vagy vérrel való meghintéshez

368 uo., 73.

369 „Figyelemre méltó a kálvinizmusban, hogy az Isten-ember viszony annak minden stádiumában, azaz a bűnbeesés előtt, után és a váltság birodalmában is, mennyire jogi terminusokban kerül leírásra (birtokjog, ítélet, felségsértés, privilégium, bíró, lázadás, szuverenitás, birodalom, jogra való apellálás, dekrétum, alattvaló, önrendelkezés stb.)” Birkás Antal idézi Frivaldszky Jánoson keresztül Tóth Kálmánt, i.m. 111.

370 Wendel, Francois: *Calvin, Ursprung und Entwicklunk seiner Theologie*. Neukirchener Verlag Des Erziehungsvereins, 1968, 169.

menekülnek? Egyszóval az egész törvény szerinti istentisztelet nevetséges volna, ha csak magában vizsgálnánk s nem úgy tekintenénk, hogy az igazságnak megfelelő példázatokat foglalja magában.”³⁷¹

A 7. fejezet bevezetés a témához, s benne a törvény ígélet-jellegét („reménység a Krisztusban megjelenő üdvösségben”) hangsúlyozza Kálvin.

A 8. fejezetben a Dekalógus részletes kibontása következik, ennek „erkölcsi törvény” voltát emeli ki. A 9. fejezet rövid összefoglalást ad, és kitekintést az evangéliumban megjelenő Krisztus-kijelentésre.

Az Inst. II.7. címe így fogalmaz: „*Isten a törvényt nem azért adta, hogy a régi szövetség népét önmagában megtartsa, hanem azért, hogy a Krisztusban szerzett üdvösség reménységét (spem salutis in Christo usque ad eius adventum) eljöveteleig táplálja bennünk*”³⁷² A törvény által Isten várakozásban tartja népét (*expectatio*), és felébreszti vágyakozásukat (*desiderium*). Törvény alatt így nem csak a Dekalógust értette Kálvin, hanem „a vallási élet teljes rendjét” (*religio*). - Inst. II.7.1. *Várakozás, vágyódás, a kegyelmi szövetség megújítása* – ezek fejezik ki a törvény ígélet-jellegét. A törvényt tehát Kálvin egészen biblikusán értette. A Tóra életrendet jelentett. A Tóra a zsidóságnak lelki és etikai célt is adott Kálvin értelmezésében (*spirituale...propositum*), amihez tartották magukat. A Tóra az, ami Ádám gyermekeit királyi és papi méltóságra emelte, így a zsidóság a törvény révén már a kegyelem teljességének az előízét kóstolhatta meg (7.1). Luther inkább még a törvény kényszerítő jellegét, parancsszerűségét hangsúlyozta, azaz külső funkcióját, Kálvin már belső tartalmára koncentrált, s abban a kegyelmi szövetség jellegét tartotta fontosnak.

Kálvin már a 7.2-ben a Törvény krisztológiai és pneumatikus értelmezését, megközelítését, komplementer sajátosságát fogalmazza meg. A törvény vége (*finis*) Krisztus, majd rögvést hozzáteszi: Krisztus a Lélek (Róm 10,4; 2Kor 3,6). Azaz: hiába tanítja a törvény az igazságot, amíg azt Krisztus meg nem adja nekünk kegyelmi beszámítással, az újjászületés Lelkével. Krisztus – több értelmezéssel szemben, pl. Otto Weber – nem törölte el a törvényt, hanem épphogy beteljesítette, betöltötte azt. Kálvin azt is felismerte, hogy a törvénynek nem lehet száz százalékos betöltése, csak reménységben élhet, s abban az ígéletben, hogy majd az a Krisztusban töltetik be teljesen – ez a kálvini értelemben vett „*usus elencticus legis*”, a törvény továbbvezető, ígélet jellegű, pedagógiai haszna. (7.3).

371 Inst.II.7.1. 329.

372 Magyar kiadás, *Buzogány Dezső* fordítása, Budapest., 2014. 261.

Az ígéretek nem maradnak hatástalanok, de csak azért, mert tökéletlenségünkben Isten „ingyen adott jóságával felkarol minket” (7.4).³⁷³

1.1.4.2. A törvény hármasszámáról, rendeltetéséről (*officium, Inst II.7,6-13*)

Officium usumque legis – a törvény szolgálatáról és hasznáról Kálvin három szempontból szól. (Luther két szempontot alkalmazott: a közösségi vagy politikai funkciót (*usus politicus*) és a teológiai funkciót *usus theologicus* vagy *elenchticus*)³⁷⁴.

A törvény első haszna: Kálvin szerint a törvény olyan tükör, amiben megláthatjuk saját átkozott állapotunkat és Isten igazságosságát. Ez a törvény pedagógiai célja, vagy az *usus elenchticus vel theologicus*. A törvény valóságos „tanítóhivatal” (*magisterium*). Meglátjuk benne arcunk foltjait (7.7). Ezért helyesebb szerinte az *usus paedagogicus* kifejezés használata. Ezt akkor érzékelik az emberek (a hitetlenek), amikor lelkiismeretük „hányattatásba kerül” (7.9). Isten gyermekei esetében viszont másfajta, nevelési célja van (*eruditionis finis* – 7.8). Isten gyermekinél ennek révén a belső ember megújulása és növekedése következik el (7.9).

„Ha elhagy bennünket a kegyelem Lelke, a törvény csak azért van, hogy vádoljon és megöljön. A törvény azt parancsolja, hogy midőn a parancsolatok megtartására igyekeztünk, és erőtlenségünk folytán a törvény alatt elfáradtunk, könyörögjünk a kegyelem segítségéért.”³⁷⁵

Kálvin a törvény első hasznánál Augustinus *A lélekről és a betűről* című munkájára hivatkozik.³⁷⁶ A törvény első hasznáról való elmélkedését akkor értjük meg, ha röviden szólunk Origenes és Augustinus betű és a lélek ellentétének az értelmezéséről.

Origenesnél a betű és a lélek ellentéte két dolgot jelent:

A törvény lelki. Az evangélium pedig a törvény lelki értelmét tartalmazza.

373 Pangritz, Andreas: *Zur Kritik der evangelischen Gesetzeskritik*. (Ford: Békefy Lajos, Bonn, 2009, https://www.reformiert-info.de/Zur_Kritik_der_evangelischen_Gesetzeskritik-7656-0-56-7.html) Letöltve: 2020.április 20.

374 Ezt a klasszikus nézetet árnyalja Csepregi András, amikor azt bizonyítja, hogy „A törvény harmadik használata (*tertius usus legis*) explicit módon nem, de implicit módon megjelenik a lutheri teológiában, és ezt - sok más írása mellett – a két káté tanításában is fel lehet fedezni.”

A szerző kimutatja, hogy a törvény harmadik haszna megjelenik az Egyességi iratban és Luther kátéiban. Lsd. Csepregi András: *A megváltott ember cselekedetei, A törvény három és különösen a harmadik használata-hívallásainkban, gyülekezetünk és intézményeink vezetésében, valamint a társadalommal való kommunikációinkban*. In *Lekipásztor* 2020/1 (95. évf.), 5.

375 Augustinus: *De concept et gratia epist*,200. – Augustinust idézi Kálvin.

376 Inst. II.7.9. 338.

Mit jelent, hogy a törvény lelki? „A törvéynél két dolgot kell megkülönböztetnünk: Először is a halál szolgálatát, amely a betűben jelenik meg, aminek semmi köze nincs a Lélekhez. Másrészt pedig az élet szolgálatát, amely a törvény lelki tartalmára utal.”³⁷⁷

Azt, hogy ez alatt mit kell értenünk Origenes a Mt 27 magyarázatában fejti ki: „Az evangélium lelke élővé tesz. Az evangélium betűje nem öl, mint a törvénynek a betűje. Ez által ki van mondva a betűnek és a szellemnek az ellentéte. Az evangélium megelevenítő szellemével szemben áll a törvénynek a megölő betűje. Különösen Jézusnak a farizeusokkal való vitájában látja ezt az ellentétet. A farizeusok a külső és hagyományos értelmet veszik figyelembe. A tanítványok a belső és szellemi idézetet. A farizeusok nem ismerték a szó erejét, ezért az ő egyéni gondolataikat törvényellenesen oktatták. A farizeusok a betű szerint tanítanak. A törvény lelki értelmét nem értik. A törvény betűje szerint a körülmetélkedés és a kovásztalan kenyér csak üres fecsegés. A farizeusok nem értik, hogy mit akarnak ezek mondani és hogy mit jelentenek a törvény szavai. Nem a törvény akarata szerint cselekszenek. Elvetjük a betű szerinti törvényt, azért, hogy a törvényt lélek szerint értelmezzük.”³⁷⁸

Origenes számára ez annyit jelent, hogy a „betű szerinti törvénytől a lélek szerinti törvényig kell eljutni. Nem a törvényt veti el önmagában, hanem a csupán betű szerinti jelentésre való korlátozást. A tulajdonképpeni szándéka az, hogy a törvényadó szándékát érvényre juttassa.”³⁷⁹

Origenes a törvény Lélek általi magyarázatán többek között azt értette, hogy amikor a törvényt tanulmányozzuk, akkor a jogalkotó szándéka a legfontosabb szempont a törvény értelmezéséhez.

Augustinus, mint a kegyelem doktora (*doctor gratiae*) ezt a betű és Lélek (*Litera Spiritus*) ellentétet elmélyíti egy új hitrend által (*lex operum- lex fidei*). Számára nem az volt a kérdés, hogy nem tudok az Isten törvényének engedelmeskedni (Luther), hanem az akaratnak az erőtlensége az elfogadott isteni követelmények láttán. Ezért ragaszkodik az egyház által közvetített isteni kegyelemhez, amely által nekünk a Szentlélek a szeretet erejét adja. Ebben az ellenállhatatlan kegyelemben Jézus nem csupán egy külső példakép, hanem lényegében egy belülről ható megváltó. Nemcsak *exemplum*, hanem *sacramentum*. Ez

377 Tom XI 14 S. 56, 32 ff. Lsd. Hasler, Victor Ernst: *Gesetz und Evangelium in der Alten Kirche Bis Origenes*. Zürich, 1953, 74.

378 Uo., 75.

379 Uo., 75.

Augustinus számára a következőket jelenti: „A törvény azért adatott, hogy a kegyelemhez törekedjünk. A kegyelem azért adatott, hogy a törvény teljesüljön.”³⁸⁰

A pneumatológiai megközelítést így fogalmazza meg: „A Szentlélek nélkül, aki által a szeretet a szívünkben kicsordul, a törvény bár tud parancsolni, de nem tud segíteni és ezen kívül még a törvény megsértőjévé teszi, aki már nem menthető. Ahol nincs az Isten szeretete, ott uralkodik a hústest mohósága.”³⁸¹

Ha az embert megragadja a Szentlélek ereje, akkor a kegyelem szabaddá teszi a belső lényének az ereje előtör és így képessé válik arra, hogy legyőzze a lehúzó hústestet.

Augustinus az üdvösséghez vezető négy lépést a következőképpen fogalmazza meg: „A törvény előtt. A törvény alatt. A kegyelem alatt és az örök békességben.”³⁸² Azt láthatjuk tehát, hogy a törvény meg nem tartása odakényszeríti az embert az isteni kegyelemhez (*danum perseveratiae*.) Ezen ismeretek birtokában mélyebben megérthetjük a kálvini törvény első hasznát.

A második funkciója vagy haszna a törvénynek az *usus politicus*. „A törvényben foglalt szörnyű szankciókat hallva, a büntetéstől való félelem tartsa féken” az embereket (7.10). Ez elsősorban a még újjá nem születettek vonatkozására vonatkozik (*nondum regenerati*). Luther itt inkább az állami felsőbbtség szerepét hangsúlyozza, melynek feladata a társadalmi felfordulás megakadályozása. Kálvin az emberi társadalom, a közösség szükségére teszi a hangsúlyt, az emberek nyilvános közösségének a fenntartását helyezi előtérbe (*publica hominum communitas*). Kálvin *usus politicus* törvény értelmezését (7.10) úgy is kifejezhetjük, mint ami *usus communitarius*, közösségi haszna.

A törvény harmadik funkcióját, hasznát, rendeltetését, reformátorunk szerint a legfontosabb feladatát ebben látja: a hívők szívét, melyben már uralkodik és hat Isten Lelke, erre a vezetésre bízni.

Kálvin ezen értelmezése meglehetősen sok ellenállást váltott ki, pedig híres elődökre hivatkozott.

Melanchthon 1521-ben a *Loci Communes*-ben azt írta: „A törvényeket a hívők számára írták, azért hogy a szellem (*Geist*) ezek által (hús)testet megölje. A szabadság még bennünk nem teljes, de törekszünk rá. Mialatt a szellem erősödik, a hús pedig gyengül. A Dekalógus a hústest sanyargatására szolgál. De ez nemcsak a szertartási törvényekre, hanem a

380 GE: 180.

381 Ench 31, 117.

382 GE: 181.

törvénykezési törvényekre is vonatkozik. Ebből az következik, hogy a Dekalógus hívőknek szükséges, nem pedig más törvények.”³⁸³

Ebben követte Melanchthont Bucer³⁸⁴ is, akire meg Zwingli volt hatással.

Kálvin már az 1536-os Institutióban a törvénynek a keresztyén életre vonatkozó normatív jelentését adja. „Kálvinnak azért volt szüksége ezekre az állításokra, hogy az 1539-es Instituióban tovább tökéletesítse és érthetővé tegye a törvény harmadik hasznát.”³⁸⁵

Ezt akár a törvény *usus renatis* vagy *pneumaticus* jellegének is nevezhetjük. Amire a törvény az újjászületettek számára rendeltetett (7.12kk). Számukra további két funkciója is van. Egyrészt a tanítás (*doctrina*), aminek révén a hívők napról-napra egy jobban megtanulják, mi Isten akarata. Így a törvény megismerésében is haladást mutatnak fel (*progressus*). Érezhető, hogy Kálvin az etikai iskolázottságra, növekedésre is gondolhatott. Másrészt a törvény a hívőket biztatja (*exhortatio*), serkenti, hogy még szükségük van a törvényre, az arról való elmélkedésre, hiszen „a renyhe testnek ostor a törvény, és mint a lomha és lusta szamarat munkára hajtja. Sőt, a lelki embernek szüntelen ösztöke is...” (7.12). „Mert bár az Isten törvényét szíveikbe az Isten ujja írta és véste be, azaz a Szentlélek kormányzása következtében oly érzület és vágyódás uralkodik rajtuk, hogy Istennek engedelmeskedni kívánnak, mégis a törvény által kétszeres előrehaladást tesznek. Mert a törvény rájuk nézve a legjobb eszköz; ezáltal tanulják meg napról-napra jobban és biztosabban, hogy mi Istennek az az akarta, amelyre vágyódnak; és ezáltal erősítettnek meg abban... A törvény parancsolatai felett való gyakori elmélkedés következtében felbuzdul az engedelmességre, abban megerősödik s az eltántorodás veszélyétől visszatartatik.”³⁸⁶

1.1.4.3. Mit mond Kálvin a törvények fajtáiról?

Kálvin beszél az erkölcsi, szertartási, törvénykezési és a természeti törvényről.

Az erkölcsi törvénynek rövid foglalata a Tízparancsolat, illetve a krisztusi szeretetparancs. Az erkölcsi törvény a keresztyénekre is teljes mértékben érvényes. Az erkölcsi törvény két kőtáblás 4-6-os felosztását támogatja Kálvin. Ebben Origenest és Augustunust követi.³⁸⁷

A törvények másik nagy csoportja a szertartási törvények. Ezek olyan törvények, melyeket a zsidó nép kiskorúságának idején Isten adott választott népének a megváltó eljövételéig

383 Melanchthon: *Loci communes*. Ausg. Plitt-Kolde, S. 220 f.

384 Bucer: *Metaphrases epistolarum Pauli*. 1536, S. 310. f.

385 Wendel: *i.m.*, 174.

386 Inst. II.7.12. 340-341.

387 Inst. II.8.12, 358.

azért, hogy Isten választott népének segítségére legyen a vallási dolgokban. Ezek a törvények, nemcsak hogy nem vonatkoznak az Újszövetség népére, de meg is változtathatóak. „Másként áll a dolog a szertartásokkal, amelyek nem hatásukra nézve töröltettek el, hanem egyedül használatukra nézve töröltettek el. Hogy pedig azoknak az ő eljövételével Krisztus vetett véget.”³⁸⁸

Törvénykezési törvények: Az ide tartozó törvények a zsidóság számára a méltányosságnak és az igazságnak bizonyos szabályait tanították, hogy feddhetetlenül és békében élhessenek egymás között. „Ezek a törvények Izrael népének különleges törvényhozását mutatják be és mint ilyen ennek a népnek időbeli és térbeli viszonyaihoz alkalmazkodnak.”³⁸⁹ Ezen rendelkezések célja az, hogy bemutassa, miként őrizhető meg a szeretet, mégis megkülönböztetve ezeket a törvényeket a szeretet parancsától. Azonban az kétségtelen, hogy ezen törvények főbb jellemvonásai voltak az igazságosság és a méltányosság.

Végül röviden ír Kálvin a természeti törvényről.³⁹⁰ Pál apostolra hivatkozva, Luthert is idézve beszél a *logos spermaticosról*. Arról a törvényről, ami minden embernek a szívébe van írva. „A természeti törvény, amely az isteni törvénnyel összhangban van átfogja a természet rendjét is, mint a természetes erkölcsi tudást. Ez abban az esetben áll fenn, ha Kálvin az isteni törvény által követelt magatartást folyamatosan humanitásnak nevezi. A krisztusi parancsolat éppenséggel emberi. Ezáltal nemcsak a parancsolatokban történő felosztást és tanács utasítja el, hanem egyidejűleg egy olyan etikát fogalmaz meg, ami elkülönül egy speciálisan keresztyén proklamációtól, a világi jogi törvényektől. Ezért az a polémia éppúgy ellene van a kálvini értelmezés szerint a világ joganyag megkeresztelésének és a szerzetesek tökéletességéről való elképzelésnek. Itt van ennek az etikának a problémája. Kálvin az egész reformációt abban foglalta össze, hogy a keresztyén etikát egyben a Krisztushoz és a világhoz való kötődést, ezeknek a követelményeivel fenn tudja tartani és ezáltal elkerülje azt, hogy a reformáció útja ne menjen át a „gettó egyház” útjába.

Az emberiség szervezetére vonatkozó elképzelés mint a humanitásnak a fogalma sztoikus eredetű.³⁹¹ A sztoához való kötődés és a bibliai törvények kapcsolatának hosszú története van. Kálvin beilleszkedik ebbe a történetbe, mert a sztoikus gondolatmenet és saját korának

388 Inst. II.7.16, 344.

389 Wendel: *Calvin*.765.

390 Frivaldszky János: *Természetjog*. Szent István Társulat, Budapest, 2001.

Továbbá Birkás Antal: *Reformáció, államhatalom, politika*. 118.

Drummond, Henry: *Natural Law in the spiritual world*. James Pott & CO. Publishers, New York, 1890.

391 A humanitás fogalma Panaitiosztól származik. Lsd. Schellong, Dieter: *Das Evangelische Gesetz in der Auslegung Calvins*. CHR. Kaiser Verlag München, 1968, 18.

jogi gondolkozása között hidat akart építeni. Bohatec ezt a folyamatot humanisztikusnak nevezi, ugyanakkor meg kell jegyeznie, hogy a humanizmus, amelyet Budés példáján mutat be Erasmusra³⁹² és Lefevrere is gondolhatott. A humanizmus a filozófiai etika és Jézus követelése között erősebb a különbség, mint Kálvinnál – ugyanúgy, mint a jézusi parancsolat és a Tízparancsolat egyenlővé tétele nem humanisztikus.”³⁹³

1.1.4.4. A keresztyén szabadság, mint az evangélium által felszabadított lelkiismeret szabadsága

A korábbi részben azt láttuk, hogy Kálvin megközelítésében pneumatológikus, biblikus és interdiszciplináris. A Szentlélek munkája látható a Szentírásban, amikor a törvényt és evangéliumot, hitet és életet, dogmatikát és etikát összekapcsolja. A Szentléleknek ezt a munkáját láttuk Kálvin törvényt szemléletében, a törvény hármas hasznában, a törvény fajtáiban, illetve ezt látjuk a keresztyén életben is. Az evangélium felszabadító ereje először a lelkiismeretben végzi el a maga munkáját.

392 Erasmus tézisi röviden a következők voltak:

„A./ Erasmus a Krisztusi parancsolatok radikális voltát érzi, kötelező érvényűnek tekinti és csak a keresztyén élet folytatása esetén akar róla beszélni. Jézusi parancsolatokat túlértékeli, és későbbi magyarázataiban elbátortalanodik a Hegyi Beszéd magas követelményei miatt. Négyféle szemléleti módot vezet be azért, hogy a jézusi követelményekben el tudjon végezni egyfajta enyhítést:

1. Krisztus nem mindent mond azonos módon. Bizonyos dolgokat megtilt: válás, irigység, becsvágy. Bizonyos dolgokat parancsol: szeretet, megbocsátás, kereszthordozás, hit. Bizonyos dolgokat azoknak javasol, akik követik őt, de nem követeli meg például a tökéletességet.

2. Van Krisztusnak olyan mondása, amit kifejezetten a tanítványoknak és van amit mindenkinek mond.

3. A személyek különbözősége mellett az idők különbségét is figyelembe kell venni, hogy megérthessük Jézusnak a mondásait. Akkor értjük meg a Biblia betűjét, ha a Szentlélek fénye megvilágítja a bibliai szöveget.

Erasmus a Krisztus eseményt öt korszakra osztja:

a./ A Krisztus előtti idő: az ótestamentumi törvények ideje a maga teljes terjedelmében.

b./ Hajnali időszak: az evangélium megjelenése Keresztelő János és az ő prédikációjának az ideje.

c./ Evangélium kezdete: történeti Jézus ideje, az egyház kezdete pünkösöd után.

d./ A keresztyénség elterjedése: a császár által támogatott egyház, ami világhatalomra jutott.

e./ Az egyház bukása: Az egyház elvilágiasodik. A Szentlélek eredeti erejétől eltávolodik (Mt 24; 2Tim 3 ideje).

4. Erasmus Isten népét három koncentrikus körre osztotta. Jézus található a középpontban, akinek a tökéletes tisztaságához kell mindenkinek saját erejének megfelelően törekednie. A belső körhöz tartoznak azok, akik Krisztushoz egész közel állnak (püspök, érsek). Ezen hivatalos személyeknek a lehető legtisztábban meg kell őrizniük magukat a világi dolgoktól. A második kör magába foglalja a világi uralkodókat, akik fegyverrel és hatalommal rendelkeznek, de mindezen eszközökkel Krisztust is szolgálhatják. A harmadik körbe tartozik a többi ember, akiknek gyengeségeit az apostoloknak el kell nézniük. Ez a csoportosítás és felosztás személyenként, korszakonként, társadalmi rétegek szerint annyira bonyolult.” Lsd. Schellong: i.m., 10- 14.

393 uo.: 17- 18.

Luther az 1520-as Keresztyén ember szabadságáról szóló művében így ír: „A keresztyén szabadság második része, amely az első résztől függ az a következő: A lelkiismeret miután megszabadult a törvény kényszerétől, szabadon engedelmeskedik Isten akaratának.”³⁹⁴

Luther a törvény második, teológiai használatánál hangsúlyozza különösen azt a felszabadító munkát, amit az evangélium végez el a Szentlélek által az ember szívében.

Theodor Ellwein a lutheri törvény második hasznával (*usus theologicussal*) kapcsolatosan a következőket írja a lelkiismeret törvényéről:

„A lelkiismeret törvénye nem egyértelmű, mert a lelkiismeretnek kettős feladata van: A./ Először is az erkölcsi tudás felismerésének a szerve. Mivel cselekedet egy döntés eredménye több lehetőség között, amelyek közül egyeket kiválasztunk és megvalósítunk, ezért akarni annyit jelent, mint választani. Az erkölcsi felismerés a gyakorlati cselekedetekben ölt testet. Ennek a felismerésnek a szerve a lelkiismeret, mivel a tudatában vagyok annak, hogy most mit fogok csinálni. Csak a lelkiismeret teszi az emberi cselekedeteket tudatos cselekedetté. Csak a lelkiismeret viszi előre az akaró és a választás előtt álló embert egy bizonyos irányban. A lelkiismeret ugyanis a teljesítményhez kapcsolódik. Mozgósítja az akaratot az élet buktatóinak a legyőzésére. Megmutatja az embernek a fáradozással elérhető célt és új feladatot jelöl ki. Az emberben lévő jóra apellál és megpróbálja az embert döntésre ösztönözni. Aki lelkiismeretesen cselekszik és fáradozik az a feladatát a tőle telhető legjobban végzi el. Minden nevelésnek az értelme az, hogy erre a lelkiismeretes magatartásra buzdítson. Ezt adjuk át a gyermekeinknek a családban, az iskolában, a munkában a beosztottjainknak, a politikai életben. A lelkiismeret törvénye életünknek elengedhetetlen része.

B./ A lelkiismeret azonban nemcsak az erkölcsi felismerésnek, hanem az erkölcsi megítélésnek is a szerve. Nemcsak a jövőbe mutat, hanem vissza a múltba is. A lelkiismeret által az ember tudatában van az elvégzett cselekedetének és ítéletet kap az elvégzett munka értékéről vagy értéktelenségéről. Ahogy Luther mondja: „Isten perlekedik velünk, ítélkezik felettünk és felment bennünket.”³⁹⁵ Amennyiben nem érjük el a kitűzött célt, akkor a lelkiismeret hibáztat bennünket és büntet. Ekkor rossz a lelkiismeretünk. Ezzel szemben, ha teljesítjük a feladatunkat vagy a kitűzött célhoz közelebb kerülünk, akkor hajlamosak vagyunk arra, hogy dicséretre méltónak érezzük magunkat. Jó a lelkiismeretünk. Itt is egy olyan erkölcsi rendről van szó, ami elől nem tudunk kitérni.

394 Wendel, Francois: *Calvin, Ursprung und Entwicklunk seiner Theologie*. Neukirchener Verlag Des Erziehungsvereins, 1968, 177.

395 Luther: *Weimarer Ausgabe*. 40, I, 558.

A lelkiismeret funkciójának a kettősségét csak gondolatban lehet egymástól megkülönböztetni. A valóságban szétválaszthatatlan egységben van egymással a kettő és élő egységet képez. A gyakorlatban úgy jelenik meg, hogy a lelkiismeret nekünk nemcsak egy feladatot ad, hanem a teljesítés esetére a jutalmat is kilátásba helyezi, ellenkező esetben büntetéssel fenyeget. Ha te a kötelességedet teszed, akkor nincs jutalom, ha a kitűzött célod hiányzik, akkor büntet. Ez a szükséges és törvényszerű összefüggése a *ha és az akkor között*, tett és jutalom, illetve a büntetés a lelkiismeret törvényének teljes erőt és jelentést ad.”³⁹⁶

Kálvin a lelkiismeret kérdésével az *Institutio III.* könyvének a 19. fejezetében foglalakozik a *keresztyén szabadságról* cím alatt. Érdekes, hogy *a törvény és az evangélium ígéreteinek az összeegyeztetéséről* szól a 17. fejezetben, míg a 18. fejezetben a *„Helytelen dolog a jutalomból a cselekedetek által való megigazulásra következtetni.”* A 20. fejezetben pedig az imádságról tanít.

Számunkra ez azt jelenti, hogy az evangélium és a törvény egymáshoz való viszonya jelentős hatással van az ember lelkiismeretére. Így a modern korban megfogalmazott lelkiismereti szabadság mélysége jobban megérthető, ha megnézzük, hogy ezzel kapcsolatosan mit tanít Kálvin.

A lelkiismeret fogalmát Kálvin így határozza meg: S ennek a meghatározását magának a szónak az eredeti jelentéséből kell venni.³⁹⁷ Mert amiképpen az emberekről, midőn eszükkel és belátásukkal a dolgok ismeretére jutnak, azt mondjuk, hogy ezt tudják és ebből származik a tudás szó is, úgy amikor érzik Isten ítéletét, amely érzés mintegy tanúbizonyságul adatott beléjük és nem engedi, hogy bűneiket eltitkolják, sőt mint vádlottakat a bírói ítélőszék elé vonszolja, ez az érzés neveztetik lelkiismeretnek. S ez mintegy közvetítő Isten és ember között.”³⁹⁸

A lelkiismeret az „Istenre vonatkozik, úgyhogy a jó lelkiismeret nem más, mint a szívnek belső tökéletessége.”³⁹⁹

Visszatérve a keresztyén szabadságra. Ennek Kálvin három pillérét különbözteti meg.

„Az első, a hívők lelkiismerete, midőn Isten előtt való megigazulásuk bizodalját kell keresni...a törvény igazságáról egészen megfélekedeznek.”⁴⁰⁰ Azaz a keresztyén ember ne a megigazulás szempontjából tekintsen a törvényre. „Amikor tehát a megigazulásról van szó,

396 Ellwein, *Theodor: Gesetz und Evangelium*. Chr. Kaiser Verlag, München, 1933, 14-16.

397 A lelkiismeret latin szava a *conscientia*: közös tudást, közös ismeretet, tant, tudományt jelent. Ezt adja vissza az angol *conscience*, német *gewissen*, a francia *la conscience morale*. A lelkiismeret egyfajta tudást, de mégis ennél többet jelent. Az érzéseknek, az érzékenységnek, akaratnak is komoly szerep jut.

398 Inst. III. 19.15.127.

399 Inst. III. 19.16.128.

400 Inst. III. 19.2.114.

említést sem téve a törvényről és a cselekedetekről való minden gondolkozást mellőzve, egyedül Isten irgalmát kell magunkhoz ölelnünk, és elfordítva önmagunkról a tekintetünket, egyedül Krisztust kell néznünk.”⁴⁰¹ A törvény feladata nem az, hogy megigazítson, hanem hogy „hivatásunkra figyelmeztetve a szentség és az ártatlanság gyakorlására buzdítson.”

A keresztyén szabadságnak a második része „amely az előbbtől függ az, hogy a lelkiismeret ne mintegy a törvény kényszerítő szüksége miatt engedelmeskedjék a törvénynek, hanem magának a törvénynek az igájától megszabadulva, önként engedelmeskedjék Isten akaratának.”⁴⁰²

Kálvin itt mai szóval élve az önkéntes törvény (jog) követésről beszél. Hogyan lehet ezt elérni? A külső kényszer nem sokat ér, hatástalan ebben a helyzetben. Kálvin maga is felteszi a kérdést: „Hogy fogjon hát akkor a szerencsétlen jó kedvvel a munkához, amikor tudja, hogy ezért csak átokban részesülhet?”⁴⁰³ Mi akkor a megoldás? A fiúvá fogadás. A szolga, aki a törvény átka alatt van, az félelemből engedelmeskedik az urának. A fiú viszont önként és szabadon. Nem fél az Atyja elé járulni akkor sem, ha a munkája még egészen nincs befejezve.

A harmadik része a keresztyén szabadságnak a külső és önmagukban közömbös (adiaforon) vallásos parancsoknak való engedelmesség. „Ennek a szabadságnak az ismerete is szerfelett szükséges ránk nézve, mert e nélkül lelkiismeretünknek semmi nyugalma sem lesz, s a babonának sohasem lesz vége. Mert ha lelkiismeret egyszer ilyen törbe esett, hosszú és kacskaringós útvesztőbe téved, amiből aztán nem könnyű meglelni a kivezető utat.”⁴⁰⁴

Mi a célja ennek a harmadik szabadságnak? „Az, hogy Isten adományait minden lelkiismeret furdalás nélkül és minden lelki zavar nélkül használjuk arra a célra, amire Isten azokat nekünk adta, amely bizodalom folytán lelkünk békében van Istennel és az ő irántunk való bőkezűségét is megismeri.”⁴⁰⁵

Mi következik mindebből? Kálvin megállapítja, hogy kétféle törvény van: „egyik a lelki, amely a lelkiismeretet a kegyességre és Istennek a tiszteletére oktatja; a másik polgári, amely az embert az emberi és a polgári kötelességekre tanítja, amelyekkel az emberek egymásnak tartoznak.”⁴⁰⁶ Hogyan viszonyul egymáshoz ez a kettő, illetve mi a szerepe az evangéliumnak? „Az evangéliumnak a lelki szabadságra vonatkozó tanítását ne vonjuk

401 uo.

402 Inst. III. 19.4.116.

403 Inst. III.19.5.117.

404 Inst. III.19.7.118.

405 Inst. III. 19.8.119.

406 Inst. III.19.15. 126.

helytelenül a politikai rendre, mintha a keresztyének a külső kormányzást illetően kevésebbé volnának alávetve az emberi törvényeknek azért, mert az ő lelkiismeretük Isten előtt fel van oldozva.”⁴⁰⁷

Ez nem ezt jelenti, hiszen nekik is engedelmeskedniük kell a felsőbbségnek (Róm 13), sőt tevékenyen részt is vehetnek a közéletben és az élet minden területén való szolgálatban, azért mert a gondolatuk és a lelkiismeretük megtisztult a törvény átkától az evangélium hirdetésére és élésre.

A középkori hagyományokban a betű és a lélek szembeállítása hermeneutikai alapelvvé vált.⁴⁰⁸ Luthernél ez a kérdés a törvény és evangélium tengelye mentén rendeződik⁴⁰⁹ oly módon, hogy az evangéliumnak és a törvénynek a különbségét hangsúlyozza. Ezáltal nála előtérbe került a belső szabadság, ami a lelkiismeret szabadsága a külső szabadsággal szemben. Kálvin ellenben a kettő együvé tartozására teszi a hangsúlyt. Ebből következően beszél a külső és a belső törvény dialektikájáról, amelyre mind a világban, mind az egyházban szükség van. Luthertől eltérően ő az egyházfegyelmet is úgy értelmezi, hogy az egyházban sem csupán az Ige és a Lélek kormányoz, hanem a külső törvény is. A világban pedig a belső törvény, a lelkiismeret is szükséges ahhoz, hogy az emberek ne csak a büntetéstől félve tartsák meg a törvényt.⁴¹⁰

Kálvin törvényfelfogását alapvetően teológiai dimenziók és gondolatok határozzák meg. Kálvin mindvégig megmaradt a „reformáció legnagyobb egzegétájának”⁴¹¹, „írásmagyarázó reformátornak”⁴¹², „az egyházatyák tanítványának.”⁴¹³, a Szentlélek teológusának, aki a törvényt is az Ige és a Szentlélek világosságában tanulmányozta.

407 Inst. III.19.15.127.

408 A középkorban fokozatosan alakult ki a népszerű *quadriga*, vagyis a négyes értelem. Az első a literális vagy történelmi, a második az allegorikus, a harmadik a morális, a negyedik pedig az anagogikus. Kis versikét is készítettek a négy értelem pontos meghatározásához:

Littera gesta docet, quid credas allegoria

Moralis quid agas, quo tendas, anagogia.

(A betű a történelmet tanítja, amit hiszel, az allegória, amit cselekszel, az moralitás, s ahová tartasz, az az anagógia.)

Lsd. Fabiny Tibor: *A szó szerinti értelem (sensus literalis) hermeneutikai kérdései.* <https://www.hermeneutika-btk.eu/eloadasok/> Letöltve: 2020. április 29.

409 Ittész Gábor idézi Gerhard Ebelinget: *Luther, Bevezetés a reformátor gondolkodásába.* (Ford. Szita Szilvia) Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1997. Ittész Gábor: i.m. 33.

410 Lsd. Szűcs Ferenc: *Kálvin olvasása közben, válogatott írások.* 24.

411 Farrar az írásmagyarázat történetéről szóló munkájában nevezi így.

412 Niesel nevezte így. Lásd. Kálvin János: *A Római levél magyarázata.* Budapest, 1954, 6.

413 Lane, Anthony N. S.: *John Calvin Student of the Church Fathers.* T&T Clark Edinburgh, 1999.

2.2. Evangélium és törvény egymáshoz való viszonya a XX. századi teológiatörténetben

A reformációt követően a protestáns ortodoxia elhanyagolta a pneumatológiai megközelítést. A racionalizmus és a felvilágosodás támadásaira az ortodoxia úgy reagált, hogy a pneuma száműzésével a törvény betű szerinti értelmezése került az előtérbe. A Biblia „papír pópává” merevedett. Elfeledkeztek arról az örök elvről, hogy „A Lelket nem lehet teológiai modellekbe és gondolati formákba gyömöszölni”⁴¹⁴

A XX. században a hatvanas évek megújulási mozgalmi, a II. Vatikáni Zsinat, az ökumenizmus és a karizmatikus mozgalmak döntően hozzájárultak ahhoz, hogy a pneumatológiai megközelítés újból meghatározóvá vált. A pneumatológiai megközelítésnek négy fő iránya alakult ki.⁴¹⁵

Barth Károly képviseli a pneumatológiai gondolkodás kinyilatkoztatás-teológiai típusát. Ez a megközelítés a Szentlelket mint a „kinyilatkoztatás szubjektív lehetőségét és valóságát” határozza meg. A Lélekben jön létre Isten kinyilatkoztatása önmagáról, mint az Istentől eredő kapcsolatteremtés eseménye, benne éri el címzettjét, az embert. A Léleknek a tevékenységét a kinyilatkoztatás eseménye tárja fel. A kinyilatkoztatás Isten önközlése, e szempontból nézve lehet kifejtetni a Lélek tevékenységét mind a teremtés, mind a kiengesztelődés, mint a nomos tekintetében.

Paul Tillich a pneumatológiai gondolkodás vallásfilozófiai típusát dolgozta ki. Nézőpontja annyiban más, hogy a Lélek mint az élet dimenziója válik központi kategóriává. „Az a tétel, hogy Isten a Lélek, azt jelenti, hogy az élet, mint Lélek az isteni életnek mindent átfogó szimbóluma.”⁴¹⁶ Az életet teszi vezérgondolatává, nem a kinyilatkoztatást. Ebből a szemszögből vizsgálja meg a törvényt is. Ez az „alulról jövő” pneumatológia főleg az emberi és az isteni lélek kapcsolatának kérdését vizsgálja.

414 Welker, Michael: *Isten Lelke, A Szentlélek teológiája. (Ford. Békefy Lajos és Békefy- Röhring Klaudia)* Exit Kiadó, Debrecen-Kolozsvár, 2018, 86.

415 Michael Welker szerint Isten Lelke a XX. században három eszme fogságába került. Az első a régi európai metafizika irányzata, amely a vallás és a teológia lényegi hordalékát abban látja, hogy ezek egyetlen egyetemes „koordináta rendszert” hoztak létre és szilárdítottak meg. A Lelket a rész- egész, objektív-szubjektív sémába igyekszik bepréselni. Welker a barthi teológiát is idesorolja. A másik a dialogizáló, párbeszédés perszonalizmus megjelöléssel illeti. Ez a kegyességi mozgalmakra jellemző megközelítés, amely az én- te viszonyra koncentrál. pl. Scheleirmacher. A harmadik a szociálmorlaizmus, amely minden élményt és cselekvést alá akar vetni a változás kényszerítő erejének. Pl. Kant és E. Jünger. Lsd. Welker, *Isten Lelke, i.m.*, 53-55.

416 Tillich, Paul: *Rendszeres Teológia.* 288. Lsd. In Schneider, Theodor (szerk.): *A dogmatika kézikönyve.* Vigilia Kiadó, Budapest, 1996, 556.

A pneumatológiai megközelítés harmadik, entuziasztikus típusának legjelentősebb képviselője a katolikus Heribert Mühlen. A karizmatikus megújulási mozgalom iránt elköteleződve Mühlen egyre inkább a Léleknek ott szerzett megtapasztalásából és tanúságából fejleszti tovább a maga pneumatikus megközelítését.⁴¹⁷

A negyedik megközelítést Michael Welker és az általa képviselt realista teológiai irányzat jellemzi.⁴¹⁸ Klaus Koerrenz átfogó képet ad a 20. századvég pneumatológiai felvirágzásáról.⁴¹⁹ Tanulmányában – mások mellett - Welker pneumatológiai alkotó munkásságát így jellemzi: „Welker a Törvény-fogalom új értelmezésével jelentkezett. Pozitív ez abban, hogy a két bibliai hagyományt, az Ó-, és Újszövetséget egyenrangúként és szoros összefüggésben szemléli. Ez a *kontinuitás-szemlélet* az, aminek segítségével sikerül neki azokat a belső összetartó építőelemeket sorra venni, melyek *a jog és az irgalmasság szoros egységét* állítják elénk, s ezt azoknak az ígéreteknek az elemzésével támasztani alá, melyek a Törvénynek az egyetemes megvalósítását a jog és az irgalmasság egymásra vonatkoztatása segítségével érik el.”⁴²⁰ A bibliai helyek gazdag elemzésével sikerül olyan *hermeneutikai magyarázati módszert* találnia, ami nagyszerűen bontakoztatja ki szemünk előtt a bibliai hagyományok pneumatológiailag művelhető olvasatát.

Welker nagy hangsúlyt fektet a törvény messiási betöltésére, erősen hangsúlyozva a törvény hármast, a kálvini nyomvonalon tovább menő, nagyszerű és korszakos kibontását: a kultuszi, a jogi, az irgalmassági, és istenismereti összefüggéseit, illetve a visszaélések kérdését.⁴²¹ Az Isten Lelke című munkájában találjuk meg a Törvényről szóló tanítás újra formálásnak az irodalmi hivatkozásait, szellemi ösztönzőit, aminek nyomán megszületett az egy és egységes Szövetség teológiájának a nagy kísérlete. A kálvini-református teológiának mindig is sajátossága és jó hagyománya volt a Törvényről szóló tanítás fontosságának a megtartása pneumatológiai nézőpontból.

Az előbb említett pneumatológiai megközelítések közül Barth evangéliumról és törvényről szóló tanítását, majd Barth egyik legnagyobb kritikusról, Werner Elerttet mutatjuk

417 Schneider:i.m. 556-557.

418 Ennek a részletes kifejtését lsd. Welker, Michael: *Isten Lelke, A Szentlélek teológiája.* (Ford. Békefy Lajos és Békefy-Röhring Klaudia) Exit Kiadó, Debrecen-Kolozsvár, 2018, 57-60.

419 Koerrenz, Klaus: *Pneumatologie.* In Verkündigung und Forschung, Gütersloh, 2-96/41. Jhrg. 45-70. 420 uo., 59.

421 Welker, Michael: *A református teológia ma.* In Református Egyház, *Milyen legyen mai református teológiánk?* 1991. októberi szám, (43. évf.), 10. sz. 225-230.

be. Végül pedig Barth egyik legkiemelkedőbb magyarországi „tanítványának”, Török Istvánnak a megközelítését ismertetjük.⁴²²

2.2.1. Barth Károly

XII. Pius pápa úgy jellemezte Barth Károlyt, hogy „a legfontosabb teológus Aquinói Tamás óta.”⁴²³ Jóllehet a gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadság jogával explicite nem foglalkozott⁴²⁴, de egész élete és teológiai munkásság azt példázza, hogy hogyan lehet a gondolat-, lelkiismeret és vallásszabadságát megőrizni egy istentelen, és ezért embertelen korban. Ebben is segít bennünket Barth, a Barmeni Teológia Hitvalló Nyilatkozat egyik fő megszövegezője⁴²⁵, valamint a Hitvalló Egyház szellemi vezetője. Tulajdonképpen a Barmeni Teológiai Nyilatkozat egy hitvallás Jézus Krisztusról, a törvény és az evangélium helyes kapcsolatáról – ami véleményünk szerint magába foglalja a gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadság forum internumját.

Ezen fejezeten belül először *Az evangélium és a törvény* című munkájának a keletkezési körülményeit mutatjuk be, majd az említett szöveg közeli olvasásán keresztül kíséreljük megérteni Barth gondolatmenetét.

Nemsokkal azután, hogy Barth publikálta híres *Evangelium und Gesetz* című munkáját⁴²⁶ a *Theologische Existenz heute*, No. XXXII. 1935-ös számában, azt tervezte, hogy ebben a témában fog előadásokat tartani Barmenben, azonban a Gestapo letartóztatta, ezért más olvasta fel helyette ezt az előadást.⁴²⁷ Barthnak ezen irata nagy viharokat váltott

422 A legmeghatározóbb XX. századi teológia irányzatok legjelentősebb képviselőinek a munkásságát bemutató művek közül Lsd. Grenz, Stanley J.& Olson, Roger E.: *20th Century Theology God the World in a Transitional Age*. InterVarsity Press, Downers Grove, Illinois, 1992.

Magyar nyelven Lsd. Lane, Tony: *A keresztyén gondolkodás rövid története, Teológusok és eszméik az apostoli atyáktól napjainkig*. Harmat-Kálvin Kiadó, Budapest, 2001.

423 Witte, Alexander, and Hunsinger: *The Teachings of Modern Protestantism*. 154. Az Egyházi Dogmatikája 10.000 oldalával a pápa a II. Vatikáni zsinaton őt nevezte a világ legnagyobb teológusának. Ennek hallatára állítólag Barth kijelentette: „Mostantól hinni kezdek a pápai csatlakozhatatlanságban.”

424 Barth politikai teológiáját részletesen feldolgozta az alábbi szerző.

Couenhoven, Jesse: “Law and Gospel, or the Law of the Gospel? Karl Barth’s Political Theology Compared with Luther and Calvin.” In *Journal of Religious Ethics* 30, no. 2 (Summer 2002): 181.

425 A Barmeni Teológiai Nyilatkozattal kapcsolatban Lsd.

Busch, Eberhard: *Karl Barths Lebenslauf*. München, 1975.

Busch, Eberhard: *Karl Barth: his life from letters and autobiographical texts*. London/ Philadelphia 1976.

Busch, Eberhard: *The Barmen Theses Then and Now*. Grand Rapids, Eerdmans, 2010.

Fekete Károly: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat*. Kálvin János Kiadó, Budapest, 2009.

426 Barth: *Evangelium Und Gesetz*.

427 Will Herberd olvasta fel Barth előadását. Lsd.

Hesselink, I. John : “Law and Gospel or Gospel and Law? Karl Barth, Martin Luther and John Calvin.” In *NGTT Is Now Stellenbosch Theological Journal (STJ)* 53, no. 1 (May 15, 2012): 62., doi:10.5952/53-1-119.

ki mind a liberális, mind az evangélikál körökben. Karl Adam szerint Barth Római levél kommentárja „bombaként robban a teológusok játszótérén.”⁴²⁸

Az evangélium és törvényről szóló iratát is tekinthetjük úgy, mint egy frontális támadást az evangélikus törvény - evangélium megközelítéssel szemben. Az evangélikus teológiában a törvény és az evangélium kapcsolatánál csak egy fontosabb téma van, ez pedig a megigazulás. Az evangélikus teológusok jelentős része meglehetősen kritikusan tekint Barth ezen iratára.⁴²⁹

Az evangélium és törvény témájának a feldolgozása sokrétű.⁴³⁰ Több doktori disszertációban is foglalkoznak a téma bizonyos aspektusával. Yang kiválóan elemezte a Barth-Elert vitát.⁴³¹ Tiefel feldolgozta a Barth-Luther vitát.⁴³² Elisabeth Vincent⁴³³ pedig azt mutatta be, hogy az evangélium és a törvény sorrendje hogyan illeszkedik bele Barth kijelentésébe. Andre Demut azt kutatta, hogy Barth prédikációiban hogyan jelenik meg az evangélium és a törvény.⁴³⁴

Angol nyelvterületen még meg kell említenünk: E. F. Kevan⁴³⁵, John Murray⁴³⁶, Gerhard Forde⁴³⁷ nevét, valamint a téma öt különböző megközelítését feltáró Greg L. Bahnsen által szerkesztett *Five Views on Law and Gospel, Counterpoints* című művet.⁴³⁸

A közelmúltban megjelent publikációk közül kiemelendő Jesse Couenhoven a barthi evangélium és törvény sorrendjének politikai, teológiai oldalát feltáró tanulmánya.⁴³⁹ Valamint az evangélikál John Hessenlik témában megjelent írása.⁴⁴⁰

428 Mc Kim, Donald K. (ed.): *How Karl Barth Changed My Mind*. W.B. Eerdmans Pub. Co, Grand Rapids, Mich, 1986, ix.

429 A legélesebb kritikákat a svéd Gustav Wingren, és a német evangélikus teológusok: Werner Elert, Paul Althaus, Gerhard Ebeling fogalmazták meg. Ezen teológusok közül Elerttel később foglalkozunk. Azonban azt is meg kell említenünk, hogy voltak olyan teológusok, akik pozitívan fogadták Barth ezen iratát. Lsd. pl. Helmut Gollwitzer, Eberhard Jüngel.

430 Berkhof, Hendrikus: *Crisis der Midden Orthodoxie*. Nijkerk: G.F. Callenbach, 1953.

Berkouwer, G. C.: *The Triumph of Grace in the Theology of Karl Barth*. Eerdmans, Grand Rapids, 1956.

431 Yang, Chan-Ho: *Begründung Der Ethik Bei Barth Und Elert*, Europäische Hochschulschriften. Reihe XXIII, Theologie, Bd. 883. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2009.

432 Tiefel, Hans Otto: "The Ethics of Gospel and Law: Aspects of the Barth-Luther Debate. 1968.

433 Vincent, Elisabeth Carlson: "Ethics from above or below?: A Study in the Development of the Ethics of Karl Barth with Special References to His Doctrine of Revelation and His Theological Ordering of Gospel and Law." 1993.

434 Demut, André: *Evangelium Und Gesetz: Eine Systematisch-Theologische Reflexion Zu Karl Barths Predigtwerk*, Theologische Bibliothek Töpelmann, Bd. 145. Walter de Gruyter, Berlin- New York, 2008.

435 Kevan, Ernest Frederick: *The Evangelical Doctrine of Law*. Tyndale Press, London, 1956.

436 Murray, John: *Principles of Conduct: Aspects of Biblical Ethics*. Tyndale Press. London, 1957.

437 Forde, Gerhard O: *The Law-Gospel Debate; an Interpretation of Its Historical Development*. Augsburg Pub. House, Minneapolis, Minn, 1968.

438 Bahnsen, L. Greg (ed.): *Five Views on Law and Gospel Counterpoints*. Zondervan, Grand Rapids, Mich, 1996.

439 Couenhoven: "Law and Gospel, or the Law of the Gospel?"

440 Hesselink: "Law and Gospel or Gospel and Law?"

Jelen disszertáció ezekhez a kutatásokhoz azt a többletet kívánja hozzáadni, hogy azért foglalkozik részletesen ezzel a témával, hogy Barth törvény megközelítésével inspirálja, gazdagítsa a jogtudomány által használt törvényt megközelítéseket és nyomatékosan felhívja a teológusok és a jogászok figyelmét arra, hogy a törvény nem állhat önmagában. Ennek a megokolását már láttuk Kálvinnál is a korábbi fejezetben. A törvény nem lehet légüres térben. Szüksége van az evangéliumra, a pneumatológiai megközelítésre. Egyházjogi kifejezéssel élve a *ius humanum*nak szüksége van a *ius divinum*ra, mert enélkül célt téveszt. A gondolat lelkiismeret és vallásszabadság forum internumjaként is tekinthetünk a klasszikus törvény –evangélium témára.

Barth az evangélium és törvény kapcsolatával több helyen foglalkozik. Kiindulási pontunk és vezérfonalunk az *Evangelium und Gesetz* című munkája. Mindig ide fogunk visszakanyarodni. Ennek a munkának a közeli olvasását fogjuk elvégezni. Ezen kívül foglalkozik még a témával a Római levél kommentárjában, valamint az Egyházi Dogmatikájában CD I/2 előszavában, az Istenről szóló CD II/2, az etikai részben: a CD III/2, III/4; valamint a kiengesztelődésről szóló CD IV/1, IV/3. kötetekben.

Ezek közül a terjedelmi korlátokra tekintettel csupán a a II/2-öt fogjuk egy kicsit részletesebben megvizsgálni. Ennek a résznek az elemzésekor - különösen is - Geréb Pál, Barth Károly Dogmatikájának magyar fordítását fogjuk követni, amit a lábjegyzetben jelezni is fogunk rövidített formában.

Barth *Evangelium és törvény* című munkája négy fő részből áll. Először az evangélium tartalmát fejt ki, azután beszél a törvényről annak a fogalmáról. A harmadik részben az evangéliummal és törvénnyel szemben elkövetett visszaéléseket tárgyalja, végül pedig az evangélium végső győzelmét.

Az első részben Barth azt indokolja meg, hogy miért fordítja meg a klasszikus törvény - evangélium sorrendet, és meghatározza az evangélium tartalmát. „Ha valaki ugyanis komolyan és valóságosan először a törvényről akar beszélni, és csak azután szól az evangéliumról, az minden jó szándéka ellenére sem Isten törvényéről, és éppen ezért biztosan nem az Ő evangéliumáról beszélne. A törvény nem volna törvény, ha nem volna bezárva és elrejtve a szövetség ládájában. És az evangélium is csak akkor evangélium, ha a „közbejött” törvény (Róm 5,20) úgy, mint a frigidládába, bele van rejtve és el van zárva.”

Barth az evangélium tartalmáról szólva három dolgot említ Isten igéjével kapcsolatban: „1. Isten igéje az „igazság beszéde”, a „világosság Atyjának beszéde”, „*akiben nincs változás, sem fénynek és árnyéknak váltakozása*” (Jak 1,17). Az evangélium és a törvény szembeállítás az írás szerint meghasonlást okoz. 2. Isten igéjének egysége abban nyilvánul

meg, hogy mindig kegyelem, azaz szabad, meg nem érdemelt jóság és irgalom. Az, hogy Isten szól hozzánk, minden körülmények között és már önmagában kegyelem. 3. Isten igéjének ez a formája úgy jelenik meg, hogy bármit mondjon is, tartalmában is ténylegesen és teljes értelemben kegyelem: szabad, szuverén kegyelem, Isten kegyelme, amely ezért törvény is lehet, ítéletet, halált és poklot is jelenthet, de mindig kegyelem és semmi egyéb.”⁴⁴¹

Egyértelműen rögzíti, hogy a törvényt és evangéliumot nem lehet egymással szembe állítani, illetve összemenni sem. Isten igéjének dinamizmusát látja meg a törvényben is. Isten igéje arról szól, hogy az Isten cselekszik az emberért. Isten bármit tesz, azt szeretből és kegyelemből teszi. Isten és ember nem egyenrangú felek a szövetségben.

Ezek után kifejti az evangélium tartalmát:

„Isten kegyelmének a neve: Jézus Krisztus, mert az az Isten kegyelme, hogy az Ő örökkévaló Igéje testté lett. Test annyit jelent: magunkféle. Isten Fia elhordozta a nyomorúságunkat, kárhozatunkat és büntetésünket, amikor magára vette ember voltunkat. A bűn az ember önhatalmúságában áll, azt jelenti, hogy az ember fut a kegyelem elől. A kegyelem elől menekülő embert Isten úgy menti meg, hogy Jézus Krisztusban testet ölt. Jézus Krisztus hitt, és elhordozta helyettünk a büntetést. Az az Isten kegyelme, hogy ember voltunk végén, amennyiben ez a miénk, nem látunk ugyan mást, mint végelgyengülést, kórházat, temetőt, de amennyiben az egyszersmind Jézus ember volta is, éppen ilyen bizonyosan, sőt sokkalta biztosabban meglátjuk a feltámadást és az örök életet. Egyedül Jézus Krisztus az evangélium tartalma. A kegyelem, tehát az evangélium tartalma egyszerűen az, hogy Jézus Krisztus magára vette bűneinket, halálában engedelmesnek találtatott, és feltámadásában megdicsőült ember voltában helyt állt érettünk, a mi ember voltunkban. Egészen és teljesen helytállt. Ahogyan a Gal 2,20-at Barth Károly fordítja: *„élek, de nem a magam Isten fia iránti hitemben, hanem abban, hogy az Isten Fia hitt.*”⁴⁴²

Az evangélium tartalma a kegyelem. Isten kegyelmének a neve Jézus Krisztus. a Jézusban elkészített új élet pedig csak hit által lehet az emberré. Ezekben a sorokban Barth a természeti teológia elégtelen voltát hangoztatja.

Emil Brunner etikájával kapcsolatban a CD III/4-ben megjegyzi: „Brunnernél nem világos, hogy a rendeket és a rendekre vonatkozó isteni parancsot csak az Igéből ismerhetjük meg. Brunner sok helyen a rendekből akarja leolvasni a parancsot is, a világból, a minket

441 Barth: *ET*. 8.

442 uo., 14.

körülvevő valóságból (*theologia naturalis*). Érdekes, hogy Brunner a *Gerechtigkeit*⁴⁴³ című könyvében az egyéni etika területén az Ige alapján áll, a társadalmi etika területén inkább a természeti törvény alapján.⁴⁴⁴ Szabad-e még a rendeket is máshonnan megismerni, mint a Jézus Krisztusban megjelent kijelentésből?⁴⁴⁵ Barth hangsúlyozza, hogy a „Teremtő Isten azonos a kiengesztelő és megváltó Istennel, ugyanígy a Teremtő Isten parancsa azonos a kiengesztelő és megváltó Isten parancsával. Isten parancsol, és az ember cselekszik. A krisztológia nélkül nem beszélhetünk egyetlen dogmatikai tantételről sem. Isten egysége azonban nem jelenti azt, hogy ne lássuk meg a „létmódbeli” különbözőséget. Ezt a különbséget meg kell látnunk az egy Isten parancsán belül is. Ezért kell beszélnünk külön a teremtő, kiengesztelő és megváltó Isten parancsáról. Az az Isten, aki az emberrel mint Teremtő találkozik, az ő parancsában, a Jézus Krisztusban hozzánk kegyelmes Isten. Istennek az emberhez szóló parancsa a Teremtő parancsa is. A Teremtő Isten parancsa az ember teremtményi cselekvésének megszentelését jelenti. Elutasítjuk azt a felfogást, amely szerint a Teremtő Isten parancsát a teremtett világból ismerhetjük meg. Sajnos efelé irányul Brunner felfogása is a *Das Gebot und die Ordnungen*ben.⁴⁴⁶ Bűnös természetünkkel a bűn által megrontott világban nem ismerjük meg sem a Teremtő Istent, sem az Ő parancsát, sőt még az embert sem mint teremtményt. Mindezeket csak a Jézus Krisztusban adott jelentésben ismerhetjük meg. Fentiek alapján hangsúlyozzuk, hogy a teremtés megismerési alapja Istennek a Jézus Krisztusban kijelentett kegyelme. Ebből következik, hogy a Teremtő Isten parancsát is csak a kegyelmi szövetség összefüggésében ismerhetjük meg.”⁴⁴⁷

Ezt követően Barth elveti az egyházban a kazuisztikus gondolkodásmódot⁴⁴⁸. „Ez a keresztény egyházban júdaista-legalista hatás alatt jött létre, amikor az újszövetségi

443 Brunner, Emil: *Gerechtigkeit: Eine Lehre von Den Grundgesetzen Der Gesellschaftsordnung*. Zwingli-Verlag, Zürich, 1943.

444 Azt is látni kell azonban, hogy Brunner a természeti teológiai álláspontját tekintve fejlődésen ment keresztül. Sajnos ennek ismertetésére nincs lehetőségünk. Azonban érdekes lehet megvizsgálni, hogy Brunner maga mit is értett a természeti teológián: Lsd. McGrath, Alister E.: *Emil Brunner, -A Reappraisal*, Wiley Blackwell, Oxford, 2014, 125.

445 BKD:480. CD II/1, 166.

446 Brunner, Emil: *Das Gebot und die Ordnungen. Entwurf einer protestantisch-theologischen Ethik*. Gebundenes Buch, Zwingli-Vlg., Auflage: 4, 1939.

447 BKD: 481-482.

448 „A kazuisztikus gondolkodásmód álszent – szögezte le eréllyel Ferenc pápa. – „Szabad vagy nem szabad?” – kérdezik és okoskodásuk aztán egyre agyafürtebb lesz, sőt ördögivé válik, amikor azt kérdezik: „Meddig mehetek el?” Ez a szórszálhasogató álokoskodás kelepcéje. A keresztény ember nem enged az álokoskodás logikájának, hanem az igazsággal ad választ, amivel együtt jár – Jézus példája nyomán – az irgalmasság, mert ő maga az Atya irgalmasságának a megtestesülése. Ő nem tagadhatja meg magát, mert ő maga az Atya igazsága és ő maga az Atya irgalmassága! Ezt az utat tanítja nekünk Jézus, amit nehéz megvalósítani az élet kísértései között – állapította meg a szentatyja.” Ferenc pápa, *Nem könnyű az irgalom és igazságosság útja, de boldoggá tesz*. In: <https://www.magyarKurir.hu/hirek/ferenc-papa-nem-konnyu-az-irgalom-es-igazsagossag-utja-de-boldogga-tesz>. Látogatva 2019.09.09.

bizonyoságtételt mint új törvényt fogták fel. Lelkipásztori szempontból bármennyire is praktikusnak látszik, de számunkra járhatatlan a kazuisztikának az útja. Miért? Három ok miatt: 1. Ha speciális etika kazuisztikává válik, akkor ez azt jelenti, hogy az etikus Isten trónjára akar ülni, és Ő akar különbséget tenni a jó és a rossz között. Az ember akar úr és bíró lenni ott, ahol csak Isten lehet. Ő akarja az egyes esetekre alkalmazni Isten parancsát, amelyre pedig csak Isten illetékes (*Institutio. IV. 10, 1, 7. 8*). A kazuisztika az Isteni titok megszegése az etikai eseményben. 2. A kazuisztika abból a feltevésből indul ki, hogy Isten parancsa általános szabály, üres forma vagy csomó szabály és forma foglalata, amelynél szükség van a konkrét alkalmazásra. A „jó eszméjé”-nek, vagy a kategorikus imperativusnak tényleg szüksége van erre, de az élő Isten parancsának nincsen, mert mindig konkrétan és körülhatároltan, tehát nem nagy általánosságban hangzik. 3. A kazuisztika lehetetlenné teszi a keresztény szabadságot, amelynek alapján egyedül Isten parancsának lehet engedelmeskedni – elveszi az Isten parancsa iránti engedelmesség önkéntességét, bensőségességét, valamint közvetlenségét is, amennyiben a közvetlen és konkrét isteni parancs helyébe egy általános emberi igazságot tesz.”⁴⁴⁹

Ez a megállapítás témánk szempontjából meglehetősen fontos. Ez azt jelentené, hogy nincs szükség szabályokra, törvényekre az egyházon belül? Olvasatunk szerint semmiképpen sem erről van szó. Barth itt a törvény pneumatikus megközelítését tárja elénk. A társadalom mindig konkrét válaszokat vár a teológiától, egyébként jogosan. Az emberek mindig azt kérdezik, hogy ebben és ebben a konkrét helyzetben mit kell tennünk. Ezekre a kérdésekre kétféle választ adhatunk. Az egyik a kazuisztikus válasz: ezt cselekedd és élsz! Elmondjuk nekik az Isten törvényét, illetve megpróbálhatunk minden élethelyzetet leszabályozni. Barth erre mond nemet. Nem feladatunk mindent szabályozni és minden kérdésre választ adni.

Reinhold Niebuhr az Egyházak Világtanácsa (EVT) alakuló ülésén vitába szált Barth Károllyal.⁴⁵⁰ Niebuhr szerint Barth nem hallja meg az emberek, a társadalom kérdéseit, csak a mennyei dolgokkal foglalkozik. „Isten a mennyben van, az ember a földön – s miközben kettejük távolsága Barth teológiájában egyre csökken, a valóságban egyre nő. Fent a mennyben zeng a Szentháromság örök harangjátéka, ideleln a földön pedig egyre többen

Kazuisztikus gondolkodásmód alatt a minden szabályozni akaró magatartást értjük. Azt a naiv elképzelést, hogy az élet minden helyzetét jogilag le lehet szabályozni.

449 BKD. 479.

450 Az 1948-as amszterdami konferenciát követően éles vita alakult ki az amerikai Reinhold Niebuhr és Barth között. Niebuhr azt mondta Barthnak, „hogy emberek vagyunk, nem mi vagyunk az Isten.” Ebben a vitában valójában az amerikai pragmatizmus ütközött a mélyteológiával. Lényegében ugyanazt mondta a két teológus, csak más-más nézőpontból.

kérdik: Hol vagy Isten?”⁴⁵¹ Valóban nem tudunk minden társadalmi kérdésre válaszolni, de ezeken a területeken is működési teret kell engednünk a Szentléleknek. A teológia feladata megtalálni az utat a Bibliához, majd a Bibliától a mindennapi élethez, így a jogalkotáshoz és a jogalkalmazáshoz is. Nem vagyunk az Isten ügyvédei, hanem tanúságtevői. Viszont egy hívő ügyvéd vagy bíró is bizonyosságot tehet Jézus Krisztusról, ha igazságosan ítélkezik, és Krisztus lelkének a vezetésére figyelve a legbonyolultabb ügyet is megoldhatja.

Barth a CD II/2. részében Isten szuverenitását, szabadságát hangsúlyozza. „Istennel szemben nem lehet semmiféle követelésünk. Ő szabad akarattal teremtett és választott ki minket. Szabad mindabban, amit tesz, és amit megenged. Isten a vele való szövetségre teremtett minket. Minden munkája kegyelem. Nincs kegyelem Isten szuverenitásának elismerése nélkül. Az evangélium a törvény formájában jelenik meg. A kegyelmi kiválasztás az evangélium summája.”⁴⁵² Ezek után Barth az evangélium preexistenciájáról szól.⁴⁵³ „A törvényt körülveszi az evangélium, a törvény nem egy másik dolog, nem az evangélium felett áll, nem egy idegen elem, ez egy követelés, amely az evangéliumon keresztül történik. Az evangéliumot nem hallgathatjuk csupán önmagában, annak engedelmeskednünk is kell. Jézus Krisztus maga az evangélium.”⁴⁵⁴ Amikor a kegyelem aktualizálódik és kijelentődik, akkor ott van a törvény. A törvénynek való engedelmisség az üdvösségnek az útja (5Móz 27,9; 5Móz 6,20). A törvény imperativusát mindig megelőzi az evangélium indikativusa. Az isteni kegyelem nincs törvény nélkül. Az Újszövetségben ez úgy jelenik meg, mint a hit és az engedelmisség kapcsolata (Luk 6,46; Mt 7,24; 1Jan 2,3). Jézus maga az evangélium, de mindig a törvény „ruhájában” jelenik meg (Róm 7,12; Gal 3,21). A törvényt, amely megkötözött bennünket, egyszer s mindenkorra betöltötte Jézus Krisztus. Az egyház csak akkor Krisztus egyháza, ha engedelmeskedik Jézus Krisztusnak.⁴⁵⁵

Ezt követően Barth a törvény és evangélium egymáshoz való viszonyát Jakab levelének az egzegézisével taglalja, és ezen belül is a „szabadság tökéletes törvényét”

451 Zahrnt, Heinz: *Az Isten –kérdés, Protestáns teológia a XX. században*. Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest, 1997, 121.

452 CD, II/2, 11-12.

„It means that grace cannot be the subject of claim or a right on the part of the upon whom it is directed. It means that it is the determination and decision of the will of God. His grace is free grace.”

453, „In their special change and way and work of the Gospel pre-exist as the true and essential form of the charge committed to the whole elected community – even in the realm of the law, even in the shadow of its sentence and warning. Insofar as the prehistory too is enacted within the history of Israel, Israel participates with the Church in the perfect form of the community in the body of Christ, and it too has this universal mission.” CD II/2, 266.

454 CD II/2, 557.

„The Law is completely enclosed in the Gospel. It is not a second thing alongside and beyond the Gospel. It is the claim, which is addressed to us by the Gospel itself.”

455 CD, II/2, 562.

elemzi (Jak 1,25). Mit ért Barth a szabadság törvényén? Itt a teljes Szentírás kontextusában mutatja be, hogy mit jelent a szabadságnak ez a fajta törvénye (Jn 8,36; Gal 5,1; Gal 5,13; Róm 8,2; Jn 8,19). Mit jelent ez a fajta szabadság, amiről Jakab beszél? Jelenti a törvénytől való szabadságot, jelenti azt, hogy a bűn és a halál törvénye alól az élet lelkének a törvénye alá kerülsz (Róm 8,2). Amíg a törvény uralkodik az emberen, addig nincs szabadság. A bűnös embernek meg kell halnia. Krisztussal együtt megfeszítetik az óember, és ezután neki él az újember. Mi haltunk meg a törvény számára, nem a törvény halt meg a mi számunkra. Isten Igéjének indicativusa így szól: „*Krisztus szabadságra szabadított meg*” (Gal 5,1). Az imperativus így hangzik: „*Álljatok meg tehát szilárdan, és ne engedjétek magatokat újra a szolgaság igájába fogni*” (Gal 5,1b). Ettől kezdve – az óember megölekedése és az újember felöltözése után – nem kell, hanem lehet Istennek engedelmeskedni.⁴⁵⁶

A törvény és az evangélium kapcsolata megjelenik CD III/2. (Etikai) részében is. A Róm 7-re utalva a férjnek meg kell halnia, és azután tud a feleség újra megházasodni. „*Krisztussal együtt megfeszítetten élek többé nem én, hanem él bennem a Krisztus*” (Gal 2,20). Schillert idézve: „amit a pillanatban elmulasztunk, azt az örökkévalóságban sem pótolhatjuk be.”⁴⁵⁷ Isten jelenlétét, szabadítását a jelenben kell megélni. A jelen kihasználása lehet ítélet és kegyelem. Ez az egész törvénynek és kegyelemnek a misztériuma.⁴⁵⁸

2.2.1.1. Evangélium és törvény a Római levél kommentárban

„A szabadság nem más, mint a vallás határa. A kegyelem engedelmisség, hogy ezt megértsük, meg kell értenünk, mit jelent a feltámadás egésze. Életünket a halál árnyékolja be. A kegyelem az Isten viszonya az emberhez. Isten nem csapja be az embert, Ő a győztes, aki belép a mi halállal szembeni konfliktusunkba, mint emésztő tűz. A vallás emberi lehetőség, ezért korlátolt lehetőség.”⁴⁵⁹

„*Testvéreim, pedig a törvényt ismerőkhöz szólok.*” (Róm 7,1a) A törvényt Pál apostol itt a vallással azonosítja. Az ismeretlen Istennel való kapcsolat a vallás. El kell választanunk a kegyelmet a kegyelem megtapasztalásától, amely alakítja a vallást, az erkölcsöt, a dogmákat és az ekkleziológiát. Hallunk, hiszünk, engedelmeskedünk, megvallunk, kifejezzük magunkat szenvedélyes beszédekkel vagy írásokkal, negatív vagy pozitív hangsúllyal. A

456 CD, II/2, 588, 594.

457 CD, III/2, 304, 313, 532. „What thou abstract is the from the minute can no eternity restore”.

458 CD, III/2, 604.

459 Barth, Karl: *The Epistle to the Romans*. Oxford Univeitrsy Press, London, 1933, 229, saját fordítás

világban élő ember nem remélheti, hogy megmenekül a vallás lehetőségétől. A kegyelem nem másik lehetőség, a kegyelem az a lehetetlen, amely egyedül Isten által lehetséges.

„*A törvény addig uralkodik az emberen, amíg él*” (Róm 7,1b). A törvény uralma azt jelenti, hogy az ember ki van szolgáltatva annak a bizonytalanságnak, amely a vallás lényegéből adódik. A vallásos ember változtatja a színét, mint az olaj a víz felszínén.⁴⁶⁰ „A törvény alatt lenni azt jelenti, hogy bűn alatt lenni.” (Kühl)⁴⁶¹ A vallás egy dolog a dolgok között, mindig ott van benne az ellentét, a pozitív és negatív pólus, az igen és a nem. A törvény uralma ehhez az élethez kapcsolódik. A vallásos ember azt gondolja magáról, hogy ő maga Szent Ferenc, valójában azonban nem más, mint a nagy inkvizítor.⁴⁶² A törvény uralmára Pál apostol a házasság képét hozza fel. A házas nő a férjéhez van kötve, amíg a férje él. Hívhatja a nőt hűtlennek és paráznának, ha más férfié lesz, de az asszony csak akkor szabadul fel a házassági kötelék alól, ha a férje meghal.

„*Ugyanígy ti is testvéreim meghaltatok a törvény számára a Krisztus teste által.*” (Róm 7, 4a) Addig vagyunk a törvény alatt, amíg Isten és köztünk (csupán) egy vallásos kapcsolat van. A törvény, a vallás hatalma alatt állunk, mint a feleség a férj hatalma alatt. A halál által felszabadulunk az Isten lehetőségeinek a teljességére, amely a vallás fölött van. Krisztusban a kegyelem alatt vagyunk. Minden emberi lehetőség a vallásnak a lehetősége, amely körülvette Jézust a Golgotán. Krisztus, aki a törvény alatt született (Gal 4,4), aki azt tette, amit minden kegyes Izraelben, felvette János keresztségét. Krisztus a próféta, a bölcs ember, a tanító, az ember barátja; a Messiás király meghalt, hogy az Isten Fia éljen. A Golgota a törvény vége, a vallás határa. Jézusnak ezzel a tetteivel mi is meghaltunk a törvénynek, ezáltal az életre jutottunk a törvény uralma alól, ami a halál.”⁴⁶³ „Amikor a keresztre nézünk, akkor azt látjuk, hogy a vallás elvétetett az útból (Kol 2,14). Jézus testében látjuk a vallás halálát, és az áldozatot, bűnbocsánatot, a megigazulást és a megváltást. Halálból jön az élet, és hogy mi a halál, azt Jézus halálán látjuk.”⁴⁶⁴ Meghaltunk a

460 Uo., 231.

„The man of religion changes colour like a film of oil on the top of water.”

461 Karl Barth, i.m., 231.

„To be under the Law means to be under sin.”

462 Barth ezzel az idézetével Dosztojevszkij *Karamazov testvérek* című művére utal. Barth, Karl: i.m., 232.

„At best I might hope to be a St. Francis, but I am certainly a Grand- Inquisitor.”

463 Barth: *The Epistle to the Romans*. Oxford University Press, London, 1933, 233.

„Christ, who was born under the law (Gal 4,4); Christ, who submitted, as did all the pious of Isreal, to John's baptism of repentance; Christ the prophet, the wise man, the teacher, the friend of men, the Messiah-King, died that the Son of God may live. Golgotha is the end of law and the frontier of religion... With this human body of Christ we also are dead to the law, for we have been removed from that life under the dominion of law, which is death.”

464 Barth: i.m. 234.

törvénynek, meghaltunk a vallás szükségességének és lehetőségének, az emberi lehetőségeknek. Szabaddá lettünk. Ahogyan az özvegy szabaddá lesz a törvény által, ha hozzá megy egy másik férfihez.

Ezek után Barth részletesen elemzi Isten törvényét. Talán ebben a részben érezhető leginkább dialektikus gondolkodásmódja. A törvény nem evangélium, és az evangélium nem törvény. A törvény és evangélium fogalmakat nem lehet egymástól sem elválasztani, sem összemosni. Azzal kell kezdeni, hogy Jézus betöltötte a törvényt. Ami azt jelenti, hogy tökéletesen megtartotta a parancsolatokat, és elvette a törvény folyamatosan vádló funkcióját. A törvény Isten akaratát mutatja meg a számunkra olyan módon, hogy először mindig az indicativussal kell kezdenünk, és csak utána következik az imperativus. Először tehát azt kell meglátnunk, hogy mit tett értünk Isten, csak ezután tanítani a törvény felszólításait. A Dekalógus és a Káté fő üzenete az, hogy nem a magamé, hanem az én hűséges Megváltómnak a tulajdona vagyok. Mózesben és Pálban az a közös, hogy azt teszik, amit Keresztelő János, rámutatnak Krisztusra. Azaz tulajdonképpen Barth nem tagadja a klasszikus kálvini és lutheri tanítást a törvény azon szerepéről, hogy végeredményképpen Krisztushoz kényszerít bennünk. Csupán az ellen a sorrend ellen emel szót, amely a törvény vádló funkciójával kezd, és azután mondja el az evangéliumot.

Vannak, akik azt állítják, hogy Barth nem foglalkozott kellő alaposan a törvénnyel,⁴⁶⁵ nem tulajdonított neki túl nagy jelentőséget. Hogy ez mennyire nem helytálló, azt a következő részben láthatjuk.

Először az 1928-29-es münsteri előadásában foglalkozott a törvénnyel, majd pedig CD II/2 következett, végül pedig 1951-ben CD III/4.

2.2.1.2. Összefoglaló táblázat münsteri előadásai alapján a teremtő Isten törvényeiről:

Az élet parancsolata	Hívás	Rendek	A hitben betöltött törvény
A létünk erről beszél	Saját helyünk megtalálása	Az alapvető teremtettségi rend, a Teremtő és a teremtmény kapcsolata	Engedni, hogy az Ige és a Szentlélek vezessen bennünket, hogy felismerjük az élet alkotójának az

⁴⁶⁵ Elert, Werner: *Törvény és evangélium.* (ford. Ittész Gábor.) In Keresztyén Igazság, 1994, 22. szám, 7-8.

			akarát az életünkben.
Élni akarás jó dolog, különösen, ha engedelmeskedünk Istennek.	A körök, amelyek meghatározzák az életet: emberi szubjektivitás, szexualitás, barátság, rokonság, nemzetiség	Teremtettségi rendek: munka, házasság, család, egyenlőség, felsőbbség	
Az élet igenlésétől az élet védelméig			

Forrás:⁴⁶⁶

A kiengesztelődő Isten parancsolatai:

Isten parancsolata	A tekintély formájában jelenik meg.	Alázatot követel.	Szeretet a törvény betöltése.
Isten parancsolata nem csupán úgy adatik a számunkra, mint élet, hanem mint Jézus Krisztus igénye. Ez egy konkrét követelés, amely által odaköt Isten bennünket a felebarátunkhoz.	A felebaráttal való kapcsolatunkban az alábbi területeken jelenik meg. 1. Oktatás 2. Világi törvények 3. Társadalmi szokások	Az Istennel való kapcsolatunkban az áldozat és az egyház látható, konkrét rendjéhez való alkalmazkodásban jelenik meg.	Kiszolgáltatni magamat Isten Jézusban testet öltött igéjének, és engedni, hogy a kegyelmes Isten önmagához vonjon, és rajta keresztül a felebaráttal is összekössön.
		Az emberekkel való kapcsolatunkban a szolgálat az állam látható és konkrét rendjéhez való alkalmazkodásban jelenik meg.	

Forrás:⁴⁶⁷

466 Nigel Biggar, *The hastening that waits: Karl Barth's ethics*, Oxford studies in theological ethics (Oxford : New York: Clarendon Press ; Oxford University Press, 1993), 50.

The command of God as creator:

The command of life: 1. It meets us in the fact that we live. 2. The will to live is good in so far as it is the will to live in the obedience of the Creator. 3. From the affirmation of my own life to respect for life in general.

Beruf: 1. It meets us in our own definite place. 2. The circles which define life: human subjectivity, sexuality, friendship, kinship, nationality.

Demands, order: 1. The basic ordering of the creature to the Creator. 2. The orders of creation: work, marriage, family, equality, leadership.

Is fulfilled in faith: 1. In letting myself to be told by the Word and Spirit of God the Father that may conduct corresponds to his will as the Creator of life.

467 Uo., 64.

The command of God the Reconciler:

Command of Law: 1. God's command is not simply given us with life itself, but also in the law or alien claim of Jesus Christ. This is the Law of the concrete claim bay which we are bound to our neighbour.

Appears in the form of the authority: 1. education 2. civil law 3. social customs

A megváltó Isten parancsolatai:

Igéret parancsolata	Megjelenik a lelkiismeret formájában	Hálánkat várja.	Beteljesedett reménység
Annak ígérete, hogy a Megváltó a halál és a tökéletlenség állapotából átvisz Isten gyermekének az eszkatologikus állapotába.	Olyan ismeret Istenről, amely által magunkévá tesszük azt, amit Isten parancsolata megkíván tőlünk.	Örömteli, önkéntes rendelkezésre állás az Isten számára, aki teljes egységbe akar vonni Önmagával.	Engedni, hogy a munkámat a megváltó Isten akaratával összhangban, a velem való szoros közösségben végezzem. Ez a Szentlélek munkája.
Az ígéretnek ez a parancsolata megkíván egyfajta lelkesedést és az imádság eszkatologikus cselekedetét.	Azt parancsolja a számunkra, hogy egyrészt várjunk az Istenben való jövőnkre, másrészt tegyünk is ezért.	Engedelmes magatartás a játék területén. Magában foglalja a művészetekről való eszmecserét és a humort.	

Forrás:⁴⁶⁸

2.2.1.3. Isten igényének alapja⁴⁶⁹

Isten Jézus Krisztusban megjelent kegyelmének tudtul adása Isten felettünk való tekintélyének az alapja. Jézus Krisztusban lett Isten a mi Istenünk. A Biblia minden

Demands humility: 1. In relation to God this takes the form of sacrifice and conformity to the concrete and visible order of the church. 2. In relation to human fellows, this takes the form of service and conformity to the concrete and visible order of the state

Is fulfilled in love: 1. In letting myself be told by God's Word in Jesus Christ that I am bound to the gracious God and through him to my neighbour.

468 uo., 82. Command of God the Redeemer

The command of Promise 1-2: The Promise is that of God's presence as my Redeemer from the mortal state of incompleteness in which I am now his creature and from the mortal contradictions in which I am now a Christian into the eschatological state of being a Child of God 3. The Command of this promise demands a certain „enthusiasm” and therefore the basic eschatological act of prayer.

Appears in the form of conscience. 1. Co-knowledge with God in which we tell ourselves what God's command tells us. 2. It commands us both to wait for our future in God; and to hasten to our future in God.

Demands gratitude: 1. A glad, voluntary free readiness for what God wills of me in acknowledgement of God's gift of final unity with himself. 2. Therefore obedient conduct has the character of play. (including discussion of art and humour).

Is fulfilled in hope: 1,2. In letting myself be told that my work is done in unity with the will of God the Redeemer. This is the work of the Holy Spirit.

469 CD II/2, 37/1, 552. „As God is gracious to us in Jesus Christ, His command is the claim which, when it is made, has power over us, demanding that in all we do we admit that what God does is right, and requiring that we give our free obedience to this demand.”

imperativusa ezen az indicativuson alapszik: „nem önmagamé, hanem az én Uramnak, a Jézus Krisztusnak a tulajdona vagyok”. Isten mindig az Ő kegyelmének indicativusa alapján vesz igénybe minket, mindig az Ő szövetségében adja az Ő törvényét. Mint ahogyan a kegyelem sem áll önmagában, hanem egyúttal felhívás az engedelmességre. Az evangéliumban hinni: *metanoiát* jelent (Mk 1,4; 15). Pál nemcsak egyszerűen hitet, hanem hitbeli engedelmisséget kíván az evangélium számára. A törvény kötelező erejét az Újszövetség sem kisebbíti, sőt a Jézus Krisztusban betöltött törvény az igazi kötelező erejű. Az egyház egyetlen feladata így hirdetni az evangéliumban a törvényt és a törvényben az evangéliumot.⁴⁷⁰

A törvény Isten igényének a megnyilvánulása.⁴⁷¹

Barth elmélkedést a Mik 6,8-cal kezdi.⁴⁷² Isten törvénye az igazság. Isten önmagáért követel tőlünk. Semmi olyat nem kér, amit az ő erejével ne tudnánk megtenni. A törvény a kegyelem formája. Amikor Isten kegyelme megjelenik, akkor igénybe veszi az embert. Isten szeretete parancsol, de a törvény nem esetleges alakja a kegyelemnek.⁴⁷³ Éppen azért nem a mi önkényunktől függ, hogy milyen módon engedelmeskedünk, Isten igényének milyen tartalmat adunk. Isten igénye mindig konkrét formában jelentkezik, hiszen mindig Jézus Krisztus az, aki élénk áll benne. Istennek célja van velünk:⁴⁷⁴ az Ő képének a helyreállítása, a Vele való közösség és az örök élet. A kegyelem művében minden ennek a célnak a szolgálatában áll. A kegyelem teologikus, konkrét alakja Jézus Krisztus személye. Ő az az igény, amelyet az Isten az ember elé állít. Mivel Jézus él, kormányoz és győz, megmondattott az embernek, hogy mi a jó, és mit vár tőle az Úr. Ezért kell minden gondolatot foglyul ejteni a Krisztus iránt való engedelmisségre (2 Kor 10,5).⁴⁷⁵

470 CD II/2, 562.

„It can be said confidently that this is the basis of biblical ethics, the answer of the Bible to the question of the divine claim. Its imperative stands on its indicative: „that I am not my own, but belong to my faithful Saviour Jesus Christ.”

471 CD II/2, 37/2.

472 „Megjelentette néked, oh ember, mi légyen a jó, és mit kíván az Úr te tőled! Csak azt, hogy igazságot cselekedjél, szeressed az irgalmasságot, és hogy alázatosan jársz a te Isteneddel.”

473 CD II/2, 566.

We have seen that the Law is the form of grace. As the grace of God is actualised and revealed, He claims men. His love commands. But the Law is not a casual form of grace. Grace could not equally wear other garments.”

474 CD II/2, 567. A Telos szó egzegézisét végzi el. A Mt 5 alapján magyarázza meg a kegyelem teológiai karakterét. Isten esőt és napfényt ad minden embernek. Isten célja, hogy mindenkivel, még az ellenséggel is jót tegyen.

475 BKD, 349.

Végül egy szóban foglalja össze Isten igényének a tartalmát: Higgy Jézus Krisztusban! Mindennek az az alapja, hogy azokat keressük, amelyek odafent vannak, ahol Krisztus is van.⁴⁷⁶

2.2.1.4. Isten igényének a formája.⁴⁷⁷

Milyen módon lesz az ember Isten parancsának az elfogadjává? Mi az, ami megkülönbözteti Isten parancsát ebből a szempontból más parancsolatoktól? Isten parancsa szabaddá teszi az embert,⁴⁷⁸ megenged, habár parancsoló formában lép fel. Félretesz az útból minden kényszert és bizalmatlanságot, hiszen ez a parancs Isten kegyelmének a formája; Krisztus szerint igája boldogító és terhe könnyű, ami semmi más igával és teherrel nem cserélhető össze, amelynek a felvétele nyugalmat, felüdülést jelent (Mt 11,28-29). Röviden a teonómia heteronómiája a kegyelem által autonómiává válik. Isten parancsának felszabadító erejét mutatja az Újszövetségben sok felhívás: „*Ne aggodalmaskodjatok!*” „*Ne féljete!*” Miként Isten parancsa alapjának és tartalmának a kérdésénél, úgy itt formájának kérdésénél sem lehet elfelejtenünk azt, hogy a kegyelem – Isten parancsának megszentelő kegyelme – kegyelem. Kegyelem az, hogy Isten adja nekünk a parancsát, mert ezzel arról tesz bizonyosságot, hogy magának akar minket. Ebből következik az a kettős tétel, hogy ennek a parancsnak a „kell”-je a legteljesebb „szabad”, és éppen ez a „szabad” a tulajdonképpeni „kell”.⁴⁷⁹ Ebből következik, hogy a tekintély és a szabadság egysége mint ígéret, és csak mint ígéret a hitben válik valósággá. Isten ígését hit által a Szentlélek segítségével lehet megismerni. Csak így lehet megismerni Isten parancsának az alapját Isten irgalmasságában; parancsának tartalmát, mint olyan követelést, mely arra törekszik, hogy Isten irgalmas tettét engedjük magunkban érvényesülni; a parancsának formáját ebben a kettős tételben. Az Igén és a hiten kívül eltévelyedve a legalizmus vétkébe esünk, amely „kell”-t hirdet „szabad” nélkül, vagy a törvénytelenységbe, amely „szabad”-ot hirdet „kell” nélkül.⁴⁸⁰ A kettő

476 CD II/2, 583.

477 CD II/2, 37/3.

478 CD II/2, 586

„The command of God sets man free. The command of God permits. It is only in this way that it commands. It permits even do though it always has in concreto the form of one of the other commands”

479 CD II/2, 602.

„Obligation – the obligation of the real command – means permission. That was the first point. But the second is that permission – the permission wich is the proper inmost form of the divine command – also means obligation.”

480 CD II/2, 602.

egységének konkrét igazsága a kegyelem igazsága, amely mint a nekünk adott ígéret, a mi megszenteltetésünk. A parancs lelki természete, amelyben a „kell” és a „szabad” egy, a Jézus Krisztus általi betöltésben áll.”⁴⁸¹

Isten törvénye abban is különbözik minden más törvénytől, hogy személyes. Más törvénnyel ellentétben Jézus azért kéri a mi engedelmisségünket, mert szeret bennünket.⁴⁸² Jézus Krisztus eleget tett a törvénynek, azaz betöltötte, megtartotta Isten törvényét. „A törvény az Isten nyilvánvaló akarata”. A törvény azt mondja: „*Legyetek!*” Pontosabban és helyesebben: „*lesztek*” – *tökéletesek, mint ahogy mennyei Atyátok tökéletes*” (Mt 5,48). Az Ő Lelke az a Lélek, amely Isten gyermekeit szabadságra vezérli, amely egyúttal az igazi engedelmisség is. Az Ő engedelmisségéből kell megértenünk azt, ami Isten parancsát minden más parancstól megkülönbözteti. A Krisztus engedelmisségét kell ebben a kettős tételben leírni. Nála Isten akarata a saját akarata, az az eledel, amelyből él. Mert ő az Atya Fia, aki teljes szabadságban veti alá magát a törvénynek. Benne van teljes egységben a „szabad” és a „kell”, mert ő önkéntes szabad engedelmisségben veti alá magát az Atyának. Isten parancsának lelki természete azt jelenti, hogy nem mint ideál, mint eszme áll előttünk, nem is a kellnek, vagy a szabadnak az eszméje, hanem mint a Jézus Krisztus személyében betöltött valóság. Az Ő személye nemcsak alapja és tartalma, hanem a formája is Isten igéjének. Isten parancsa minden más parancstól csak viszonylagosan különbözik, csak bizonytalan igazsággal és erővel bír, ha nem a Jézus Krisztus személyére mutat, akin kívül más Urunk nem lehet. Minden „szabad” üres, végeredményben csak a mi törvénytelenségünk, és minden „kell” megint csak üres, mert végeredményben csak a mi legalizmusunk, ha nem a Jézus Krisztus „szabad”-ja és „kell”-je. Az Ő hívása nélkül sem az aggodalmaskodást, sem a félelmet nem hagyhatjuk el, sem Benne maradni, sem Benne megállni nem vagyunk képesek. Isten igénye a Jézus Krisztus tulajdonává tesz minket. A Jézus Krisztushoz való kötöttségben leszünk szabadokká. A Jézus Krisztusban adott parancs az igazi személyes parancs, és ennek az alapján történik az igazi döntés. Minden parancsnak a feltétele és célja a Jézus Krisztushoz való tartozás. Ez a parancs állítja az igazi vagy-vagy elé az embert. És mivel Isten parancsának ilyen személyes jellege van, ezért csak örömmel lehet engedelmeskedni Neki.⁴⁸³

„Definition and construction in principle lead inevitably either to legalism on the one hand or to lawlessness on the other.”

481 BKD, 352.

482 CD II/2, 609.

„The command of God is „personal” because it claims our obedience in relation to this definite person, Jesus Christ.”

483 BKD,351-353.

A törvény tehát nem más, mint szükséges formája az evangéliumnak, amelynek tartalma a kegyelem. Itt tehát a törvény benne van az evangéliumban, mint a sínai-hegyi táblák a frigyládában, ugyanúgy az evangélium mindig a hirdetett, az érvényesülő, az embernek szóló törvényben, a parancsolatoknak a jászolában és pólyájában van. Az evangélium és törvény közötti különbséget az ég és a föld, a nappal és az éjszaka közötti különbséghez hasonlítottuk. Mi a különbség a törvény és az evangélium között?

„Ahhoz, hogy ezt megértsük, az evangélium tartalmához kell visszatérnünk. Ahhoz a tényhez, hogy Jézus Krisztus betöltötte a törvényt, és minden parancsolatát megtartotta. Azzal, hogy a törvény bizonyoságot tesz Isten kegyelméről, azt mondja nekünk: *Legyetek!* Jézus Krisztus helyettünk betöltötte a törvényt. Mit tegyünk? A felelet: félni és szeretni fogjátok az Istent. Mit jelent hinni? Azt jelenti hinni, hogy az odafelvalókat keressük. A törvényt és az összes parancsolatait megtartjuk és betöltjük, ha megvan bennünk a Jézus Krisztusban való hit. Az a hit, amely belé fogódzik, amely benne marad, egyszerűen azért, mert ő a testté lett Ige, aki mindent elvégzett. Minden cselekedetünk, kicsi és nagy, külső és belső, elfogadtatik, ha ennek a hitnek a cselekedete, és elvettetik, ha nem ebből a hitből való. Mert ez a hit, amely megelégszik Jézus Krisztussal, mint a maga helyettesével, a Szentlélek műve és ajándéka, amelyet nem szerezhettek meg magunknak, amelyért csak könyörögni lehet.”⁴⁸⁴

2.2.1.5. A parancs mint Isten döntése⁴⁸⁵

2.2.1.5.1. *Az isteni döntés szuverenitása*⁴⁸⁶

Mivel Isten Jézus Krisztusban kegyelmes hozzánk, az Ő parancsolata szuverén, határozott és jóságos döntés a mi cselekvésünk jellege felől, az a döntés, amely felől jövünk, amely alatt állunk mindenkor, s amelynek eléje megyünk mindenkor.⁴⁸⁷

Isten parancsolata több, mint amit az igény fogalmával le lehet írni. Isten parancsa által egészen mássá lesz az ember, mint amilyen enélkül az igény nélkül lenne, teljesen átminősíti, teljesen lefoglalja úgy, mint semmilyen igény ezen a világon.

484 Barth: *ET*, 15-30.

485 CD II/2, 38.

486 CD II/2, 38/1.

487 CD II/2, 38/1, 631.

„Isten döntése létünk és cselekedetünk felett az, hogy Ő a Jézus Krisztusban kegyelmes irántunk. Ez Isten akarata velünk, és ennek bizonyossága az Ő parancsa. Az ember helyzetét a szuverén isteni döntéssel szemben a felelősség fogalmában ismerhetjük meg. Létünk, akarataink, cselekedetünk folytonos felelés a parancsként adott Isten igéjére. Az ember nem a magáé, nem légüres térben él, nincsen sem idegen önkényre, sem saját önkényére hagyva. Mivel Jézus Krisztus mint igaz Isten és mint igaz Ember Isten minden művének és útjának kezdete, akár tudja és akarja az ember, akár nem, Istennel van kapcsolatban és előtte áll, Isten akaratának, igéjének és parancsának van alárendelve.”⁴⁸⁸

Az ember rendeltetése az, hogy Isten szövetséges társa, alkotótársa legyen ebben a világban. Isten az embert ehhez a rendeltetéséhez méri, és ennek megvalósítását kéri számon tőle.

Ezt a felelősséget ábrázolja Pál apostol, amikor azt írja: „*Mindnyájunknak meg kell jelenünk a Krisztus ítélőszéke előtt.*” (2 Kor 5,10)⁴⁸⁹

Ebből a felelősség fogalomból következik az etika szemlélődés, ami abban a kérdésben csúcsosodik ki, hogy mit cselekedjünk. Erre a kérdésre újra és újra az igéből kell elnyerni a személyes választ. Nincsenek sablonok. Minden helyzet és eset más és más. Nem elég ismerni az isteni parancsot, hanem ha megértettük, annak engedelmeskednünk is kell. Akik pünkösdkor hallották Péter prédikációját, szintén feltették a kérdést: Mit cselekedjünk? Ezt a kérdést nekünk is kell feltennünk Istennek. Mi is meg fogjuk hallani Isten válaszát, a Szentírason, Isten hitvallóin keresztül: „Térjete meg és keresztelkedjete meg mindnyájan Jézus Krisztus nevében bűneitek bocsánatára és veszitek a Szentlélek ajándékát.”⁴⁹⁰

2.2.1.5.2. *Az isteni döntés határozottsága*⁴⁹¹

„Az a tény, hogy Isten a Jézus Krisztusban kegyelmes hozzánk, jelenti a mi teljes részvételünket az engedelmisségben, és így a teljes döntést a jó és a rossz felett, a mi döntéseink választásában. Jelenti tehát a mi teljes felelősségünket... Ez a teljes igénybevétel azonban Isten parancsában, konkrét tartalmi meghatározottságban adatik; mint legsajátosabb akarat, legkonkrétabb parancs... Isten parancsával szemben nem lehet úgy biztosítanunk magunkat, hogy elfogadjuk általános szabályul, és azután a konkrét alkalmazás a mi dolgunk. Isten parancsa ezért nem hasonlítható össze semmiféle emberi törvénnyel, mert

488 BKD. 353-354

489 CD/II/2, 633.

490 uo.,661, Apcsel 2,38.

491 CD II/2, 38/2.

nemcsak általános szabály, hanem egyúttal határozott előírása és normája az egyes esetnek, mert Isten törvényhozó és végrehajtó bíró is egyúttal. Isten parancsánál a forma és a tartalom nem kettő, hanem egy, Isten semmit sem hagy a véletlenre és a mi önkényünkre. Az így adott parancs előtt vagyunk felelősek... Egy általános formális és elvont parancs ténylegesen nem parancs. Isten parancsa az életünk legkisebb mozzanatára is kitérő konkrétum... Isten parancsa éppen ebben a határozott formájában feltétlen, amellyel szemben csak engedelmesség vagy engedetlenség lehetséges. Feltétlensége abban áll, hogy függetlenül a mi véleményünktől, minden pillanatban és minden helyzetben konkrét parancsot ad. Maga a Szentírás tanít arra, hogy az ember nem mint értelmező és magyarázó áll Isten törvényével szemben. Két ténytet kell szem előtt tartanunk: 1. Isten parancsa a Bibliában mindig konkrét parancs. 2. Ezt a konkrét parancsot is nekünk, akikhez nem közvetlenül szólott, mint hozzánk szóló isteni parancsot kell felfognunk (...) Isten konkrét parancsa mind arra mutat, hogy itt nem elvont elméletről, hanem Isten személyéről és művéről van szó, személyes engedelmességről, nem pedig elméleti állásfoglalásról (...) Isten parancsa mindig konkrét történeti, térbeli viszonyok között szól (...) Isten parancsában nem lehet általános alapelveket felfedezni, de meg lehet látni az Isten szándékát és művét (...).

Isten parancsát így kell felfogni még azokban a bibliai összefüggésekben is, ahol általánosan érvényes és a történeti körülményektől független megfogalmazást nyer. Ezeket a helyeket sem szabad kiszabadítani az üdvtörténet összefüggéséből, mert csak ebből lehet megérteni, hiszen ennek a szolgálatában állnak... Például ilyen általános jellegű törvény a Tízparancsolat, de látnunk kell, hogy ez is beletartozik Isten szövetségének az élet, jog és kultuszi rendjébe. Ugyanez a helyzet a Hegyi Beszéddel is, amelyet az egész evangélium összefüggésében lehet csak megérteni. Tartalma az ótestamentumi jövendölés beteljesülésképpen, a Jézus Krisztus személyében közel jött Isten országa, ezért az életünk minden területén ennek megfelelően kell cselekednünk.”⁴⁹²

„A Bibliában található konkrét isteni parancsot mint hozzánk szóló parancsot kell értenünk. A Biblia azért beszél Isten parancsáról, hogy figyelmissé tegyen arra, hogy ami Isten akarata, műve és kijelentése, nemcsak ott és akkor volt, hanem itt és most számunkra is érvényes. Mint bizonyágtétel nemcsak tudomásulvételt vár tőlünk, hanem hitet, vagyis azt, hogy az akkor és ott szóló parancsot itt és most hozzám szóló parancsnak fogadjam el. Ha így hozzánk szólónak fogadjuk el Isten parancsát a Bibliából, meg kell látnunk, hogy Isten parancsa számunkra is egészen konkrét és határozott tartalmú. Az Isten parancsa által

492 BKD. 355-356.

követelt jó nem általános, önmagában álló jó, amelyet az erkölcsi szabályok tételeznek fel, hanem Isten kegyelmi szövetségének, kegyelmi kiválasztásának a jósága, ami a Jézus Krisztus nevét viseli. Amikor az Isten parancsol, sohasem az emberi cselekvés elvont eszméjéről van szó, hanem egy olyan cselekvésről, amely kapcsolatban van az Ő szövetségének és országának a hirdetésével. A Szentírás az Istenről mint Úrról beszél, amint végrehajtja a szövetségkötés nagy munkáját.”⁴⁹³

2.2.1.5.3. *Az isteni döntés jósága*⁴⁹⁴

„A jóság alatt üdvösséget, igazságot, jogosságot értünk.”⁴⁹⁵

Jó maga Isten, mert a tökéletes jóság Isten egyik jellemvonása. A parancs mint isteni döntés ebben a teljes értelemben vett jó döntés. Isten azért adja a parancsot, hogy igazságot és rendet teremtsen. A parancsban Isten jóakarata nyilvánul meg és szándéka az ember üdvössége iránt. Ezzel a parancssal áll szemben az ember, amikor Isten parancsol. Isten döntése Isten jóságának a döntése. Hirdetése örömmel, evangélium, aki meghallja, a legjobbat hallja meg.

A parancsnak mint Isten döntése jóságának a fogalma nagyon alkalmas arra, hogy megadjuk a még hiányzó megvilágítást a parancs szuverenitásának és határozottságának.

Az isteni döntés jóságával kapcsolatosan három jellemvonást említ Barth:

1. Ezt a parancsot nem lehet elkülönített részekre bontani, mintha összefüggés nélkül állnának. Isten egységes akarata nem szűkíthető le bizonyos társadalmi csoportokra, nemzetekre vonatkozó parancsolatokra.⁴⁹⁶ Isten parancsának megvan a belső egysége, mert minden parancs Isten uralmával és üdvakaratóval van kapcsolatban.
2. Isten parancsa bár minden pillanatban konkrét és határozott, mégsem teremt káoszt, hanem közösséget hoz létre, egységet teremt az ember cselekvésében. Isten döntésének jósága abban jut kifejezésre, hogy a parancs közösséget hoz létre Isten és az ember, az ember és ember között.⁴⁹⁷
3. Végül egyesíti az embert önmagával. Azaz kiszabadítja az ént önmaga börtönéből. Abból a lelki szellemi harcból, amiről a Róm 7 beszél. Az ember nem fél semmitől

493 BKD. 356.

494 CD II/2, 38/3.

495 BKD. 357. Úgy is lehetne fordítani, „Isten jósága mind annak a foglalat, ami igaz (right), barátságos (friendly), egészséges, üdvös, hasznos, hatékony (wholesome) In CD II/2, 708.

496 CD II/2, 712.

497 CD II/2, 716.

sem jobban, mint hogy egyedül marad, bezáródik önmagába. Az ember megpróbál elmenekülni a konfliktusok elől. De ez sohasem sikerülhet.⁴⁹⁸ Kicsoda a keresztyén ember? A Róm 12-15 kifejtése után arra a következtetésre jut, hogy akár élünk, akár halunk, az Úrei vagyunk. Életünkben-halálunkban, jelenünkben-jövőnkben Jézus uralma alatt van az életünk. A keresztyén ember egységet és békességet kap az Isten törvényéből, és ezáltal ő maga lesz a békességnek a hírnöke egy békételen világban.⁴⁹⁹

2.2.1.6. A parancs mint Isten ítélete⁵⁰⁰

2.2.1.6.1. *Isten ítéletének feltétele*⁵⁰¹

„Isten parancsa nem hiába Isten reánk vonatkozó igénye és Isten felettünk való döntése. Az így meghatározott parancsa nem elvont eszme, hanem esemény. Isten cselekvése az emberrel. Erről az eseményről, Istennek erről a reánk, emberekre vonatkozó rendelkezéséről, amit az ő parancsában ad, arról kell beszélnünk. Az isteni ítélet fogalmával az Istenről szóló tan keretében elérjük a kegyelmi kiválasztás fogalmának ellenpontját.”⁵⁰²

Barth itt arra utal, hogy CD II/2 első részében az isteni kiválasztásról szólt. Isten kegyelmi kiválasztását három módon mutatta be. Beszélt először Jézus Krisztus kiválasztásáról.⁵⁰³ Azután Isten népének a kiválasztásáról.⁵⁰⁴ Végül pedig az egyén Jézus Krisztusban történt kiválasztásáról.⁵⁰⁵

A parancsból láthatjuk, hogy mit akar az Isten az emberrel, az emberért, az embertől. Ez azonos a kiengeszteléssel. Isten fogalma azáltal válik teljessé, ha Istent úgy ismerjük meg, mint aki az Ő parancsa által nem csak akarja, hanem végbe is viszi a világnak az önmagával való kiengesztelését és az ember megítélését.⁵⁰⁶

498 uo., 727.

499 uo., 732.

500 CD II/2, 39.

501 CD II/2, 39/1.

502 BKD. 357

503 CD II/2, 33.§

504 uo., 34. §. Barth, amikor Isten népéről beszél, ebbe éppúgy beleérti Izraelt, mint az egyházat.

505 uo., 35.§

506 CD II/2, 733.

„Először azt kell látnunk, hogy Isten azért ítéli meg az embert, mert mint a maga tulajdonával akar bánni vele, közösségre akar vele lépni (...) Isten parancsát meghallani elsősorban azt jelenti, hogy Isten a mi Istenünk, és mi az Ő egyháza vagyunk. Aki ezt a pozitívumot nem hallja ki a parancsból, az egyáltalán nem hallja meg azt (...) A parancs ennek a szeretetnek az ígérete, amely ott valósul meg, ahol Isten adja az Ő parancsát, és az ember elfogadja azt.”⁵⁰⁷

„Isten azért ítél meg minket, mert a Jézus Krisztusban egészen a miénk lett. Őbenne ítél meg, Őbenne bánik velünk ilyen keményen. Ez a Jézus Krisztusban kijelentett szeretet a feltétele Isten ítéletének. Jézus Krisztus az Isten végzése, az Isten képe, Ő maga a parancs, amely mindenekelőtt azt mondja, hogy nekünk úgy kell élnünk, mint akiket szeret Isten. Ő a maga személyében a szeretet aktusa, amelyben az emberhez fordult.”⁵⁰⁸

„Jézus Krisztusban jelentette ki Isten, hogy mit akar az emberrel és az embertől. Őbenne tudjuk, hogy Istennek az emberrel való találkozása ítéletet jelent. Krisztusban látjuk, hogy az ember minden cselekedete bűnös Isten előtt, amiért kárhozatot érdemel. Benne azt is meglátjuk, hogy Isten szerettei és választottai vagyunk. A Jézus Krisztus kiengesztelő munkája által lehetséges, hogy mi is az Ő engedelmességével álljunk Isten előtt. Mert Őbenne a mi ítéletünk az óember megöklése avégből, hogy végbe menjen az új ember megelevenítése.”⁵⁰⁹

2.2.1.6.2. *Isten ítéletének a végrehajtása*⁵¹⁰

Amikor az Isten a maga színe elé állít bennünket, az embert mint parancsának megszegőjét leplezi le. Minden bűn az embernek ez ellen a leplezés ellen való tiltakozása, mivel az ember önmagát akarja igazolni.

A bűn nem más, mint önigazolási kísérlet. Gyűlölése Istennek és a felebarátnak. A Heidelbergi Káté 5. kérdés-felelete a következőket mondja: „Megtarthatod-e az Isten törvényét tökéletesen? Nem, mert természet szerint hajlandó vagyok Isten és felebarátom gyűlölésére.”⁵¹¹

507 BKD. 358.

508 uo., 358, CD II/2, 736.

509 BKD. 358; CD II/2, 740-741.

510 CD II/2, 39/2.

511 CD II/2, 742.

Istent és embertársainkat csak úgy lehet szeretni, ha magunkra vesszük az ítéletet. Ez azonban csak a kegyelem által lehetséges. A bűnbánat Isten kegyelmi ajándéka, Istennek az ember elé való állása eredményeképpen jön létre csak, vagyis egyedül a Jézus Krisztusban. „Őbenne vesszük magunkra az ítéletet, és fogadjuk el, hogy igazságunk egyedül az Ő igazsága lehet. Az Ige és a Szentlélek állít a Krisztus keresztye alá, ott némul el minden öngazolás, ott valljuk be imádságainkban a bűneinket, mert igazán imádkozni csak bűnbánattal lehet.”⁵¹²

„A Jézus Krisztusban ismerjük meg, hogy Isten ítélete a mi bűneink bocsánatában, pozitíve a mi megigazításunkban hajtatik végre, vagyis az Istennel való találkozásnak csak az első lépése bűneink megismerése, a második lépés az, hogy Isten erősebb a mi bűneinknél, ezért a bűn nem az utolsó szó. Mikor elnyerjük bűneink bocsánatát, akkor megtudjuk: a bűnbocsánat nem jelenti azt, hogy Isten nem veszi komolyan a bűnt, és nekünk ne volna szükségünk a bűnbánatra... A bűnbocsánat azt jelenti, hogy Isten parancsának minden vádja alatt tart az ő kegyelme. A megbocsátott bűn azt jelenti, hogy Isten most már nem a mi bűneinkre néz, hanem az Ő szövetségére és hűségére. Jelenti tehát az igaznak nyilvánítást, ami egészen megváltoztatja Istenhez való viszonyunkat.”⁵¹³

Ez azonban nem jelenti azt, hogy Isten jónak mondaná a gonoszt, hanem azt, hogy meggyógyítja a beteget, megeleveníti a halottat, jóváteszi a rosszat: *semper peccatores, semper iusti* - itt a végső és utolsó szó, Isten kegyelme az ítéletben.⁵¹⁴

Ahol a leginkább kellene félnünk, ott nyerünk teljes vigasztalást éspedig úgy, hogy a félelem mögénk kerül és a vigasztalás elénk. Isten parancsa éppen azáltal, hogy ítéletté válik számunkra, ebbe az irányba állít minket. Így értjük meg, hogy a törvény az evangélium alakja.

Mindez Isten ítéletének eseményében és végrehajtásában válik igazzá azáltal, hogy Jézus Krisztus nemcsak meghalt, hanem fel is támadt értünk. Amiképpen a Jézus Krisztus halálában elnyerjük az ítéletet, ugyanúgy a feltámadásában a megigazítást. Mindez pedig az Ige és a Szentlélek munkája bennünk.

Ezzel az aktussal pedig felfedezhetjük a húsvét titkát. A megigazulás és megszentelődés megértése a Szentlélek munkája. A Szentlélek munkája, a mi Krisztusban való létünk, hit és imádság által. A Szentlélek Jézus halálból való feltámadásának az erejével

512 BKD. 359.

513 uo., 359.

514 CD II/2, 756-757. Itt Barth tulajdonképpen a lutheri *semper iustus et peccator* elvét eleveníti fel.

tölt meg bennünket. Ez pedig a hit által való megigazulásunk révén lehet a miénk. Mindennek a gyakorlati megélésére az imádságban kerül sor.⁵¹⁵

2.2.1.6.3. Isten ítéletének a célja⁵¹⁶

Isten ítéletének a feltétele az, hogy Isten magának akarja az embert; a végrehajtása a bűnös ember megigazítása; célja és szándéka, hogy az ember az Isten parancsa által megítélt ember legyen.

Isten ítéletének a végrehajtása nem hiába történik. Ez igaz az Istenre, aki az ő akaratát mindenképpen bevégzi. De igaz az emberre is, aki ennek következtében mássá válik.⁵¹⁷ „Isten parancsa megítél minket és rávezet arra, hogy csak kegyelemből élhetünk. Isten kegyelmének és ítéletének pedig részünkről a hit felel meg. A hit nem elméleti valóság, hanem az egész emberi lény meghatározója. A hit lényegében nem más, mint a bűnbánat aktusa, mindennapi megtérés. Ennek az új napnak a fényében élni, vagyis hinni, azt jelenti, hogy elfogadjuk, hogy a mi megbocsátott bűneink ténylegesen bűnök, és azok tényleg megbocsáttak.

Csak a megbocsátott bűnről tudja az ember ténylegesen, hogy az bűn. Csak a kegyelem, a bűnbocsánat és a megigazítás alapján álló ember tudja, hogy a maga erejéből nem élhet, hogy rá van utalva folyamatosan a kegyelemre.⁵¹⁸

Csak a megismert bűnről tudja az ember, hogy megbocsáttatott. Csak ott hallják meg az Isten felmentését, ahol előbb az Ő ítéletét meghallották.⁵¹⁹ A bűnbocsánat tehát egyáltalán nem azt jelenti, hogy Isten parancsa nem kötelez bennünket, sőt inkább az ellenkezőjét. Az ember megigazítása Isten ítéletében, Isten uralmának a kimondását jelenti az ember felett a bűn vélt szükségszerűsége ellen. A hit a bűnbocsánat elfogadását jelenti, ezzel Isten uralmát, a bűnbánatot, a megtérést, az ember ujjászületését.

Isten szándéka az Ő ítéletében az ember megszentelése, vagyis az ember felkészítése a megígért örök életre, ami az Istennel való zavartalan élet. A hívő ember az örök élet hajnali fényében él. Mindez Jézus Krisztusban a Szentlélek által lehetséges. Ezért kell szüntelen imádkozni: *Veni Creator Spiritus.*”⁵²⁰

515 CD II/2, 763.

516 CD II/2, 39/3. Ennél a résznél Geréb Pál Isten ítéletének a szándékát fordítja. Mindkét fordítás helyes. Én magam jobbnak tartom a célt. Lsd: BKD. 359.

517 CD II/2, 764.

518 uo., 768.

519 uo., 770.

520 BKD. 360; CD II/2, 772.

A CD II/2 részletes elemzése után visszatérve Barth *Evangélium és törvény* című munkájához, annak a harmadik fő részében arról szól, hogy mind az evangélium, mind a törvény a bűnösök kezébe adatott.

„Most arra kell fordítanunk a figyelmünket, hogy mit jelent az, hogy az evangélium és törvény a bűnösök kezébe adatott. Bűnünk mélységét azon mérhetjük le, hogy nem kisebbnek, mint Isten örökkévaló Igéjének kellett ezen a mélységen könyörölnie, mégpedig úgy, hogy a helyünkbe lépett, bennünket csak a hitben részesítve a benne való hitben, amely a Szentlélek műve és ajándéka. A bűn lényege abban áll, hogy mi mindenképpen helyt akarunk állni önmagunkért. A bűn az önhatalmúságban áll. Azzal, hogy Isten megkönyörül rajtunk az evangélium és a törvény ajándékaiban, ezt az adományát a mi kezünkben az önhatalmúak kezébe adja. Isten a maga ajándékát annak ellenére kezünkbe adja, s az kezünk kétes tisztasága ellenére mégis az ő ajándéka marad. Milyen negatív következményei vannak annak, hogy Isten a mi kezünkbe adja a törvényt és az evangéliumot? Hogyan bánunk az Isten törvényével? Pál apostol a Római levél 5. és 7. részében ad erre feleletet. Bűnünk a törvényt ugródeszkának használja, s miután ilyen módon hatalomra jut, fokozott mértékben lesz bűnné. A törvénnyel való visszaélésben úgyszólván mesterművet produkál, és éppen a jót, a legjobbat visszajára fordítja (Róm 7, 11). A törvény végcélja Krisztus minden hívő megigazulására. Mi történik ott, ahol Isten követelésével a magunk igazságát akarjuk szembeállítani? Nyilván az, hogy Isten igénye helyére a magunk igényét építjük fel, azt az igényt, hogy annak, amit az Isten követel tőlünk, magunk akarjunk és tudjunk megfelelni. Krisztus a törvény végcélja, mégpedig a mi megigazulásunkra. Az lenne az engedelmisség, hogy ennek a megigazulásnak alá vessük magunkat, és ebből éljünk. Éppen ez a bűn csalása: születésünktől fogva azon igyekezve, hogy önmagunkat állítsuk és képviseljük, magunk takarjuk el önmagunk elől a legnagyobbat, azt, ami döntő a törvényben, a tartalmat, amelynek az csak formája, a gyógyító megmentő kegyelmet. Mint akik teljesen el vagyunk foglalva magunkkal, az Isteni futurumból (leszel) a törvény nagyon is emberi imperativusát csináltuk (tenned kell). Ezt nevezi Pál a „*törvény megerőtlenítésének a testben*” (Róm 8,2), vagy megfordítva azt mondva, hogy „*a bűn ereje a törvény*” (1Kor 15,56). Emiatt a bűn eme csalárdsága miatt lehet értelmetlen az Istenért való fáradozás. A bűn sokkal, de sokkal jobban diadalmaskodik ebben az Istenért való látszólagos buzgóságban. Mi lesz az evangéliumból, ha az emberi kézbe kerül? A formával együtt elbukik és megromlik a tartalom is? Isten törvényével együtt Isten evangéliuma is? Mi lesz Jézus Krisztusból, aki azzal, hogy isteni fenségében maga lép a helyünkben, hogy övéit mindennel megajándékozza? Jézus Krisztus a nélkülözhetetlen kísérő figura, a hasznos emelőrúd, s

legfőbbképpen a hézagpótló minden a saját öngazulásunkért folytatott erőlködésünkben. Jézus Krisztus a megtestesítője mindama csodálatos eszméknek, amelyeket öngazulásunk céljából szoktunk készíteni magunknak. Jézus Krisztus a nagy hitelező, aki csak arra jó, hogy egyre újabb fedezetet nyújtson öngazulási vállalkozásainkhoz, ez lesz a kegyelemből és az evangéliumból a mi kezünkben. Itt a kegyelem elvettetett, így a Krisztus hiába halt meg. Az eltorzított és fonákjára fordított törvény és evangélium nem lehet Istennek az ereje. Az ilyen eltorzulásnak az egyik következménye a nomizmus, amely úgy véli, hogy ilyen vagy olyan rendszabályoknak kell alávetnie magát, és az antinomizmus, amely minden konkrét követelést és megkötöttséget elvető bensőséges élet híve. Isten azonban nem hagyja magát megcsúfolni. Isten összes parancsolatainak teljes megtartását követeli, öngazulásunk nem sikerülhet Isten előtt. Éppen a bűn által meggyalázott és megüresített törvény marad az Isten törvénye az Ő haragjának erejével. Ha ennek a törvénynek szolgálunk, akkor nincs menekvés Isten haragja elől, akkor abban a megpróbáltatásban, amelyben ez az ítélet válik világossá előttünk, nincs számunkra tanács, vigasz és segítség. Ez az a negatívum, amely abból adódik, hogy Isten a maga ajándékát annak ellenére, hogy bűnösök vagyunk, a kezünkbe adja. Erről a negatívumról beszél Pál apostolnak a Galatákhöz írt levele.”⁵²¹

A 4. részben pedig újra visszatér az evangéliumhoz. Az evangélium győzelméről szólva kifejti, hogy mindig Istené az első és az utolsó szó.

„Azonban a törvény és az evangélium kapcsolatának van pozitív vonása is. {A törvény pedig közbejött, hogy megnövekedjék a vétkek. De ahol megnövekedett a bűn, ott még bensőségebben kiáradt a kegyelem; hogy amiképpen úrrá lett a bűn a halál által, úgy uralkodjék a kegyelem is az igazsággal az örök életre Jézus Krisztus, a mi Urunk által (Róm 5, 20-21).} Igen, ez kikutathatatlan és kinyomozhatatlan. Ennek egyedül benne van a kezdete és a vége, hogy Isten a maga ajándékát, Igéjét, evangéliumát és a törvényt a mi bűnös és tisztátalan kezünkbe adta ugyan, és megtörtént, aminek meg kellett történnie, hogy mi lázadtunk, és meggyaláztuk igéjét, de mégis: ahogy a törvény megüresített és meggyalázott törvényként is minden betűjével megmaradt Isten törvényének, úgy Isten evangéliuma is megmarad annak, ami. Valódi bűnösöknek szóló örömmüzenet. Az evangélium Isten ereje, amely minden esetben a feltámadásnak az ereje (Fil 3,10). Ez az általunk megvetett, gyűlölt kegyelem a mai napig a bűnösök kezére adatott. Krisztus éppen és kizárólag legnagyobb bűnünkért, az ellene való „felette bűnös” bűnünkért lett emberré, halt meg és támadott fel. És így az evangélium győzelme, a kegyelem győzelme, Isten győzelme a valóságos bűn, a

521 Barth: *ET*, 30-50.

törvénnyel való visszaélésünk és hitetlenségünk felett. Három szempontból vegyük szemügyre ezt a kifürkészhetetlen győzelmet, amelynek dicsősége egyedül Istené.

1. Isten kegyelme maga Jézus Krisztus, éppen az ítéletet, amely alá az általunk megrontott és mégis érvényes isteni törvény állít bennünket, teszi megigazulásunkká. Megelevenít az evangélium által úgy, hogy megöl a törvénnyel. Most tehát ez a sorrend: törvény és evangélium legitimmé és érthetővé válik. Az evangélium formája, azaz a törvény által megölt, hitetlenségünk miatt elítélt és pokolba taszított egzisztenciánkat az evangélium tartalma tehát önmaga által a benne való hit életére támasztja fel, és így megigazít bennünket. A szabad kegyelem, maga Jézus Krisztus cselekszi ezt. Ennek a sorrendnek, amelyről itt szó van: törvény-evangélium, bűn-igazság, az a jellegzetessége, hogy azonos ezzel a sorrenddel: halál-élet. S ha megtörténik az, hogy Jézus Krisztus nyilvánvalóvá lesz előttünk a bennünket elítélő törvény által, ha tehát a törvény „nevelőnké” válik „Krisztusig” (Gal 3,24), ha csodaképpen hiszünk benne hitetlenségünk ellenére, akkor ez a hitünk magába foglalja bűnünk meglátását és a bűnbocsánat bizonyosságát.

2. Isten kegyelme maga Jézus Krisztus, megszabadít a „*bűn és halál törvényétől*” (Róm 8,2). Ha benne megigazultunk, ahogy a győzelmes evangélium mondja, nélkülünk és ellenünk, saját engedtlenségünk és hitetlenségünk ellenére ez a törvény mégsem kárhoztat. Egyszóval eltűnik az életfélelmünk, ez nem lesz többé. A kirekesztés felé, amelybe vettetett, oda hajlik az isteni kegyelem, s ez azt jelenti: félelmünk már csak legyőzött, megvigasztalt, megbékélt, a remény és a szeretet karjai közé ölelt félelem lehet. De ez a kegyelem még mélyebbre is hat: ha Isten törvénye többé nem kárhoztat, akkor már nem is bűn és a halál törvénye többé. Ha az evangélium győz, nemcsak önmagát állítja helyre, mint a túlcserélő kegyelem, amely kiárad ellenségeire, hanem akkor helyreállítatik az evangélium formája, a törvény is.

3. Az Isten kegyelme, maga Jézus Krisztus adja meg nekünk, amire szükségünk van ahhoz, hogy a benne véghez vitt megigazulás és szabadítás bennünk is valósággá legyen. Adja az erő, a szeretet és a józanság lelkét (2Tim 1,7). Ez ugyanis egészen csodálatosan, mégis józanul felmérhetően annyit jelent, hogy átplántáltatunk azok közé és azok helyzetébe, akiknek bukása az evangélium győzelme, és ezzel valósággá lesz megigazulásunk, és így a törvénynek mint az „élet lelke törvényének” kijelentése valósággá lesz. Azokat, akik vették a Szentlelket, mindig arról lehet megismerni, hogy ők Isten előtt szegényeknek tudják magukat. Ezek a lelki szegények, ők azok, akiknek bűnös és tisztátalan kezébe nem hiába,

hanem üdvösségre adott az evangélium és a törvény, mert Krisztusnak értünk megfeszített teste és kiontott vére táplálja őket az örök életre.”⁵²²

2.2.1.7. Barth összefoglalás

A hit keresi a megismerést a dialektika útján. Ebből következik, hogy a skolasztikus *analogia entis-szel* szemben az *analogia fidei-t* alkalmazza.

1. A deduktív és leíró módszert egyaránt használja.
2. Barth teológiájában tág teret enged a Szentléleknek. Sajnálatos, hogy pneumatológiája kidolgozására már nem maradt ideje. Azt azonban többször hangsúlyozta, hogy az Egyházi Dogmatikát szívesen átírta volna pneumatikus nézőpontból. Ez ott is látszott, amikor elutasította a legalizmust, a rajongást és a kazuisztikus szabályozást.
3. Amit Isten értünk tesz, az az evangélium. Amit tőlünk kíván, az pedig a törvény. Igehirdetéseinkben teológiai vizsgálódásunkat is mindig azzal kell kezdenünk, hogy Isten mit tett értünk a Jézus Krisztusban. Isten mindent megtett értünk Jézusban, ezért nekünk is minden tőlünk telhetőt meg kell tennünk őerte. Isten mindent megtett értünk, de semmit nem tesz meg helyettünk. Így a barthi teológia nem a lustaságra, hanem a szorgos munkára szabadít fel.
4. A törvény az evangéliumnak a formája. Ezzel nem akarja egyáltalán leértékelni a törvény szerepét. Csupán arra mutat rá, hogy az ember kezébe Krisztus nélkül a törvény halálos ellenséggé vált. Az evangélium nélkül nem értjük helyesen a törvényt.
5. Felhívja a figyelmet Isten humanizmusára. Isten humanizmusa abban nyilvánult meg, hogy karácsonykor testet öltött és emberré lett. Így a mi humanizmusunknak is felfelé nyitott, onnan táplálkozó divinitással áthatott humanizmusnak kell lennie.
6. Kálvin nyomán hangsúlyozza, hogy a teremtett világ Isten dicsőségének a színtere. Ezért egyáltalán nem mindegy, hogy mi történik a világban, a tudományban, a jogalkotás és a jogalkalmazás területén.
7. Ugyanakkor újból és újból hangsúlyozza, hogy a véges nem fogadhatja be a végtelent (*Finitum non capax infinit*). Véges emberi értelmünkkel soha nem érthetjük meg a

⁵²² Barth: *ET*, 50-60.

teljes igazságot. Szükségünk van a Szentlélek megszentelő és megigazító munkájára, amely által megszenteli az értelmünket és az életünket.

2.2.2. Werner Elert

2.2.2.1. Barth és Elert vitája:

A./ Elert kritikája a barthi evangélium és törvény sorrenddel kapcsolatosan:

1945 után Elert azt kritizálja⁵²³ Barth Barmeni téziseiben, hogy a „*Volksnomoi*” elleni harcot nem az isteni törvény intenzív igyekezetével végezte, hanem egy önmagában indifferens szókifejezéssel kereste a tévtanítások elleni megtámadhatatlan védőbástyákat. A krisztomonizmus nem gátolta meg sem Luthert, sem Kálvint abban, hogy a teremtő Istenre hivatkozzon és az Isten törvényét elhallgassa, és Krisztus uralmára korlátozza. Barth a törvényt az evangélium külső formájának tekinti, ezáltal a törvényt lebecsüli, és az isteni ítélet valóságát az üdvtörténetben bagatelizálja. Elert szerint Barth alapvető tévedése egy mindenben uralkodó kegyelem illúziója. Ezzel szemben Elert ragaszkodik a világvégi reáldialektikához törvény és evangélium, valamint az ítélet és a megmentés között. A két isteni cselekedet végrehajtása között (vagy bűnbocsánat, vagy ítélet) nagy ellentmondás van, amelyet nekünk, teológusoknak kell megoldanunk a következő univerzális sémák által: evangélium mint tartalom, a törvény mint forma, amely az isteni kegyelmet hordozza.

B./ Alapvető különbség Elert és Barth között:

- Amíg Barth a törvényt a Krisztus-analógiára korlátozza, addig Elert a mi emberi etikánkon keresztül egy kozmikus-univerzális kényszerrenddé bővíti. A törvénynek ezzel az univerzálissá tételében elgondolása találkozik Paul Tillich strukturális látásmódjával.
- Míg Barth a törvényt az isteni evangéliumba mint örök kegyelembe ágyazza, addig Elert a törvényben isteni ítéletrendet lát, amely erős démoni jellemvonásokat mutat, itt visszanyúl az antik tragédiákhoz, valamint az északi népek sorsban való hitéhez.
- Barth a törvényt az evangélium fényében szemléli, Elert viszont Krisztus keresztjén az isteni ítélet mélységét látja, itt kapcsolódik a lutheri Theológia Crucishoz.
- Barth azért, hogy az új engedelmességet körvonalazza, a törvényt mint intelmet szigorúan a krisztusi evangéliumból eredezteti. Elert számára a törvény az óember

523 Elert, Werner: *Law and Gospel*. Facet Books 16 Fortress Press, Philadelphia, 1967.

leépítésére van, az újember ezzel szemben az isteni szellem hatásából születik. Itt utal arra, amit Luther Melanchthonnal szemben tanított, és amit Kálvin a törvény harmadik hasznáról mondott az újjászületett ember életében.

- Ezzel egy további problémát érintünk, Elertnek az ún. *tertius usus legis*hez (törvény hármasságnak való hozzáállását). Az elerti gondolatok óvatos megközelítése során természetesen ugyanúgy, mint Tillichnél, találkozunk analógiákkal a barthi állásponthoz kapcsolódóan.⁵²⁴

2.2.2.2. A törvény mint isteni kényszerrend

Először is a törvénynek mintegy univerzális kényszerrenddé való kiterjesztésével foglalkozunk. „Az isteni törvény azt a teljes valóságot jelöli, amiben vagyunk, mint az isteni rend birodalmát, de éppen ezért a kényszer valóságát is jelenti, és azt a kényszert, amelynek mi alá vagyunk rendelve, nem úgy, mint egy fatális véletlen, hanem mintegy számunkra személyre szabott kényszer.”⁵²⁵ A teremtőbe vetett hit fényében Elert számára a krisztusi evangéliumon keresztül lesz nyilvánvalóvá minden ember számára a valóság hármasságának rendje: Isten mint fenntartó (*Gubernatur*), mint törvényadó (*Legislatur*) és mint ítélőbíró (*Judikatur*)⁵²⁶.

A./ A törvény mint a teremtő kormányzója⁵²⁷

Isten minden egyes embert a születése és a kapott képessége által meghatározott rendekbe helyezi, amelyek az emberi cselekedetet, tettet, döntést lehetővé teszik, de korlátozzák is, ezáltal Isten a mi teremtőnk és kormányzónk. Mindezt Elert a történelmi helyzetünk jegyében foglalja össze.⁵²⁸ A múlt évszázadi erlangeni teológusok a természetes rendeket a vitatott „alkotói renddel” és „alkotási renddel” igazolták. Elert szerint itt nem az isteni felismerés egy forrásáról van szó, vagy egy egyházban hirdetendő isteni kinyilatkoztatásról, hanem egy létstruktúráról, amely minden erkölcsi parancsolatot és etikai normát megelőz, és annak alapjául szolgál. Az univerzális létrend sorrendjének a legalsóbb szintjeit képi a fizikai és biológiai természeti törvényszerűség; ezen felül helyezkednek el az emberek közötti intézmények, mint a házasság, család,

524 GE, 168.

525 Elert, Werner: *Das christliche Ethos, Grundlinien der lutherischen Ethik*, 2. Aufl. Hamburg, 1961. továbbiakban CE, 81. GE, 168.

526 CE, 82f.

527 Das Gesetz als Gubernatur des Schöpfers fordítása. GE, 168.

528 CE, 61-63.

társadalom, nép és állami rend. Elert ennek kapcsán a reformátori intézményekhez, mandatumokhoz és hierarchiákhoz nyúl. Természetesen Herder által bővíti a fogalomkört népre vonatkozóan, Hegel által pedig a hozzárendelt állammal, amelynek során jellemző rá az a feltevés, hogy „egy állam nép nélkül tartósan ugyanolyan kevés ideig létezik, mint egy nép állam nélkül.”⁵²⁹ Ezek az isteni adományok jobban ki vannak téve az emberi használatnak, ezzel természetesen a mi visszaélésünknek is. Barhtal szemben, aki ezeket a valóságokat a Krisztussal való kapcsolatokból vezeti le, Elert Tillichhez hasonlóan e valóságoknak a megelőző tényszerűségét emeli ki. Itt hívja fel a figyelmet a Dekalógus egyedülállóságára. A Dekalógus magától értetődően tartalmazza a házasságot, a családot, a testet, az életet, a tulajdont, ezek tiszteletét, melyeket minden külső támadástól véd. Ezen a dinamikus koordináta rendszeren belül a mi álláspontunk jelzi a mi helyzetünket, állásunkat, és ez egyben meghatározza a mi szerepünket. Elert is látja, hogy ez a teljes rendszer nem egyszerűen lenyomata a jó isteni rendnek, hanem megfogalmazza: „hogya a természetes rendek, Istennek jó rendjei, természetesen ez egy hitbéli vélemény, amelyet nem lehet pusztán a tényszerűségből levezetni.”⁵³⁰ Tillichhez hasonlóan, Barhtal ellentétben ennek a véleménynek a kapcsán nem egy krisztusi analógiát lát, hanem azt a valóságot, amely a mi értékelésünknek és saját döntésünknek alapjául szolgál. Itt látja azt a garanciát, amelyet Barth a krisztusi analógiából akart levezetni, hogy itt nem az állítólag szuverén ember önmagából kitermelt valamijéről van szó. Elert számára minden rend igazságos és jó: „pontosan csak annyira, amennyiben ezeket az isteni rendből megérthetjük.”⁵³¹

B./ A törvény mint az isteni törvényadó törvénye

Isten egyben törvényhozóként is viselkedik. Hasonlóan Aquinói Tamáshoz és Kálvinhoz, Elert Istent az állami törvényhozóval hasonlítja össze. Ugyanúgy, mint az állami törvények, Isten is tilalmakat, parancsolatokat ad, amik által egy kényszerstruktúrát alkot. Mindenekelőtt ez a dimenzió az egyházi nyelvben a törvény fogalma alatt jelenik meg. Ez a kényszerstruktúra nem önmagában áll, sokkal inkább Isten védi a teremtést a káosz erőitől. „A teremtettségi voltunk, kormányzottságunk révén vagyunk Isten által a rendek tényének alárendelve. Jogilag felelősek vagyunk

529 CE, 140.

530 CE, 116.

531 CE, 116. GE, 170.

ezekért a rendekért.”⁵³² Ezek a rendek, valamint a törvénynek a polgári és a politikai haszna az emberi társadalomra vonatkozik. Itt a közösség életrendjéről van szó, amelyet a jog által biztosított kényszerítő eszközökkel kell védeni. Itt az Elertnél már korábban megjelent követelmények következnek: „a törvényhozásnak, a jogrendnek és a közigazgatásnak a teremtettségi renddel összhangban kellene állnia, és a saját nemzet és faj védelmét kellene szolgálnia.”⁵³³ Itt a megtorlás törvénye az emberek közötti kapcsolatokban realizálódik. Ennek során nem csupán egy tágabb értelemben vett vérségi, nyelvi, népközösség életjogáról van szó, hanem az önző érdek legyőzéséről a közösség javára és lehetséges áldozatokról.

C./ A törvény mint a legfőbb bíró joggyakorlata

A törvény tulajdonképpeni funkciója Elert számára mégis csak az isteni bírói gyakorlat látókörében tárul fel, az emberi lét ugyanis egy ítélet alatti állapot. Ezen a ponton megjelenik Elert számára a jogosság problémája, amelyet a reformátorokkal együtt szigorúan az utolsó ítéletre alkalmaz. Az ezzel kapcsolatos neoprotesztáns bizonytalansággal szemben, amelyhez Tillich és Barth is ragaszkodott, fáradhatatlanul azt sulykolja, hogy minden ember szolidaritást vállal abban, hogy a Teremtő és a Legfőbb Bíró előtt felelősséggel tartozik. Ezt kellett az egyháznak megerősítenie. „Az, hogy az embernek Isten előtt el kell számolnia, azt tudatosítani kell benne. Meg kell mondani az embernek az eredendő bűn miatt, amitől senki sem mentes. Az eredendő bűnnek a lényege abban áll, hogy mi mindnyájan önmagunkat tartjuk a világ közepének. Ez szigorú értelemben egy végzetes tévedés, amelyet le kell lepleznünk. Ha Marx azt mondja, hogy a vallás ópium a népnek, ez a valóságban az ateizmusból származik. Az Isten nélküliség a felelőtlenségnek az álma. Az ébrenlét az istenfélelemből adódik.”⁵³⁴ Ez egy hálátlan és veszélyes, de életfontosságú és az üdvösség melletti döntésre sarkalló feladat, hogy az újra és újra elalvó emberiséget felrázza.

D./ A törvényhozás szabályozása az isteni kormányzás és törvényhozás alapján

A reformátorokkal együtt Elert ezt az egyetemes elkötelezettséget a jogosság vonatkozásában összekapcsolja a törvény kitégítottnak használatával. A törvénynek ezt a

532 CE, 97.

533 Elert, Werner: *Die Lehre des Luthertums im Abriß*, 2. Aufl. 1926, Nachdruck Erlangen, 1978. (a továbbiakban LLA). LLA § 48b, S. 86.

534 Elert, Werner: *Der Christliche Glaube, Grundlinien der Lutherischen Dogmatik*, 5. Aufl, Hamburg, 1960. a továbbiakban CG, 23.

teológiai hasznát (*usus theologicus*) a Dekalógus durva tiltásain keresztül akarja kiszorítani, és a Jézus Krisztusban előzetesen átélt szeretet kettős parancsát előtérbe helyezni. A krisztusi kereszt láttán tör elő az isteni törvény félelmetes volta, és az Istennek az engedelmisségünkre vonatkozó totális igénye. A törvénynek ezt a teológiai feladatát csak az az ember érti helyesen, akinek a Krisztus evangéliuma a szívébe van zárva.⁵³⁵ A törvény vádló ereje Elert számára is csak a golgotai kereszt által tárul fel, ebben egyetért Barhtal. Elert az isteni ítélet érvényre jutását nem a mi helyünkre szűkíti. Számára a Krisztus keresztje azt jelenti, hogy minden ember személye a maga valójában a Szent Isten ítélete alatt áll. „A törvény lényege nem az, hogy ezt kimondták, hanem ezt elrendelték. A törvény egy végzet, ami elől nem menekülhet sem az, aki ismeri, sem az, aki nem ismeri.”⁵³⁶ Ezzel nem csupán a mi etikai létezésünkre hat, hanem a mi teljes valónkra, amely a halál felé közelít. Az isteni törvényhozásnak két oldala van: egyrészt Isten kormányzói akarata a teremtettségi rendben, másrészt pedig a végítéletre vonatkozóan, amely a végzetes halálban már itt a földön minden egyes embert sújt. Itt találkozunk a második ponttal, a törvény démonizálódásával.

2.2.2.3. A végzetes halálra vonatkozó törvény

A./ A lutherizmus őselménye

Elert itt egy titokra utal, amelyet ő maga mint a lutheri reformáció őselményét jellemzi, amikor egy hirtelen „találattal” a mi egzisztenciánk egy matematikai ponttá zsugorodik össze, amely pontot minden oldalról a káosz folyama vesz körbe. Kálvin ezt úgy fogalmazza meg, hogy életünk folyamán minden oldalról a halál vesz körbe bennünket, a halálban pedig minden oldalról az élet fog körbevenni bennünket. „Talán minden vallás irtózáttal kezdődik, de itt inkább az iszonyatról van szó, amelyet az ember akkor érez, ha éjszaka hirtelen két démoni szem mered rá, amely az embert lebénítja, és azzal a biznysággal tölti el, hogy ezek a szemek annak a szemei, aki téged ebben az órában meg akar ölni.”⁵³⁷ Az ősi iszonynak ilyen fajta ábrázolása újkori nihilista hangokat mutat, itt Elertre Schopenhauer, Nietzsche, Spengler hatott. Ennek ellenére Elert Lutherrel egyetértve: „az őselményt a Szentírásra vonatkoztatja, ezzel egyidejűleg az ember morális

535 GE, 171.

536 CG, 131. GE,172.

537 Elert, Werner: *Die Morphologie des Luthertums*. Bd, I und II, 3, Aufl. München, 1965. (a továbbiakban ML) I, 18.GE,172.

felelősségét a nihilista fatalizmus nem tudja elfojtani.” Elert számára a következő érvényes: „feltétlenül ragaszkodni kell minden esetre az őselménnyel kapcsolatosan az isteni kinyilatkoztatáshoz, másrészt a sorsszerű és morális elemek felbonthatatlan kapcsolatához.”⁵³⁸

B./ A törvény mint halálrend

A törvény - a rendstruktúráknak ebben a tágabb értelmében - a kozmikus életdinamikán belül azért létezik, hogy a virágzó életet a káosz lehúzó erői ellen védje, amely az egyes teremtmények számára egyúttal félelmetes fenyegetettséget jelent. Az a kötél, ami véd bennünket a pusztulástól, az biztosan elszakad, és a halálba taszít. „A halál nem éppen a természetnek az a remeke, amely sok életet teremt.” (Goethe-Tobler) Ő az utolsó ellenség is egyben, aki a mi életünket lassan felemészti, kívülről-belülről elpusztítja. Így a halál: „nemcsak a vég, hanem az az iránypont is, amelyhez az életünk visszafordíthatatlan idejével feltétlenül közelítenünk kell. Közelít felénk, és mint választott célpont egyre nagyobb lesz, magunk számára veszélyként, lehetőségként, ellenségként jelenik meg.”⁵³⁹

C./ A démoniség a cselekedet és a sors összefüggésében

Minden élőnek a törvényszerűsége, hogy nemcsak könnyörtelenül a halál felé tart, hanem állandó veszélyben van a pusztító hatalmak fenyegetése által. Létezik azonban a gonosz titokzatos dinamikájának egy rendszere is, amit Tillich a démoniség kulcsszavában foglalt össze.⁵⁴⁰ A Szentírás a tekintetünket a bűn uralmára irányítja a halál erőiben (Róm 5,21) és arra a szörnyű törvényre, ami a tagjainkban van (Róm 7,23). Az isteni szent törvénnyel való konfrontációban az ő uralmát kell keresnünk (Róm 7,7-11). A sötétségnek ez a titokzatossága nemcsak az egyes ember lelkében található (Jak 1,15); mint a hagyomány egy törvénye (2Kor 3,3; 10,29), valamint az akkumuláció törvénye (Jer 30,1) meghatározza a következő generációkat. „Az apák ettek egrest és a fiak foga vásott bele” (Jer 31,29; Ez 18,2). Megbüntetem az atyáknak a vétkét a fiaikban harmad és negyed ízigen (2Móz 20,5; 5Móz 5,9). „Ebben a sokszínű törvényszerűségben van egy állandó

538 ML, I, 20. GE, 173.

539 CE, 78. GE, 173.

540 Tillich, Paul: *Das Dämonische, Ein Beitrag zur Sinndeutung der Geschichte*. 1927. Paul Tillich, *Gesammelte Werke*, Bd. I-XIV, Stuttgart 1959-1975. továbbiakban GW, VI, 42-71.

rend.”⁵⁴¹ Nemcsak az áldás folytatódik a további nemzedékekben, hanem a gonosz tettek az átka is folyamatosan gonoszságot szül, ez a félelmetes valósága a cselekedet és a sors összefüggésének. A természet rendjének a fogalmát (lex naturalis) egyáltalán nem lehet egyértelműen pozitívan értékelni, hiszen van egy rend, amely a természet rendje ellen munkálkodik (Róm 1,26), de mégis ez a természetellenes erő a jónak a segítségével működik. Ezt a szörnyű folyamatot, amelynek során a jóból gonosz lesz, nevezzük démoninak. A démon valóban félelmetes, mert nemcsak a jó teremtésnek a névtelen törvényei szolgálnak a gonosznak, hanem a jónak teremtett ember önmaga is. A démoniságnak ez a törvénye egész népeket tett bűnössé, akik nem követnek el egyéb bűnt, mint azt, hogy önmagukat Isten fölé emelik.”⁵⁴² Az Isten elleni lázadás lavinaszerű növekedése mutatkozik meg a Biblia első lapjain. Ahol Isten a megrontónak teret ad, ott az erkölcsileg felelős tett a gonosznak a növekedését szolgálja. Luther a Latomus elleni írásában az Ézs 64,4 fényében behatóan foglalkozik ezzel a témával. A törvénynek a jellegzetes vonásai az Isten jó élettörvényeiből átalakulhatnak egy démoni erőszak gonosz haláltörvényévé.⁵⁴³

D./ A rejtőzködő Isten a jézusi áldozatban a törvény alatt

A törvény mint az isteni bíró ítéletének a mélysége azért félelmetes Elert számára, mert ő ragaszkodik az önzetlen Isten és emberszeretet radikális követelményéhez. A halálnak az ereje minden emberre kihat, de csak a krisztusi kijelentés és a krisztusi kereszthalál leplezi le számunkra az egyetemes helyzetünk kilátástalanságát. Már nem vagyunk olyan emberek, akik Isten iránt őszintén érdeklődünk. Mi már nem tudjuk önmagunkat autonóm erkölcsi személyiségként felfogni, akik a feljűk irányuló követeléseknek megfelelnek, az életben vagyunk elhelyezve, és akaratlanul bele vagyunk kényszerülve ebbe a kikerülhetetlenbe a születésünktől egészen a halálunkig. Bennünket sok mindenért felelősségre vonnak, és keményen megbüntetnek, amely messze túlmutat a döntési szabadságunkon. A törvény követelménye szigorúbbá válik – ahogy Pál is kimutatta –, és bennünket egyre kilátástalanabb helyzetbe sodor. Ennyiben „az elkerülhetetlen halálrend tényleges kinyilvánítása az isteni törvénynek ezzel a fenyegetésével teljesen megegyezik.”⁵⁴⁴

541 CE, 109. GE, 174.

542 CE, 110.

543 GE,175.

544 CG, 151. GE, 175.

2.2.3. Török István

Önvallomása szerint Török István nem akart dogmatikát írni, etikusnak készült. A kor, amelyben élt⁵⁴⁵, annyira keszekusza volt, ahogy ő fogalmaz: „az élet öröklött rendje összekuszálódott, s a tanácstalanságban lépten-nyomon sürgetővé vált az etikai tájékozódás. Barth professzornál is éppen etikát hallgattam. Olyankor midőn ellenlábasai még azt hangoztatták: nincsen etikája. Az etikai tanszékre való kinevezésem csak szorgalmazta a további elmélyedést és az előadások kidolgozását.”⁵⁴⁶

Török István csodálatosan felépített és rendszerezett dogmatikájában Barth Károly vonalvezetését követi. Amikor az evangélium és törvény teológiában betöltött szerepéről tanít, akkor ezt dogmatikájának antropológiai részében teszi. Olyan témákat dolgoz ki, mint az eredendő bűn, a polgári erények és az Isten szerint való jó, harc a bűn ellen, és ezek után tér rá a törvényre, annak jótéteményére, a törvénnyel való élés és visszaélés lehetőségére, a szabad akarat kérdésére, a teológiai és filozófiai szempontok különbözőségére.

A törvényre olyan képeket használ, mint védőfal, illetve sánc, amellyel Isten védi az embert, az emberi közösséget a bűn állandó támadása ellen. A törvény nem csupán a zsidóknak adatott, hiszen a pogányoknak is voltak törvényeik. Ezekről a Biblia úgy ír, mint a természeti törvény megvalósulásáról. Etikájában világossá teszi, hogy a természeti törvény csak közvetett módon Isten akarata és érvénye nem feltétlen. „Isten kijelentett akaratából kell tisztáznunk a természeti törvény igazi mondanivalóját.”⁵⁴⁷ Részletesen elemzi a Dekalógus két kőtábláját. Ezek után rátér a törvénnyel való élés és visszaélés lehetőségére.

Pál apostol példáján keresztül mutatja be, hogy mennyire veszélyes a törvényeskedésnek az útja. Isten humora figyelhető meg abban, ahogyan a Tórához ragaszkodó Saulból Pál apostol lesz. A törvényeskedés a mai kornak éppúgy velejárója, mint volt az ókornak is. Az ember értékmérője minden téren a teljesítmény. Annyit ér, amennyi eredményt felmutat. Verseny folyik még olyan területen is, ahol nem szabnak versenyfeltételeket, és nem alakítják ki módszeresen a verseny rendjét. Az, aki lemarad, olyasféle helyzetbe kerül a társadalomban, mint más élőlény a természetben, amikor a létért való küzdelemben alulmarad. A teljesítmények világában az ember nemcsak érvényesülni akar, hanem minden tekintetben a maga ura akar lenni. Teljesítmény a törvény betöltése is. Így válik a törvény nemcsak a

545 Kovács I. Gábor (szerk.) :*Hit- Tudomány- Közélet, A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914-1944) Professzorainak Életrajzi Adattára és Életútleírása, Magyarországi Egyetemi Tanárok Életrajzi Adattára 1848-1944.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2014, 136-142.

546 Török István: *Dogmatika.* Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2006, 1.

547 Török István: *Etika.* Free University Press, Amsterdam, 1988, 91.

megbecsülés, hanem az önbecsülés normájává, nemcsak az embertársakkal, hanem Istennel szemben is. A törvény ekként az öngazolás vágyát ébreszti, s a kegyelem akadályává válik. A Biblia ennek a magatartásnak a leleplezője: a bűnös természet a törvény jótéteményét is rosszra fordítja.

A törvénnyel való visszaélés természetéről a következőket írja: „A visszaélés kettős: fogyatékos engedelmességhez önmegigazolási igény társul. Áltatjuk magunkat valami betű szerinti tessék-lássék törvény betöltéssel. A jóság és kegyesség szinte statisztikailag kimutatható teljesítménnyé válik. Mintha Isten a mi cselekedeteinkre volna rászorulva. Ő pedig nem a cselekedeteinket, hanem a szívünket akarja: ne javaink morzsáit adjuk neki, hanem magunkat, mint minden égő áldozatnál kedvesebb áldozatot.”⁵⁴⁸

Ezekkel a sorokkal tökéletesen leírja a szerző az emberi szívnek azt az állandó készletét, hogy menekül a valódi engedelmesség elől. Látszat engedelmisséggel próbálja „kiengesztelni” az Istent. Azután pedig mellét verve dicsekedik olyan dolgokkal, amelyek nem az övéi, hanem csak ajándékba kapta. Török István hallatlan tapintattal, ugyanakkor határozottan festi le korának egyházi életét és a teológiai élet mélységének a hiányát. Milyen nagy „váltás” lehetett ennek a tehetséges embernek, amikor a „Barth Károly-i magaslatokról” visszakerült abba az országba, amelyet akkor teljes mértékben uralt a szolgálat teológiája!⁵⁴⁹ A szolgálat teológiájával szemben a Szentírás az Isten szolgálatáról, a felebarát szeretetéről, de semmiképpen nem a politikai és ideológiai rendszerek kiszolgálásáról tanít.⁵⁵⁰

Ebből a nézőpontból járja körbe azt a kérdést, hogy mit jelent az, hogy a Krisztus teste az egyház. „Igaz, az egyház nem fizikális értelemben Krisztus teste. Ő a romlandó testet, a *soma tes sarkos-t* feláldozta, a kereszten letette. Feltámadásában romolhatatlan testet öltött, amely olyan is, meg nem is olyan, mint a földi test.”⁵⁵¹ Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az egyház Isten tulajdona és nem a mienk. Amikor valaki elfelejti, hogy az egyház

548 uo., 277-278.

549 A szolgálat teológiájának és annak az egyházra és a társadalomra gyakorolt hatását lsd. Bogárdi Szabó István: *Közéltések és közeledések*. Koinónia Kiadó, Kolozsvár, 2003.

Bán István: *Az arctalan szolgálók, Teológiai és történeti értekezés a Magyar Református Egyház 20. századi tevékenységéről*. Év nélkül, Kézirat. Sajnos ennek a kéziratnak a (hitvalló) szerzője több okból nem fejezhette be ezen doktori értekezését az egyik hazai teológián. De kutatásai tudomásom szerint megtalálhatók a nyíregyházi levéltárban.

Berényi József: *De már tudom*. General Press Kiadó, Budapest, év nélkül

Fabiny Tibor: *A megállás szimbóluma, előadások Ordass Lajosról*. Hermenutikai Kutatóközpont, Budapest, 2001.

550 Török István: *Határkérdések szolgálatunkban (1972-1989)*. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990, 98-106.

551 uo., 87.

Krisztus teste, azaz az ő fennhatósága alá tartozik, akkor ott mindig megtalálható az emberi önkénynek a gyökere. Egyáltalán nem fér össze az egyház teológiai fogalmával az, amikor: „a központi hatalom pl. a gyülekezet lelkészválasztási jogából (és nemcsak abból!) választásnak álcázott kinevezési rendszert csinál, a lelképásztorokat indokolás nélkül is áthelyezheti, egyebek közt az egyházi sajtó centralizálása útján a szabad véleményalkotást a szükséges mértéken túl is gátolja, mintha az egyházi sajtó nem az egyházé, hanem kizárólag az egyházi kormányzaté volna; az egyházpolitikát a teológiai kritika alól kivonja, tetelei elfogadását a doktori cím megszerzése előfeltételévé teszi, a teológiai tudományosságot a vonal hűségen méri. Az egyházi vezetés kifelé, a világra nézve elítéli az „uralkodó egyház” magatartását – igaz e téren ma kísértései sem lehetnek –, addig befelé egyházkormányzati téren páratlan mérvű hatalmat épít ki.”⁵⁵² Pál nem cserélte le a Krisztus-test isteni igényét emberi igényre, nem akart a gyülekezeteken uralkodni, ő munkatársaival együtt csupán a gyülekezetek „segítője, barátja és szolgálója” akart lenni. (2Kor 1,24; 4,5)

Ezek után felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy az Isten országát nem lehet azonossá tenni az egyházzal. Továbbá a béke a Biblia szerint az üdv körébe tartozik. Az ég urával való megbékélés földi gyümölcse az egymás iránti bizalom, amely nélkül a békésnek tűnő történelmi másodpercek után újabb vérontás következik. „Nekünk tudnunk kell, a béke nem negatív, hanem pozitív dolog. Nem segít hathatósan, ha a békeharc abban merül ki, hogy példátlan méretű fegyverkezési verseny idején, egy nem is szuronyhegyeken, hanem atombomba készleteken táncoló jószándékú embercsoport sokféleképpen elmondja, akár berekedésig kiáltja: ne legyen háború! Nem elég békebiztosíték, a kiállásunk akármilyen dicséretes is önmagába véve, ha közben vakon és süketen megyünk el a tény előtt, hogy a megbékélést Isten már véghez vitte: Jézus Krisztus élettörténetében és halálában.”⁵⁵³

A „gondolkodó és cselekvő hitű”⁵⁵⁴ debreceni professzor, Barth-tanítvány életművében és Dogmatikájában ma is figyelemre méltó megállapításokat tesz témánkkal kapcsolatosan. A törvény jótéteményével kezdi a téma bemutatását: „Az eset utáni (bűneset utáni) ember a váltság ígéretével hagyta el a paradicsomot. Az ígéret majdani betöltéséig az ember védelmezője és őrizője a törvény. A törvény tiltakozás mindennemű bálványozás ellen, mert a bálványozással bekövetkezik az emberi közösségek bomlása, lejtőre jutása, s a

552 uo., 92.

553 uo., 95.

554 Fekete Károly: *A gondolkodó és cselekvő hitű Török István emlékére* In Fekete Károly-Hanula Gergely (szerk.): *Gondolkodó és cselekvő hit, Tanulmányok a 100 éve született Török István professzor emlékére.* Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 2004, 5.

lejtő alján az embertelenség szakadéka tátong.”⁵⁵⁵ Ezek után a Tízparancsolatot elemzi, ami a természeti törvénnyel kombinálva az európai kultúrkör törvényhozásának az alapja.⁵⁵⁶ A Tízparancsolat magyarázatát így összegzi: „A Tízparancsolatban mint a törvény rövid foglalatában szemlélhettük a törvény megőrző szerepét. Isten az eset utáni világban az emberi közösségek belső rendjét a törvény jótéteménye által óvja a zűrzavartól, a felbomlástól, hogy a bűn rontása ellenére is Isten gyermekeiként élhessünk a földön. Élettörvény a Tízparancsolat, melyet intő szózat kísért útjára: „*Vigyázzatok azért, hogy úgy cselekedjete, amint az Úr, a ti Istenetek parancsolta nektek... hogy éljete, és jó legyen dolgotok*”⁵⁵⁷(5Móz 5,32k.). Ezek után a törvénnyel való helyes életről és az azzal való visszaéléstről tanít.

„A törvénynek, midőn azt jelenünkre vonatkoztattuk, háromféle haszna mutatkozott meg: fegyelmezi a bűnt, önismeretre és bűnbánatra vezeti a bűnöst, atyai irányítást ad a megtért embernek. A törvény szent, igaz és jó, csak mi élünk vissza vele. Azonban ne feledjünk: mi a nagy életfordulat, a megtérés ellenére is éltünk végéig visszaeső bűnösök vagyunk, akikre mindvégig, mind a három értelemben érvényes a törvény. Voltaképpen nem is a törvény fegyelmez, nem is a törvény nevel bűnismeretre, és nem a törvény vezet új életre, hanem a Krisztusban megváltó Isten teszi mindezt. Ő készíti elő a törvény megértését, s Ő teszi a törvényt hatékonyá bennünk. Szolgálatunk szempontjából fontos szem előtt tartanunk, hogy a törvény önmagában nem bűnbánatra, hanem moralizálásra vezet. Nem puhítja a kérget a szívet, hanem még inkább megkeményíti. Az embervilágnak elsősorban nem erkölcsi, hanem hitbeli problémája van. A törvénynek a kegyelmi szövetségen belül bontakozik ki értelme és szerepe.”⁵⁵⁸

2.2.3.1. A törvény és evangélium kapcsolata

a barthi tanításon felnövekedve, mégis azon túlnöve a következőket írja:

[...] „más a törvény és más a kegyelemhirdető evangélium, de Isten kijelentésében a kettő együvé tartozik. Ezen a ponton hangsúlybeli különbség van a reformátorok bibliaértelmezése között. Luther inkább a kettő különbségét, Kálvin pedig inkább együvé

555 Török István: *Dogmatika*. Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2006, 153.

556 Harrelson, Walter J. : *The Ten Commandments and the Human Rights*. Mercer University Press, Macon, Georgia, 1997.

557 Török István: *uo.*, 154.

558 Török István: *uo.*, 156.

tartozását hangsúlyozza. A hitben befogadott törvény tartalma valóban úgy mutatkozik meg, mint evangélium, viszont az evangélium megjelenési formája a szeretetre elkötelező törvény. Ezt az összefüggést fejezte ki már az Ószövetség népe, midőn a törvény két kőtábláját a szövetségládában őrizte, amely láda az isteni jelenlét, a megtartó kegyelem, az evangélium jelképe volt. A szövetségládában őrzött törvény még a bibliai arányokat is érzékelteti: az evangélium a „nagyobb”, s a törvény a „kisebb”; az előbbi átfogja az utóbbit.

Hangsúlyozzuk mi is az egységet; az ige evangélium és törvény, törvény és evangélium egyszerre. De hangsúlyozzuk a különbséget is, mert a törvény csak eszköz, mely előkészíti és mintegy érvénybe helyezi a hívőben a megigazolást. Ezért nem a törvénybe, hanem Krisztus mentő kezébe kapaszkodunk. De ha a megigazult ember is bűnös, milyen értelemben beszél az antropológia keresztyén szabadságról?"⁵⁵⁹ Török István hallatlan finom intelligenciával, krisztusi szeretettel közelítette meg korának kérdéseit. Soha nem szeretetlenül kritizálta egyházát és korának társadalmát, hanem mindig a krisztusi mentőszeretetet vezette. Az idős Barth szavait visszhangozva: „Csak az az egyházkritika hiteles, amelyik nem feledi, hogy az egyház léte és szolgálata kérdéses mivoltában is üdvösséglet.”⁵⁶⁰

Török István felismerte, hogy a nomos pneumatológiai megközelítésének egyik következménye az ébredés. Ezért nagyon fontos, hogy az adott egyházkormányzat hogyan viszonyul az ébredéshez.⁵⁶¹ Sajnos azt látjuk, hogy az egyháztörténelemben az ébredési mozgalmak elindítói mindig stigmatizáltak voltak. Ahogyan Tolnai Dali Jánosékat megzabolázta az 1646-os szatmárnémeti zsinat, úgy az elmúlt 40 évben „bethánista” jelzővel bélyegezték meg az „ébredési embereket”.

2.2.3.2. Ébredés és a politika viszonya

1. Minden politika annyit fog át a jövőből, amennyit emberi tekintet és emberi tervezés átfoghat, amire alapot a jelen mérlegelése ad. Az ébredés viszont túllendül a mindenkori politika dimenzióin: Isten ígéreteire támaszkodik, tehát nem annyira az adott lehetőségek, hanem inkább a váradalmak világában érzi magát.

⁵⁵⁹ Török István: uo.156.

⁵⁶⁰ Barth: *Die Menschlichkeit Gottes*, 26.1. Török István: i.m., 97.

⁵⁶¹ Török István: *A mai magyarországi református teológia helyzetképe*. In Theológiai Szemle 1942. évi XVIII. évfolyam 1. szám 28-37

2. A politika, mégha keresztyénnek vallja magát, akkor sem tud mit kezdeni Isten országával, mert Isten országa politikai eszközökkel megvalósíthatatlan.⁵⁶² Az ébredés viszont tudja: Isten országa a minden változást felülmúló forradalom, mely a világot a romlásból kimenti, s céljához vezet.
3. A politika, mégha forradalmi célokat munkál, akkor is félti és őrzi elért eredményeit. Az ébredés viszont nem fél a változásoktól, mert ott tudja magát a történeti változásokat munkáló Ura oldalán. Tehát a politika lehet programjában forradalmi, az ébredés viszont alkatában hordozza a forradalmi jelleget.⁵⁶³

Török István az ébredésről írott tanulmányát a következőképpen zárja: „Félre ne értessem, mindezzel nem ezt vagy azt az ébredési mozgalmat akarom újra életre serkenteni. Erre nincs mód, mert minden ébredési mozgalomnak megvan a felülről megszabott ideje és feladata. Egy darabig tart, azután nincs tovább. Egyszer megkérdeztem Niemöllert, aki éppen Kelet-Németországból jött: Mit csinálnak ott ma a Hitvalló Egyház tagjai? Ki ezt, ki azt, főleg az ifjúsági munka területén szorgoskodnak – mondotta –, mert hitvallónak lenni nem hitbizomány. Ennek a tanulmánynak sincs egyéb célja, minthogy fontos teológiai összefüggésekre akarja felhívni a figyelmet, nyitottabbá és készségesebbé akar tenni minket Isten újabb ajándékai befogadására. Hogy meg ne öljük egymásban az Felséges Úr Istentől az ő Fiának drága béren nyert és közönséges haszonra adott ajándékait.”⁵⁶⁴

Török István életével és munkásságával is példázta, hogy Krisztus kezébe kapaszkodva hogyan lehet megélni egy szörnyű diktatúrában azt a gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadságot, amit a hatályos jogszabályok deklaráltak ugyan, de valójában totális elnyomás volt az egyházon és az államon belül. Ő azon teológusok közé tartozott, aki mert az evangélium uralma alatt lévő lelkiismeretére hallgatni, dacolva az egyházi és a világi diktatúrával. Professzoraitól - Csikesz Sándortól, Barth Károlytól - tanulta meg azt az újfajta gondolkodásmódot, „mely először türelmesen járta körül a vizsgált tételt, majd ezután következett az az alapos elemzés, amely minden lehetséges értéket ki akart emelni az egyébként félretett teológiai gondolkodásból. Ő a szabad teológiai gondolkodás híve volt,

562 Török István: *Egyház és politika*. In: Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismeretei olvasókönyv, válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója*, Budapest, 1997, 319-333.

563 Török István: *Határkérdések a szolgálatunkban*. 9-10.

564 Török István: *Egyházkormányzás és ébredés*. In: Török István: *Határkérdések szolgálatunkban (1972-1989)*. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990, 12.

nem erőszakolta rá nézeteit senkire, csupán segített a döntés meghozatalában. Viszont amikor egy igazságot felismert, általában nem rejtette véka alá, amit látott.”⁵⁶⁵

Ahogy mesterénél, Barthnál, nála is egyre inkább előtérbe került annak az örömuzenetnek a híre, hogy Krisztusban összpontosul az élet- és világismeret. Ahogy Barth az ítéletes szavú számonkérőből egyre inkább a kegyelem hirdetőjévé érett, ezt történt meg Török Istvánnal is. Ő maga Barth Károlyról a következőket írja: „Eredetileg a felülről jövő, vertikális hatásra szorító teológiai szemléletmódja horizontális irányba kiszélesedett. Kevés olyan teológust ismerünk, aki annyira nyitott volna a kor szociális és politikai, tudományos és művészeti kérdései iránt, mint ő.”⁵⁶⁶

2.2.4. Evangélium és törvény mai református értelmezése

Szerepet játszik az evangélium és a törvény egymáshoz való viszonyának a megértése szempontjából az is, hogy a református felekezethez tartozó egyházak palettája sokszínű. Ezért az evangélium és a törvény viszonyának is sokféle interpretációjával találkozunk.⁵⁶⁷ A felfogások sokszínűsége ellenére azonban az evangélium és törvény

565 Török István: *Miért vagyok keresztyén?* Kézirat. 1. Hotorán Gábor János idézi. Lsd. Hotorán Gábor János: *Török István küzdelme kora ideológiájával*. In Fekete Károly: *A gondolkodó és cselekvő hitű Török István emlékére* In Fekete Károly-Hanula Gergely (szerk.): *Gondolkodó és cselekvő hit, Tanulmányok a 100 éve született Török István professzor emlékére*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 2004, 54.

566 Török István: *Dogmatika*, 46.

567 1. A berni zsinat szerint (1532) nekünk, „akik a pogányoktól származunk, a Krisztusban megjelent kegyelmet kell hirdetnünk a törvény nélkül, amiként Szent Pál is teszi.”

2. A zürichi Leo Jud Kátéjában (1541) ezt olvassuk: „mivel Isten a szövetséget, amelyet velünk kötött olyan hűségesen megtartja és kegyelmes Istenünk, nekünk is szorgalmasan, kegyesen és bűn nélkül kell járnunk színe előtt.” Ezt a szövetség ígéreteiben való hitben tesszük, míg az ettől független törvény azzal vádol bennünket, hogy nem így élünk. Lsd. Jud, Leo: *Eine kurze christliche Unterweisung*. 256kk.

3. A Hugonotta Hitvallás szerint (1559) kegyelmet találunk Istennél, miközben Jézus Krisztus iránti engedelmisségben élünk, aki által elfedeztetnek bűneink; ugyanakkor életünk szabályozásához igénybe vesszük a törvény és a próféták segítségét. In *Bekennnisschriften*, szerk. von W. Niesel, 70k.

4. A Skót Hitvallás (1560) szerint minden tiszteletet meg kell adnunk Istennek, mivel megváltott, újjászült és megszentel bennünket. Törvénye megtanít rá, hogy mi az, ami neki tetszik, és mi az, ami nem. Törvényszegésünket Krisztus igazságával oldja meg, úgy hogy a törvény átkától megszabadultunk, magától a törvénytől azonban nem. in. Uo. 94-99.

5. A Heidelbergi Káté (1563) szerint a törvény megismertet bennünket nyomorúságunkkal, amelytől Jézus Krisztus kegyelme szabadít meg. Ez mindenek előtt cselekvő hálaadásra készítet bennünket e kegyelemnek megfelelően Isten törvénye iránt, ahogy a Tízparancsolat elénk adja. In. *Heidelbergi Káté*, Kálvin János Kiadó, Budapest, 1996, 92-115. KF.

6. A Heinrich Bullinger szerzte Második Helvét Hitvallás (1566) a Krisztusról szóló cikkelyt követően tárgyalja a törvényt, azután az evangéliumot, majd a bűnbánatot és a megtérést. E hitvallás szerint Isten jó törvénye nem azért adatott az embernek, mintha annak követése révén igazzá lehetne, hanem azért, hogy bűneinket megismertette Krisztushoz, a Törvény betöltőjéhez vezessen bennünket. Éppen ő az, aki nem engedi, hogy a törvényt leértékelve elveszük, hanem megmutatja az egyháznak az evangélium által értelmezett törvénynek, a nomos pneumatológiai megközelítésének, az Istennel közösségben folytatott életnek a hasznát.

református értelmezésének van egy általánosan elfogadott mai református profilja. Erről essék szó!

2.2.4.1. Evangélium és törvény egymáshoz rendelése és megkülönböztetése

Isten evangéliuma és törvénye egymáshoz van rendelve. A törvény és az evangélium nem ellentétes egymással. A törvény a kegyelmi szövetségben belül adatik. Ugyanaz az Isten, aki ajándékozik, követel is. A parancsolatokat a bevezetés fényében értékeljük. „*Én az Úr vagyok a te Istened, aki kihoztalak Egyiptom földjéről, a szolgaság házából*” (2 Móz 20,2). Ez a mondat hiányzik a lutheránus kátéból. Ők ugyanis a törvényre úgy tekintenek, mint ami követelményeket támaszt. A reformátusok számára viszont ez az exodusi mondat a Tízparancsolat kulcsa.

A kettőt el kell különítenünk egymástól. Nekünk, bűnösöknek egyedül Jézus Krisztus helyettünk vállalt engedelmes önfeláldozása révén adatik az üdvösség. „A törvény szemben áll az evangéliummal.”⁵⁶⁸ Ugyanakkor „a református hitvallás nem annyira arra helyezi a hangsúlyt, hogy az ember nem cselekedetei, hanem hite által igazul meg, mint inkább arra, hogy nem az ember, hanem Isten az, aki a megigazítást véghez viszi.”⁵⁶⁹ Ez kizárja a cselekedetektől való üdvözülést. A hívő ugyanis Általa, nem pedig a benne való hite érdeméért nyeri el az üdvösséget.⁵⁷⁰

2.2.4.2. A bűn, a kegyelem és a törvény megismerése

„Krisztusban pedig az orcája kegyelemmel és szelídséggel telve tündöklük még a nyomorult és méltatlan bűnösök felé is.”⁵⁷¹ Bűneinket Isten törvényéből ismerjük meg. A törvény és az evangélium kapcsolatát illetően kettős veszéllyel kell szembenéznünk. Fennáll a veszélye, hogy Isten törvényét evangéliumától függetlenül értelmezzük. A törvény kegyetlenül bánik velünk, és úgy gondoljuk, hogy betű szerint be tudjuk azt tartani. „Ahol önmagában a törvényre tekintenek úgy, mint az üdvösségre vezető olyan lehetőségre, amelynek a bűnös ember képes megfelelni, ott nincs kegyelem. Ahol viszont nincs

In Bullinger, H.: *II. Helvét Hitvallás*. Kálvin János Kiadó, Budapest, 1996, 12-14. fejezet. Lsd. In Busch, Eberhard: *Református*. Kálvin János Kiadó, Budapest, 2008, 100-101.

568 Bullinger, H.: *II. Helvét Hitvallás*. 58. 13. fejezet.

569 Barth, Karl: *Das Wort Gottes und die Theologie*. 1924, 200.

570 Heidelbergi Káté, 61 KF.

571 Kálvin: *Inst.*, II, 7,8.

kegyelem, ott nincs üdvösség sem.”⁵⁷² Az ember ugyanis „nem azért teremtett, sem nem azért született újjá hit által, hogy ne csináljon semmit.”⁵⁷³

A másik veszély Isten evangéliumát a parancsolatoktól függetlenül értelmezni. „Tehát Krisztus által sértetlenül megmarad a törvény tudománya, amely a maga tanításával, intésével, dorgálásával minden jó cselekedetre képessé tesz, és elkészít bennünket.”⁵⁷⁴ A törvény csak „annyiban töröltetett el, hogy nem kárhozzat bennünket”, érvényes azonban, amit Jézus a Mt 5,17 szerint mond: „Nem azért jöttem, hogy érvénytelenné tegyem a törvényt, hanem hogy betöltssem.”⁵⁷⁵ Ő a törvény betöltése és célja, nem pedig érvénytelenítése (Róma 10,4). Hasonlóan fogalmaz az Egyesült Államokbeli Presbiteriánus Egyház 1976-ból való hitvallása is: „Jézus azért jött, hogy szabaddá tegye az embert az evangélium ereje által. Amikor ezt tette, nem törölte el a törvényt és a prófétákat, hanem betöltötte őket. Tanítása és az apostolok tanítása által megmutatta, hogy mit jelent szabadnak és engedelmesnek lenni. Valljuk, hogy Jézus Krisztus megszabadított bennünket attól, hogy a törvény követése révén akarjuk magunkat megmenteni. Újra nekünk adta a törvényt, ajándékként örömről. A törvény határozza meg konkrétan szabadságunk formáját.”⁵⁷⁶

2.2.4.3. Isten törvényének karaktere

Az a körülmény, hogy a törvény és az evangélium összetartozik, meghatározza Isten parancsolatait. A törvényt a „háládatosságunk gyümölcsterméseként” tarthatjuk meg. Ez a gyümölcs nem más, mint a kegyelem elnyerése, ezért nem maradhat el a megfelelő háládatosság. Kálvin is használja a törvény harmadik hasznát, akárcsak Luther. Kálvin ezt kiváltképpen való haszonnak tekinti, mivel ebben látja voltaképpeni célját. Milyen igényt támaszt a könyörülő Isten az emberrel szemben? Így fogalmaz: „A törvény harmadik hasznának, mely tulajdonképpeni céljával közelebbi vonatkozásban van, azok között a hívek között van helye, kiknek a szívében már hat és uralkodik Isten Lelke. Mert a törvény rájuk nézve a legjobb eszköz, ezáltal tanulják meg napról-napra jobban és biztosabban, hogy mi Istennek az az akarata, amelyre vágyódnak. Nyilvánvalóan erre a haszonra tekintett Dávid,

572 Zwingli: *Auslegung und Begründung zu Art 16*. In Zwingli Schriften II, 98.

573 Bullinger, H.: *II. Helvét Hitvallás*. 16. fejezet.

574 Kálvin: *Inst.*, II 7,14.

575 II. Helvét Hitvallás, 12. fejezet.

576 Vischer, Lukas(szerk.): *Reformiertes Zeugnis heute*. 199f. Vö. das Glaubensbekenntnis der Cumberland-Presbyterianischen Kirche von 1984, ebd. 207k. In Busch, Eberhard: *Református*. Kálvin János Kiadó, Budapest, 2008, 106.

midőn a törvényt ama kiváló jelzőkkel magasztalta (Zsolt 19,8).⁵⁷⁷ Isten törvénye elválaszthatatlan attól, aki adta. Isten az általa megváltott embert nem szolgáltatja ki sem önmagának, sem a világ istentelen törvényeinek. „*Mi nem önmagunkéi, hanem Istenéi vagyunk. Nem is rendelkezünk annyira önmagunkkal, hogy mehessünk, amerre lelkiünk szenvedélye von, hanem az Ő akaratától függően, egyedül abban tartozunk megmaradni, ami neki tetszik*” (ApCsel 5,29).⁵⁷⁸

Isten és a népe közötti viszonyban értelmezzük a törvényt és az evangéliumot. Isten szándéka élet. Az Ő kegyelméről beszél mind a törvény, mind az evangélium.⁵⁷⁹

2.2.5. Összefoglalás

Az előző szakasz az evangélium és a törvény egymáshoz való viszonyának az ívét mutatta be a teológiatörténeten belül.

Megfigyelhető, hogy a reformátoroknál az evangélium és a törvény kapcsolatában fontos szerepet játszik a szabadság.⁵⁸⁰ Amíg a XII. században az egyház szabadsága volt a fő téma, addig a XVI. században a keresztyén ember szabadsága került előtérbe.⁵⁸¹ A reformátoroknál láthatjuk, hogy milyen fontos szerepet tulajdonítottak az ember külső és belső szabadságának. Szabadság a középkori katolikus egyháztól, a lelkiismeret szabadsága a kánonjoggal és a klerikális kontrollal szemben. Szabadság a gyülekezetek számára a római befolyás alól. Többek között a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságát vette el a középkori egyház a híveitől. A reformáció egyik fontos célkitűzése volt, hogy felszabadítsa az ember lelkiismeretét az egyházi elnyomás alól. Isten kegyelme az evangélium által felszabadítja az ember lelkiismeretét a törvény átka alól. A spirituális törvény a lelkiismeretnek a törvénye, amely által Isten a mennyei királyságot kormányozza. Megszabadultunk a törvény átkától, de nem magától a törvénytől. A felszabadult lelkiismeret azonban politikai szabadságáért is harcol. Így a reformációban összekapcsolódott az ember belső szabadságáért való harc (gondolat- és lelkiismereti szabadság) a külső szabadságért folytatott harccal (vallásszabadság és az abból kifejlődő emberi jogok).

577 Kálvin: *Inst.*, II, 7, 12.

578 Kálvin: *Inst.*, II, 8,2.

579 Busch, Eberhard: *Református*. Kálvin János Kiadó, Budapest, 2008, 97-110.

580 Witte: *The Reformation of Rights*, 45.

581 Witte, John and Latterell, Justin J.: “*Christianity and Human Rights: Past Contributions and Future Challenges.*” In *The Journal of Law and Religion* 30, no. 3 (October 2015): 370., doi:<http://dx.doi.org/10.1017/jlr.2015.29>.

Kálvin a törvény és evangélium egységét hangsúlyozza, nála a sorrend így hangzik: természetjog, kijelentett törvény (a mózesi törvény), evangélium és a törvény harmadik haszna a hívő ember életében.

Ebből a kálvini multidiszciplináris, belülről kifelé ható szabadságból nagyon sokat profitálhatott a modern kor. Charles Borgeaud szerint Kálvin Genfje a vallás- és a politikai szabadság első erődje volt a modern időkben.⁵⁸² Kálvint többen úgy tartják számon, mint a lelkiismereti szabadság és az emberi jogok úttörőjét.⁵⁸³ Vannak, akik keresztyén humanistának tartják.⁵⁸⁴ Rousseau szerint: „Azok, akik Kálvint csupán úgy ismerik, mint teológust, elmulasztják felismerni Kálvin teljes nagyságát.”⁵⁸⁵ Mit köszönhet a teológia és a jogtudomány Kálvinnak?

1. Kálvin kiemeli a lelkiismereti szabadság fontosságát. Ez alapul szolgált a későbbi alkotmányos folyamatoknak, amikor a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága alkotmányos védelmet is kapott.

2. Kálvin az egyházon belül fontos szerepet tulajdonított a demokratikus, alkotmányos, jogszerű eljárásoknak. Gondoljunk az egyetemes papság elvére, a tisztségviselők választására, az egyház szüntelen megújulásának a szükségszerűségére!

3. Kálvin különösen is hangsúlyozta a szabadságot az egyházon belül. A keresztyéneknek megvan a joguk arra, hogy szabadon megválasszák, hogy melyik közösséghez akarnak tartozni, illetve elhagyhatják az adott közösséget. Senkit lelkiismereti és vallási meggyőződése miatt hátrány nem érhet.⁵⁸⁶

Luthernél élesen elválnak a törvény és az evangélium. Nála a sorrend: természeti törvény, kijelentett törvény és az evangélium. Nála a törvény harmadik haszna nem játszik olyan jelentős szerepet, mint Kálvinnál.⁵⁸⁷ A lutheri teológia ezen dualisztikus megközelítését sokan feldolgozták. Témánk szempontjából meg kell említenünk egy különösen kiemelkedő könyvet, amely a lutheri reformáció jogi vetületeit elemzi.⁵⁸⁸ Ez a fajta dualisztikus gondolkodásmód jelenik meg a XX. századi evangélikus teológusoknál is.

582 Witte: *The Reformation of Rights*. 39.

583 Doumergue, E.: *Jean Calvin, Les Hommes et Les Choses de Son Temps*. G. Bridel & C, Lausanne, 1899. Walter Köhler.

584 De Gruchy, John W.: *John Calvin: Christian Humanist & Evangelical Reformer*. Cascade Books, Eugene, OR, 2013, 161.

585 Rosenblatt, Helena: *Rousseau and Geneva: From the First Discourse to the Social Contract, 1749-1762*, Ideas in Context 46. Cambridge University Press, Cambridge -New York, 1997, 44.

Witte: *Reformation of rights*, 39.

586 Witte: *The Reformation of Rights*, 3–5.

587 Hesselink: “Law and Gospel or Gospel and Law?,” 74.

588 Witte, *Law and Protestantism*.

Anders Nygren 1930-ban publikálta *Agape and Eros* című munkáját.⁵⁸⁹ Ebben kifejti, hogy az Ószövetség az igazságról tanít, az Újszövetség pedig a szeretetről. Ezzel a tanításával szembeállítja az igazságot és a szeretetet. Éppúgy, ahogyan Luther szembeállította a törvényt és az evangéliumot.

Barth az evangélium elsőbbségét hangsúlyozza. Először beszél az evangéliumról és azután a törvényről. A törvény az evangélium formája. A törvény tartalma az evangélium. Az evangélium és a törvény azonban bűnösök kezére adatott, ezért a kudarc elkerülhetetlen. Visszaélünk Isten törvényével. Állandóan kísért a törvényeskedés (legalizmus) vagy az Isten törvényének a semmibevétele (antinominalizmus). Ugyanezt tesszük az evangéliummal. Az evangélium megfizethetetlenül drága tartalmából olcsó kegyelmet formáltunk. Mi az olcsó kegyelem? „Kegyelem, tanítványság nélkül, kegyelem kereszt nélkül, kegyelem az élő, tetet öltött Krisztus nélkül. Ezzel szemben a drága kegyelem: ajándék, amit kérni kell, ajtó, amelyen kopogtatni kell, drága, mert tanítványságra hív. Kegyelem, mert arra hív, hogy kövessük Jézust.”⁵⁹⁰ Azonban az ember bukása és az Isten ajándékaival való visszaélés nem akadályozza annak, hogy Isten az Ő munkáját végbevigye a törvény és az evangélium által. Nem a törvény és az evangélium ellentétes egymással, hanem az ember hűtlensége és Isten hűsége, a törvény elferdített magyarázata és az Isten kegyelme. Isten hűséges. Ez témánk szempontjából azt jelenti, hogy az első és az utolsó szó mindig az evangéliumé. Isten kegyelme erősebb az ember bűnénél. Ez azonban nem jelenti a törvény és az evangélium, igazság és a szeretet szembeállítását. Valóban az agapé a legerősebb hatalom itt a földön. De ez nem jelenti azt, hogy ebben a bűnös világban ne lenne szükség az ember külső-belső védelmére. Az ember belső védelmét az evangélium jelenti, a külső védelmét pedig az emberi jogok érvényre juttatása.

Beszél Barth egyáltalán az emberi jogok védelméről? Direkt nem, de indirekt módon igen. Az emberi szabadság témájával azonban több helyen foglalkozik.

Legrészletesebben a CD III/4- ben tárgyalja az ember szabadságát.

Isten előtti szabadság (53.)	Közösségben megélt szabadság (54.)	Szabadság az életre (55.)	Korlátok között (56.)
A Szent nap	Férfi és a nő	Az élet tisztelete	Egyedülálló

589 Anders Nygren, *Agape and Eros* (London: S.P.C.K, 1953).

590 Bonhoeffer, Dietrich: *The Cost of Discipleship*. SCM Classics, SCM, London, 1959, 44–45.

	kapcsolatában (szexualitás, házasság)		lehetőség
Hitvallás	Szülő és gyermek kapcsolatában (családi kapcsolatok)	Az élet védelme (beleértve az élet kioltásának a kérdését)	Hivatás
Imádság	Közeli és a távoli felebarát viszonylatában (beleértve a nemzetet is)	Az aktív élet (beleértve a munkát és a gazdasági életet)	Emberi méltóság (ajándék az emberiség számára, de egyben parancs is, hogy tenni is kell ennek a megőrzéséért)

Forrás⁵⁹¹

Ennek a szabadságnak a politikai vetületeit a keresztyén közösségről és a civil közösségről írott esszéjében fejti ki.⁵⁹² Azonban a legtömörebben az Isten emberségéről írott munkájában ismerteti nézeteit.⁵⁹³ Ebből a műből idézünk néhány releváns gondolatot.

Barth először az Isten szabadságáról tanít. Isten szabad ettől a világtól. Ez a szabadsága az evangélium tartalmában, Jézus Krisztusban öltött testet. Az ember szabadságáról a következőket írja: „Az ember szabadsága Isten különleges ajándéka az ember számára. Ennek a szabadságnak egyaránt vannak egyéni és közösségi vetületei. Ebben a szabadságban együttesen kell megjelennie az értem (*pro me*) és az értünk (*pro nobis*) formulának. Az emberi szabadság csupán másodlagosan jelenti a veszélyektől való szabadságot. Elsődlegesen ez a szabadság vonatkozik valamire. Az Istennel való szoros közösségre való szabadságot jelenti. Az emberi szabadság az Isten szabadságán belül értelmezhető.”⁵⁹⁴ Isten a vele való szoros közösségre szabadít fel, és ezáltal a munkatársaivá akar tenni. Mi Isten célja a világgal (*causa Dei*)? „Isten világosságot akar és nem sötétséget. Kozmoszt, nem káoszt. Békét a rendetlenség helyett. Igazságot az igazságtalanság helyett. Azt akarja, hogy az ember Lélek szerint éljen, és ne test szerint. Azt akarja, hogy Vele legyünk a legszorosabb kapcsolatban, ne más hatalommal. Azt akarja, hogy az ember éljen, és ne pusztuljon el. Azt akarja ezek által elérni, hogy az ember felismerje, az Úr az Isten, a Jó Pásztor, az ember megváltója, aki az Ő szentségében és kegyelmében találkozni akar a teremtményeivel.”⁵⁹⁵ A

591 Biggar, *The hastening that waits*, 51.

592 Karl Barth és David Haddorff, *Community, state, and church: three essays* (Eugene, Ore: Wipf & Stock Publishers, 2004), 149–189.

593 Karl Barth, *The Humanity of God* (Richmond: John Knox Press, 1960).

594 uo., 77–78.

595 uo., 80–81.

szabad teológus az, aki határozott igenekben és nemekben gondolkozik. Ez a szabadság nem valamitől, hanem valamire való szabadság. A teológus az egyházon belül gondolkodik, azonban a lelkiismeret szabadságát a teológián és az egyházon belül is meg kell őriznie.⁵⁹⁶

Barth gondolkodásában nagyobb szerepet játszott a papi gondolkozásmód, ellentétben a lutheránus jogi megközelítéssel.⁵⁹⁷

A lutheránusoknál kiemelt helyet kapnak a bibliai-jogi fogalmak: törvény, igazság, megigazulás. A törvényben látjuk Isten kijelentett akaratát, amit ha az ember nem teljesít, akkor annak hátrányos következményei lesznek. A lutheránusok főleg jogi fogalmakban gondolkodnak. Isten haragjának a következménye az ítélet. Ez a fajta megközelítés a bűnt nem különíti el a bűnöstől. Ha a bűnös vétkezik, akkor az igazság azt követeli, hogy halállal lakoljon. A bűn büntetésének a célja a megtorló igazság érvényre juttatása. A lutheránus gondolkodás csak úgy tudja feloldani az Isten kegyelme és ítélete közötti feszültséget, ha reáldialektikus ellentétben látja a törvényt és az evangéliumot.

Barthnál azt látjuk, hogy a papi/kultikus megközelítés a meghatározó. Isten elkülöníti egymástól a bűnt és a bűnöst. A helyettes áldozatnak fontos szerep jut. Isten igazsága nem megtorló, hanem helyreállító. Isten igazsága és kegyelme, a törvény és az evangélium Krisztusban találkozik. Nagypénteken megtörténik a helyettes áldozat, amit Isten elfogad. Erről beszél a húsvéti történet.

Az előbb elmondottakat jól összefoglalja a következő táblázat:

Gondolkodásmód	Jogi	Papi/Kultikus
Funkciója	Ítélet (A bűn azonosítása bűnössel)	A bűn és a bűnös szétválasztása. A bűn eltávolítása
Értelme	Halálbüntetés	Helyettes áldozat
Célja	Megtorló	Helyreállító
Megközelítés	Egyéni	Közösségi

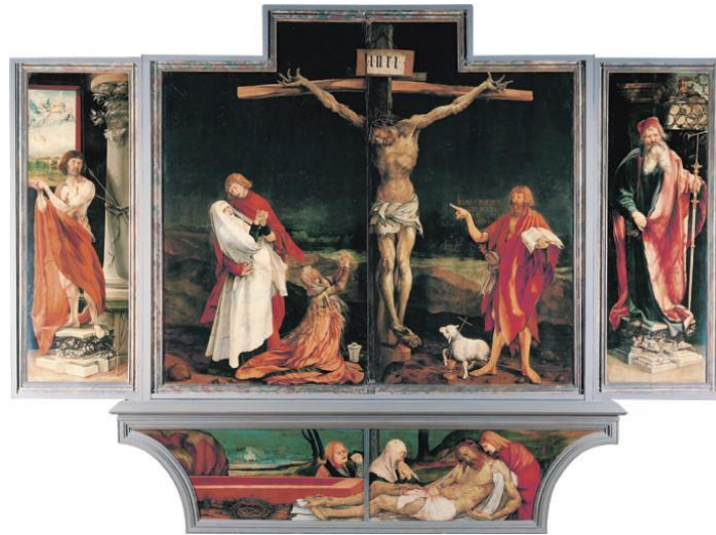
Forrás: George Hunsinger előadásjegyzete

Barth segít bennünket abban, hogy a fókuszunk a megfelelő helyen legyen. Isten országát kell először keresnünk, az Ő evangéliumát hirdetni, és az emberi lelkek megmentésének kell lennie a legfőbb célunknak. Mivel a bibliai szóhasználat alapján a lélek az egész embert

⁵⁹⁶ uo., 93.

⁵⁹⁷ Ez különösen is igaz az amerikai Barth kutatásra, azon belül is Prof. George Hunsinger Barth olvasatára.

jelenti, ezért az emberi méltóság védelmével (az ember külső és belső szabadságával) is foglalkoznunk kell. Mivel Isten mindent megtett értünk Jézusban – de semmit sem tesz meg helyettünk –, ezért nekünk is mindent meg kell tennünk, hogy az Isten emberszeretetét a körülöttünk lévő világ számára láthatóvá tegyük.

Grünewald: Isenheimi oltár

III. A nomos pneumatológiai megközelítése a jogtudományban

Desmond Tutu szerint: „Embernek lenni annyi, mint szabadnak lenni.”⁵⁹⁸ Ez a szabadság magában foglalja egyszerre a külső és a belső szabadságot. A teológiatörténeti részben áttekintettük, hogy az ember belső (gondolat-lelkiismeret) szabadságáért is harcoltak a reformátorok. A kálvinista hagyomány Kálvintól Barthig az evangélium és a törvény egységét hangsúlyozza. Ez a fajta megközelítés többek között a modern kori alkotmányos demokrácia kialakulását tette lehetővé, ezáltal kapcsolódási pontokat teremtett a teológia és a jogtudomány között.

A teológia és a jogtudomány közötti egyik fő kapcsolódási pontot a természetjog mellett az emberi jogok jelentik.⁵⁹⁹

Az emberi jogok eredetét tekintve többféle megközelítés létezik. A legelterjedtebb az, hogy az emberi jogok a felvilágosodás filozófusainak a produktumai. Thomas Hobbes, John Locke, vagy David Hume⁶⁰⁰ találták ki ezeket a fogalmakat, amihez a keresztyénségnek semmi köze sincs.⁶⁰¹

Álláspontom szerint az emberi jogok kialakulásában és fejlődésében a keresztyénségnek döntő hatása volt.⁶⁰² Nem véletlen az, hogy éppen a keresztyénségtől áthatott európai⁶⁰³ és észak-amerikai kontinensen alakult ki az emberi jogok fogalma.⁶⁰⁴ A keresztyén tanítás és az emberi jogok elválaszthatatlanok egymástól.⁶⁰⁵ Ezt támasztja alá többek között John Witte, amikor amellet érvel, hogy az emberi jogok kialakulásában és

598 Witte and Latterell: “Christianity and Human Rights,” 386.

599 Ezt az álláspontot képviseli John Witte és Nicholas Wolterstorff. Az emberi jogokról szóló modern protestáns tanítás összefoglalását lásd:

Witte, John and Alexander, Frank S.(ed.): *Christianity and Human Rights: An Introduction*. Cambridge University Press, Cambridge, UK, New York, 2010, 155–173. Lsd még:

Wolterstorff, Nicholas: *Justice in Love*, Paperback edition, Emory University Studies in Law and Religion. William B. Eerdmans, Grand Rapids, Mich, 2015. Nicholas Wolterstorff, *Justice: rights and wrongs* (Princeton: Princeton University Press, 2008). Ezzel ellentétes álláspontot képvisel Jenna Reinbold, *Seeing the Myth in Human Rights* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2016).

600 David Fate Norton és Jacqueline Anne Taylor, szerk., *The Cambridge companion to Hume*, 2nd ed, Cambridge companions to philosophy (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2009).

601 Knud Haakonssen, *Natural law and moral philosophy: from Grotius to the Scottish Enlightenment* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1996).

⁶⁰² Ez azonban nem jelenti azt, hogy a keresztyénségen kívül ne beszélhetnénk emberi jogokról. Lsd: Szűcs Lászlóné Siska Katalin: *Az emberi jogok az arab világban*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012.

603 Leigh Churchill, *The history of the Christian church* (Carlisle, Cumbria [England]; Waynesboro, GA: Paternoster Lifestyle, 2001).

604 Berman, Harold Joseph: *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*. Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1983.

605 Berman, Harold Joseph: *Law and Revolution II: The Impact of the Protestant Reformations on the Western Legal Tradition*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass, 2003.

fejlődésében a kálvinizmusnak fontos szerepe volt.⁶⁰⁶ Theodor Heuss szerint az európai kultúra három fő pilléren nyugszik. Ez a három pillér pedig: a görög filozófia, a római jog és a keresztyén kultúra.⁶⁰⁷

Amikor a keresztyén kultúráról beszélünk, akkor ebbe természetesen a zsidóságot is beleértjük. A keresztyénség ugyanis a zsidóságból fejlődött ki. Így az emberi jogi gondolkodásra a Héber Szentírás, valamint az azon alapuló rabbinikus hagyomány is természetesen hatott.⁶⁰⁸

Az emberi jogok fogalmának a fejlődését a XII. századtól a XV. századig Brian Tierney mutatta be.⁶⁰⁹ A reformációtól a jelen korig pedig Richard Tuck elemzi e fogalom fejlődését.⁶¹⁰

Az emberi jogok teológiai megközelítése meglehetősen komplex. Vannak, akik teljesen visszautasítják ennek a fogalomnak a teológia megközelítését.⁶¹¹ Vannak teológusok, akik szerint lehetséges ezen téma teológiai megközelítése, de ez csak a teológia perifériáján történhet meg.⁶¹² Létezik olyan megközelítés is, amely szerint az emberi jogok a teológia szerves részét képezik. A protestáns teológiában ezen nézet kiváló képviselője Abraham Kuyper (1837-1920), Hollandia 1901 és 1905 közötti miniszterelnöke. A *kálvinizmus politikai jelentősége* című munkáját ezzel az alcímmel jelentette meg 1874-ben: A kálvinizmus mint az alkotmányos szabadságok alapja és biztosítója. E munkájában részletesen kifejti és indokolja köztörténeti adatokkal és a korabeli teológiai, filozófiai és jogbölcseleti nézetek elemzésével, hogy a kálvinista rendszerből igazi alkotmányos közjog származik az által, hogy a szabadságjogok a lelkiismereti szabadság elismertetése és a

606 John Witte, *The reformation of rights: law, religion and human rights in early modern Calvinism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

607 Földi András- Hamza Gábor: *A Római Jog története és intézményei*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999, Előszó. Lásd a könyv hátoldalán.

608 John D. Rayner: *Jewish Religious Law: A Progressive Perspective*. Berghahn Books, New York, 1998.

609 Brian Tierney, *The idea of natural rights: studies on natural rights, natural law, and church law, 1150-1625*, Emory University studies in law and religion, no. 5 (Atlanta, Ga: Scholars Press, 1997).

610 Richard Tuck, *Natural Rights Theories: Their Origin and Development* (Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press, 1981).

611 Emil Brunner, *Justice and the social order* (London: Lutterworth Press, 1946).

612 Ezt az álláspontot képviselik többek között: Jan Milič Lochman és Jürgen Moltmann. Lásd: Allen O. Miller és World Alliance of Reformed Churches (Presbyterian and Congregational), szerk., *A Christian declaration on human rights: theological studies of the World Alliance of Reformed Churches* (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1977).

Továbbá Stanley Hauerwas is. Lsd: John Witte és Justin J. Lattrell, „Christianity and Human Rights: Past Contributions and Future Challenges”, *The Journal of Law and Religion* 30, sz. 3 (2015. október): 402–413., doi:<http://dx.doi.org/10.1017/jlr.2015.29>. Illetve véleményünk szerint Barth sincs ellene az emberi jogok védelmének, jóllehet a statikus emberi jogok fogalmában, eszményében nem gondolkozik.

kálvinista gyakorlatba történt átültetése útján a francia forradalom közvetítésével közkinccsé váltak.⁶¹³

Az emberi jogok evanglikál megközelítését adja John Stott, aki szerint: „... az emberi jogok lényegét, eredetét és természetét az emberi lét értelme felől kell megközelíteni. Az emberi jog azt a kérdést foglalja magában, hogy mit jelent embernek lenni.”⁶¹⁴ Ezzel a meghatározással John Stott kitágítja a horizontot. Aki az emberi jogokat kutatja, az magával az emberrel és annak védelmével foglalkozik. Nem csupán egy jogintézményt lát a maga elvontságában, hanem magát az embert a maga komplexitásában.

A gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadsághoz való jogot és az emberi jogokat a teológia és a jogtudomány közötti (egyik) kapcsolódási pontnak tekintjük.

Paczolay Péter Georg Jellinek német jogtudóshoz köti azt a tételt, hogy „az emberi jogként elismert különböző jogosultságok a vallásszabadságból fejlődtek ki.”⁶¹⁵ A mai szakirodalom azonban vitatja Paczolay Péter álláspontját.

Szathmáry Béla a Georg Jellinek megelőző Auguste Laugel nevéhez kapcsolja ezt a megállapítást a következőképpen: „A kálvinista protestáns irodalomban a filozófiai forradalom kezdetét a XVI. századra teszik, amelynek folytatása, népszerűsítője és terjesztője a XVII. század lesz, s a politikai szabadságokat a kálvinizmus szelleméből vezetik le. Így Auguste Laugel (1830-1914) az 1873-ban megjelent *L'Angleterre politique et sociale* című munkájában fejt ki először, hogy „a francia forradalmat filozófusok csinálták, az angol forradalmat a protestánsok. Franciaország teoretikusai a politikai szabadságot tekintik elsődlegesnek. Angliában a vallásszabadság volt minden politikai szabadságjog szülőanyja. A Biblia tette az angol polgárt szabaddá azáltal, hogy őt a Szentírás tekintélyének vetette alá.”⁶¹⁶

613 Szathmáry Béla: *Kálvin a kortársunk?* In Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége*. Magyarországi Református Egyház Kálvin Kiadója, Budapest 2009. 379-380

Kuyper, Abraham: *Het Calvinisme, oorsprong en waarborg onzer constitutionele vrijheden*. Een nederlandsche gedachte, Amszterdam, 1874. Magyarul: Kuyper, Abraham: *A kálvinizmus politikai jelentősége, A kálvinizmus mint az alkotmányos szabadságjogok alapja és biztosítója*. (Fordította: Miklós Ödön) Holland-Magyar Református Bizottság, Budapest, 1923.

614 Stott, John: *Issues facing Christian today*. Marshall Regen and Scott. 1984, 78.

615 Halmai Gábor és Tóth Gábor Attila (szerk): *Emberi Jogok*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 529.

616 Auguste, Laugel: *L'Angleterre politique et sociale*. Hachette et cie Paris, 1873. 41.

„La Revolution française a ete faite par des philosophes, la Revolution anglaise par des protestans. Nos theoriciens regadaient la liberte politique comme la mere de toutes les autres. En Angleterre, c'est la liberte religieuse qui les a toutes enfantees. La Bible a affranchi et du meme coup asservi le genie anglais.”

Ezt az összefüggést többen vitatják, többek között Sajó András, aki így fogalmaz: „Mit keres a *habeas corpus* büntetőeljárás szabálya a vallásgyakorlás szabadsága mellett? Az emberi jogok vagy szabadságjogok, vagy szabadság-korlátok.”⁶¹⁷

Dolgozat e fejezetének a célja az emberi jogok anyajogának tekinthető gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadsághoz való jog hatályos szabályozását bemutatva – a törvény és az evangélium nézőpontjából – kapcsolatot találni a hittudomány és a jogtudomány között, és a megtalált kapcsolat által gazdagítani, színesíteni, továbbleadni az emberi jogokról való gondolkodást, a jogok tiszteletben tartását, védelmét és fejlődését.

A dolgozat első két fejezete bemutatta azt a bibliai és teológiai hátteret, ahonnan – álláspontunk szerint – a gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadságból való jog kifejlődött. A lelkiismeret belső döntésének a jogát a kényszermentességre a jogi szakirodalom *forum internum*nak, a teológia legtöbbször a lelkiismeret szabadságának nevezi.⁶¹⁸ Az ember külső-belső szabadsága az ember méltóságából eredeztethető. Az emberi méltóság egyik legfontosabb következménye az, hogy senkit sem lehet arra kényszeríteni, hogy lelkiismerete ellen cselekedjék.⁶¹⁹

A *forum internum* bemutatása után a *forum externum*nak a vizsgálata következik. Azaz a belső meggyőződés kinyilvánítása hogyan és milyen formában történik. Ennek a kérdésnek a megválaszolásában segít a gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadsághoz való jog hazai szabályozásának a bemutatása. A jog interdiszciplináris megközelítésének az ismertetése után a gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadság egyéni, majd kollektív oldala kerül bemutatásra.

3.1.1. A jog interdiszciplináris megközelítése

A törvény teológiai bemutatása után most a jogtudományi megközelítés következik.

3.1.2 A jog és a törvény jogi fogalma

„A jogászok még mindig próbálkoznak a jog és a törvény fogalmának a meghatározásával.”
– állítja Kant.⁶²⁰

617 Sajó András: *Jogosultságok*. MTA Állam és Jogtudományi Intézete, Seneca Kiadó, Budapest, 1996, 28.

618 Bear, David: *Nagyító alatt az egyházügyi törvény: A vallásszabadság védelmében*. Wesley János Kiadó, Budapest, 2014, 29.

619 4/1993. (II.12.) AB Határozat

620 The jurists are still trying to define the law.” In Kant, Immanuel: *Critique of Pure Reason*, 1781.

A társadalom sokféle kérdést tesz fel, amire a jogtudósok különböző idegen és paradox válaszokat adnak. Többek között a jogtudósok próbálnak arra is válaszolni, hogy mi is tulajdonképpen a jognak és a törvénynek a fogalma.”⁶²¹

Kant és Hart arra a fontos igazságra mutat rá, hogy ahogyan a teológiában nem beszélhetünk egységes törvény fogalomról, úgy a jogtudományon belül sem. Egyenlőséget tehetünk-e egyáltalán a jog és a törvény fogalma közé? Erre a kérdésre úgy lehet válaszolni, hogy először röviden ismertetni kell a római jog által használt jog és törvény fogalmakat, majd a természetjogi és a jogpozitivisták megközelítést, végül pedig az interdiszciplináris jogtudományt.

3.1.3 A Római jog által használt jog és törvény fogalmak

A jog és a törvény fogalmának a jogi meghatározást a Római jognál kell keresnünk. Nemcsak azért, mert a „jogot abban a formájában, ahogy azt a mai napig ismerjük, a rómaiak találták ki,”⁶²² hanem azért is, mert a modern kontinentális jogrendszerek erre az alapra épültek rá.

Az archaikus Rómában három normarendszert különböztettek meg: Az alábbiakban bemutatjuk ezek fogalmát, valamint az ezekből származó tárgyi jogforrások közül a törvényt (lex).

Mos: A legrégebbi idők komplex normarendszere a *mos*, vagy *mores maiorum* (ősök szokásai). Ez a vallási-erkölcsi-jogi normák rendszere volt. Az ősi római társadalomban *mos* alatt egyaránt értettek szokásjogot, szokást. Ez az erkölcsi normák önálló rendszere volt.⁶²³

Ius: A latin nyelvben alakult ki először önálló szó, fogalom a jog megjelölésére (*ius*), amely kezdetben természetesen még nem jelentette a jog általános, elvont fogalmát. A *ius* szó eredetileg a *forum Romanum* egy konkrét helye volt, ahol a praetor törvénykezett. Később az iniuriával szemben a magatartás jogszerűségére vonatkozott. Miután pedig az *ius* jelentését el tudták vonatkoztatni a magatartás ténylegességétől, kialakult annak elvont, anyagi jogi és tárgyi jogi fogalma.⁶²⁴ A *ius* fogalma azután tovább differenciálódott, mivel a római városállam sajátos jogrendszerét értették a *ius civile* fogalma alatt. A későbbiekben az

621 „Few questions concerning human society have been asked with such persistence and answered by serious (legal) thinkers in so many diverse, strange, and even paradoxical ways as the question. What is law?”
In Hart, H. L. A.: *The Concept of Law*, 1961.

622 Földi András- Hamza Gábor: *A Római Jog története és institúciói*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996, 27.

623 A görög *nomos* szó ennek megfelelője lehet. A *nomos* egyaránt jelent szokást is.

624 Földi András- Hamza Gábor: *i.m.*, 28.

erkölcstől és az isteni jogtól elválva azon normák összessége lett, „amelyek a társadalom külső rendjét fejezik ki, szabályozzák (*norma agendi*). A külső rend szabályozása mellett jelölte az egyént a létező jogi normákon belül megillető jogosultságait (*facultas agendi*).”⁶²⁵

Fas: Az erkölcsi normák mellett (mos) a vallási normák összessége is jelen volt a kezdetekben. *Fas* alatt eredetileg minden olyan magatartást értettek, amely az isteneket nem sérti; a rómaiaknál *fas* volt mindaz, ami az istenséget és a neki szentelt dolgot megillette. Később a vallási normák összességét értették ezen fogalom alatt. A *fas* szabályainak egy része a középkori kánonjoghoz hasonlóan közjogi jelleggel bírt, mint *ius sacrum*, *ius divinum*.⁶²⁶

Lex: A szokásjog mellett a római jog legrégebb tárgyi jogforrása a törvény (*lex*), amely eredetileg a szigorúan előírt módon írásban megszövegezett és a népgyűlések által megszavazott, szabályszerűen kihirdetett határozatokat jelentette. Az e meghatározásnak megfelelő törvény az ún. *lex lata* vagy *rogata*: meghozott, megszavazott törvény.⁶²⁷

A római jogtudósok világosan látták a jog (*ius*) és az erkölcs határait. Ugyanakkor egyáltalán nem gondolták azt, hogy a jog érték nélküli szabályozó lenne csupán. Celsus szállóigévé lett szavai szerint: „*ius est ars boni et aequi* – a jog a jó és a méltányos művészete.”⁶²⁸ A jog ugyanis a római felfogás szerint nem egyszerűen az állam által kikényszerített normák összessége; a jogi norma megalkotásának és alkalmazásának a célja, fogalmi eleme, hogy érvényre jutassa az igazságosságot (*iustitia*). Ennek megfelelően nemcsak erkölcsi, hanem a jogi parancs is előírja az emberi élet három alapszabályát: „*honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere* – tisztességesen élni, mást meg nem sérteni, mindenkinek megadni azt, ami őt megilleti.”⁶²⁹

Nem arról van tehát szó, hogy az erkölcsi vagy egyházi szabályokat a jog erejével ki kellene kényszeríteni, hanem hogy a jogszabályokat az említett erkölcsi eredetű, de jogi tartalmat nyert alapelvekből kell értelmezni és alkalmazni.⁶³⁰

A római jogtudósoknál megvolt a jog erkölcsi megalapozása, és nem álltak messze Georg Jellinek jogfilozófiájától, aki a jogot erkölcsi minimumként határozta meg.⁶³¹

625 Takács György: *Jogászok – latinul*. HVG- ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft, Budapest, 2000, 353.

626 uo., 28.

627 uo., 78-79.

628 Ulp. D. 1, 1, 1, 1.

629 Ulp. D. 1,1, 10, 1

630 Földi András- Hamza Gábor: i.m., 29.

631 *Etisches Minimum*: Jellinek, Georg: *Die sozialetische Bedeutung von Recht, Unrecht und Strafe*. Wien, 1878, 1908².

A római jog továbbélése mellett kialakult a kánonjog is. Max Weber rámutatott arra a jelenségre, hogy Nyugaton a kánonjog és a továbbélő Római jog (profánjog) kettőssége a kezdetektől fennállt.⁶³² Szmodits Jenő szerint a Nyugat jogának hármas összetevőjével kell számolnunk: 1. törzsi jogokkal pl. germán népjogok. 2. a *primus inter pares* kánonjoggal 3. a továbbélő római joggal.⁶³³ A nyugat-európai jogfejlődésben mind a három jog megtalálható volt. Idővel mégis a kánonjog került előtérbe. Miből eredt Nyugaton a kánonjog primátusa? Szmodits Jenő erre a kérdésre két választ ad: egyrészt abból, hogy az egyházi jogszolgáltatás IV. századi kiépülése után lehetőségük volt a peres feleknek a világi bíró helyett a püspöki jogalkalmazást választani. Másrészt a királyi kancelláriákon egyházi személyek dolgoztak.⁶³⁴ A kánonjog primátusa ezek mellett abból is eredet, hogy a természetjogi megközelítés uralkodó volt az ókorban és a középkorban. Ezek után a természetjogi megközelítés törvény és jog fogalmának az ismertetése következik.

3.1.4 Természetjogi megközelítés

A természetjogi megközelítés lényege az, hogy az ember által alkotott normatív törvény fölött van egy örök, isteni, változhatatlan törvény. A természetjog⁶³⁵ nyugati kultúrkörre gyakorolt hatását többen⁶³⁶ részletesen feldolgozták már.⁶³⁷ A természetjogtan történetét három szakaszra lehet bontani: az első a klasszikus korszak, a második a modern, a harmadik pedig a neoklasszikus természetjogtan.

A klasszikus korszakon belül Platón és Arisztotelész munkásságát kell kiemelnünk. Platón szerint összefüggés található a *phüszisz* (természeti törvényszerűség) és a *nomosz* (emberi törvény, illetve konvenció) között. Arisztotelész pedig ebben az összefüggésben állította, hogy a konvencionális normák mellett van természetes igazságosság is. Nem a pusztán emberi hajlam vagy megállapodás határozza meg a törvények vagy az emberi

632 Szmodits Jenő idézi Max Weberet. In Szmodits Jenő: *Multidiszciplináris Jogi tanulmányok*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2012, 81.

633 Szmodits Jenő: i.m., 81.

634 Szmodits Jenő: i.m., 82.

635 A természetjog és a természeti törvény közötti különbséget lásd. Tattay Szilárd: *Ész, akarat, szabadság, Természetjog és természetes jogok a későskolasztikus gondolkodásban*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015.

636 Tierney, Brian: *The Idea of Natural Rights: Studies on Natural Rights, Natural Law, and Church Law, 1150-1625*. Emory University Studies in Law and Religion, no. 5. Scholars Press, Atlanta, Ga, 1997.

637 Kecskés Pál: *Természetjog*. In Magyar Szemle. 38. évf. 5. (153) szám, 1940. május, 321-328.

Pokol Béla: *Közelítések a természetjoghoz*. In Szabó Miklós (szerk.): *Natura Iuris, Természetjogtan, jogpozitivizmus, magyar jogelmélet*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2002, 93-111.

Hegedűs József: *A természetjog időszerűségéről*. In Társadalomtudomány, 19. évf, 1939, 153-183.

cselekedetek igazságosságát, hanem egy ezektől független mérce. Ez a mérce nyerte el utóbb a természetjog nevet.

A klasszikus korszakon belül a középkor meghatározó alakja volt Aquinói Tamás⁶³⁸, aki egy hierarchikusan tagolt világrendben gondolkodott. A skolasztikus teológia és filozófia megalapozója azt állította, hogy egyfajta analógia áll fent a nem teremtett (Isten) és a teremtett létezése között. Ez az „*analogia entis*”. Az ember (mint teremtett lény) természete Istenre irányul. Ezért kell igazodnia a dolgok lényegi és megismerhető rendjéhez, amely a *lex naturalis*ban (természeti törvényben) és a *lex divinában* (pozitív isteni törvényben) jut kifejezésre.⁶³⁹

A törvény és a jog fogalma között különbséget tett Aquinói Tamás. „A törvény nem ugyanaz, mint a jog, hanem annak kifejeződése.”⁶⁴⁰ Francisco Suarez, a salamancai tomista iskola megalapítója Francisco de Vitoria nyomán úgy értelmezte át Szent Tamásnak a törvényre mint „*ratio iuris*”-ra vonatkozó megállapítását, hogy a törvény a szubjektív értelemben vett jog - „amit a törvények megengednek” - alapja.⁶⁴¹

A modern természetjog kialakulása voltaképpen négy szerző nevéhez köthető: Hugo Grotius, Thomas Hobbes, John Locke és Samuel Pufendorf.

A kezdeményező szerepet Grotius játszotta, aki szerint a természetjog az ész parancsa. „A természetjog olyannyira változhatatlan, hogy még Isten sem változtathatja meg.”⁶⁴² Grotius a tételes jogot (*ius voluntarium*) két fő részre osztja: emberi jog és isteni jog. Az emberi jogon belül található a belső állami jog és a nemzetközi jog, az isteni jogon belül pedig a természetjog. A természetjogot megpróbálja függetlenné tenni a transzcendenstől, azonban a természetjog bibliai alapjait nem vitatja.⁶⁴³ Azt állította, hogy az önfenntartás igenis etikai elv, amelyen minden ismert erkölcsi és társadalmi viselkedéskódexnek alapulnia kell. A természetjog elveit egy bizonyos természetes törekvés, illetve vágy igazolja: az önfenntartás vágya. Ezt pedig még az is megerősítette, hogy Grotius feltételezte, az emberben természeténél fogva benne él egyfajta társulási vágy (*appetitus societatis*).

638 Tattay Szilárd: *Természeti jogok Aquinói Szent Tamásnál?* In Állam- és Jogtudomány, 2017, (58. évf) 2. sz., 70-84.

639 Bódig Mátyás: *Természetjogtan*. In Szabó Miklós (szerk.): *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből*, Miskolc, 2004. 13-14.

640 Aquinói Szent Tamás: *Summa theologiae* II-II q. 57 a. 1 ad 2. Vö. Gecse Gusztáv: *Iustitia, Aquinói Tamás tanítása az igazságosságról. Szemelvények a Summa Theologica II. részéből*, In.: világosság, 1972/12, Melléklet.

641 Suarez, Francisco: *De legibus ac Deo legislatore*. Perena, Luciano (szerk.): 8 kötet Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1971-81.

642 Grotius, Hugo: *A háború és béke jogáról I kötet*. Pallas Stúdió, Attraktor Kft, Budapest, 1999, 35.

643 A következő bibliai hivatkozásokkal támasztja alá a természetjog bibliai alapjait: 1Móz 18, 25; Ézs 5,3; Ezékiel 18,25; Jeremiás 2,9; Mikeás 6,2; Róma 2,6; Róma 3,6.

Thomas Hobbes egy univerzális emberi érzésben és az ahhoz kapcsolódó vágyban kereste a gyakorlati észszerűséget kifejező természeti törvény alapját: a haláltól való félelemben és a biztonság utáni vágyban.⁶⁴⁴ A jog és a törvény fogalmai közé áthághatatlan vonalat húz: „a ius és a lex, vagyis a jog és a törvény fogalmakat rendszeresen összekeverik, mégis meg kell különböztetünk őket, mivel a jog azt a szabadságot jelenti, hogy megtehetünk-e valamit vagy sem, ezzel szemben a törvény azt határozza meg és teszi kötelességünké, hogy mit tegyünk, és mit ne tegyünk. A törvény és a jog tehát éppúgy különbözik egymástól, mint a kötelezettség és a szabadság, amelyek pedig egy és ugyanabban a dologban összeférhetetlenek.”⁶⁴⁵ A törvény és a jog közötti e szigorú megkülönböztetést Hobbes a természetjog⁶⁴⁶ és a természeti törvény fogalmainak a meghatározásakor is következetesen érvényesíti.

Samuel Pufendorf is hasonlóképpen elmélkedett (még ha az emberi természetet másképpen is fogta fel, mint Hobbes), mert a természetjogot bizonyos természetes vágyak kifejeződésének állította be. A természetjog az embertől az önszeretet és a társadalmi ösztön összhangba hozását követeli: „Mindenkinek azon kell buzgólkodnia, hogy az emberi társulás megzavarása nélkül tartsa fenn önmagát.”⁶⁴⁷

John Locke-nál a gyakorlati filozófia tekintetében a döntő kérdés az volt, hogy miképpen jellemezhető az az állapot, amelyben a teremtő helyezte az embereket, és amely meghatározza lehetőségeiket és korlátaikat életük során.⁶⁴⁸ Ezt az állapotot nevezte természeti állapotnak. Úgy gondolta, hogy ezt az állapotot az embert megillető természetes jogok és az embert terhelő természetes kötelességek terminusaiban lehet megfelelően leírni. Ezzel a természetjog problémája hosszú időre az emberi természet jellemzésének, illetve az emberi természetből levezethető maximák (illetve természetes jogok) problémájává vált.⁶⁴⁹ John Locke is átveszi Hobbes-tól a törvény és jog, természeti törvény és természetes jog merev elválasztását. Mint kifejti, a természeti törvényt fogalmilag el kell határolni a

644 Hobbes, Thomas: *Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma*. (ford: Vámosi Pál), 2. kötet, Kossuth Kiadó, Budapest, 1999, I. XIV.

645 Hobbes: *i.m.*, 14. fejezet, I: 171.

646 „A természetjog, amit az irodalomban általában *jus naturalénak* neveznek, mindenki számára azt a szabadságot jelenti, hogy önnön erejét akarata szerint lényének, vagyis életének megoltalmazására használhatja, s következőképpen mindent megtehet, amit e cél érdekében saját megítélése és értelme szerint a legelőnyösebbnek tart... A természeti törvény, *lex naturalis* az értelem által felismert olyan előírás, vagy általános érvényű szabály, amely megtiltja nekünk, hogy olyasmint tegyünk, ami életünket kiolthatja, vagy ami a megoltalmazására szolgáló eszközöktől megfoszt minket, továbbá, hogy elmulassunk valamit, amivel véleményünk szerint életünket legbiztosabban megoltalmazhatnánk.”

647 Bódig Mátyás: *i.m.*, 15.

648 Dunn, John: *Locke*. Budapest, Atlantisz, 1992, 61.

649 Locke, John: *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*. Gondolat, Budapest, 1986. Bódig Mátyás a 16. oldalon idézi

természetes jogtól: „ugyanis a jog valamely dolog szabad használatának a tényén alapul, míg a törvény megparancsolja, vagy megtiltja valaminek a megtételét. A természeti törvényt eszerint úgy írhatjuk le, mint az isteni akaratnak a természet fényénél megismerhető rendelkezését, amely megmutatja, mi egyezik vagy ellenkezik a racionális természettel, és ennél fogva megparancsolja vagy megtiltja azt.”⁶⁵⁰ Ezt a nézetét később árnyalja a *Két értekezés*ben, ahol azt állítja, a törvény nem annyira korlátozza, mint inkább valódi érdekei szerint irányítja a szabad és értelmes emberi lényeket.⁶⁵¹ A törvény célja tehát: „nem eltörölni vagy korlátozni, hanem megóvni és kiszélesíteni a szabadságot.”⁶⁵²

A modern természetjog megújítására Immanuel Kant tett kísérletet. Gyakorlati filozófiáját két motívum határozta meg. Az egyik az, hogy szakít a naturalista érveléssel, vagyis nem próbálja a gyakorlati ész objektív mércéit a természeti törvényekből levezetni: az ész által posztulált elvként kezelte őket. Kant felállította a *Sein* (van) és a *Sollen* (kell) világát.⁶⁵³ Az elsőbe tartozik mindaz, amit tapasztalati úton megismerünk, míg a másodikba erkölcsi életünk. Csak az elsőben érvényesülnek a természeti törvények, míg a másodikban az ember az észre támaszkodva önmagának szab törvényt.⁶⁵⁴ Kant gyakorlati filozófiájának másik jellemző vonása abban áll, hogy az ilyen értelemben vett autonómiát valamiképpen maga is megpróbálta regulatív elvek hatálya alá vonni. (Hiszen a természetjog tagadása lett volna, ha azt mondja, az ember tetszése szerint kialakított gyakorlati elveknek engedelmeskedik.) Kant megoldása a gyakorlati törvényre a kategorikus imperatívuszra vonatkozó sajátos elképzelés volt. A kategorikus imperatívusz attól kategorikus, hogy csak az akarat meghatározására van tekintettel, tehát magának az akaratnak az objektív adottságait juttatja kifejezésre. A kategorikus imperatívusz egyfajta módszertani útmutatás, amelynek segítségével tisztázhatjuk egy meghatározott cselekvés helyességét, illetve viszonyát a gyakorlati törvényhez. Arra hív, hogy a cselekvést eszünk próbájának vessük alá.⁶⁵⁵ Ez úgy néz ki, hogy ha valamilyen cselekedetre gondolunk, akkor ehhez hozzá kell rendelnünk azt a maximát (szubjektív alaptételt), amelynek az alkalmazása lehet.

650 Locke, John: *Essays on the Law of Nature: The Latin Text with a Translation, Introduction and Notes*, szerk. (ford. Wolfgang von Leyden) Clarendon Press, Oxford, 1970, 110.

651 Locke, John: *Második értekezés a polgári kormányzatról*. (ford. Endreffy Zoltán) Polis Kiadó, Kolozsvár, 1999, 57. §, 77.

652 uo. A téma részletes kidolgozását lsd.: Tattay Szilárd: *Természetjog és természetes jogok viszonya az eszemtörténetben*.

653 Kant, Immanuel: *A tiszta ész kritikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 193-204.

654 Kant, Immanuel: *A gyakorlati ész kritikája*. In uo: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése – A gyakorlati ész kritikája – Az erkölcsök metafizikája*, Budapest: Gondolat, 1991, 118-119.

655 Kant, Immanuel: *Az erkölcsök metafizikája*. In uo: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése – A gyakorlati ész kritikája – Az erkölcsök metafizikája*. Budapest: Gondolat, 1991, 319.

Kant érvelése arra épül, hogy a kategorikus imperatívusz képes feltárni, hogy bizonyos esetekben a maximák önellentmondó szándékot takarnak. Bár az is kétséges, hogy ez a módszer valóban képes megmutatni, hogy az összes problematikus gyakorlati elv önellentmondó szándékot jelenít meg. Van egy ennél lényegesen komolyabb gond Kant elképzelésével. Az, hogy nem ruházza fel semmilyen érdemleges tartalommal a jó fogalmát. Ha az ember minden tekintetben megfelel a gyakorlati törvénynek, még mindig a racionalitás kritériumának tesz eleget, azaz hogy nem keveredik ellentmondásba.⁶⁵⁶

A következő iskola a természetjogon belül a neoklasszikus természetjogi irányzat. Ennek egyik kiemelkedő képviselője Leo Strauss volt. Az álláspontja nem egy új koncepció kifejtését jelentette, inkább a régiek filozófiájának felidézését, illetve kiásását az olyan félreértések alól, amelyek az utóbbi évszázadokban ráragódtak. „A természetjog problémája manapság inkább az emlékezés, sem mint a tényleges tudás ügye.”⁶⁵⁷

Hogy ez mennyire nem így van, azt a XX. században újra feléledő természetjog mutatja. Az 1920-1930-as években alakult ki a jogi realizmus iskolája olyan képviselőkkel, mint Otto von Gierke és Friedrich Carl von Savigny; az 1940-1950-es években a hitleri és a sztálini szörnyűségek miatt a természetjogi vonal éledt fel.⁶⁵⁸ A természetjogászok nem tudták elképzelni a jogrendszert a transzcendentális fékek és ellensúlyok rendszere (*checks and balances*) nélkül.⁶⁵⁹

Harold Berman, Lon Fuller, Jerome Hall, David Daube kezdtek visszatérni a jog fogalmának interdiszciplináris, szélesebb meghatározásához. Harold J. Berman (1950-2000) erőfeszítéseit különösen is ki kell emelnünk. Berman szerint a jog sokkal több, mint az állam szabályai, és fontos, hogy azokat hogyan alkalmazzuk és analizáljuk konkrét esetekben. A jog egy társadalmi aktivitás, amelyet a hatalmasságok alakítanak és személyekre alkalmaznak. A jog fogalma szerint magába foglal szabályokat, olyan társadalmi és politikai aktivitás, amely alakít, kötelez és válaszol a szabályokra. A hatóságok alakítják a jogot, de a jog hosszú társadalmi fejlődés eredménye. A szokások mintákká válnak, a minták szabályokká, a szabályok törvénygyűjteményekké, a törvénygyűjtemények alkotmányokká, az alkotmányok egyetemes nyilatkozatokká. Az állam mellett számos egyéb intézmény vesz részt a jogalkalmazásban.⁶⁶⁰ A szabályok, szokások, egyházak, vállalatok, civil szervezetek

656 uo. 19.

657 Strauss, Leo: *Természetjog és történelem. (ford: Láncki András)*, Pallas Studio, 1999, 12.

658 A magyar jogfejlődés bemutatását lsd.: Szabadfalvi József: *Kísérlet az „új magyar jogfilozófia” megteremtésére a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2014.

659 A természetjog részletes bemutatását lsd. Szabó Miklós (szerk.): *Natura Iuris, Természetjogtan&jogpozitivizmus&magyar jogelmélet*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2002.

660 Witte, John: *Laws in Reformation Theology and Modern Legal and Political Evolution*. uo.,231.

éppúgy részesei az állami jogi rendszernek, mint az állam. Számos más norma a formális jogszabályok mellett részt vesz a jogi elvárásokban. Minden személy joggal kapcsolatos magatartását – jogkövetés, joggal való szembenállás – meghatározzák a személyi jellemvonások: osztály, nem, kultúra, tapasztalat, jellem, ideológia, hit.

A természetjogi megközelítés hangsúlyozza a jog erkölcsi tartalmának a fontosságát. Illetve azt a tételt, hogy egy törvény természetjogilag akkor törvény, ha megfelel a természetjog kritériumainak. A törvény igazságos, van erkölcsi alapja. Ezekben az esetekben tehát egyenlőségjel tehető a jog és a törvény közé. Egyéb esetekben semmiképpen sem.

3.1.5 Jogpozitivisták megközelítés

A jogban a pozitívizmus felé való fordulás két lépcsőt eredményezett. Az első a tudományos előrelépés volt, melyet a modern természettudományos forradalom inspirált Kopernikustól Newtonig. Európa és Észak-Amerika jogászai olyan módszerek kialakításán fáradoztak a jog fogalmát illetően, amit a matematika és fizika is használt.

A jog fogalmát illetően kialakult tudományos „útkeresés” a jogon belül nem csupán a vetélkedés professzionális gyakorlata volt, hanem egy komoly törekvés arra nézve – még ha néhány egyetemen ez kétségbeesett kísérletnek is számított –, hogy megmutassa, a jognak önálló helye van a pozitív tudományok területén, nem kell alárendelve lennie a teológiának, filozófiának, politikai hatalomnak. Ennek eredményeképpen a késő XVIII-XIX. században számos törvénykönyv, alkotmány, enciklopédia, szótár és más jogi produktum született, amelyek még mindig hasznosak, és amelyek előtt meghajolhat a mai kor tudósa is.

A második lépcsője a pozitivisták fordulatnak annak filozófiai vetülete volt. Az új irányzat, a jogi pozitívizmus, jogi formalizmus – *analytical jurisprudence* – a jog tárgyát leszűkítette a legjelentősebb lényegi részére. Ha a fizika leredukálódott a mozgás tanulmányozására, a biológia a darwinizmusra – az erők túlélnek –, akkor a jog csupán a lényegre, önmagára összpontosított. Ennek az irányzatnak a summája, hogy a tételes jogon felül nem ismer el egy öröktől fogva meglevő természeti törvényt. A jog erkölcsi alapját is tagadja.

A jogpozitivisták formula a XIX. században alakult ki. A jogpozitívizmus kiemelkedő szerzői közül a következőket kell megemlítenünk: Jeremy Bentham és John Austin, Hans Kelsen, Herbert Hart, Jozeph Raz.

Jeremy Bentham és John Austin elméletének a kulcsfogalmai a parancs és a szuverén. Elméletükben a jog fő fogalmát a parancs adja. (Innen az imperatív jelző, amivel gyakran

jellemzik a korai pozitívizmust: a jogi norma a parancs általános kategória alá fogható, annak egyik típusa. Vagy még pontosabban a jog azon általános parancsok összessége, amelyek a szuveréntől mint politikai fölérendellettől származnak.) A parancs pedig nem más, mint valaki arra vonatkozó akaratának a kifejezése, hogy egy másik személy miként cselekedjen, s valamilyen joghátrány kilátásba helyezése arra az esetre, ha az illető mégsem ennek megfelelően cselekszik. Bentham és Austin elméletét egy sajátos redukcionizmus jellemzi. Ez abban a törekvésükben mutatkozik meg, hogy mind a kötelezettséget, mind a szuverént olyan fogalmak segítségével kívánták megragadni, amelyek maguk nem feltételeznek semmilyen homályos metafizikát.

Hans Kelsen elméletének egyik nagy érdeme volt, hogy szakítva mind a Bentham és Austin imperatív szemléletével, mind módszerük redukcionizmusával rámutatott arra, hogy a jog nem jellemezhető pusztán empirikus terminusokban. Kelsen a korábbi pozitivisták elméletekkel szemben az állam fogalmát nem tartotta tisztán empirikus úton elemezhetőnek, s úgy vélte, az csak egy normatív elmélet keretei között közelíthető meg. Kelsen azonban tovább is ment ennél, és elméletének egyik markáns, a többi pozitivisták gondolkodótól is megkülönböztető sajátosságát éppen az adta, hogy tagadta az állam és a jog konceptuális szétválasztásának a lehetőségét.⁶⁶¹ Kelsen szerint léteznie kell egy olyan jogi normának, amelyre az összes többi norma érvényessége visszavezethető, maga azonban nem egy másik normából származtatja érvényességét. Kelsen ezt a normát nevezi *hipotetikus alapformának*: egy jogrendszer valamennyi normája végső soron ebből a normából származtatja az érvényességét, magának az alapnormának az érvényessége azonban nem bizonyítható, az pusztán feltételezett. Ezt a felfogást nevezhetjük az igazoltságon alapuló normativitásnak.

Herbert Hart Kelsenhez hasonlóan hibásnak találta a klasszikus pozitívizmus imperatív szemléletét és redukcionista módszertanát. Ugyanakkor Kelsentől eltérően Hart a jogot elsősorban nem normarendszerként, hanem egyfajta társadalmi gyakorlatként fogta fel, s úgy gondolta, a jogszabályok és a jog normativitásának magyarázatában kitüntetett helyet kell elfoglalnia azon emberek perspektívájának, akik számára a jog magatartási mintát kínál. A szabályok úgynevezett gyakorlatközpontú elemzésében Hart fontos szerepet szánt a társadalmi szabályok empirikusan is megfigyelhető oldalának, hiszen egy társadalmi szabály létezése szerinte feltételezi az emberek egybeeső magatartását: csak akkor mondhatjuk, hogy az is egy szabály, hogy például az embereknek le kell venniük a templomban a kalapot. A szabály nem egyszerűen leír egy magatartást, hanem cselekvési indokként, a nem

661 Kelsen, Hans: *A Tiszta jogtan és az analitikus jogelmélet*. In Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia* (3. kiadás) Szent István Társulat, Budapest, 2001, 184-186.

szabálykonform esetén a kritika alapjaként szolgál. A korábbi pozitivisták úgy gondolták, hogy minden szabálynak ugyanolyan logikai szerkezetűnek kell lennie, éppen ezért mind Bentham és Austin, mind Kelsen szabályfelfogása alapvetően monista természetű. Hart ezzel szemben arra a következtetésre jutott, hogy az az igyekezet, hogy az első látásra különböző szabályokat egyazon logikai sémára vezessük vissza, eltorzítja a jogról alkotott felfogásunkat, éppen ezért szorgalmazta a szabályok monista felfogásával való szakítást. Álláspontja szerint a kötelezettséget megállapító és felhatalmazó szabályok logikai szerkezete ugyanis alapvetően különbözik egymástól: az előbbiek azt mondják meg, hogy mit kell tennünk, akár akarjuk azt, akár nem, még a felhatalmazó szabályok azt mondják, hogy ha meg akarunk valamit tenni, akkor azt hogyan tehetjük meg.⁶⁶²

Joseph Raz képviselte azt a nézetet, mely szerint a szabályokat mint sajátos gyakorlati indokokat érthetjük meg a legjobban. Hart elmélete ezt nem érvényesítette következetesen; ez a feladat tanítványára, Joseph Razra maradt. Raz jogelméletének háttérét valójában a gyakorlati indokok egy átfogó elmélete adja.⁶⁶³ Ebben a jogfelfogásban kitüntetett szerepe van az autoritás fogalmának: a jogi normák megkülönböztető vonása Raz szerint autoritativ jellegűek. Ezek a normák a gyakorlati indokok speciális típusai, melyek sajátos szerepet töltenek be a gyakorlati érvelésben: olyan tartalomfüggetlen és preemtív indokok, amelyeket az autoritással rendelkező szervek azzal az igénnyel bocsátanak ki, hogy cselekedeteink számára önmagukban elégséges indokként szolgáljanak.

A jog az a konkrét szabály, amit a politikai hatalom alkot, és a bíróságok alkalmazzák. Más egyéb intézmények és gyakorlatok is lehetnek normatívak és fontosak a társadalmi koherenciában, de ezek nem tartoznak a jog körébe. Ezek a tárgyai a teológiának, etikának, környezettudománynak, politikának, más humán- és társadalomtudományoknak. Ezek a jogtudomány jól meghatározott területe felett állnak – ahogyan John Austin ezt ki is fejtette.⁶⁶⁴ Ennek az irányzatnak volt egyik élharcosa Oliver Wendell Holmes, a Legfelsőbb Bíróság bírójának, aki a jogot meg akarta fosztani a keresztyén elemektől. Felfogása szerint egy új korszakba léptünk, ez az új kor „a hit kora a törvényben”. Holmes kijelentette, el kell távolítani az egyház és papság által meghatározott hitet. Hitvallása az volt, hogy ne az ember,

662 Györfi Tamás: *Jogpozitivizmus*. In Szabó Miklós (szerk.): *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc, 2004, 39.

663 Raz, Joseph: *Practical Reason and Norms*. (2. kiadás) Princeton University Press, Princeton, 1990.

664 Austin, John: *The Province of Jurisprudence Determined, Being the First of a Series of Lectures on Jurisprudence, The Philosophy of Positive Law*. J. Murray, London, 1861-63.

Witte, John: *Law Sin Reformation Theology and Modern Legal and Political Evolution* In Welker, Michael and Etzel Müller, Gregor (Edited): *Concepts of Law in the Sciences, Legal Studies, and Theology Religion in Philosophy and Theology* 72. Mohr Siebeck, Tübingen, Germany, 2013, 228.

hanem a jog uralkodjon. Ennek az új kornak a katekizmusa egy új esetjog volt. Kánonja az új törvénykönyvek, egyháza a tárgyalóterem, ahol a jogi formalizmuson keresztül kapjuk meg az igazságot. Zsinata pedig a Legfelsőbb Bíróság, amely olyan magabiztossággal adta ki a maga tételeit, mint a niceai, augsburgi vagy a trenti zsinat. „A jognak az élete nem a logika, hanem a tapasztalat. Általános elvek nem döntenek el konkrét ügyeket. A jognak nem szükséges, hogy erkölcsi alapjai legyenek. Annak kellene örülnöm, hogy ha ki tudnánk dobni a jogból az egész erkölcsi frazeológiát, úgy gondolom, hogy ezek eltorzítják a jogot.”⁶⁶⁵

Ennek az alfejezetnek az elején feltettük a kérdést: egyenlőségjelet tehetünk-e a jog és a törvény fogalma közé? A Római jog szerint korlátozott mértékben. A pozitivisták szerint igen. A természetjogászok szerint csak akkor, ha a tételes jog megfelel bizonyos kritériumoknak (jog erkölcsi alapja). Ezen az alfejezeten belül még meg kell említenünk az interdiszciplináris jogtudományi irányzatot.

3.1.6 Interdiszciplináris jogtudomány

A jogpozitivizmus nem tudta a jogot tágabb értelemben meghatározni. Az 1970-es évek után a nyugati jogászok kezdtek visszatérni a más tudományoknál látott módszerekhez. Ez az idő tekinthető az interdiszciplináris jogtudomány születési idejének, amely ma is meghatározó a nyugati jogi egyetemeken. Ez egy holisztikus, realiztikus megközelítése a jognak, amely figyelemmel van a kontextusra és más tudományokra is.

Az 1970-es években számos interdiszciplináris megközelítés került a jogi közvélemény fő áramlatába, kombinálva a jogtudományt a történelemmel, filozófiával, közgazdaságtannal, politikával, szociológiával. Az 1980-1990-es években új interdiszciplináris jogi megközelítések születtek, összekapcsolva a jogot az antropológiával, az irodalomtudománnyal, a környezettudománnyal, illetve a vallástudománnyal, így a keresztyénséggel is.

Keresztyén és más vallásos tudósok, akik a jogot és a vallást tanulmányozták, hívták fel a figyelmet a vallás jogi dimenziójára és a jog vallási dimenziójára. Hiszik, hogy a vallás adja meg a „jog lelkét”, inspirálja a tradícióra, rítusra és az igazságra. A jog ad a vallásnak struktúrát, és bátorítja a rendre, szerveződésre, ortodoxiára. A jog és a vallás ugyanazokkal a fogalmakkal dolgozik: vétség, engedelmesség, szövetség, és ugyanazokat a módszereket

665 Holmes, Oliver Wendell Jr.: *The Common Law*. Little, Brown and Company, Boston, 1881. Uo.,229.

is használja, mint az etika, retorika, hermeneutika. A vallás és a jog egyensúlyban tartja egymást, amikor olyan fogalmakkal dolgoznak, mint igazság, kegyelem, szabály, méltányosság, fegyelem, szeretet. Ez a dialektikus viszony adja ennek a két tudománynak az élet-dimenzióit, a vitalitást és az erőt.⁶⁶⁶

Biztosra vehetjük, hogy a teológia és a jogtudomány szférái egyszerre konvergálnak, ugyanakkor ellent is mondanak egymásnak. Minden vallásos hagyomány ismeri a teonomizmust és az antinomizmust – tehát a túlzott törvényeskedést és a vallás túlspiritualizálását, minden jogi tradíció ismeri a teokráciát és a totalitarizmust – azaz a túlzott szakralizációt és a túlzott jogi szekularizmust. A meghatározó valóság, hogy a jog és vallás, teológia és jog dialektikus viszonyban van egymással. Minden főbb vallási tradíció arra törekszik, hogy a jog segítségével megteremtse az egyensúlyt a racionális és misztikus, a próféta és papi, a szervezeti és spirituális között. Minden fontosabb jogi tradíció harcol a pusztán formális struktúrák ellen, amelyek nem tartalmazzák az emberek hitét és ideáit. Jog és vallás különálló területek és az emberi élet tudományai, de dialektikus interakcióban, állandó határátlépések és egymást megtermékenyítő küzdelmek közepette állnak egymás mellett.⁶⁶⁷

Ebben az interdiszciplináris megközelítésben hozhat új megközelítést a nomosz pneumatikus megközelítése, amelynek a gyökerei visszanyúlnak Martin Luther King polgárjogi mozgalmához. Napjainkban angolszász területen a téma kiváló kutatói: a néhai princetoni etika professzor, egykori kedves tanárom Max. Stackhouse,⁶⁶⁸ John Warwick Montgomery,⁶⁶⁹ John Witte,⁶⁷⁰ valamint a Faith on the Hill szervezet.⁶⁷¹ Hazai szerzők közül meg kell említenünk Rixer Ádámot, aki a Káin és Ábel történetét elemzi jogi szempontból.⁶⁷² Valamint a Koltay András által szerkesztett tanulmánykötetre is utalunk, amely a keresztyénség és az emberi jogok kapcsolatát mutatja be.⁶⁷³

666 Witte, John: *Law Sin Reformation Theology and Modern Legal and Political Evolution*. In Welker, Michael and Etzel Müller, Gregor (Ed.): *Concepts of Law in the Sciences, Legal Studies, and Theology Religion in Philosophy and Theology* 72. Mohr Siebeck, Tübingen, Germany, 2013, 232.

667 uo.232.

Berman, Harold J.: *The Interaction of Law and Religion*. TN, Abingdon Press, Nashville, 1974.

Law and Revolution, vol 1, The Formation of the Western Legal Tradition, Harvard University Press, Cambridge, 1983.

668 Stackhouse, Max L.: *Creeds, Society and Human Rights, A Study in Three Cultures*. William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan, 1984.

Stackhouse, Max L.- Paris, Peter J. (ed.): *God and Globalization Volume I-III*. Trinity Press International, Harrisburg, Pennsylvania, 2000.

669 www.jwm.christendom.co.uk

670 www.law.emory.edu/ www.cslr.law.emory.edu

671 www.pewforum.org

672 Rixer Ádám: *Vallás és Jog*. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2010, 175-185.

673 Koltay András (ed.): *Christianity and Human Rights*. Ludovika University Press, Budapest, 2021.

3.1.7 Jog és etika

A jog alapvetően az adott kultúra része és megnyilvánulása. A korai társadalmakban az ethos és a jog egybeesett, sőt az ethos megelőzte a jogot. Ezt láttuk a római jognál is. Azonban a kettő egymáshoz való viszonya ősi probléma. Már Szophoklész Antigonéja rámutat e kettő szétválasztására. Ez a szétválasztás a történelem folyamán egyre erősödött. A jog és az ethos szétválása azonban nem jelent(heti) azt, hogy a jog pusztán érték nélküli szabályozási technika lenne. A jog az ethoshoz hasonlóan rendezi a társadalmi kapcsolatokat és célja első rendben a közösség békéjének a fenntartása. Természetesen nem az etikának egy fokozott formája; a jogi normák nem kifejezetten erkölcsi normák.⁶⁷⁴ Azonban a jog nem zárkozhat el az etikától. A jognak szükséges, hogy legyen etikai tartalma. A keresztyén, református etikáknak⁶⁷⁵ többnyire a végén a függelék részben található a jogról és a jog erkölcsi alapjáról szóló teológia tanítás. Bonhoeffer a keresztyén etika sajátosságát a következőképpen határozza meg: „Nem azt kell megmondani, hogy egyszer s mindenkorra mi a jó - ezt nem is lehet -, hanem hogy Krisztus itt és most miként ábrázolódik ki közöttünk. Jézus Krisztus alakja mellé nem léphet semmilyen más alak, mert egyedül ő a világ legyőzője és megbékítője. Csak az ő személye segíthet. Az etika mint megvalósulás tehát azt a bátor vállalkozást jelenti, hogy Jézus Krisztusnak a mi világunkban történő alakot öltéséről szóljunk. Nem elvontan, nem kazuisztikusan tesszük ezt, sem programszerű vagy csupán fontolgató módon. Az etika mint Krisztus kiábrázolódása.”⁶⁷⁶

Amikor a *nomos pneumatológikus* megközelítését tárgyaljuk, nem lehet ennél kisebb célunk, minthogy a jogban is valamiképpen ki kell formálódnia a Krisztusnak.

3.1.8 A jog és az erkölcs viszonya

A jog és az erkölcs viszonya a felvilágosodás és az azzal kezdődő szekularizmus óta vitás. Az ezzel kapcsolatos két szélsőséges álláspont nem oldja meg a problémát: egyik oldalról a jog és az erkölcs teljes szétválasztását (jogpozitivizmus), másrészt a kettőnek az egyenlővé tételét (természetjog) célozza. A radikális szétválasztás következtében a jogot

674 A jogász etika gyakorlati bemutatását lsd. Zlinszky János: *Közéleti és jogász etika a gyakorlatban*. Szent István Társulat, Budapest, 2007.

675 Sebestyén Jenő: *Református etika*. Iránytű Kiadó, Budapest, 2000, 385-391.

676 Bonhoeffer, Dietrich: *Etika, Útkészítés és bevonulás*. (ford: Visky S. Béla) Exit Kiadó, Kolozsvár, 2015, 68-70.

érték nélküli szabályozó tényezőre korlátoznánk. A jog vagy jogtalanság mértéke eszerint csupán egy magatartás társadalomra való veszélyességének utilitarista kritériuma. A jognak és az erkölcsnek az egyenlővé tétele ezzel szemben a következő téziszből indul ki: ami erkölcsileg megkövetelt, annak jogilag is kötelezőnek kell lennie. Ha azonban a jog és az erkölcs szétválasztásának és egyenlővé tételének sincs értelme, akkor mind a megkülönböztetés, mind az átfedés elkerülhetetlen. Ennek kapcsán átgondolandó, hogy mennyire lehet a jogot és az erkölcsöt megkülönböztetni, és mennyire fedik egymást.⁶⁷⁷ Hogyan lehet a jogot és az erkölcsöt egymástól megkülönböztetni? A nem megfelelő megkülönböztetés a következő elképzeléseket tartalmazza:

1. Amíg a jog csak a külső viselkedést szabályozza, addig az erkölcs a belső beállítottságra is vonatkozik. De az erkölcs is foglalkozik a viselkedéssel: hogyan kell helyesen élni, mit kell az embernek tennie? A jognak is lehet belsőre gyakorolt hatása (pl. a gondolat-, a lelkiismereti és a vallásszabadság). Így a jognak a külső, az erkölcsnek a belső sémáját nem oldja meg ez a fajta megközelítés.

2. Ugyancsak kritikusan kell szemlélnünk Kant nézetét az erkölcsösség és a legalitás szétválasztásáról. Kant nyelvhasználatában megkülönbözteti a külső jogszerűséget (legalitás) az emberi cselekedet belső, erkölcsi motivációjától (moralitás). „Megnevezzük egy cselekedetnek a törvénnyel való összhangját vagy ellentétjét anélkül, hogy tekintettel lennénk ugyanannak a hajtóerejére (legalitás, törvényszerűség), az azonban, hogy melyikben található a kötelesség eszméje a törvényből, amely egyben a cselekvésnek a hajtóereje is, az a moralitás.”⁶⁷⁸ A legalitásnak és a moralitásnak a megkülönböztetése során az etikai oldal nem kerül kellő megvilágításba, így a jog megfelelő tartalmát nem tudjuk megtalálni. A legalitás ennek következtében csupán egy formai kategória. Kantból kiindulva ez a törvénynek olyan felfogásához vezetett, amely szerint a jog csupán állami kényszerítő szabály lenne (Fichte is így gondolta). A jogpozitivizmustól kezdve a jogot szűkebb értelemben a kényszerítő erő útján definiálják. „A jog mint kényszerrend különbözik a többi társadalmi rendtől.”⁶⁷⁹ A jog eszerint az lenne, amit állami tekintély alapján törvényes jogként alkotnak (Thomas Hobbes: „*Auctoritas non veritas facit legem*”).⁶⁸⁰ Természetesen mindezt összességében kell néznünk. A jogi normák nem szükségszerűen erkölcsi normák, amelyeket különleges fontosságuk miatt állami szankciókkal kellene felruházni. Az állami

677 Honecker, Martin: *Grundriß der Sozialethik*. de Gruyter, Berlin, 1995, 567.

678 Kantot idézi Honecker: *Grundriß der Sozialethik*, 568.

679 Hans Kelsent idézi N. Hoerster: *Recht und Moral*, Texte zur Rechtsphilosophie, 1977, 26. Honecker: i.m. 568.

680 uo., 568.

jogrendnek ezen kívül az újkori világszemlélettel és plurális beállítottsággal is számolnia kell. Az egyén szabadságának a jogrend általi korlátozásához szükség van mindenkor a korlátozás megindokolására. A szabadság korlátozása csak abban az esetben megengedett, ha a jog által védett értékeket akarjuk óvni.⁶⁸¹

3. A jog erkölcsi tartalmát Zlinszky János nyomán Szathmáry Béla a következőképpen határozza meg:

a, A jog első erkölcsi tartalma az igazság. Ami egyrészt jelenti a törvény előtti egyenlőséget, az esélyegyenlőséget, illetve a méltányosságot, aequitas jogi kategóriáit.

b, A szabadság elsősorban a külső szabadság garantálását jelenti.

c, A tisztesség azt jelenti, hogy a jog által nem szabályozott kérdésekben az erkölcsi szabályokat kell betartanunk. A jóhiszeműség és a tisztesség elve alapvető polgári jogi alapelv.

d, A biztonság elsősorban a jogbiztonságot jelenti. A jogi normáknak világosnak kell lenniük. Illetve ez az alapelv magában foglalja a visszaható hatály tilalmát.

e, A jog által hordozott erkölcsi kategória a béke. A béke, mint az együttélés feltétele. Magába foglalja a társadalmi békét éppúgy, mint a munkabékét.⁶⁸²

4. Szűcs Ferenc az etika és a jog viszonyáról a következőket mondja: „A teológiai etika a törvény közösségi hasznának megvallásával nem új kazuisztikát fogalmaz meg a jogalkotás számára, hanem a törvény szellemére hívja fel a figyelmet. A törvény tiltó jellege ellenére is védelmi funkciót tölt be elsősorban. Az ártó és romboló erők számára gátat kell jelentenie... A teológia etika a legnagyobb szolgálatot a jognak nem a törvény, hanem az evangélium hirdetésével teheti. Ha az egyház a megigazult bűnösök közösségeként hirdeti ezt a megigazulást a jog által elítélteknek is, valamint a szeretet preventív erejével működik közre a társadalom peremére sodródtak között, akkor töltötte be a törvényt. A törvénynek ebben a funkciójában is Krisztusnál kell véget érnie.”⁶⁸³

5. Karl Barth az 1938-ban megjelent *Megigazulás és jog*⁶⁸⁴ című röpiratában a felsőbbiséget, így magát a jogot is a krisztológiában alapozza meg, és így azt közvetlenül Krisztus tekintélye alá helyezi. A béke és az igazságosság ügyében is Krisztusnak kell engedelmeskedni. Ebből az következik, hogy a világi feladatok betöltését nem lehet és nem is szabad alávetni az emberi rációnak, vagy a nemzeti érzelmeknek.⁶⁸⁵

681 Uo. 569.

682 Szathmáry Béla: *Magyar Egyházjog*. Századvég Kiadó, Budapest, 2004, 60-61.

683 Szűcs Ferenc: *Teológiai Etika*. Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest, 1993, 218.

684 Barth, Karl: *Rechtfertigung und Recht*. Theologische Studien H.1., Zürich, 1938, 47.

685 Bonhoeffer: *Etika, Útkészítés és bevonulás*. 255-256.

6. Bonhoeffer ezt a barthi megközelítést bontja ki, amikor a felsőbbiséget, így a jogot Jézus Krisztus felől közelíti meg. Jézus Krisztus által és őreá nézve teremtett minden (Jn 1,3; 1Kor 8,6; Zsid 1,2), beleértve a „trónusok, uralmak, fejedelemségek és hatalmasságok” (Kol 1,16) teremtését is. A felsőbbiség igazi megalapozása tehát maga Jézus Krisztus. Jézusnak a felsőbbiséghez való viszonyát Bonhoeffer hét tételben fejt ki: „Mivel Jézus Krisztus a teremtés közvetítője, „aki által” a hatalmasság is teremtett, ő az egyedüli és szükségszerű kapcsolat a felsőbbiség és a Teremtő között; a felsőbbiségnek nincs közvetlen kapcsolata Istennel: számára Krisztus a közvetítő.

Mint minden teremtmény, a felsőbbiség is csak „Jézus Krisztusban áll fenn”, benne van tehát a lényege és léte. Ha Jézus Krisztus nem volna, teremtmények sem léteznének többé: megsemmisítené őket Isten haragja.

A felsőbbiség minden teremtménnyel együtt „Jézus Krisztusra néz”. A célja Jézus Krisztus maga. Neki kell szolgálnia. Mivel Jézus Krisztusban adatott minden hatalom mennyen és földön (Mt 28,18), így ő a felsőbbiségnek is Ura. A kereszten szerzett békesség révén Jézus Krisztus helyreállította a felsőbbiség és Isten kapcsolatát (Kol 1,20)E mellett a Jézus Krisztussal való viszony mellett, mely minden teremtmény közös jellemzője, a felsőbbiség további sajátos kapcsolatban is van vele.”⁶⁸⁶

3.1.9. A jog mint a kultúra része

A jog, mint történeti, kulturális képződmény egyértelműen függ a történelemtől és az adott kultúrától. A jog mint a történelem képződménye mégsem tetszőleges és önkényes. Jogkultúráról beszélünk, és nem érthetjük meg a jogot jogtörténet nélkül.⁶⁸⁷

Theodor Heuss szerint: az európai kultúra három fő pilléren nyugszik. Ez a három pillér pedig: a görög filozófia, a római jog és a keresztyén kultúra.⁶⁸⁸

Napjainkban azonban annak vagyunk a tanúi, hogy az európai kultúrát éppúgy, mint az emberi jogokat próbálják megfosztani keresztyén gyökereitől.

Holott egészen világos, hogy az európai és az észak-amerikai kultúrkörben a jog a keresztyén kultúra része volt mindig.

Hogyan jutottunk el idáig?

686 uo.: 259-260.

687 Honecker: *Grundriß der Sozialethik*, 569.

688 Földi András- Hamza Gábor: *A Római Jog története és intézményei*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999, Előszó. Lásd a könyv hátoldalán.

„Ha az ember felszabadítását abszolút ideállá teszik, ez az ember önpusztításába fordul. A francia forradalommal kezdődő út a nihilizmusba torkollik. Az új egység, melyet a francia forradalomnak köszönhet Európa, és amelynek ma a válságát éljük, a nyugati istentelenség. A nyugati istentelenség mindent áthat, a bolsevizmus vallásától kezdve a keresztyén egyház legfelsőbb köréig.

Luther nagy felfedezése a keresztyén ember szabadságára vonatkozóan és az ember jóságáról szóló katolikus tévtanítás együttesen vezetett az ember istenítéséhez. Az ember istenítése azonban - helyesen értve – a nihilizmus proklamációja. A bibliai istenhit és valamennyi isteni parancsolat meg alaprend széthullásával együtt az ember is tönkreteszi önmagát. Feltámad az a fajta gátlástalan vitalizmus, amely minden érték feloldását magában hordja, és csak a végső összeomlásban, a semmiben nyugszik el.”⁶⁸⁹

Bonhoeffer a nyugati istentelenséget nem azonosítja az egyházellenességgel. A reménytelen istentelenség a vallásos keresztyén álcába öltözött istentelenség. Ezek mellett létezik egy reményteljes istentelenség is, amely vallásellenes és keresztyénellenes.

„Tiltakozás ez a kegyes istentelenség ellen, amely megrontotta az egyházat, és ezzel bizonyos értelemben - ha negatív módon is – a valódi istenhit és az igazi egyház örökségét őrzi.”⁶⁹⁰

A magát keresztyénnek mondó európai kultúrára a (reményteljes, reménytelen, kegyes) istentelenség a jellemző.

A jog céljának kultúrára való tekintet nélkül érvényesülnie kell.

Gustav Radbruch szerint a jog célja: jogbiztonság, igazságosság és a közjó fenntartása.⁶⁹¹ Az állampolgárok jogvédelmére elsősorban az alaptörvények szolgálnak, mint amik megvédik az állam támadásától, de ugyanakkor a büntetőjog is a védelem eszköze. A jognak eszerint gondoskodnia kell a polgárok egymás közötti, valamint a polgár és az állam közötti igazságosságról: itt többek között a jog által érintett értékekkel szembeni azonos bánásmódról van szó, valamint a törvény előtti egyenlőségről. A jognak van egy szociális jelentősége is. Ez a jóléti államban mint elosztó államban jelenik meg. Végül is a jognak a közjót kell támogatnia és védenie. Ebből következik a jog kettős jellege: van egy védő, megőrző (protektív) feladata és egy produktív, alakító feladata.

689 Bonhoeffer, *i.m.*, 81-82.

690 *uo.*, 82.

691 Radbruch, Gustav: *Die Erneuerung des Rechts*. In W. Maihofer (Hg): *Naturrecht oder Rechtspotivismus*, Darmstadt, 1962. 1-10. Honecker: *i.m.*, 569.

A jog és a kultúra kapcsolatára is alkalmazható az a modell, amit H. Richard Niebuhr *Krisztus és kultúra* című munkájában felvázolt. Niebuhr a következő típusokat állítja fel. Krisztus a kultúrával szemben című fejezetében bemutatja azt a fajta szektás álláspontot, amely teljes mértékben szembe fordul a kultúrával. A menoniták lettek ennek a magatartásnak legtisztább képviselői, mivel ők nemcsak megtagadnak bármiféle részvételt a politikában, és nem hajlandók katonai szolgálatot sem teljesíteni, hanem a gazdasági életben és a nevelésben is saját jellegzetes szokásaik és szabályaik vannak. A Barátok Társasága (a kvékerek) nem volt ennyire radikális, és kevésbé jellemző módon képviseli ezt a típust, bár rokon vonások megfigyelhetők, különösen a testvéri szeretet gyakorlásában és a katonai szolgálattól való tartózkodásban.

Volt azonban egy ember, aki a maga módján, korának és országának körülményei között épp oly hevesen és következetesen állította fel radikális tételeit, mely szerint Krisztus és a kultúra ellentétes fogalmak, mint annak idején Tertullianus. Ez az ember Lev Tolsztoj volt. Az a nagy válság, amellyel Tolsztoj élete delén került szembe, sok szenvedés és küszködés után akkor oldódott meg számára, amikor egyetlen és határozott tekintélynek az evangéliumok Jézus Krisztusát fogadta el. Nem segített rajta nemesi származása, gazdag öröksége és nagy hírneve, amelyre a *Háború és béke*, továbbá az *Anna Karenina* szerzőjeként tett szert. A lét értelmetlensége és a saját társadalma által tisztelt értékek hamis csillogása miatt önnön létében fenyegetettnek érezte magát.

Jézus Krisztus Tolsztoj szemében a nagy törvényadó volt, akinek parancsolatai összhangban vannak az ember igazi természetével és a romlatlan értelem követelményeivel. Megtérése abban a felismerésben összpontosult, hogy amit Jézus valójában tett, az az volt, hogy új törvényt adott az embereknek, ez a törvény pedig a dolgok természetén alapszik. „Megértettem – mondja élete nagy fordulójának leírásakor – Krisztus tanítását a parancsolataiban, s látom, hogy betöltésük boldogságot ígér nekem és minden embernek. Megértettem, hogy ezeknek a parancsolatoknak végrehajtása az akarata annak az egyetlen végső Forrásnak, akitől származik az életem is. Betöltésében van az üdvösség egyetlen lehetősége. Ezt megértvén megértettem és elhittem, hogy Jézus nemcsak a Messiás, a Krisztus, hanem valóban a világ Megváltója. Tudom, hogy nincs más kivezető út sem nekem, sem azoknak, akik velem együtt kínlódnak ebben az életben. Tudom, hogy mindenki számára s velük együtt számomra is a menekvésnek egyetlen útja Krisztus parancsolatainak

teljesítése, amelyek az egész emberiségnek az általam elképzelhető legnagyobb jólétet kínálják fel.”⁶⁹²

Tolsztoj a kultúra minden formáját elítélte. Bár az állam, az egyház és a magántulajdon rendszere a gonosz fellegvárai, a filozófia, a tudomány és a művészet sem mentesül ítélete alól. Minden állampolgári kötelesség: a hűségeskü, az adózás, a törvényszéki eljárás és a katonai szolgálat ellenkezik a keresztyén ember lelkiismeretével. Az állam és a keresztyén hit egyszerűen összeegyeztethetetlen, mert az állam az erő imádatán és az erőszak gyakorlatán alapszik, ezzel szemben a keresztyén életben megnyilatkozó szeretet, alázatosság, megbocsátás és ellen nem állás teljesen elvonja a keresztyén életet a politikai intézkedésektől és intézményektől.⁶⁹³ Hasonlóan negatívan vélekedett Tolsztoj az egyházzal mint intézménnyel. „Az egyházak mint egyházak Krisztus-ellenes intézmények, felfuvalkodottságukban, erőszakosságukban, önmaguk érvényesítésében, mozdulatlanságukban és halálukban tökéletesen ellentétben állnak a keresztyénség alázatával, bűnbánatával, szelídségével, hálaadásával és életével.”⁶⁹⁴ „Az egyház az ördög találmánya, egy becsületes ember sem maradhat meg papnak vagy prédikátornak, ha hisz az evangéliumban. Valamennyi egyház egyformán elárulja Krisztus törvényét: az egyházak és az államok egyaránt az erőszak és a csalás intézményesítésének képviselői.”⁶⁹⁵

Elgondolkoztatóak Tolsztoj szavai, élete és munkássága. Felhívja a figyelmet arra, hogy a legszentebb eszmék is mivé válnak az ember kezében. Isten uralma nélkül az ember diszfuncionálisan működteti a társadalom intézményeit, beleértve a jogot is. A jog is lehet diszfuncionális, ha elveszti értéktartalmát.

Niebuhr Tolsztoj munkásságának ismertetése után bemutatja a kultúrprotestantizmust és annak teológiai megjelenését, mely a középkorban úgy ábrázolja Krisztust, mint aki a kultúra felett áll. Ez jellemezte azt a kort, amikor az egyház szabta meg a kultúra és a tudomány határait. Egyházi gyámkodás alatt álltak a társadalom intézményei.

Végül pedig a kultúrát átformáló Krisztust állítja elénk. A Róma 12, 1-2-ben összefoglalja az üzenetet:

„Kérlek azért titeket atyámfiai az Istennek irgalmasságára, hogy szánjátok oda a ti testeiteket élő, szent és Istennek kedves áldozatul, mint a ti okos tiszteleteteket.

692 The Christian Teaching (Keresztyén tanítás) előszavát. In Tolstoy Centenary Edition (továbbiakban: TCE) London, 11. kötet 447-448.

693 Niebuhr, H. Richard: *Krisztus és kultúra*. Harmat Kiadó, Budapest, 2006, 67.

694 „The Kingdom of God Is Within You” (Isten országa tibennetek vagyon), TCE, 20. köt., 275.

695 Niebuhr: *Krisztus és kultúra*, 68.

És ne szabjátok magatokat e világhoz, hanem változzatok el a ti elméteknek megújulása által, hogy megvizsgáljátok, mi az Istennek jó, kedves és tökéletes akarata.”

Itt Pál apostol a *metamorfózis* szót használja. Ami jelenti az egyes ember gondolkodásának a megváltozását. A megváltozott gondolkodású emberek pedig átformálhatják a társadalmat és kultúrát, beleértve ebbe a jog világát is. Ez semmiképpen nem jelenti azt, hogy az egyház gyámkodása alatt legyen a tudomány, a kultúra, illetve a jogalkotás és a jogalkalmazás. Álláspontunk szerint a jog a keresztyén kultúránknak a részét képezi. A keresztyénség ismerete és tisztelete nélkül nem értelmezhető az európai kultúra és az emberi jogok intézménye sem.

A dolgozat következő részében a vallásszabadságnak mint egyéni jognak a tartalma kerül bemutatásra, hogy az alapjogok rendszerében hol helyezkedik el, illetve milyen viszonyban van más alapvető jogokkal.

Kiindulópontunk a 2011. április 25-én kihirdetett és 2012. január 1-jén hatályba lépett új Alaptörvény, amelynek Nemzeti Hitvallása megállapítja, hogy Szent István király ezer évvel ezelőtt a keresztény Európa részévé tette Magyarországot, elismeri a kereszténység nemzet megtartó szerepét, becsüli országunk különböző vallási hagyományait.⁶⁹⁶ Az Alaptörvény annak hatálybalépésétől jelen kézirat lezárásáig⁶⁹⁷ tizenkettő alkalommal módosult. Az Alaptörvény negyedik és ötödik módosítása érintette a vallásszabadság szabályozását is. Jelenleg hatályos Alaptörvényünk VII. cikke a következőképpen szól:

(1) Mindenkinek joga van a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságához. Ez a jog magában foglalja a vallás vagy más meggyőződés szabad megválasztását vagy megváltoztatását és azt a szabadságot, hogy vallását vagy más meggyőződését mindenki vallásos cselekmények, szertartások végzése útján vagy egyéb módon, akár egyénileg, akár másokkal együttesen, nyilvánosan vagy a magánéletben kinyilvánítsa, vagy kinyilvánítását mellőzze, gyakorolja vagy tanítsa.

(2) Az azonos hitelveket követők vallásuk gyakorlása céljából sarkalatos törvényben meghatározott szervezeti formában működő vallási közösséget hozhatnak létre.

(3) Az állam és a vallási közösségek különváltan működnek. A vallási közösségek önállóak.

⁶⁹⁶ Magyarország Alaptörvénye, Nemzeti Hitvallás. Megjelent a Magyar Közlöny 2011. évi 43. számában.

⁶⁹⁷ 2024. 03. 28.

(4) Az állam és a vallási közösségek a közösségi célok elérése érdekében együttműködhetnek. Az együttműködésről a vallási közösség kérelme alapján az Országgyűlés dönt. Az együttműködésben részt vevő vallási közösségek bevett egyházként működnek. A bevett egyházaknak a közösségi célok elérését szolgáló feladatokban való részvételükre tekintettel az állam sajátos jogosultságokat biztosít.

(5) A vallási közösségekre vonatkozó közös szabályokat, valamint az együttműködés feltételeit, a bevett egyházakat és a rájuk vonatkozó részletes szabályokat sarkalatos törvény határozza meg.”

Az Alaptörvény ezen rendelkezéseit és a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról⁶⁹⁸ szóló 2011. évi CCVI. törvényt (a továbbiakban: Ehtv.) a későbbiekben fogjuk elemezni.

3.2.1. A vallásszabadság az alapjogok összefüggésében – mint egyéni alapjog

Az új Polgári Törvénykönyv (Ptk.) érdekes változást hozott ezen alapjog védelmi szintjének vonatkozásában. Az új szabályozás alapján a lelkiismereti és vallásszabadság joga kikerült a személyiségi jogok közül.⁶⁹⁹ Így értelemszerűen nem követi e jog sérelmét a személyiségi jogok sérelmét követő szankció, a kártérítés, annak vagyoni és sérelemdíjas⁷⁰⁰ formája. Valószínűleg a jogalkotók azért vették ki az új Ptk-ból a lelkiismereti és vallásszabadság jogát, hogy alaptörvényi szinten nevesítsék ezen jog védelmét. Az alapjogok összefüggésében vizsgálva a vallásszabadság a következő alapjogokhoz kapcsolódik: az emberi méltóság és személyiségi jog, diszkrimináció tilalma, gondolatszabadság, véleménynyilvánítás szabadsága.

698 Az egyházak jogállását korábban az 1990. évi IV. törvény szabályozta. Majd az Országgyűlés 2011. július 11-én fogadta el a 2011. évi C. törvényt, amelyet az Alkotmánybíróság 164/2011. (XII. 20) AB határozatában 2011. december 19-én közjogilag érvénytelennek minősített. Még ugyanezen a napon a nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény kihirdetésével a 2011. július 11-én elfogadott törvény hatályon kívül helyezésre került, az Országgyűlés pedig az Alkotmánybíróság iránymutatásainak megfelelően gondoskodott az új törvény, a 2011. évi CCVI. törvény megalkotásáról.

699 Lsd ezzel kapcsolatosan. Pribula László: *A lelkiismereti szabadság, mint személyiségi jog? - a bírói gyakorlat dilemmája* In. Pribula László (szerk): *A jogalkalmazás vitatott területei- Vallásszabadság és egyházjog*, Printart-Press, Debrecen, 2015, 85-102.

700 Pribula László: *A sérelemdíj és a nem vagyoni hátrány kapcsolata az új Polgári Törvénykönyvben- Átalakuló Bírói Gyakorlat?* In Barzó Tímea, Juhász Ágnes, Leszkoven László, Pusztahelyi Réka (szerk.): *Ünnepi Tanulmányok Bíró György professzor 60. születésnapjára*, Novotni Alapítvány, Miskolc, 2015, 420-434.

3.2.2. Az emberi méltóság és személyiségi jog

Zakariás Kingát idézem: „Az emberi méltósághoz való jog egy különleges alapjog. A különlegessége a védett értékből fakad, az emberi méltóságból, amely a maga teljességében a jog eszközeivel nem határozható meg. Az alkotmányok és nemzetközi egyezmények, valamint a hozzájuk kapcsolódó joggyakorlat – az egyes filozófiai elméletekkel szemben – az emberi méltósághoz való jog tartalmának pozitív meghatározása (védett életszféra) helyett a negatív megközelítést alkalmazza, vagyis az emberi méltóságnak a történelem során megtapasztalt megsértéséből kiindulva bizonyos magatartásokat megtiltanak (halálbüntetés, kínzás, embertelen, megalázó bánásmód és büntetés). Az emberi méltósághoz való jog különlegessége abban is megnyilvánul, hogy a többi alapjog lényeges tartalmának részét képezi és nem korlátozható. Ennek megfelelően az emberi méltósághoz való jog tartalma résztartalmakból áll. A jogirodalomban egyetértés van abban, hogy az emberi méltósághoz való jog biztosítja az egyén testi-lelki integritását, a szellemi-erkölcsi személyiség identitását, az emberek alapvető jogegyenlőségét és a megélhetéshez szükséges létminimumot.”⁷⁰¹

A Magyar Igazságügyi Akadémia honlapján a Ptk. vonatkozó szakaszának az értelmezéséről ezt olvassuk: „Az emberi méltóságot az új Ptk. a nevesített személyiségi jogok köréből kiemelte és az általános jogvédelemnél szerepelteti. Ez a megoldás nem véletlen, hiszen az emberi méltóságnak a jogalkalmazásban különösen fontos szerepe van. Ez abban áll, hogy a személyiségi jog anyajoga olyan szubszidiárius alapjog, amelyet mind az Alkotmánybíróság, mind a bíróságok minden esetben felhívhatnak az egyén autonómiájának védelmére, ha az adott tényállásra a konkrét, nevesített alapjogok egyike sem alkalmazható [8/1990. (IV. 23.) AB határozat]. Az Alaptörvény is rendelkezik az emberi méltóság védelméről, az emberi méltóság fogalmával több rendelkezésében is találkozunk. Mindjárt a Preambulumban: "Valljuk, hogy az emberi lét alapja az emberi méltóság", illetve a Szabadság és felelősség fejezet II. cikkében: "Az emberi méltóság sérthetetlen. Minden embernek joga van az élethez és az emberi méltósághoz, a magzat életét a fogantatástól kezdve védelem illeti meg".⁷⁰²

⁷⁰¹ Zakariás Kinga: *Az emberi méltósághoz való jog*. In. <https://ijoten.hu/szocikk/az-emberi-meltosaghoz-valo-jog>.
Letöltve: 2024.02.04.

⁷⁰² https://birosag.hu/sites/default/files/static/ptk_e_learning/ptk3/lecke1_lap1.html
Letöltve: 2024. 02. 18.

„Az új Ptk. az emberi méltóság és az abból eredeztetett személyiségi jogok kapcsán abszolút követelményt fogalmaz meg, azokat mindenki köteles tiszteletben tartani.”⁷⁰³

Varga Attila *Az emberi méltóság jogi értelemezésének kérdései* című tanulmányában bemutatja az emberi méltósághoz való jog komplexitását és a következőt fogalmazza meg: „Meggyőződésem, hogy olyan – jelenleg éppen gazdasági és morális válságba került – jóléti/fogyasztói társadalomban élünk, amely minden technikai fejlettsége mellett a szellemi és lelki leépülés jeleit mutatja, s amelyben igencsak szükséges foglalkoznunk az emberi méltóság kérdésével.”⁷⁰⁴

Kukorelli István tollából ezt olvashatjuk: „Az emberi méltóság joga megítélésünk szerint alapjogi generációkon átívelő jelentéssel bír. Felfogható szabadságjogként, amint Bibó István megfogalmazta: Az emberi szabadság és az emberi méltóság egy és oszthatatlan, de szorosan kapcsolatban van a második és a harmadik generációs jogokkal is.”⁷⁰⁵

Az Egyesült Nemzetek által kibocsátott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata az emberiség valamennyi tagjának veleszületett, elidegeníthetetlen méltóságáról beszél. Az ENSZ deklaráció ezen kifejezésének a háttérében több felfogás áll.⁷⁰⁶ Jóllehet az ENSZ deklaráció csupán egy közgyűlési határozat, mégis jelentősen meghatározta az emberi jogokról, így az emberi méltóságról való gondolkodást is. Az ENSZ deklaráció az emberi méltóságot zsidó⁷⁰⁷-keresztyén gyökerekből eredezteti.⁷⁰⁸ Ezzel szemben a felvilágosodás

⁷⁰³ https://birosag.hu/sites/default/files/static/ptk_e_learning/ptk3/lecke1_lap1.html

Látogatva: 2024. 02. 04.

⁷⁰⁴ Varga Attila: *Az emberi méltóság jogi értelemezésének kérdései*.

https://epa.oszk.hu/00400/00458/00570/pdf/EPA00458_korunk_2011_07_098-109.pdf

⁷⁰⁵ Kukorelli István: *Hány éves az Alaptörvény? A régi-új kérdés az Alaptörvényben*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2017, 124-125.

⁷⁰⁶ Az ENSZ 1948. évi Egyetemes Emberi Nyilatkozatának a háttérében három fő filozófiai irányzat található. Úgyis mondhatnánk, hogy ez a nyilatkozat két fő gyökérből táplálkozik. Az első gyökér a görög-római filozófiai gyökér, amely a görög-római filozófián és annak későbbi továbbélésén hangsúlyozza az emberi méltóságot. A másik gyökér a keresztyén bibliai gyökér, amely az emberi méltóságot az ember teremtettségi mivoltából vezeti le. Az emberi méltóság az istenképüségből (Imago Dei) vezethető le, amelyet a keresztyén teológia dolgozott ki, miszerint minden ember Isten képmására teremtett. Az ember Isten képére lett teremtve, ez adja méltóságát. A keresztyén bibliai gyökér hangsúlyozza azt, hogy az ember annyira fontos az Isten előtt, hogy az egyszülött Fiát adja, hogy aki hisz Őbenne, el ne vesszen, hanem örök élete legyen. Isten számára annyira értékes az ember, hogy megteremt, gondot visel róla és újjáteremti Jézus Krisztusnak a megváltó munkája által.

⁷⁰⁷ John D. Rayner: *"Human Rights and Jewish Teachings: The Jewish Roots of the Universal Declaration of Human Rights"* / John D. Rayner. Workshop to celebrate the 50th anniversary of the Universal Declaration of Human Rights, West London Synagogue, 13/12/1998. [Handout]"

<https://lbc.koha-ptfs.co.uk/cgi-bin/koha/opac-detail.pl?biblionumber=4177>

Letöltve: 2024.03.21.

⁷⁰⁸ A Dél Amerikai országok küldötteinek a szövegjavaslata a következő volt: „Minden ember méltóságában és jogaiban szabadnak és egyenlőnek születik. Az ember, akit Isten saját képére és hasonlatosságára teremtett, értelemmel és lelkiismerettel bír, s ekként embertársaihoz fűződő kapcsolatainak alapja a testvériség.”

hatására a szekuláris tradíció az emberi méltóságot Kant morálfilozófiájából vezeti le.⁷⁰⁹ Különböző gyökerekből, de mégis egységesen a német alkotmányos felfogásban éppúgy, mint az amerikaiban, az alaptörvény legmagasabb értéke, amely az egész dokumentum tartalmát és szellemét meghatározza, az emberi méltóság és az emberi méltósághoz szorosan kapcsolódó személyiség szabad kibontakoztatásához való jog, amely a szabadságjogok alapját képezi.

Az emberi méltóság értékalapú bemutatást elvégzi Szathmáry Béla is.⁷¹⁰

Az Alaptörvény II. cikke szerint: „Az emberi méltóság sérthetetlen, minden embernek joga van az élethez és az emberi méltósághoz, a magzat életét a fogantatástól védelem illeti meg.” Az Alaptörvény ezen cikkének elemzését, valamint az Alkotmánybíróság ezzel kapcsolatos döntéseit ismerteti Kukorelli István és Deli Gergely.⁷¹¹

Nem vitás tehát, hogy az emberi méltósághoz szorosan kapcsolódik a vallásszabadság. Ezt fejti ki részletesen az Alkotmánybíróság: „Az Alkotmánybíróság az emberi méltósághoz való jogot mint általános személyiségjogot fogja fel, amely magában foglalja a személyiség szabad kibontakoztatásához való jogot. Az Alkotmánybíróság a lelkiismereti szabadság jogát a 64/1991-es AB Határozat összefüggésében szintén a személyiség integritásához való jogként értelmezte. Az állam nem kényszeríthet senkit olyan helyzetbe, amely meghasonlásba vinné önmagával, azaz amely összeegyeztethetetlen a személyiségét meghatározó valamely lényeges meggyőződésével. A lelkiismereti meggyőződés és ezen belül adott esetben a vallás az emberi minőség része, szabadságuk a személyiség szabad kibontakozásához való jog érvényesülésének feltétele. Maga az emberi személyiség a jog számára érinthetetlen (ezt fejezi ki az emberi élethez és méltósághoz való jog korlátozhatatlan volta), a jog csakis a külső feltételek biztosításával segítheti az autonómiát. A vallásszabadság szoros összefüggését az emberi méltóság jogával akkor is figyelembe kell venni, amikor a vallásszabadság másik két összetevőjéről, a vallásgyakorlásról és a meggyőződés szerinti cselekvésről van szó. Az általános

Szovjetunió, Franciaország és Ecuador elutasító magatartása miatt ezt a változatot elvetették. Lsd. Lustiger, Jean-Marie: *Emberhez méltóan*. Magyar Máltai Szeretetszolgálat, Budapest, 2018, 30-31.

⁷⁰⁹ Az emberi méltóság fogalmának jogfilozófiai bemutatását ld. Frivaldszky János: *Az emberi személy és annak méltósága jogfilozófiai perspektívában- különös tekintettel a jogalanyisághoz és az élethez való jog aktuális kérdéseire*. In Acta Humana 2014/1 szám, 7-73.

⁷¹⁰ Szathmáry Béla: „Szeresd...!” – *Az emberi méltóság elve és az ezt megalapozó etikai parancsok az Ószövetségben*. In. Schweitzer József emlékezete, Mazsihisz, Budapest, 2016, 193-207.

⁷¹¹ Kukorelli István: *Hány éves az Alaptörvény? A régi-új kérdése az Alaptörvényben*. Gondolat Kiadó Budapest, 2017, 121-152.

személyiségi jogból folyó cselekvési szabadságnak különös súlyt ad, ha a személyiség lényegét érintő lelkiismereti vagy vallási meggyőződésből fakad a cselekedet.”⁷¹²

A római katolikus egyház tanítása is a vallásszabadságot a perszonalizmus és a keresztyén filozófiai irányzatok által kiemelt emberi méltósággal összefüggésben fogadja el. Köztudott, hogy a katolikus egyház egészen az 1960-as évekig az igazságnak rendelte alá a vallásszabadságot, és első hivatalos elismerésre csak a XXIII. János „*Pacem in terris*”⁷¹³ kezdetű enciklikájában került sor 1963-ban, majd a II. Vatikáni Zsinat 1965-ben kelt „*Dignitatis Humanae*”⁷¹⁴ kezdetű nyilatkozata foglalt állást a vallásszabadság kérdéséről. Mint a nyilatkozat címéből is kitetszik, a dokumentumban kimondták, hogy a vallásszabadsághoz való jog az ember méltóságán alapul.

712 4/1993. (II.) AB Határozat

713 *Az egyház társadalmi tanítása*. Szent István Társulat, Budapest, 165.

714 *A II. Vatikáni Zsinat tanítása*. Szent István Társulat, Budapest, 1986, 367.

3.2.3. Diszkrimináció tilalma

A hátrányos megkülönböztetés vagy a diszkrimináció tilalma alapvető emberi jog. Kimondásra kerül az univerzális nemzetközi jogban⁷¹⁵, a regionális egyezményekben⁷¹⁶, az uniós jogban⁷¹⁷, illetve a hazai jogban⁷¹⁸ egyaránt.

A diszkrimináció tilalmának vonatkozásában a lelkiismereti és vallásszabadság is az általános szabály alá tartozik, amennyiben senkit sem érhet hátrány lelkiismereti és vallási meggyőződése miatt. Ennek ellenére Európában⁷¹⁹ és az egész világon⁷²⁰ is jelen van a vallási türelmetlenség.

Az Alaptörvény XV. cikk (2) bekezdés alapján: „Magyarország az alapvető jogokat mindenkinek bármely megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, fogyatékoság, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül biztosítja.”

A XV. cikk emellett külön is nevesíti a törvény előtti egyenlőséget, valamint a férfiak és nők egyenjogúságát, illetőleg egyes társadalmi csoportok védelmét. A hátrányos megkülönböztetésnek 5 egymástól elkülöníthető alakzata ismert. A közvetlen, közvetett hátrányos megkülönböztetés, a szegregáció, a zaklatás, a megtorlás.⁷²¹ Az Alaptörvény nem abszolutizálja a hátrányos megkülönböztetés tilalmát, ám a megkülönböztetésnek kell, hogy legyen alkotmányos indoka. A követelmény az érintettek azonos méltósága. Alapjognak nem minősülő jogok esetében az önkényesség tilalma az alkotmányellenesség határa.⁷²²

Az Ehtv. 1. § (3) bekezdése szerint: A lelkiismereti vagy vallási meggyőződés megválasztása, elfogadása, kinyilvánítása és megvallása, továbbá annak megváltoztatása, illetve gyakorlása miatt senkit előny vagy hátrány nem érhet. A hátrányos

⁷¹⁵ ENSZ Alapokmány, Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 2. cikk, Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya.

⁷¹⁶ Emberi Jogok Európai Egyezménye 14. cikk. Szalayné Sándor Erzsébet: *A Megkülönböztetés tilalma*. In: Sonnenvend Pál Bodnár Eszter (szerk.): *Az Emberi Jogok Európai Egyezményének Kommentárja*. Hvg-Orac Kiadó, Budapest, 2021, 336-362.

⁷¹⁷ Európai Unió Alapjogi Chartája.

⁷¹⁸ Az egyenlő bánásmódról és esélyegyenlőség biztosításáról szóló 2003. évi CXXXV. törvény.

⁷¹⁹ Marinkás György: *Vallási diszkrimináció megnövekedése Európában és az arra adott állami válaszok II.* In: MISKOLCI JOGI SZEMLE 16. évfolyam (2021) 1. szám 1. kötet, 52-75.

[file:///C:/Users/KissA/Downloads/941-Cikk%20sz%C3%B6veg-4442-1-10-20210906%20\(5\).pdf](file:///C:/Users/KissA/Downloads/941-Cikk%20sz%C3%B6veg-4442-1-10-20210906%20(5).pdf)

Letöltve: 2024. 03.21.

⁷²⁰ <https://www.opendoors.org/en-US/>

Letöltve: 2024. 03.21.

⁷²¹ Szemesi Sándor: *Hátrányos Megkülönböztetés Tilalma*. In: Lamm Vanda (szerk.): *Emberi Jogi Enciklopédia*. HVG- Orac Kiadó, Budapest, 2018, 369.

⁷²² Sólyom László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 416, 755.

megkülönböztetésnek különösen fontos szerepe van a munka világában.⁷²³ Nem minősül hátrányos megkülönböztetésnek, ha egy felekezeti fenntartású intézmény a dolgozóinál figyelembe veszi a felekezeti hovatartozást.

Az alapjog magában foglalja azt is, hogy valaki a vallási meggyőződésének a kinyilvánítását mellőzni szeretné. Ezt az Alaptörvény és az Ehtv. 5. § (1) bekezdése is rögzíti, amikor kimondja:

A lelkiismereti és vallásszabadság jogával összefüggésben állami hatóság által különleges adat nem gyűjthető. Állami hatóság által a lelkiismereti és vallásszabadsággal összefüggésben e törvény hatálybalépésekor nyilvántartott különleges adat kizárólag az érintett hozzájárulásával – halála esetén leszármazója hozzájárulásával – továbbítható és hozható nyilvánosságra.

Schanda Balázs egy tanulmányában megjegyzi, hogy „a felekezeti jogegyenlőséghez nem kapcsolódhat pozitív diszkrimináció, amely az esetleges esélyegyenlőtlenséget lenne hivatva mérsékelni. Az államnak arra nincs mandátuma, hogy egyes közhivatalokban vagy közintézményekben felekezeti arányokat befolyásoljon, vagy hogy egyáltalán tudomása legyen róla.”⁷²⁴

3.2.4. Gondolatszabadság

A gondolatszabadság dogmatikai helye az alapjogok rendszerében nem teljesen letisztult, ám az elmondható, hogy a gondolat, a lelkiismeret és vallás szabadságának alapjoga ezen a ponton több tekintetben átfedésben van a véleményszabadsággal.⁷²⁵ A nemzetközi dokumentumok együtt említik a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságát⁷²⁶. A gondolatszabadság – egyes alkotmányokban, így a Bonni Alaptörvényben – a hit szabadsága⁷²⁷, mely az egyén belső meggyőződésének védelmét követeli. A gondolat,

⁷²³ Lehoczki Balázs: *A vallási alapon történő hátrányos megkülönböztetés a munka világában való kivételes megengedhetőségének problematikája az Európai Bíróság közelmúltbeli ítélezési gyakorlatában.* In. ACTA HUMANA 2018/4. 179–185.

⁷²⁴ Schanda Balázs: *A gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága.* In. Csink Lóránt-Schanda Balázs-Varga Zs. András: *A Magyar Közjog Alapintézményei.* Pázmány Press, Budapest, 2020, 612.

⁷²⁵ Az EJEB gyakorlata is ezt mutatja.

⁷²⁶ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 18. cikke, Emberi Jogok Európai Egyezményének 9. cikke, Magyarországon kihirdette az 1993. évi XXXI. törvény, a 9. cikk első bekezdésének a szövege a következő: „Mindenkinek joga van a gondolat, lelkiismeret és a vallásszabadsághoz. Ez a jog magában foglalja a vallás vagy meggyőződés megváltoztatásának szabadságát, valamint a vallásnak vagy meggyőződésnek mind egyénileg, mind együttesen, mind a nyilvánosság előtt, mind a magánéletben, istentiszteleten, oktatás és szertartások útján való kifejezésre juttatásának a jogát.”

⁷²⁷ Bonni Alaptörvény, 4. cikk (1) bekezdés: „A hit, a lelkiismeret, a vallás és a világnézet szabadsága sérthetetlen.”

a hit az egyén belső meggyőződése a jog számára érinthetetlen. Csupán a gondolat közlése, a hit megvallása, a meggyőződés megnyilvánulása az, ami – kommunikációs alapjogként – szabályozás tárgya lehet. Az állam szerepe a gondolatszabadság vonatkozásában az eszmék szabad áramlásának biztosítása.⁷²⁸ A gondolatszabadság megsértését jelentenek az egyént belső meggyőződésének feladására kényszerítő vagy készítő beavatkozások (pl. tudatmódosító szerek vagy kezelések, átnevelés pszichiátriai vagy más a személyi szabadságot korlátozó módszerekkel.) A gondolatszabadság megsértését jelentheti az is, ha az állam vallási-világnézeti kérdésekben állást foglal, azaz az eszmék szabad formálódásának és áramlásának biztosítása helyett egyes nézeteket privilegizálna vagy hátrányos helyzetbe hozna. Ugyanakkor a történelmi múlt elismerése (így Magyarország esetében a kereszténység sajátos szerepének említése a Nemzeti Hitvallásban)⁷²⁹ vagy egy vallási örökség kulturális lenyomatának védelme önmagában nem sérti a gondolatszabadságot. A gondolat megnyilvánulása már a véleménynyilvánítási szabadság körébe tartozó kérdés.⁷³⁰ A három kifejezés együtt szerepeltetése a szellemi és a belső lelki élet különböző területeit kívánja felölelni, nem taxatív felsorolással, hanem általánosságban. Elképzelhető, hogy azért használja a törvényszöveg ezt a három kifejezést, mert a különöstől az általános felé való haladás logikáját követi. A vallásos meggyőződés szabadságát később kiterjesztették a vallástalanságot és az ateizmust is magában foglaló lelkiismereti meggyőződésre, végül legáltalánosabban a gondolat szabadságában oldották föl. A gondolat szabadságába szinte már beletartozik az eszme, a nézet, a politikai, a tudományos és a művészeti szabadság is.

A vallásszabadság gondolatszabadsággá szélesítésében nem elsősorban az a probléma, hogy a vallásos meggyőződés kérdését szekuralizálja, hanem az, hogy parttalaná teszi. A gondolat így lényegében azonossá vált a véleménnyel, a vélemény szabadsága pedig a vélemény kifejezésének a szabadságával. A vallás szabadsága pedig, bár szorosan kötődik

728 4/1993. (II.12.) AB Határozat, ABH 1993, 48, 52. „A gondolat – és vallásszabadságra a jog akkor képes hatást gyakorolni, ha a gondolat vagy a belső meggyőződés megnyilvánul. Ez a megnyilvánulás a vallás gyakorlása. Míg a vallás vagy más lelkiismereti meggyőződés szabad megválasztását vagy elfogadását {Alkotmány 60. §. (1) bekezdés I. fordulata} és csak azon keresztül tudja védeni az állam, hogy az eszmék szabad áramlását biztosítja. Egyrészt a gondolat-, a lelkiismereti és vallásszabadsághoz való jog természete, másrészt a jog lehetőségei folytán is, az állam kompetenciája csakis a meggyőződést alakító, illetve kifejező kommunikációs folyamatra korlátozódhat. Az állam e helyzetéből is következik semlegessége.”

729 Birkás Antal: *Magyarország Új Alaptörvénye keresztvén szemmel*. In Békefy Lajos- Birkás Antal (szerk.): *Reformációi Anziks Múlt jelen, jövő, Tanulmányok, cikkek a reformáció 500. évfordulója tiszteletére*. Barankovics Alapítvány, Budapest, 2017, 31-35.

730 Schanda Balázs: „A gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága” In Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: Bodnár Eszter, Jakab András) <http://ijoten.hu/szocikk/a-gondolat-a-lelkiismeret-es-a-vallas-szabadsaga> (2018). {1}-{2}

a véleményszabadsághoz, attól sok vonatkozásban eltér, és több is annál. A vallásszabadság tehát a véleménynyilvánítási szabadság egyik sajátos területe egyesek szerint, mások szerint a vallásszabadság annál több, és ez a többlet a vallás gyakorlásában rejlik. A fentiekben kifejtett felfogást követi az olasz Alkotmánynak a dogmatikája, amely a gondolatszabadságot a gondolat kinyilvánításának a szabadságával azonosítja. Ez a fajta rendelkezés, megközelítés egyáltalán nem téves, hanem rávilágít a gondolatszabadsággal kapcsolatos problémákra. A vallás egyéni vagy kollektív meggyőződés-e?

A vallásnak szükségszerű része az intézményesedés, vagy csak az az egyházhoz kötődik? Melyek az intézményesedés alkotmányos kritériumai? Az Európai Emberi Jogi Egyezmény alkalmazásakor a 9. cikk mellett, helyett azon cikkek megsértését vizsgálják, amelyek más alapjogok védelmét szabályozzák. Ez a vallásszabadság jogának szubszidiárius, kiegészítő jellegére utal.⁷³¹

3.2.5. A lelkiismeret szabadságának fogalma

3.2.5.1. A szekularizált vallásszabadság

A lelkiismeret és a vallás szabadsága történetileg korábban jelent meg, mint az emberi méltóság, az általános személyiségi jog, az általános cselekvési szabadság; az általa védett magatartások többnyire az általános cselekvési szabadság védelmét is élvezik. Az egyéni vallásszabadság következetesen a lelkiismereti szabadsággal együtt kerül deklarálásra. E kapcsolódásnak nemcsak történeti okai vannak, hanem ez a megközelítés úgy tekint a lelkiismereti szabadságra, mint szekularizált vallásszabadságra.

3.2.5.2. A lelkiismeret fogalma

A hagyományos nyugati felfogás szerint – ami a görög-római filozófia, keresztyén teológia által továbbfejlesztett terméke – a lelkiismeret szó szerint *conscientia*. A lelkiismeret (conscience) a *scientia* = tudás szó egyik alakja. A lelkiismeret tehát a transzcendens igazság egyik aspektusát ragadja meg.⁷³² Bár ez a tudás részleges, az isteni

⁷³¹ Paczolay Péter: *A lelkiismereti és vallásszabadság*. In Acta Humana, 1995. 18-19. 145.

⁷³² Lsd. a téma részletes kifejtését Monostori László: *A katolikus egyház tanítása a lelkiismeretről különös tekintettel Johann Michael Sailer (1751-1832) teológiájára. Dissertatio ad Doctoratum*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 2016.

valóság részének tekintik. Aquinói Tamás például a *synderesist*, a lelkiismeret magasabb rendű részét a következőképpen fogalmazta meg: „Értelmünk törvénye, amennyiben egyenlő a habitus-szal, amely a természeti törvények észleleteit foglalja magában, amelyek az emberi magatartás első irányelveit alkotják.”⁷³³ A lelkiismeret a *constientia* = megosztott tudás. A lelkiismeret elénk tárja az emberben rejlő alapvető erkölcsi szabályokat. Ahogyan Pál apostol Rómabeliekhez írott levelének (2,15) versében szól a szívbe írt törvényről. Végül a lelkiismeret *conscientia*, azaz a tudás tudatos. (V.ö. a francia conscience szót, ami ma is egyszerre jelenti a lelkiismeretet és a tudatot.) A mai posztmodern korban e három jellemző vonása (ismeret, tudás és erkölcs) fokozatosan elvesztette hitelét. Az erkölcsök szubjektívvá és világivá válásával a lelkiismeretet nem tekintik az objektív tudás forrásának.

3.2.5.3. A lelkiismeret jogi fogalma

A klasszikus filozófia és teológia szerint a lelkiismeret megragad valamit a transzcendens igazságból. Bár tudása részleges, részese az isteni valóságnak. A lelkiismeretnek ez a felfogása élt még a XX. század első felében a lelkiismereti okokból való tiltakozással kapcsolatos törvénykezésben. A metafizikai felfogásról a mai szekularizált és formális meghatározásra való áttérést világosan mutatja az a vita, amely a holland jognak a lelkiismereti okból történő katonai szolgálat megtagadással kapcsolatos különböző rendeletei fölött alakult ki. Az első jogszabály, „*Dienstweigeringswet 1923.*” teológiai lelkiismeret fogalmának egyik alapeleme az volt, hogy Isten hatalma nyilvánul meg ítéletében. „A lelkiismeret Istentől ered, abból, hogy hallgatunk az Ő szavára.”⁷³⁴ Ez azt jelenti, hogy a lelkiismeret döntései csak isteni parancsolat formájában nyilvánulhatnak meg, ebben az esetben a „*Ne ölj!*” parancsolatban. Tehát az egyetlen szabály, amire egy igazi lelkiismereti okokra hivatkozó szolgálatmegtagadó hivatkozhat, az ez a kategorikus felszólítás,⁷³⁵ és az egyetlen oka annak, hogy őt felmentik a szolgálat alól, az isteni parancsolat iránti tisztelet.

A 60-as években lépett életbe egy újabb jogszabály, ami az olyanokat tekintette lelkiismereti okokból szolgálatmegtagadóknak, akik a nem katonai (pl. rendőri) erőszakot

⁷³³ Aquinói Tamás: *Summa Theologica I/II, quaestio 94. art. 1 ad 2*: „*syncleresis, dicitur lex intellectus nostri, in quantum est habitus continens praecepta legis naturalis, quae sunt prima principia operum humanorum*”
734 uo., 12.

⁷³⁵ A” *Dienstweigeringswet 1923.*” szerint csak azt tekintették lelkiismereti okokból történő szolgálatmegtagadásnak, ha valaki arra hivatkozott, hogy sohasem ölhet meg emberi lényt. (I. pont)

elfogadták, de nem voltak hajlandók semmiféle erőszakban részt venni háború esetén. Határozottan elutasították azonban a politikai okokból történő vagy „szelektív” szolgálatmegtagadás lelkiismereti voltának elismerését. Ezt kizárta az a kritérium, miszerint az egyénnek mindenfajta „háborús erőszak” ellen tiltakoznia kell vallási vagy erkölcsi (tehát nem politikai) megfontolásokból.⁷³⁶ A részleges tiltakozás (pl. a nukleáris fegyverek ellen) vagy az antikapitalista indíték nem számított a lelkiismeret megnyilvánulásának. Ezt a szabályozást jelentősen megváltoztatta a „*Wet Gewetens bezwaren Militaire Dienst 1978.*” Most már az egyes fegyverfajták elleni tiltakozás önmagában is lelkiismereti oknak számít. Ez a fejlemény a lelkiismeret szekularizálódását tükrözi. Nem azért kell tiszteletben tartani, mert Istennel áll összefüggésben, hanem mert szerves részét képezi az emberi személyiségnek.

Ma a lelkiismeret fogalmát nem a tartalma határozza meg, sem pedig eredete vagy forrása nem határozható meg materiális jellemzőkkel. Ezt a következtetést nemcsak a katonai szolgálattal kapcsolatos konkrét fejleményekből lehet levonni. A jogalkotás és a jogtudomány más területein meglévő hasonló tendenciák is ezt erősítik meg.

A polgári szolgálat bevezetéséről rendelkező magyarországi törvénymódosítás miniszteri indoklása 1990-ben el is ismerte, hogy a lelkiismeret fogalmát „sem a hazai, sem a külföldi jogalkotás nem dolgozta ki”, és ehhez hozzáfűzte, hogy a „lelkiismereti ok nem korlátozható vallási motivációra. Azon a személyiség olyan belső értékrendszerét kell érteni, amellyel ellentétes magatartás az egyén lelki sérülésével és önmagával való meghasonlásával járna.”⁷³⁷

Egyes megközelítések szerint a lelkiismereti szabadság fogalma tágabb, mint a vallásszabadságé, mégpedig azért, mert az előbbi nemcsak a vallásos embereket, hanem mindenkit megillető szabadságjog.⁷³⁸ Ádám Antal fogalmazta meg, hogy „a vallásszabadság a lelkiismereti szabadságnak tárgya szerint nevesített változata”.⁷³⁹

A lelkiismereti szabadság fogalma egyik megközelítése alapján: „szekularizált vallásszabadságként” az egyén identitását a vallási meggyőződéséhez hasonló mélységben meghatározó nem vallási meggyőződés választása, elfogadása, kinyilvánítása, gyakorlása,

736 A „*Wet gewetens bezwaren Militaire Dienst 1962.*” II. pontja azt a követelményt állította, hogy az egyén vallási vagy morális meggyőződése kizárjon mindenfajta részvételt háborús cselekményekben.

737 Lsd. korábbi Honvédelmi Törvény módosításáról szóló a polgári szolgálatot újra szabályozó 1990. évi LXXVIII. törvény javaslatának miniszteri indoklása, 2. pont; Erdő Péter – Schanda Balázs: *Egyház és vallás a mai magyar jogban.* Szent István Társulat, Budapest, 1993, 40.

738 Lsd. A lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény (Lvt.) javaslatának általános miniszteri indoklása.

⁷³⁹ Ádám Antal: Az állami egyházjogról (JURA, 2000/1-2., 18-34. o.)
<https://szakikadatbazis.hu/doc/1496194> (2024. 03. 23.)

tanítása számára biztosít védelmet. Az ilyen világnézeti meggyőződés, például a humanizmus, a pacifizmus, a vallási meggyőződéshez hasonlóan lehet mély, őszinte és átfogó, azonban a vallási meggyőződéssel szemben a transzcendencia elemeit nélkülözi.

A lelkiismereti szabadság másik megközelítése szerint – így a 4/1993. (II. 12.) AB határozat értelmezésében – a személyiség integritásához való jogként fogható fel, amely az egyént attól óvja, hogy az állam önmeghasonlásba kergesse, lényeges meggyőződéseivel szemben összeegyeztethetetlen helyzetekbe hozza, vagy – szélsőséges esetben – meggyőződésével ellentétes magatartásra kényszerítse.

Relevanciával az egyén számára elsődlegesen saját, egyéni lelkiismereti meggyőződése bír, nem pedig az, hogy milyen vallási-világnézeti közösséghez tartozik. Így hadkötelezettség esetén az Alaptörvény XXXI. cikk (3) bekezdése szerint a katonai szolgálat az egyén lelkiismereti meggyőződése okán helyettesíthető fegyver nélküli szolgálattal. Ugyanígy járhat el a munkajogi kötelezettséget, munkáltatói utasítást (például terhességmegszakításban való közreműködést) megtagadó munkavállaló.⁷⁴⁰

Ez a „szekularizált meggyőződésre”, azaz nem vallási világnézetre történő hivatkozás az állam és a vallási közösségek különvált működése adta keretek között elkerülhetővé teszi, hogy a formális egyháztagság vagy a személyes kötődés egy adott vallási közösséghez jogi relevanciát kapjon: nem a felekezeti hovatartozásnak, hanem az ebből (vagy más értékekből) fakadó személyes meggyőződésnek van jogi jelentősége.⁷⁴¹

Van-e helye a lelkiismereti és a gondolat szabadság fogalmának az egyházon belül?

Török István a következőképpen fogalmaz: „Kérdés: Csakugyan baj az, hogy a lelképásztorok a maguk fejével gondolkoznak, még ha gondolkozásuk kritikai jelleget ölt is? Vagy vegyük le vállukról a gondolkozás terhét, mint ahogy „levettük a gyülekezetek válláról a lelkészválasztás gondját”, ahelyett, hogy ez ősi jog egyre felelősségteljesebb gyakorlására neveltük volna őket? Nem a kiskorúságba és ezzel a csökkentett felelősségbe nyomjuk-e vissza azokat, akiknek nagykorúságát a reformáció már elismerte. A teológiai gondolkozás ugyanis sokmindent elbír, de a járszalagon való vezetést sosem tűri. Márcsak azért sem, mert az előírással a teológiai gondolkozás megszűnik gondolkozás lenni, s felelőtlen utánamondássá válik. De főként azért nem tűr hivatalos gyámkodást, mert ha valóban teológiai akar maradni, akkor nem az egyházkormányzatot, hanem az egyház Urát szolgálja.

740 64/1991. (XII.17.) AB határozat, ABH 1991, 29; Az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény 131. §. (5) bekezdés a) pont.

741 Schanda Balázs: „A gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága” In Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: Bodnár Eszter, Jakab András) <http://ijoten.hu/szocikk/a-gondolat-a-lelkiismeret-es-a-vallas-szabadsaga> (2018). {3}-{6}

Ez a hivatása. Ebbe a hivatásba pedig beletartozik az is, hogy az egyházi vezetés döntéseit ne tabuként tisztelje, hanem ismételten az ige mérlegére helyezze, mégpedig úgy, hogy közben saját esendősége tudatában önmagát is az ige fegyelme alá hajtja. Döntéseink csak az evangéliumi szabadság légkörében válhatnak gyümölcsözőkké, mind gyülekezeteinkre, mind a környező világra. Ideje közeli múltunkból és a távoli búr példából ezt az egyértelmű okulást levonnunk.”⁷⁴²

3.2.6. A véleménynyilvánítás szabadsága⁷⁴³

A véleménynyilvánítás szabadsága áll legközelebb a vallásszabadsághoz, hiszen a gondolat, a lelkiismeret és a vallás is akkor értékelhető jogilag, ha kifejezésre kerül. Az Alaptörvény IX. cikk (1) bekezdése szerint: „Mindenkinek joga van a véleménynyilvánítás szabadságához.” A kérdésben klasszikusként hivatkozott John Stuart Mill szerint az emberi szabadság e sajátos köre „magába tárja először is a lelkiismeret egész belső világát, a legátfogóbb értelemben vett szabadságot követelve számára: a gondolkodás és az érzés szabadságát, az érzelmek és a vélemények korlátlan szabadságát minden kérdésben. A vélemény nyilvánításának és közzétételének szabadsága úgy tetszhet, más alapelvből következik, mivel az egyén viselkedésének ahhoz a részéhez tartozik, amely más embereket is érint.”⁷⁴⁴

Ezt fogalmazza meg az Alkotmánybíróság, amikor a következőket írja: „A gondolat- és vallásszabadságra a jog akkor képes hatást gyakorolni, ha a gondolat és a belső meggyőződés megnyilvánul.”⁷⁴⁵ Az amerikai és a nemzetközi gyakorlatban a vallásszabadsággal összefüggő bírói ügyek gyakran a szólás és kifejezés szabadságának a vonatkozásában merülnek fel.⁷⁴⁶ A véleménynyilvánítás valóban felfogható a gondolatszabadságot is magában foglaló jognak, valójában a vallásszabadság folytatását jelenti. A véleménynyilvánítás szabadságának a gyökereit visszavezethetjük a parlamenti szólásszabadságra (az angol Bill of Rights 9. szakaszában) és a sajtószabadságra. A lelkiismereti és vallásszabadság egyes vélemények szerint kívül esik a kommunikációs

742 Török István: *Határkérdések szolgálatunkban 1972-1989.* 28-29.

743 A téma részletes kifejtését lásd: Sajó András: *A Szólásszabadság Kézikönyve.* MTA Állam és Jogtudományi Intézet, KJK KERSZÖV Jogi és üzleti Kiadó, Budapest, 2005.

744 Mill, John Stuart: *A szabadságról.* Magyar Helikon, 1980, 31.

745 4/1993. (II.28.) AB határozat, ABH 1993., 48., 51.

746 A strasbourgi gyakorlat elemzését lsd. Schanda Balázs: *Véleményszabadság vs. Vallásszabadság.* In Acta Humana 2015/6. 19-24.

jogokon, mert az egyén belső szférájához tartozik, és nem szükségszerűen része valamely kommunikációs folyamatnak.⁷⁴⁷

Álláspontunk szerint a lelkiismeret és vallásszabadság az alapjogoknak az atyja, ebből fejlődött ki a véleménynyilvánítás szabadságának a joga is. A két alapjog egymást kiegészíti, és sok esetben, amikor az egyik sérül, sérül a másik is. Ezt a felfogást tükrözi az is, hogy sok emberi jogi dokumentum és alkotmány egymás mellé rendelve szabályozza őket.⁷⁴⁸ Továbbá a vallásszabadsághoz és véleménynyilvánítás szabadságához való jog kapcsolatát a 30/1992. AB határozat is megerősítette, amikor a vallásszabadságot is a kommunikációs alapjogokhoz sorolta. E jogok „anyajoga”, a véleménynyilvánítási szabadság az alapjogok hierarchiájában az Alkotmánybíróság szerint megkülönböztetett helyet foglal el. Az imént idézett határozat kimondta, hogy „a véleményszabadságot korlátozó törvényeket megszorítóan kell értelmezni.” Értelemszerűen vonatkozik ez a vallásszabadságot korlátozó törvényekre is. A 30/1992. AB határozat szerint a szabad véleménynyilvánításhoz való jog a véleményt annak érték- és igazságtartalmára tekintet nélkül védi. Az Alaptörvény a szabad kommunikációt – az egyéni magatartást és a társadalmi folyamatot – biztosítja, s nem annak tartalmára vonatkozik a szabad véleménynyilvánítás alapjoga. Mindez érvényes a vallásszabadságra is, a vallásszabadságnak szintén csak „külső korlátai” lehetnek.⁷⁴⁹ Mivel ilyen szoros kapcsolat van a lelkiismeretszabadság és a véleményszabadság között, ezért röviden tekintsük át a véleményszabadságnak a határait.

A törvény kifejezetten megállapítja és felsorolja ezeket a korlátokat, amelyek mások jogainak vagy jó hírnevének a tiszteletben tartása, illetőleg az állambiztonság vagy közrend, a közegészségügy vagy közkerölcs védelmében szükségesek.

Végeredményében a véleménynyilvánítás határai elvileg négy védendő érték mentén húzhatók meg. Az első az állam érdekei: ide tartozik az állam külső és belső biztonsága, az igazságszolgáltatás zavartalan működése, az állami szimbólumok és az esetleges közjogi méltóságok védelme. Második a társadalom egészének érdeke, mint pl. a közkerölcs vagy a közrend. Soron következő harmadik az egyes társadalmi csoportok érdekeinek védelme, a faji, etnikai, vallási, nemi diszkriminációval szemben. Továbbá a magánszféra védelme, amelyben az egyén személyiségi jogai, becsülete, magántitka, vállalkozói jóhírve, üzleti

747 Halmi Gábor: *A vélemény szabadság határai*. Atlantisz, 1994, 112-115.

748 Paczolay Péter: *A lelkiismereti és vallásszabadság, mint egyéni alapjog*. In *Emberi jogok*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 539.

749 4/1993.(II. 12.) AB határozat

titkai tartoznak.⁷⁵⁰ Az Alaptörvény a véleménynyilvánítási szabadság megfogalmazásában nem tesz különbséget tényközlés és értékítélet között. A véleménynyilvánítás határainak a megvonásakor azonban indokolt különbséget tenni értékítélet és tényközlés között, mondja az Alkotmánybíróság. Az értékítéletre, az egyén személyes véleményére a véleménynyilvánítási szabadság minden esetben kiterjed függetlenül attól, hogy az értékes vagy értéktelen, igaz vagy hamis, érzelmen vagy észérveken alapul. Az Alkotmánybíróság szerint azonban fokozott védelmet élveznek az olyan értékítéletek, amelyek a közügyekre vonatkozó vélemények ütközésében kapnak hangot.

Az Alkotmánybíróság szerint a véleménynyilvánítás szabadsága nem terjed ki a becsületsértésre alkalmas valótlan tények közlésére akkor, ha a nyilatkozó személy kifejezetten tudatában van a közlés valótlanosságának (tudatosan hamis közlés) vagy foglalkozása, hivatása gyakorlásának szabályai szerint elvárható lett volna tőle a tények valóságtartalmának vizsgálata, de ezt a gondosságot elmulasztotta. A véleménynyilvánítás szabadsága csak a bírálat, jellemzés, nézet, kritika szabadságát foglalja magában, de az alkotmányos védelem nem vonatkozik a tények meghamisítására.⁷⁵¹

A véleménynyilvánításnak egy nevesített korlátja az Alaptörvényben a következő:

IX) cikk (4)- A véleménynyilvánítás szabadságának a gyakorlása nem irányulhat mások emberi méltóságának a megsértésére.

(5) A véleménynyilvánítás szabadságának a gyakorlása nem irányulhat a magyar nemzet, a nemzeti, etnikai, faji vagy vallási közösségek méltóságának a megsértésére. Az ilyen közösséghez tartozó személyek – törvényben meghatározottak szerint – jogosultak a közösséget sértő véleménynyilvánítás ellen, emberi méltóságuk megsértése miatt igényeiket bíróság előtt érvényesíteni.⁷⁵²

A büntetőjog a vallásgyakorlás szabadságát védi a szabad vallásgyakorlást erőszakkal vagy fenyegetéssel akadályozó magatartás kriminalizálásával.⁷⁵³ A véleménynyilvánítás korlátját jelenti a magánszféra, mások személyhez fűződő jogainak, becsületének védelme. Természetesen az általánostól eltérő szabályok érvényesülnek abban az esetben, ha olyan személyek becsületéről, jó hírnevéről van szó, akik állami tisztséget

⁷⁵⁰ Halmi Gábor: *A véleményszabadság alkotmányos szabályozása*. In *Acta Humana*, 1995. 18-19.

⁷⁵¹ 36/1994. (VI. 24.) AB határozat

⁷⁵² Lásd ezzel kapcsolatban Köbel Szilvia: Semleges állam, keresztény állam – Gondolatok aktuális alkotmányjogi kérdésekről az Alaptörvény 7. és 9. módosítása kapcsán. In *Jog – Állam – Politika*, 2022/2. https://jap.sze.hu/images/lapsz%C3%A1mok/2022/02/JAP_2022_02_kobel_szilvia.pdf (2024. 03. 23.)

⁷⁵³ 2012. évi C. tv., 215. szakasz.

töltenek be vagy közéleti szerepre vállalkoznak. Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint azonban a kritika megengedhetőségének határai tágabbak a kormányzat és a közhivatalnokok esetében. A közszereplést vállaló személyeknek vállalnia kell azt is, hogy mind a sajtó, mind pedig a szélesebb közvélemény figyelemmel kíséri minden szavukat és cselekedetüket, így nagyobb türelmet kell tanúsítaniuk a kritikai megnyilvánulásokkal szemben.⁷⁵⁴

3.2.7. A magyar szabályozás viszontagságai

Az Alaptörvény végrehajtását szolgáló sarkalatos törvények közül az Országgyűlés elsőként fogadta el a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi C. törvényt. Ezt a törvényt számos hazai és nemzetközi kritika érte.⁷⁵⁵ Az Alkotmánybíróság közjogi érvénytelenségre hivatkozva az 164/2011. (XII.20) számú határozatával megsemmisítette. Az Országgyűlés az Alkotmánybíróság döntése előtt egy nappal, 2011. december 19-én a nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény 241. szakaszával hatályon kívül helyezte a még akkor hatályba nem lépett törvényt, majd 2011. december 21-én új törvényt nyújtott be, amely a december 30-i elfogadás után 2012. január 1-jén már hatályba is lépett. Az egyházi státuszoktól megfosztott szervezetek a 2011. december 30-án elfogadott új egyházi szabályozással kapcsolatban eljárást kezdeményeztek a strasbourgi Emberi Jogi Bíróságon. Az indítványozók szerint a törvény megsértette az Emberi Jogi Egyezmény 6;9;13;14 szakaszaiban foglalt alapjogokat. A vallásszabadság joga az indítványozók szerint azzal csorbult, hogy a törvény túl szigorú feltételhez kötötte az egyházalapítást, túl széles mérlegelési lehetőséget biztosított a kérelem elutasítására, miközben nem érvényesült sem az állam semlegességének, sem pedig az állam és az egyház szétválasztásának az elve.⁷⁵⁶

⁷⁵⁴ Sári János: *Alapjogok, Alkotmánytan II*, Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 125.

⁷⁵⁵ Ádám Antal: *Vallás, vallásszabadság és egyház Magyarországon Alaptörvényének továbbá „A lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról „szóló 2011. évi C. törvény figyelembevételével*. In Jura 2011 (17. évf.) 2. szám, 7-23. Szathmáry Béla értékelését lsd. In. Egyházfórum XXVI. (I. új) évfolyam, 2011, 2. szám 29.

⁷⁵⁶ Az Emberi Jogok Európai Bírósága a Magyar Keresztyén Mennonita Egyház és mások által kezdeményezett ügyben 2014. április 8-án publikált ítéletében 11 pontban foglalt állást. A Magyar Kormány megsértette a hivatkozott cikkeket, nem tett eleget a semlegesség követelményének, és egy demokratikus társadalomban nem volt nyomós oka ezeknek a drasztikus, jogfosztó intézkedéseknek. Ezért a Bíróság felhívta a magyar Kormányt és a pert kezdeményezőket, hogy hat hónapon belül egyezzenek meg. A magyar Kormány azt kérte, hogy utalják vissza az ügyet az EJEK Nagykamarájához. A Nagykamara öttagú bizottsága nem látott arra utaló körülményt, ami az ítélet megváltoztatását eredményezné. A magyar Kormányt tehát egyességre kell jutnia a kérelmező egyházakkal a státuszuk visszaállítása, illetve a károk megtérítésére vonatkozóan. A

Ezzel párhuzamosan indult meg a Velencei Bizottság vizsgálata is a törvény ellen. A Bizottság szakvéleménye leszögezte, hogy a magyar egyházügyi törvény a vallásszabadság nagyvonalú keretét alkotja, bár ennek ellenére nem tesz eleget a nemzetközi jog követelményeinek.⁷⁵⁷ A szakvélemény aggodalommal állapította meg a törvény visszamenőleges hatálya miatt elveszett egyházi státuszok megszűnését.

Az egyházkénti elismerés feltételeit – mind a Velencei Bizottság, mind a strasbourgi emberi Jogi Bíróság – túlzónak és önkényesnek minősítette. A vallási közösségeket érintő diszkriminációt hangsúlyozta. Lényegében az alapvető jogok biztosa is a Velencei Bizottság álláspontjával azonos aggályokat fogalmazott meg. Utólagos normakontrollra vonatkozó beadványában a törvény megsemmisítését kérte az Alkotmánybíróságtól. Az Alkotmánybíróság a hozzá benyújtott tizenhét alkotmányjogi panasz és az alapvető jogok biztosának indítványát is figyelembe véve a 2011. évi CCVI. törvény több rendelkezését a 2013. február 26-án hozott 6/2013. (III.1) AB határozatában megsemmisítette. Az Alkotmánybíróság korábbi álláspontját látszik következetesen megerősíteni a 6/2013. (III.1) AB döntés is, amely kiemeli, „hogy egy vallási közösség számára az egyházi jogállás olyan lényeges jogosultság, amely szorosan összefügg a vallásszabadsághoz való joggal.” „Ebből pedig az következik, hogy a státusz megadása nem lehet önkényes, a döntés alapjául szolgáló eljárásnak meg kell felelnie a tisztességes eljáráshoz való jogból eredő követelményeknek: az ügyet részrehajlás nélkül, tisztességes módon és észszerű határidőn belül kell elintézni, a döntést megfelelően indokolni, döntéssel szemben pedig jogorvoslati lehetőséget kell biztosítani.”⁷⁵⁸ Az Alaptörvény negyedik módosításával az Országgyűlés gyakorlatilag az egyházak Alkotmánybíróság által alkotmányellenesnek nyilvánított, éppen ezért megsemmisített elismerési eljárását foglalta törvénybe.

Alapvető és vitathatatlan tézisként állíthatjuk fel, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság jogát mindenki számára egyenlő mértékben kell biztosítani. Ugyanakkor

strasbourgi határozattal kapcsolatosan lsd. Mink Júlia, „A vallásszabadság a vélt közérdek oltárán: a Magyar Keresztény Mennonita Egyház kontra Magyarország ügy”, In.: *Fundamentum. Az emberi jogok folyóirata*, 2014. március, 85–99. A sikeres törvényjavaslatok közül meg kell említenünk a 2014. július 11-én érkezett T/794-es törvényjavaslatot, aminek eredményeként a 2011. évi CCVI. törvény melléklete a 28- 37. sorral egészült ki. A T/7409-es 2015. november 10-én érkezett törvényjavaslatot az Országgyűlés elutasította. A kézirat lezárásáig a legfrissebb fejlemény a K/12703-as kérdés, amelyben Schmuck Erzsébet (LMP), Ikotity István(LMP) az emberi erőforrások miniszterétől kérdezte meg, hogy mikor teljesíti a magyar Kormány a nemzetközi kötelezettségéből eredő kötelezettségét.

http://www.parlament.hu/iromanyoklekerdezese?p_auth=oFAXYYqK&p_p_id=pairproxy_WAR_pairproxy_portlet_INSTANCE_9xd2Wc9j Letöltve: 2017 január 12.

757 European Commission for democracy through law. (Venice Commission) [www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2012\)004-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2012)004-e).

758 Antalóczy Péter: *A vallási közösségek jogállására vonatkozó európai és magyar szabályozás összehasonlító elemzése*. In: *Jog, állam, politika*, 2013 (5. évf) 3. sz. 42-44.

továbbra is nyitott kérdés, hogy egyes vallási közösségek pozitív diszkriminálása mennyiben sérti a jogegyenlőséget.

3.3. A gondolat-, a lelkiismereti és vallásszabadsághoz való jog kollektív oldalának magyar szabályozása

A vallásszabadság kialakulásának és fejlődésének meghatározó szerepe volt az alapvető jogok elismerésében. Az Alkotmánybíróság így fogalmazott: „A vallást az önkifejezés más formái fölé emelte a történeti hagyomány, ezen belül az, hogy a vallásszabadság – a szabadságjogok „történeti atyja” – és az egyházak fontos szerepre tettek szert a társadalmakban. A fenti fejlemények vezettek ahhoz, hogy a vallást kiemelték a gondolat egyéb formái közül, és védelmét külön szabályokban garantálják a nemzetközi emberi jogi dokumentumok és az alkotmányok egyaránt.”⁷⁵⁹ Azonban véleményem szerint nagyon fontos, hogy éppen az evangélium és a törvény előzőekben bemutatott kapcsolata alapján a gondolat- és lelkiismereti szabadság megvalósulhasson ne csak az állami, hanem a belső egyházi szabályozásban is. Ennek jó alapját adja a Szentírás és a kálvini tanítás, miszerint az egyház életéből az emberi uralom egy kézbe történő koncentrációját mindenképpen meg kell akadályozni. A belső egyházi jognak és a világi jognak is védelmet kell biztosítani az emberi önkénnyel szemben.

A vallásszabadságnak két fő oldala van. Egyrésztől egyéni alapjogként olyan alapjogokhoz kapcsolódik, mint az emberi méltóság, személyiségi jog, gondolatszabadság, véleménynyilvánítás szabadsága.⁷⁶⁰ Másrésztől intézményi, kollektív oldala is van ennek az alapjognak.

A vallásszabadság és az állam-egyház viszony szabályozása nemzetközi standardok nélkül nemzeti sajátosságokhoz kötődik. Mindegyik ország más-más megoldást követ, általánosan elfogadott mintája nincs az állam és az egyház viszonyának.⁷⁶¹ Természetesen,

⁷⁵⁹ 6/2013. (III. 1.) AB határozat, ABH 2013, 194.

⁷⁶⁰ „A hatályos egyházi törvényünk a lelkiismereti szabadsággal alig foglalkozik, a tulajdonképpeni vallásszabadsággal is keveset. A vallásszabadság szerintem az általános lelkiismereti szabadság része, azaz a vallási lelkiismeret alkotmányjogilag nem privilegizálható.” Lsd. Bragyova András alkotmánybíró párhuzamos indokolása, In. 6/2013.(III.1.) AB hat, 257-260, 72.

⁷⁶¹ Az állam és az egyház európai viszonyrendszerét tekintve országonként meglehetősen eltérő modellekkel találkozunk. Schanda Balázs szerint a következő modelleket különböztethetjük meg: államegyház, kapcsolódó modell, együttműködő, radikális elválasztás. Lsd. Schanda Balázs: *Állam és az egyház viszonyának lehetséges modelljei*. In Társadalmi Szemle, 1995, 5. szám.

A kategorizálás azonban nem kizárólagos, ugyanis Ádám Antal szerint beszélhetünk koordinációs, jogállami és szeparációs modellekről is, illetve ezek keveredései is megtalálhatóak. Lsd. Ádám Antal: *Bölcsélet, vallás, állami egyházjog*. Dialóg Campus, Budapest-Pécs, 289-292.

ahogy a jogállamiságnak, alkotmányosságnak, parlamentarizmusnak, demokráciának, pluralizmusnak nincs, emberi jogoknak sem létezik egyetlen kizárólagos modellje. Az állam és egyház viszonya esetében az országokéi megoldások eltérése jóval nagyobb, de senki nem kérdőjelezi meg a német jogállamiságot, noha az egyházi adót az állami adók módjára hajtják be.

Az állam és az egyház viszonyának, alkotmányos alapjainak körében a következő vitakérdések jelentik a konfliktusok forrását: az egyházalapítás rendje, az egyház megszűnése, állam és egyház elválasztása, semlegesség elve, egyházak autonómiája, egyházak állami támogatása, egyházak egyenlősége, vallásoktatás és az egyházi iskolák kérdése.⁷⁶²

A vallásszabadság intézményi oldalának áttekintését a magyar szabályozás történeti előzményeinek bemutatásával kezdem, aztán a hatályos szabályozást bemutatva foglalkozom az egyházalapítás rendjével, az egyházak megszűnésével és a legújabb alkotmánybírói és strasbourgi határozattal.

3.3.1. Történelmi előzmények

A lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvényt 1990 elején, még a szabad választások előtt ellenszavazat nélkül fogadta el az Országgyűlés.⁷⁶³ A törvény a szabadság eufóriájában született, négy évtized vallásüldözés, jogtiprás és diszkrimináció után az első helyen a szabadság minél teljesebb biztosítása, az állami befolyás, ellenőrzés minél teljesebb kiiktatása állt. A törvény az egyházalapítás rendjét meglehetősen liberálisan szabályozta. Már száz ember alapíthatott egyházat, és az egyházak elismerése a megyei, fővárosi bírósági hatáskörbe tartozott.⁷⁶⁴

Szathmáry Béla csoportosítása szerint helyesebbnek tűnik az egyházállamiság, az állam- egyháziság, az egyház feletti állami fennhatóság, a koordinációs rendszer, valamint a teljes elválasztásra épülő rendszereken alapuló kategorizálás. Lsd. Szathmáry Béla: *Magyar egyházjog*. Századvég Kiadó, Budapest, 2004, 92-98.

⁷⁶² Paczolay Péter: *Lelkiismereti és vallásszabadság*. In Halmai Gábor és Tóth Gábor Attila (szerk.): *Emberi Jogok*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 149.

⁷⁶³ A vallásszabadság rendszerváltás előtti történetét tekintve elmondhatjuk, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság magyar jogtörténetének legfontosabb időszaka az 1848-as törvényeket követő kiegyezés utáni jogalkotás, melynek csúcsa az 1895. évi LXIII. tc, majd 1945-öt követően az 1947. évi XXXIII. tv és annak sajátosan szocialista értelmezése és érvényesítése a magyar jogrendszerben az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁÉH) tevékenységével. A téma ismertetését lsd: Schweitzer Gábor: *Lelkiismereti és Vallásszabadság*. In Lamm Vanda: *Emberi Jogi Enciklopédia*. Hvg- Orac Kiadó, Budapest, 2018, 463-464.

⁷⁶⁴ Az 1990. évi IV. törvény keletkezésének a körülményeiről lsd. Kukorelli István: *A lelkiismereti és vallásszabadságról*. In Grad-Gyenge Anikó -Kabai Eszter-Menyhárt Attila (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Faludi Gábor 65. születésnapja tiszteletére*. ELTE, Eötvös Kiadó, Budapest, 2018, 221-234.

Az 1990. évi IV. törvény közjogtörténeti jelentőségével kapcsolatosan Kukorelli István felteszi a kérdést: „mindezek alapján jogtörténetileg rendszerváltó típusú törvénynek tekinthetjük-e a sajátos történelmi pillanatban, az utolsó rendi Országgyűlés által megalkotott alkotmányerejű törvényt? Talán nem túlzás az az alkotmányjogi válasz, amely a törvényt európai mércével is jogállami jogalkotásnak tartja.”⁷⁶⁵

A 2000-es évektől kezdődően felvetődött az egyházi törvény megváltoztatásának a koncepciója, azonban a szakértők úgy érveltek, hogy nincs szükség új egyházi törvényre, elég a már meglévőnek a módosítása.⁷⁶⁶

2011 tavasza meghozta egy gyökeresen új egyháztörvény koncepcióját. Az új szabályozás célja Szászfalvi László közigazgatási államtitkár szerint nem más, minthogy „a hiteles egyházi és vallási tevékenységeket végző közösségeket megerősítsük, és azokat a szerveződéseket, amelyek kifejezetten üzleti célból jöttek létre, e törvény hatálya alól kivonjuk.”⁷⁶⁷ A 2011 márciusában ismertetett koncepció az egyházakat három csoportba tervezte sorolni. A terv szerint a „történelmi egyházaktól” száz év honosságot vagy 25.000 fős taglétszámot, míg az „elismert egyházaktól” húsz év honosságot és kevesebb lélekszámot kívánt volna meg az állam. Az elismert egyházaknak nem minősülő közösségek számára a kormány ekkor még egy speciális vallási közösségi státuszt tervezett megnyitni. A tájékozott hírolvasók azonnal érzékelhették, hogy ez a legelső javaslat az 1895-ös három szintű elismerést kívánta feléleszteni. A bevett – elismert – túrt felekezetek triász a dualizmusban kétségtelen előrelépést jelentett a XIX. század korábbi viszonyaihoz képest.⁷⁶⁸ Az új egyházakra vonatkozó első sarkalatos törvényt – a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi C. törvényt 2011. július 11-i ülésnapján fogadta el az Országgyűlés. Ez a törvény nem lépett hatályba, mivel az Alkotmánybíróság közjogi érvénytelenség miatt az egész normaszöveget

⁷⁶⁵ Kukorelli István– Tóth Károly: *Az Alapjogi Jogalkotás az Alkotmányos Rendszerváltás Éveiben*. Antológia Kiadó, Budapest, 2018, 237.

⁷⁶⁶ Az Lvt. módosítására 1993-ban négy, 1998-ban két országgyűlési képviselő nyújtott be önálló képviselői indítványt. A javaslatok közismert része, hogy a nyilvántartásba vételhez szükséges minimális létszámot 10.000 főre kívánták emelni, avagy 100 év honosságot követeltek volna meg. Schanda Balázs: *Szakmai koncepció a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény módosítására*. In Magyar Jog, 2000, 1. szám

⁷⁶⁷ Új korszak kezdődik az egyházaknál, 2011. március 17. <http://www.kormany.hu/hu/kozigazgatasi-es-igazsagugyi-miniszterium/egyhazi-nemzetisegi-es-civil-ugyekert-felelos-allamtitkarsag/hirek/uj-korszak-kezdodik-az-egyházaknál>

⁷⁶⁸ 1895. évi XLIII. törvénycikk Szathmáry Béla szavaival: „1895-ben az államegyház felszámolása és a szeparáció elmaradása közötti köztes megoldás volt Magyarországon a felekezetek háromfázisú koordinált rendszerének a megalkotása.” Szathmáry Béla: *Fejezetek az állami vallás és egyházjogból. Tanulmányi segédlet az V. évfolyamos joghallgatók számára*. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2006. 36.

Uitz Renáta: „Hogy ki egyház és ki nem” látlelet a Magyar Állam és az egyházak viszonyáról. In *Fundamentum*, 2011. III. szám, 24.

megsemmisítette.⁷⁶⁹ Az így előálló törvényhozási kötelezettségének az Országgyűlés 2011. december 30-án tett eleget, amikor elfogadta az egyéni képviselői indítványként beterjesztett új egyházügyi törvénytervezetet. A köztársasági elnök aláírását követően az új törvényhozási dokumentum az év utolsó napján megjelent a Magyar Közlönyben, a 2011. évi törvények közé sorolva, 206. sorszámmal (2011. évi CCVI. törvény).

3.3.2. Az egyházakra vonatkozó hatályos szabályozás

A lelkiismereti és vallásszabadság alapjogának újraszabályozása az Alaptörvényben

Az egyházakra és vallási közösségekre vonatkozó – indokolatlanul szövevényes – szabályozás változásaival kapcsolatban mindenképp az Alaptörvényre, az Alaptörvény negyedik módosítására (2013. március 25.), az Alaptörvény ötödik módosítására (2013. szeptember 26.) kell kitérnünk,⁷⁷⁰ valamint az Alaptörvény ötödik módosítását követő alkotmánybírói gyakorlatra.

A vallásnak és az egyházaknak Magyarország történelmében és társadalmi életében betöltött jelentőségét az Alaptörvény nemzeti hitvallása is méltatja: „Büszkék vagyunk arra, hogy Szent István királyunk ezer évvel ezelőtt szilárd alapokra helyezte a magyar államot, és hazánkat a keresztény Európa részévé tette, továbbá elismerjük a kereszténység nemzetmegtartó szerepét. Becsüljük országunk különböző vallási hagyományait.”⁷⁷¹

Az Alaptörvény VII. cikk (1) bekezdése a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságához való jogot lényegében az Alkotmány 60. §. (1) (2) bekezdésével azonosan határozza meg. Az Alkotmánybírók a lelkiismeret és a vallás szabadságához való jog egyéni és közösségi formában történő gyakorlására vonatkozó, az alkotmány alapján kialakult joggyakorlatát továbbra is irányadónak tekinti, abból a jelen határozatban mindenképp a következő alapvető tétel kiemelését és megerősítését tartja lényegesnek: „Az Alkotmánybírók állandó gyakorlata – a 8/1990. (IV.25.) AB határozattól kezdve – az emberi méltósághoz való jogot mint általános személyiségi jogot fogja fel, amely magában foglalja a személyiség szabad kibontakoztatásához való jogot. Az Alkotmánybírók továbbá a lelkiismereti szabadság jogát a 64/1991. (XII. 17.) AB határozat összefüggésében

⁷⁶⁹ 164/2011 (XII. 20) AB határozat

⁷⁷⁰ Az Alaptörvényt hatálybalépésétől kezdve a kézirat lezárásáig tizenkét alkalommal módosították.

⁷⁷¹ Magyarország Alaptörvénye- Nemzeti Hitvallás.

szintén a személyiség integritásához való jogként értelmezte. (Az állam nem kényszeríthet senkit olyan helyzetbe, amely meghasonlásba vinné önmagával, azaz amely összeegyeztethetetlen a személyiségét meghatározó valamely lényeges meggyőződésével.) A lelkiismereti szabadság és a vallásszabadság külön is nevesített joga azt ismeri el, hogy a lelkiismereti meggyőződés, s ezen belül adott esetben a vallás az emberi minőség része, szabadságunk a személyiség szabad kibontakozásához való jog érvényesülésének feltétele. Maga az emberi személyiség a jog számára érinthetetlen (ezt fejezi ki az emberi élethez és méltósághoz való jog korlátozhatatlan volta), a jog csakis a külső feltételek biztosításával segítheti az autonómiát. Ezért a gondolat, a lelkiismeret és a vallásos hit (meggyőződés) szabadságához való jogból önmagából – ha vallás gyakorlásához való jogot most nem vesszük figyelembe – az államnak az a kötelessége következik, hogy az állam nem ítélkezhet vallásos hit vagy lelkiismereti meggyőződés igazságtartalmáról.”⁷⁷²

A vallásszabadság jogának egyéni és kollektív gyakorlása esetén az állam – mint általában a klasszikus szabadságjogok esetében – mindenekelőtt negatív magatartásra, tartózkodásra kötelezett, vagyis arra, hogy ne korlátozza az egyénnek a jogát. Az együttes (közösségi) vallásgyakorlás szabadsága nincs kötve semmilyen szervezeti formához. A másokkal együttesen történő vallásgyakorlásnak az Alaptörvény VII. cikkében biztosított joga mindenkit megillet arra való tekintet nélkül, hogy az együttes vallásgyakorlás jogilag szabályozott szervezeti keretek között vagy anélkül, illetve hogy milyen szervezeti formában történik. Sem az egyéni, sem a közösségi vallásgyakorlás szabadsága nem tehető alkotmányosan függővé sem vallásos szervezeti tagságtól, sem a vallási közösség szervezeti formájától.⁷⁷³ Azonban a hitgyakorlás, általában a hitélet társadalmilag kialakult tipikus intézménye az intézményesült egyház (vallási közösség). Ezért a vallásszabadsághoz való jog speciális területét képezi a vallásszabadság és annak intézményesített formában történő közösségi gyakorlása.

A korábbi Alkotmány 60. §. (3) bekezdése rögzítette, hogy a Magyar Köztársaságban az egyház az államtól elválasztva működik, ehhez képest az Alaptörvény VII. cikk (2) bekezdése az állam és egyházak kapcsolatáról részletesebben és egyértelműbben fogalmaz: „Az állam és az egyházak különváltan működnek. Az egyházak önállóak, az állam közösségi célok érdekében együttműködik az egyházakkal.” Érdemes egy rövid pillantás erejéig visszatekinteni arra, hogy miként jutott el az Alaptörvény előbb idézett hatályos szabályozásáig. „Az Alaptörvény negyedik módosítása IV. cikkének alapján az Alaptörvény

⁷⁷² 4/1993. (IV.12.) AB határozat, ABH 1991, 48, 51.

⁷⁷³ 8/1993. (II. 27.) AB határozat, ABH 1993, 99, 100.

VII. cikke egy (4) bekezdéssel bővült, eszerint a vallási közösségek egyházként való elismerésének feltételeként sarkalatos törvény három csoportba sorolt feltételrendszer állapíthatott meg:

- a./ huzamosabb idejű működést,
- b./ társadalmi támogatottságot,
- c./ a társadalmi célok érdekében történő együttműködésre való alkalmasságot.

A c./ pont szerinti feltétel megfogalmazása nem felelt meg a normavilágosság követelményének. Az Alkotmánybíróság több határozatában kifejtette, hogy az Alaptörvény által is deklarált jogállamiság egyik alapvető feltétele a normavilágosság. Az adott törvényszöveg kapcsán ugyanis nem volt előre tudható és kiszámítható, hogy milyen és milyen jellegű együttműködést vár el az adott politikai hatalom a most kedvezményezett egyházaktól. Az Alaptörvény ötödik módosítása újra helyesbítette az Alaptörvény VII. cikkét. Az ötödik módosítással végrehajtott változtatás megszüntette az együttműködésre való alkalmassági feltétel előírását, s új tartalmat adott az együttműködésnek, nem írta elő kötelezően, pusztán lehetővé tette az együttműködést.⁷⁷⁴

Az Alaptörvény ötödik módosítását követően az Országgyűlésnek a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi CCVI. (A továbbiakban: Ehtv) törvény és egyes kapcsolódó törvények módosításáról szóló T/7409. törvényjavaslata azt célozta, hogy az egyházakra vonatkozó szabályokat a nemzeti hagyományok érvényesítése mellett, a felhozott kritikáknak megfelelően módosítsa anélkül, hogy teret engedne a visszaéléseknek. Ennek keretében az új egyházi szervezetrendszerben három szabályozott egyházi kategória lett volna: a vallási egyesület, a nyilvántartásba vett egyház és a bejegyzett egyház.

Az állam ezen túlmenően a kiemelkedő társadalmi jelentőségű közcélú tevékenységeket hosszú távon ellátni képes és kész jogi személyiséggel rendelkező vallási közösségekkel kérelmekre azonos elveken alapuló átfogó együttműködési megállapodást köthetett volna. A javaslat azonban nem kapta meg a szükséges, jelenlévő országgyűlési képviselők kétharmadának a támogatását (a szavazáskor az ellenzéki képviselők ellenszavazata és tartózkodása miatt két szavazat hiányzott, hogy meglegyen az elfogadáshoz szükséges

774 Szathmáry Béla: *Az egyházakra vonatkozó szabályozás átalakulása*. MTA Law Working Papers 2014/11, Budapest.

Tuck, Richard: *Natural Rights Theories: Their Origin and Development*. Cambridge University Press Cambridge [England]; New York., 1981. látogatva 2014.07. 02.

szavazatarány), így az Ehtv. módosítása elmaradt az Alkotmánybíróság döntésében megszabottak ellenére, és az Ehtv. körüli viták sem csitulhattak el.⁷⁷⁵

Az Alaptörvény hetedik módosítása (a továbbiakban: Atmód7)⁷⁷⁶ 2018-ban nem változtatta meg az alaptörvény VII. cikkét, azonban egyrészt a Nemzeti Hitvallást kiegészítette az alábbiakkal:

„Valljuk, hogy a történeti alkotmányunkban gyökerező önazonosságunk védelmezése az állam alapvető kötelessége.”

Másrészt pedig az Alaptörvény R) cikke egy új negyedik bekezdéssel egészült ki:

„Magyarország alkotmányos önazonosságának és keresztény kultúrájának védelme az állam minden szervének kötelessége.”

2020-ban a 9. módosítás értelmében (a továbbiakban: Atmód9.) az alaptörvény L) cikk (1) bekezdése a következőkre változott:

„Magyarország védi a házasság intézményét, mint egy férfi és egy nő között, önkéntes elhatározás alapján létrejött életközösséget, valamint a családot, mint a nemzet fennmaradásának alapját. A családi kapcsolat alapja a házasság, illetve a szülő-gyermek viszony. Az anya nő, az apa férfi.”

A 9. módosítás nyomán Alaptörvény XVI. cikk (1) bekezdése helyébe a következő rendelkezés lép:

"(1) Minden gyermeknek joga van a megfelelő testi, szellemi és erkölcsi fejlődéséhez szükséges védelemhez és gondoskodáshoz. Magyarország védi a gyermekek születési nemének megfelelő önazonossághoz való jogát, és biztosítja a hazánk alkotmányos önazonosságán és keresztény kultúráján alapuló értékrend szerinti nevelést."

Mit értünk keresztény kultúrán? Hogy lehet ennek a védelmét kikényszeríteni?

Ezen alkotmánymódosítások kapcsán egyetértünk Köbel Szilviával, aki tanulmányában kifejti az ebből adódó nehézségeket.⁷⁷⁷

Benkő Orsolya szerint a keresztény kultúrán alapuló nevelés három dolgot jelenthet.

„A képkerettől legtávolabb helyezkedik el az az értelmezés, amely szerint a vizsgált rendelkezés valójában semmiféle újdonságot nem tartalmaz, az alapvető jogok és a közös kulturális örökség oktatásának biztosítását garantálja. A képkerethez közelebb helyezkedik el a

⁷⁷⁵ Salgó László Péter: *Az egyházi jogállásra vonatkozó alkotmánybírósági joggyakorlat*. In *Fontes Iuris*, 4. évfolyam 1. szám, 2018, 22-23.

⁷⁷⁶ 2018. június 29-től hatályos.

⁷⁷⁷ Köbel Szilvia: *Semleges állam, keresztény állam- Gondolatok aktuális alkotmányjogi kérdésekről az Alaptörvény 7. és 9. módosítása kapcsán*. In *Jog Állam Politika Jog és Politikatudományi Folyóirat XIV.* 2pp, 15-32, 2022.

módosítás akkor, ha tartalmát akként állapítjuk meg, hogy az államnak egyfajta "megerősített" intézményvédelmi kötelezettségként meg kell teremtenie annak a lehetőségét, hogy könnyebb legyen keresztény vallás irányába elkötelezett intézményeket létrehozni, működtetni, és ezáltal keresztény oktatásban részesülni. A keresztény értékrend szerinti nevelés biztosításának legszélsőségesebb (és a kereten túlra való terjeszkedést már-már megkockáztató) értelmezése, hogy a módosítás megteremti a "keresztény oktatáshoz való jogot"⁷⁷⁸

Véleményem szerint az Alaptörvény ezen módosítása nem ragadható ki abból az Európai keretből, amely jelenleg is meghatároz bennünket.

Európa túl van a keresztyénségen anélkül, hogy valaha is keresztyén lett volna. A keresztyén kultúra helyett a „mammon civilizáció” kiépítése folyik, melynek egyik fő tétele a gyökerek elvágása.

Jelen esetben ez -Jean Marie Lustingerrel egyetértve- azt jelenti, hogy ma Európában az emberi jogok zsidó-keresztyén gyökereiről történő leválasztása folyik. A vallásszabadságból ma annyi maradt, hogy a vélemény szabadság egy formája, amely a keresztyéneknek lehetőséget ad a tanúságtételre az igazság mellett. Ebben a szekuláris-liberális környezetben feladatunk az igazságkeresés és ebben segít bennünket a lelkiismeret is mint az igazság tanúja.

779

3.3.3. Az egyházi jogállás: a vallásszabadság kollektív oldalának érvényesülési kérdései

A lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi CCVI. törvény rendelkezései és ezen törvény előzményei

E tárgykörben a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvényt felváltó, a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi C. törvényre, a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi CCVI. törvényre, az ezt módosító 2012. évi VII. törvényre, továbbá a vallási közösségek jogállásával és működésével kapcsolatos törvényeknek az Alaptörvény negyedik módosításával összefüggő módosításáról szóló

⁷⁷⁸ Benkő Orsolya: Összecsiszolt tartalom- A „keresztyén értékrend szerinti nevelés” értelmezési kerete. In: Magyar Jog 2022/4. szám, 222.

⁷⁷⁹ Jean-Marie Lustiger: *Emberhez méltón*. Máltai Szeretetszolgálat, Budapest, 2018, 67.

2013. évi CXXXIII. törvényre hivatkozhatunk. Azt is meg kell jegyezni, hogy a szabályozás változásait a 164/2011. (XII.20.) AB határozat (a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi C. törvény közjogi érvénytelenség miatti alkotmányellenességéről), valamint a 6/2013. (III. 1.) AB határozat (a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi CCVI. törvény egyes rendelkezéseinek alaptörvény-ellenességéről és megsemmisítéséről) is indokolta.⁷⁸⁰

A nemzetközi példák felidézése kapcsán elmondható,⁷⁸¹ hogy Kelet-Közép-Európában általánosnak tekinthető megoldás, hogy az egyházak nyilvántartásba vétele a közigazgatás valamely szervének aktusa útján valósul meg. Erre az egyedi, hatósági ügyben hozott döntésre a közigazgatási eljárás szabályai szerint kerül sor, aminek a végén lehetőség van a közigazgatási határozat bírósági felülvizsgálatára. 1990-ben a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény (a továbbiakban: Lvtv.) által intézményesített formális feltételeket vizsgáló, így szinte automatikus, bírósági nemperes eljárás keretében megvalósuló regisztráció Európa-szerte egyedülálló megoldásnak számított.⁷⁸² Az egyházzá válás szabályainak liberális szabályozása számos visszaélésnek nyitott teret. Az új egyházakra vonatkozó szabályozás elsőrendű célja az ún. business egyházak kiszűrése volt.

A jelenleg hatályos szabályozás alapján a vallási közösségen belül sajátos csoportot képeznek a jogi személyiséggel rendelkező vallási közösségek, amelyeknek a hatályos szabályozás négy típusát különbözteti meg: vallási egyesület, nyilvántartásba vett egyház, bejegyzett egyház, és – az állammal való együttműködés mértékére tekintettel – bevett egyház. Az új magyar egyházi szervezetrendszer széles körű autonómiát és a hitéleti tevékenységükhöz támogatást biztosít a vallási közösségeknek, egyúttal novumként tartalmazza az együttműködési megállapodások rendszerének szabályozását.⁷⁸³

780 Schweitzer Gábor: *Az egyházakra vonatkozó szabályozás alakulása*. MTA Law Working Papers, 2014/44, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2014. ISSN-2064-4515 <http://jog.tk.mta.hu/mtalwp>. látogatva 2014. 07. 02.

781 A cseh szabályozás rövid magyar nyelvű összefoglalását lsd. Birkás Antal: *Állam és egyház kapcsolata: Csehország, Franciaország és Szlovákia*. kitekinto.hu, 2011. augusztus 11. <http://kitekinto.hu/europa/2011/08/08/allam-es-egyhazi-kapcsolata-csehorszag-franciaorszag-es-szlovakia>
Antalóczy Péter: *A vallási közösségek jogállására vonatkozó európai és magyar szabályozás összehasonlító elemzése*. In Jog, Állam, Politika, 5. évfolyam, 3. szám, 2013, 19-44.

782 Schanda Balázs: *Néhány megjegyzés a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi C. törvényről*. In Jogtudományi Közlöny LXVI. évfolyam 2011, október, 517.

783 Lásd ehhez Köbel Szilvia: *A vallási közösségek működésének strukturált szabályozása az egyházügyi törvényben* (Magyar Jog, 2021/4., 247-255. o.)

- 3.3.3.1. Vallási egyesület: Bármely vallási közösség (legalább 10 fős taglétszám esetén) vallási egyesületté és így jogi személlyé alakulhat. A vallási egyesületre egyebekben az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, valamint a civil szervezetek működéséről és támogatásáról szóló törvény rendelkezései irányadóak, azzal hogy a vallási egyesület alapszabálya – a vallási közösségek autonómiájának elvére tekintettel – a felsorolt törvényi szabályoktól eltérhet.⁷⁸⁴ A vallási egyesülettel az állam egyes közcélú tevékenységek ellátására, illetve a hitéleti tevékenység támogatására határozott időre szóló megállapodást köthet.
- 3.3.3.2. Nyilvántartásba vett egyház: A jogi személyiséggel rendelkező vallási közösségek második kategóriája a már egyházi státusszal rendelkező nyilvántartásba vett egyház. Az e kategóriába kerülés feltétele az szja 1%-os felajánlások alapján igazolható társadalmi támogatottság (1000 szja 1%-os felajánlás három év átlagában), és legalább öt éves vallási egyesületként való működés, amelynek igazolása esetén a vallási egyesület kezdeményezheti nyilvántartásba vett egyházként történő nyilvántartásba vételét. A nyilvántartásba vett egyház a hitéleti célú tevékenységének támogatása céljából jogosult a magánszemélyek által befizetett szja külön törvény szerint felajánlott és meghatározott részére és annak állami kiegészítésére, illetve az ennek helyébe lépő juttatásra.
- 3.3.3.3. Bejegyzett egyház: A nagy társadalmi elfogadottsággal bíró öt év átlagában legalább 4000 egyházi szja 1%-os felajánlással rendelkező, és hosszú ideje jogszerűen működő vallási közösségeket a bíróság bejegyzett egyházként veszi nyilvántartásba. Az elvárt működési időtartam legalább 20 éves magyarországi működés vallási egyesületként, illetve 15 éves

784 A vallási egyesület alapszabálya az egyesületre vonatkozó szabályoktól eltérően határozhatja meg. a./ a tagsági jogviszony keletkezésének és a tagsági jogok gyakorlásának módját, valamint b./ azoknak a vallási egyesülettel jogviszonyban álló személyeknek a körét, feladatát és hatáskörét, akik az egyesület ba./ működésére vonatkozó belső döntés meghozatalára és ellenőrzésére, illetve bb./ ügyintézésére és képviselésére. Ehtv.9/B. §.

magyarországi működés nyilvántartásba vett egyházként, vagy legalább 100 éves szervezett nemzetközi működés. Ebben a fejezetben a jogalkotó külön szabályokat is megállapít azon jogi személyiséggel rendelkező vallási közösségek számára is, amelyek hitéleti tevékenységük vagy közcélú tevékenységük érdekében az államháztartás alrendszeréből, európai uniós forrásokból vagy nemzetközi megállapodás alapján finanszírozott programokból, pályázati úton vagy pályázati rendszeren kívül egyedi döntés alapján támogatást nem kívánnak igénybe venni. Ezen közösségek az szja felajánlások igazolása helyett igazolt taglétszámuk – nyilvántartásba vett egyháznál 1000, bejegyzett egyháznál 10.000 tag – alapján is magasabb kategóriába léphetnek. Ez az állammal együttműködést nem igénylő vallási közösségek számára is biztosítja az egyházi jogállás megszerzésének a lehetőségét.

- 3.3.3.4. Bevett egyházak: A negyedik jogi személyiséggel rendelkező vallási közösség a bevett egyházak. A bevett egyház valójában olyan bejegyzett egyház, amellyel az állam a közösségi célok érdekében nem egyedi, határozott időre szóló, hanem átfogó megállapodást köt, és ezt törvényben kihirdeti. A bejegyzett egyház bevett egyházi státuszát a megállapodás törvényben történő kihirdetését és a melléklet kiegészítését követően nyeri el. Az Alkotmánybíróság (AB) és az Emberi Jogok európai Bírósága (EJEB) állásfoglalásaira tekintettel az országgyűlés döntési-mérlegelési szerepe a vallási közösségekkel történő együttműködésre vonatkozóan kizárólag a bevett egyházak tekintetében marad fenn, amely viszont az alaptörvény rendelkezéseit figyelembe véve indokolt. A törvény általános és garanciális jelleggel rögzíti, hogy a jogi személyiséggel rendelkező vallási közösséget – a bevett egyház kivételével – kizárólagos illetékességgel a Fővárosi Törvényszék jegyzi be. Az eljárás során a bíróság kizárólag a törvényben nevesített

feltételek fennállását vizsgálja.⁷⁸⁵ Egyes, különös szakértelmet igénylő esetekben a bíróság külön törvény szerinti eljárás lefolytatását (nemzetbiztonsági vizsgálat) vagy meghatározott szakképzettségű szakértő eljárásba való bevonását kezdeményezheti. A törvény a bíróság eljárására – mind a nyilvántartásba vétel, mind az abból való törlés esetén – rövid, 60 napos garanciális határidőt állapít meg. A változás-bejelentés határideje 15 nap. Annak érdekében, hogy az állampolgárok számára a jogi személyiséggel rendelkező vallási közösségekről elektronikus, ingyenesen bárki számára hozzáférhető adatok álljanak rendelkezésre, az egyházakkal való kapcsolattartás koordinációjáért felelős miniszter adatbázist hoz létre a bíróságtól kapott tájékoztatás alapján, amely nem minősül közhiteles hatósági nyilvántartásnak. Szintén garanciális szabály, hogy az egyházjogi személy hitéleti célú bevételeit és azok felhasználását állami szerv nem ellenőrizheti. Az egyházi jogi személynek, valamint a vallási egyesületnek nem hitéleti célra nyújtott támogatás felhasználásának ellenőrzését az Állami Számvevőszék végzi, kizárólag törvényességi szempontok alapján.

3.3.4. Anomáliák a gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadság kollektív jogának hatályos szabályozásában

Ezzel a kérdéssel foglalkozhatunk hazai és nemzetközi nézőpontból egyaránt. Jelen dolgozat keretei között a hazai szabályozás ismertetését követően az alkotmánybírósági döntésekre térünk ki.

785 A vallási egyesületként történő nyilvántartásba vétel iránti kérelem alapján a bíróság kizárólag azt vizsgálja, hogy a./ a szervezet képviselői nyilatkoztak arról, hogy az alapítás vallási tevékenység végzése céljából történik és ez az alapszabályból megállapítható, b./ a szervezet által gyakorolni kívánt tevékenység a 7/A. §. (2) – (4) bekezdésével nem ellentétes és ez az alapszabályból megállapítható, c./ a szervezet elnevezése megfelel a 7/B. és a 7/C. §-ban foglaltaknak a 20/A. §. (2) bekezdésében foglaltakat is figyelembe véve, d./ legalább tíz tag a szervezet vallási célra történő megalakulását kimondta, és elfogadta a szervezet alapszabályát, e./ a szervezet tagja legalább tíz, Magyarországon lakó – vagy tartózkodási hellyel rendelkező természetes személy, és az alapszabály nem teszi lehetővé, hogy a szervezetnek nem természetes személy tagja is legyen, és f./ a kérelmező csatolta az a./ - e./ pontban foglaltak igazolására szolgáló dokumentumokat.

3.3.4.1. Az állam semlegességének feladása

A Magyarországon folyó szabályozási változások kapcsán Szathmáry Béla megjegyzi: „Magyarország feladta az ideológiai semlegesség elvét, mert a többi AB határozattal együtt hatályon kívül helyezte a 4/1993. (IV. 12.) AB, a 8/1993. (II. 27.) AB, és a 32/2003. (VI.4.) AB határozatot. Tartalmi meghatározását adta a vallási tevékenységnek. A közösségi formában történő vallásgyakorlás érdekében létrejött szervezetek közül 27-et politikai döntéssel kiemelt, és az általuk képviselt vallási nézeteket a többi fölé emelte. Az általa bevett egyháznak minősített vallási közösség „egyházi személyeit” kivette a magyar állami bíróságok joghatósága alól. „A bevett egyházakat” egy státusz és az ezzel együtt járó állami költségvetési támogatás fejében a mindenkori politikai hatalom által kitűzött társadalmi célok megvalósításában kötelező szövetségre (együttműködésre) kötelezte.”⁷⁸⁶ Mindezen szabályokkal a magyar jogalkotó a bevett egyházzá válás jogát, így tulajdonképpen a vallásszabadság jogát szükségtelenül és aránytalanul korlátozta.

Ezzel ellentétes álláspontot képvisel Schanda Balázs, amikor kifejti, hogy „a semlegesség nem jelent közömbösséget: a semleges állam nem értékmentes állam, nem „légüres térben” él. Az állam világnézeti semlegességének az elve és a kereszténység történelmi szerepének alkotmányos elismerése nem összeegyeztethetetlen.”⁷⁸⁷

Mindkét szerző megállapításával egyetérthetünk. Az értékalapú megközelítés nem jelenti az állam semlegességének a feladását, azonban az egyházi státusz megvonása a kisegyházaktól nem bizonyult sem értékalapú, sem „bölc” döntésnek.

Az állam semlegessége témakörében is fontos az egyensúly. Az állam nem fonódhat össze intézményesen egyetlen vallással sem, azonban a semlegesség nem jelenti, azt, hogy nem hozhat értékalapú döntéseket a közjó érdekében.

3.3.4.2. A privilegium fori ismételt megjelenése az állami jogrendszerben⁷⁸⁸

A 32/2003. (VI. 4.) AB határozat meghozatala óta az egyházaknak szembesülniük kellett azzal, hogy jogellenes határozataikat – amennyiben a jogviszonyt állami jogszabály

⁷⁸⁶ Szathmáry Béla: *Az egyházakra vonatkozó szabályozás átalakulása*. MTA, Budapest, 2014, 1.

⁷⁸⁷ Schanda Balázs: *Keresztény vagy semleges? Az Alaptörvény identitásának kérdése*. In: Magyar Jog 2015/3. szám. 129-135.

⁷⁸⁸ A téma részletes kifejtését lsd. Szathmáry Béla: *Az *appellatio ab abusu* a magyar jogrendszerben*. In: Magyar Jog, 2010. 7. szám 416-421. Schanda Balázs: *Egyházi önállóság és vallásszabadság. Válasz Szathmáry Béla, az *appellatio ab abusu* a magyar jogrendszerben című cikkére*. In: Magyar Jog 2011. 3. szám 148-151.

is szabályozta – az érintett személy állami bíróság előtt is megtámadhatta. Erre a hatályos szabályozás alapján már az egyházi jogi személynek nincs lehetősége. „A vallási közösség hitelvei, belső törvénye, alapszabálya, szervezeti és működési szabályzata, vagy azoknak megfelelő más szabályzata (a továbbiakban együtt: belső szabály) alapján hozott határozat érvényre juttatására állami kényszer nem alkalmazható, azt állami hatóság nem vizsgálhatja. A vallási közösség belső szabályon alapuló döntését állami szerv nem módosíthatja vagy bírálhatja felül, a jogszabályban nem szabályozott belső jogviszonyokból eredő jogviták elbírálására állami szervnek nincs hatásköre.”⁷⁸⁹ Kijózanítóak Szathmáry Béla szavai: „Vegyük észre: ezt követően elegendő egy lelkész és egyházak közötti jogviszonyt formálisan belső szabályon alapuló döntéssel elbírálni, és arra hivatkozni, hogy az illető személy az egyházzal nem munkaviszonyban, hanem sajátos egyházi szolgálati viszonyban áll, már kizártuk a bírósághoz fordulás lehetőségét.”⁷⁹⁰ Feltehetjük a kérdést, mi van abban az esetben, ha az egyház visszaél az állam által adott jogokkal? Az 1990. évi IV. törvény alapján az egyházi jogi személy törvénysértése esetén az ügyész pert indíthatott az egyházi jogi személy ellen. A törvény lehetőséget adott rá, hogy a bíróság az ügyész keresete alapján törölje a nyilvántartásból azt az egyházat, egyházi jogi személyt, amelynek tevékenysége a 8. §. (2) bekezdésébe ütközik (tehát az Alkotmánnyal ellentétes vagy törvénybe ütközik), ha e tevékenységet felhívása ellenére sem szüntette meg (Lvt. 16. §. (2) bekezdés, 20. §. (2) bekezdés). A Legfőbb Ügyészség tájékoztatása szerint az ügyész az egyházak felett törvényességi felügyeletet nem gyakorolt. Törvényességi felügyelet hiányában az egyházak vonatkozásában nem volt alkalmazható a korábban hatályos a Magyar Köztársaság Ügyészségéről szóló 1972. évi V. törvényben szabályozott felügyeleti jogkör. A Legfőbb Ügyészség arról is tájékoztatást adott, hogy az Lvt. hatályban léte alatt 33 egyházi jogi személy tevékenységével kapcsolatos beadvány érkezett az ügyészi szervekhez.

Az ügyész által kezdeményezett eljárások következtében a tevékenység megszüntetésére irányuló bírósági felhívások száma kettő volt, míg ügyészi keresetindítás öt esetben történt. Mi történik, ha az egyházi jogi személy jogszabálysértést követ el?

Ilyenkor az államnak nemcsak joga, hanem kötelessége is fellépni a jogszabálysértésekkel szemben. A jogszabálysértéseknek elvileg több változata is lehet: egyrészt előfordulhat, hogy az egyházi szabályozástól független, valamely más ágazati jogszabályt sért meg a szervezet (pl. számviteli törvény). Ilyen esetben a jogsértésre az adott ágazati szabályozásban meghatározott jogkövetkezményeket lehet alkalmazni. Másrészt

789 2011. évi CCVI. törvény 8. § (2) bekezdés

790 Szathmáry Béla: *Az egyházakra vonatkozó szabályozás átalakulása*, MTA, Budapest, 2014, 6.

lehetséges, hogy az egyház működése valamely lényeges vonásában alaptörvény-ellenes, vagy más jogszabályba ütközik. Az Ehtv. 6. §. (5) bekezdése előírja: „a vallási közösség kizárólag olyan vallási tevékenységet gyakorolhat, amely az Alaptörvénnyel nem ellentétes, jogszabályba nem ütközik, nem sérti más közösségek jogait és szabadságát.” Ugyanakkor az Ehtv. hatályos szabályai csak az Alaptörvénybe ütköző egyház ellen biztosítanak fellépési jogosultságot, más jogszabályt sértő működés esetére nem, és ilyenkor is a megszüntetés az egyetlen lehetséges szankció, amelyről a miniszter előterjesztésére a Kormány kezdeményezésével az Országgyűlés döntene. Ez a szankciós lehetőség sem nem teljes körű, sem nem eléggé differenciált, sem nem biztosított vele összefüggésben a tisztességes eljárás és a jogorvoslat lehetősége, de a hatékony fellépés politikai alkuk tárgyává is válhat. Harmadrészt, ha a törvényhozó úgy dönt, hogy nem ad meg automatikusan minden potenciális többletjogosultságot minden egyháznak, akkor az is előfordulhat, hogy az egyház az egyházi működés alapvető szabályaival és más általános jogszabályokkal összhangban működik, de valamely többletjogosultság igénybe vételének feltételeit, szabályait megsérti; a jogalkotónak erre az esetre szintén biztosítania kell, hogy sor kerülhessen az adott többletjogosultság megvonására (tisztességes eljárásban, jogorvoslati lehetőség mellett).⁷⁹¹

3.3.4.3. A vallásszabadság kollektív oldalával kapcsolatos legújabb alkotmánybíróági határozatok az Alaptörvény hatályba lépését követően

164/2011. (XII. 20.) AB határozat⁷⁹²

Ezen határozatában az Alkotmánybíróság a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi C. törvényt közjogi érvénytelenség miatt alkotmányellenesnek találta, és ezért megsemmisítette. A zárószavazás előtti módosító javaslat a gyakorlatban átírta a törvényszöveget, miközben a zárószavazás előtti módosítás lényege a „koherenciazavar” elhárítása, nem pedig az általános vitában, részletes vitában, bizottsági vitában megvitatott és megszavazott törvényjavaslat gyökeres átalakítása.

⁷⁹¹ 6/2013. (III.31.) AB határozat 182-185, 55.

⁷⁹² A későbbiekben Abh1.

Az indítványozók szerint az Emberi Jogok Európai Egyezményének 9. cikkében foglalt vallásszabadsághoz való jog súlyos és aránytalan korlátozását valósítja meg az egyházi törvény, mivel intézményesíti a vallási tanítások, hitelvek állami hatósági mérlegelését, másrészt – például a húszéves egyesületi formában történő működés megkövetelésével – lényegesen megnehezíti azt, hogy egy vallási közösség egyházi jogi személyé válhasson. Diszkriminatív az egyházi törvény, mert a törvényalkotó objektív és átlátható szempontrendszer alapul vétele nélkül az egyházak egy részét a törvény erejénél fogva elismeri, míg más részüknél megköveteli az „újraalapítást”. Továbbá a vallásszabadsággal ellentétes, ha az állam az egyházak újra regisztrációja során olyan közösségektől vonja meg az egyházi jogállást, amelyek korábban nem kerültek összeütközésbe a törvénnyel.⁷⁹³

Az indítványozók szerint sérti az Egyezmény 6. cikkének (1) bekezdésében foglalt tisztességes eljárás követelményét és a 13. cikkét, mivel az Ehtv. által intézményesített nyilvántartásba vételi eljárás folyamán az érintetteknek nincs lehetőségük arra, hogy ügyükben független és pártatlan bíróság hozzon határozatot, ugyanis az Ehtv. semmiféle jogorvoslati lehetőséget nem biztosít.

Az egyik indítványozó szerint az Ehtv. az ún. „bizniszegyházak” kiszűrése érdekében a kollektív bűnösség elvét alkalmazza, ami sérti az ártatlanság vélelmét, mivel törvényes eljárás nélkül fosztja meg azokat szerzett jogaiktól.

Az indítványozók előadták, hogy sérti az állam és egyház elválasztásának követelményét (Alkotmány 60. §.), hogy az Országgyűlés mérlegelheti az egyházkénti nyilvántartásba vétel feltételeinek a meglétét.⁷⁹⁴ Ez a megoldás az egyházak státuszának elismerését közvetlenül rendeli alá pártpolitikai szempontoknak. Az indítványozók hozzátesszik, sérti a jogbiztonság, a törvény előtti egyenlőség és a hatalmi ágak elválasztásának az elvét, hogy az Országgyűlés nemcsak szabályokat és feltételeket foglal törvénybe, hanem egyes egyházakat törvényben nevesít, miközben másokat megfoszt a jogállásuktól, és kétharmaddal tesz visszaminősíthetővé.

Az indítványozók szerint a szabályozás ellentétes az Alkotmány 60. §-ával, mivel nem egyenlőek az egyházalapítás feltételei, és nem független az eljáró fórum (politikai döntéshozók), valamint nyilvántartásba vételkor tartalmi szempontokat is vizsgálni kell (hitvallás, rítus), amelyekben mind a döntés objektív megalapozása, mind az esetleges

793 Lásd: 1279/B/2011. AB határozat indokolásában, 3. (The Moscow Branch of the Salvation Army kontra Oroszország ügy, no. 7288/01.)

794 Európában az egyház elismerésének, illetve regisztrációjának különböző modelljei léteznek: lehetséges az eljárás a közigazgatási eljárás keretében, vagy bírósági döntéssel, de az adott esetben parlamenti jóváhagyással is (Ausztria, Románia).

elutasítás cáfolata lehetetlen. Az egyházi jogállás megszerzésével kapcsolatos önkényességet növeli, hogy a miniszter a benyújtó egyház kérelmének Országgyűlés elé terjesztését megelőzően szakértőt rendelhet ki a törvényben foglalt vallási tevékenységgel kapcsolatos feltételek fennállása megállapításának (hitvallás megfelelőségének) tisztázására, amire nem is lehet szakértő alkalmas. Az is bizonytalan, hogy az egyházi jogi személyek által ellátott közfeladathoz hozzárendelt intézményeknek mi lesz a sorsa, és milyen módon és feltételekkel működhetnek tovább.

Továbbá a lelkiismeretet és a vallásszabadságot sérti, hogy az Ehtv. egyesületté történő visszaminősülésre kényszerít több száz olyan egyházat, amelyek éppen az új törvény előírásainak megfelelően eddig elsődlegesen hitéleti, vallási tevékenységet folytattak.⁷⁹⁵ Az Alkotmánybíróságnak a jelen ügyben azt kellett vizsgálnia, hogy a törvényhozási eljárás Házzsabályban foglalt hivatkozott szabályának megsértése olyan súlyos eljárási szabálytalanságnak tekinthető-e, amely a törvény közjogi érvényességét is érinti.

Mindezek alapján az Alkotmánybíróság megállapította, hogy a Házzsabálynak a zárószavazás előtti módosító javaslatok benyújtására vonatkozó rendelkezése a demokratikus hatalomgyakorlás és a köz érdekében végzendő képviselői tevékenység garanciájának minősül, ezért megsértése olyan súlyos eljárási szabálytalanságnak tekintendő, amely a törvény részének vagy egészének közjogi érvénytelenségét idézi elő.

Az Alkotmánybíróság ezt követően azt vizsgálta meg, hogy az Ehtv. megalkotása során a T/3507/98. számon zárószavazás előtti módosító javaslat benyújtására a Házzsabály 107. §. (1) bekezdésének megfelelően került-e sor. A 2011. július 6-án a T/3507/90. számon benyújtott egységes javaslat az egyházak állami nyilvántartásba vételével az alábbi lényeges szabályokat tartalmazta: „Az egységes javaslat a magyarországi egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek” című 1. sz. melléklete három szerkezeti egységben felsorolva⁷⁹⁶ összesen 45 olyan egyházat ismer el, amelyeket az egyházakkal való kapcsolattartásért felelős miniszter kezdeményezésére a Fővárosi Bíróság a megkereséstől számított 30 napon belül a törvény alapján nyilvántartásba vesz.⁷⁹⁷

A T/3507/90. számú egységes javaslathoz képest a T/3507/98. számú zárószavazás előtti módosító javaslat elfogadása a következő lényeges változásokat eredményezte:

⁷⁹⁵ 1279/2011. AB határozat indokolása 6.

⁷⁹⁶ Az 1/A. melléklet: a vallás szabad gyakorlásáról szóló 1895. évi XLIII. törvénycikk alapján bevett és elismert egyházakat; az 1/B. számú melléklet: jelentős közcélú tevékenységet ellátó egyházakat, amelyekkel a Kormány megállapodást köt; 1/C. számú melléklet: országos lefedettségű, illetve világvalláshoz kötődő jelentős nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező egyházat ismer el.

⁷⁹⁷ uo., 15.

A törvényjavaslat mellékletében szereplő, a törvény által elismert egyházak száma 45-ről 14-re csökkent, ezeket – belső egyházi jogi személyeikkel együtt – a bíróság helyett az egyházakkal való kapcsolattartásért felelős miniszter 30 napon belül a törvény alapján nyilvántartásba veszi. Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint a törvényjavaslat részletes vitájának lezárását követően, a törvényjavaslat alapvető jelentőségű szabályozási kérdését érintő koncepcionális változást eredményező módosító javaslat benyújtása és elfogadása túllép a Hárszabály 107. §-ának a koherenciazavar esetén zárószavazás előtti módosító javaslat benyújtását lehetővé tevő szabályának keretein. Mindezek alapján az Alkotmánybíróság megállapította: az Ehtv. megalkotása során a T/3507/90. számú egységes javaslatához képest koncepcionális változást tartalmazó T/3507/98. számú zárószavazás előtti módosító javaslat benyújtására és elfogadására a Hárszabálynak 107. §-ával ellentétesen került sor, ami egyben az Alkotmány 2. §. (1) és (2) bekezdésének, valamint 20. §. (2) bekezdésének sérelmét eredményezte. Mivel az Alkotmánybíróság az Ehtv. egészének alkotmányellenességét megállapította, az Alkotmány 2. §. (1) és (2) bekezdésének, valamint a 20. §. (2) bekezdésének sérelme alapján az indítványokban felvett egyéb kifogásokat érdemben nem bírálta el.⁷⁹⁸

6/2013. (III. 1.) AB határozat⁷⁹⁹

1. Az indítvány lényege:

Az indítványozók Ehtv. egészének megsemmisítését elsősorban közjogi érvénytelensége miatt kérték. A jogalkotó nem biztosított kellő időt az alkalmazásra való felkészülésre. Az indítványozók szerint a vallási tevékenység definíciója alaptörvényellenes, mert nem egyértelmű fogalmakat tartalmaz, így a vallásszabadsághoz való jog aránytalan korlátozását jelenti. Az indítványozók kifejtették, hogy a vallásszabadsághoz való jogot sérti az egyházi státusz elnyerésének és megszüntetésének eljárási rendje. A bírósághoz való fordulás jogát sérti továbbá, hogy az Országgyűlés elutasító határozata ellen nem lehet bírósághoz fordulni. Mindezekon felül álláspontjuk szerint a diszkrimináció tilalmát is sérti az Ehtv. az egyházzá válás feltételeit illetően. Végül kitértek arra, hogy az

⁷⁹⁸ 1279/B/2011. AB. határozat, 19.

⁷⁹⁹ Ügyszám: IV/02352/2012. Eljárás típusa Alkotmány: Alkotmányjogi panasz. előadó: Dr. Stumpf István. Későbbiekben Abh2.

egyházi státuszt elvesztő közösségeket anyagi és egyéb hátrányok érik, szerzett jogaik sérelme valósul meg, tulajdonhoz való joguk súlyosan sérül.

2. A bíróság határozata:

Az Alkotmánybíróság megállapította, hogy az Ehtv 7. §. (1) bekezdésének „és az Országgyűlés által elismert” szövegrésze alaptörvény-ellenes. Továbbá az 52. §-a által megállapított 34. §. (1) bekezdése is. Továbbá az Alkotmánybíróság megállapította, hogy az Alaptörvény VII. és XV. cikkéből eredő alkotmányos követelmény az, hogy az állam a vallási csoportok önálló működését lehetővé tévő sajátos egyházi jogállást, valamint az egyházak számára hozzáférhető további jogosultságok megszerzését a vallásszabadsághoz való joghoz, illetve az adott jogosultsághoz igazodó, tárgyilagos és észszerű feltételek alapján az Alaptörvény 24., illetve 28. cikkének megfelelően, tisztességes eljárásban, jogorvoslati lehetőség mellett biztosítsa. Az Alkotmánybíróság az Ehtv. egészének alaptörvény-ellenességének megállapítására irányuló indítványokat elutasította. Érdemes megjegyeznünk, hogy ez az első alkotmánybírósági határozat, amely érdemben foglalkozott a törvény tartalmi rendelkezéseivel.

3. Indokolás:

Alkotmányjogi panasszal 17 egyház élt, az alapvető jogok biztosa pedig utólagos normakontroll indítvánnyal fordult az Alkotmánybírósághoz,⁸⁰⁰ amelyekben az Ehtv. egyes rendelkezései, illetve a törvény egésze alaptörvény-ellenességének megállapítását és megsemmisítését kérte. Az alapvető jogok biztosa szerint az egyházi státusz megadásával kapcsolatos döntésnek meg kell felelnie az alapjogokkal szemben támasztott garanciális követelményeknek.

E garanciális követelmények álláspontja szerint a következők: egyrészt, ha az egyházi státusz megadásánál a döntéshozót mérlegelési jog illeti meg, törvénynek kell szabályoznia a mérlegelés szempontjait, biztosítani kell tehát, hogy a jogértelmezés ne váljon a jogalkalmazó szerv önkényes, szubjektív döntésének eszközévé. Másrészt a meghozott döntést meg kell indokolni. Harmadrészt az egyházi státuszról hozott döntéssel szemben jogorvoslatot kell biztosítani. A határozat indokolása rendkívül gazdag és érdekes, nem is beszélve a hozzáfűzött párhuzamos indokolásokról és külön véleményekről. Az alkotmánybírósági döntést követően a jogalkotó alaptörvényi szintre emelte az

800 Szabó Máté volt ombudsman indítványa a következő honlapon található <http://www.ajbh.hu/allam/jelentes/201202784Ai.rtf>

Alkotmánybíróság által kifogásolt részeket. Ezáltal kivonta a jogszabályt az Alkotmánybíróság hatásköréből.

Összegzésként azonban elmondható, hogy egy rendkívül fontos határozattal van dolgunk, amely világosan, egyértelműen tisztázta jogilag a lelkiismereti és vallásszabadságról szóló törvény hiányosságait, és ezen hiányosságokat megszüntette és kijavította. Az Alkotmánybíróság döntését a nemzetközi fórumokon meghozott döntések is megerősítették.

12/2013. (V. 24.) AB határozat.⁸⁰¹

Az alapvető jogok biztosa 2013. április 23-án beadvánnyal fordult az Alkotmánybírósághoz, amelyben kérte az Alaptörvény negyedik módosítása egyes rendelkezéseinek közjogi érvénytelenség miatti alaptörvény-ellenségének megállapítását és megsemmisítését. A biztos egyes rendelkezéseket azért kért megsemmisíteni, mert annak ellenére, hogy a jogalkotási eljárás (betű szerint) megfelelt a Hárszabály előírásainak, az Országgyűlés plenáris ülésén nem vitathatta meg a javaslatot. Másrészt közjogi érvénytelenséget okoz az, ha valamely alaptörvény-módosítás következtében belső ellentmondás (koherenciazavar) keletkezik az Alaptörvényben. Az Alkotmánybíróság nem találta megalapozottnak a biztos indítványát. Indokolásában kifejtette, hogy a záróvitára azért nem került sor, mert ilyen indítvány nem érkezett. Másrészt visszautasította az Alaptörvény belső ellentmondása miatti indítványát, mert álláspontjuk szerint az Alaptörvény módosított rendelkezéseinek a felülvizsgálata „szükségképpen tartalmi jellegű lenne”, és erre nem terjed ki az Alkotmánybíróság hatásköre.⁸⁰²

27/2014. (VII. 23.) AB határozat⁸⁰³

A Fővárosi Törvényszék hatáskörében eljáró bírósági titkár az Alkotmánybíróságról szóló 2011. évi CLI. törvény (a továbbiakban Abtv.) 25. §-a alapján az előtte folyamatban lévő⁸⁰⁴, korábban egyházként működő szervezetek egyesületként történő nyilvántartásba

801 Abh3.

802 Köbel Szilvia: *A politikai szabadságjogok korszakai Magyarországon 1945-től napjainkig* (Budapest: Gondolat Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2015), 276.

803 Abh4.

804 14. Pk.60.601/2012/6-II. és 14.Pk.60.299/2012/11-II. számú végzéseiben.

vételére irányuló eljárások felfüggesztésével egyidejűleg – az Alkotmánybíróságra 2013. május 31-én érkezett indítványaiban – az Alkotmánybíróság eljárását kezdeményezte.

Az indítványozó végzéseiben az Ehtv. 2012. január 1. és 2012. augusztus 31. napja között hatályos 34.§ (1) bekezdése konkrét ügyben való alkalmazhatóságának kizárását indítványozta, mivel az Alkotmánybíróság 6/2013. (III. 1.) AB határozatában már kimondta az érintett jogszabályi hely alaptörvény-ellenességét. A Bíróság az indítványt megalapozottnak találta, és a konkrét ügy vizsgálatánál tovább ment, elemezte a bevett egyházak és a vallási szervezetek szabályozását, és megállapította a bevett egyházak többletjogosultságait;⁸⁰⁵ valamint értelmezte az Alaptörvény VII. cikkét.⁸⁰⁶ A vallási közösség mint jogállás szorosan összefügg a vallásszabadsághoz fűződő alapjog kollektív oldalával. Ezért a vallási közösség megszerzésére vonatkozó állami döntésnek a következő alapelveknek kell megfelelniük: az állami döntés nem lehet önkényes, a döntése alapjául szolgáló eljárásnak meg kell felelnie a tisztességes eljáráshoz való jogból eredő követelményeknek, azaz az ügyet részrehajlás nélkül, tisztességes módon és észszerű határidőn belül kell elintézni, a döntést megfelelően indokolni kell, a döntéssel szemben pedig jogorvoslati lehetőséget kell biztosítani.⁸⁰⁷ Az állam meghatározhat feltételeket egy vallási közösség számára, de ezeknek a feltételeknek tárgyilagosnak és észszerűnek kell lenniük.⁸⁰⁸ Az állami döntésnek tehát a tartalmi garanciák mellett eljárásjogi garanciáknak is meg kell felelniük. Az Alkotmánybíróság által alkalmazott alapelvek nagyrészt megfelelnek az evangélium alapelveinek.

Szívós Mária alkotmánybíró különvéleményében a határozat rendelkező részének 1. 2. pontjaival és az azokhoz kapcsolódó indokolással nem értett egyet. A bírósági titkár eljárását törvénysértőnek tartja, mivel igazolási kérelemként bírálta el a fél által benyújtott fellebezést. „Öt esetben kellett hiánypótlásra felhívni az egyházat a bírósági eljárás során, és eddig minden határidőt elmulasztott.”⁸⁰⁹ A Bíróságnak el kellett volna utasítani az egyház beadványát, hiszen a jogvesztő határidőkkel egyáltalán nem foglalkozott. A különvéleményhez csatlakozott Balsai István és Pokol Béla is.

805 Abh4. 32. pontja

806 Abh4. 32-73. pontjai

807 Lásd az Abh4. 47. pontját.

808 Abh4. 55. pontja

809 Abh4. 98. pont

35/2014. (XII. 18.) AB határozat⁸¹⁰

Ezen határozatában az Alkotmánybíróság a Debreceni Ítéltábla végzése⁸¹¹ ellen benyújtott alkotmányjogi panaszt bírálta el. Az indítványozó 2012. február 29-ig egyházként működött, azonban ezen jogállását az Ehtv 34. § (2) és (4) bekezdése, valamint a 8/2012. (II.29.) OGY határozat következtében elvesztette. Ezután egyesületnek minősült. A Szolnoki Törvényszék elrendelte az indítványozó kényszer-végelszámolását, illetve az indítványozót jogutód nélkül megszüntette.⁸¹² Az indítványozó ezt a döntést megtámadta. Az Alkotmánybíróság a panaszt befogadhatónak és az indítványt megalapozottnak találta. Az AB a támadott bírósági végzéseket azon indokkal semmisítette meg, hogy azok részben alaptörvény-ellenes jogszabályi rendelkezés alapján mondták ki az indítványozó szervezet akarata ellenére annak jogutód nélküli megszűnését. Ez pedig az Alaptörvény VII. cikkét sérti.⁸¹³ A határozathoz két különvéleményt fogalmaztak meg, amelyekhez további két alkotmánybíró csatlakozott. A különvéleményekben nem értettek egyet a határozat rendelkező részével és annak indokolásával.

15/2015. (V.29.) AB határozat⁸¹⁴

Az Alkotmánybíróság ezen határozatában megállapította, hogy az Ehtv. – 2012. március 1-től 2013. augusztus 31-ig hatályos 35.§ (2) bekezdésének „legkésőbb 2012. június 30-áig” és „e határidő elmulasztása jogvesztő” szövegrész alaptörvény-ellenes volt, ezért a Fővárosi Ítéltábla által befejezett ügyben⁸¹⁵ és a folyamatban lévő más ügyekben nem alkalmazható.

Egy egyház, egy egyesület és magánszemély indítványozók alkotmányjogi panaszt nyújtottak be az Alkotmánybíróságnál, amelyben a Fővárosi Ítéltábla 8. Pkf.26.939/2012. számú végzése alaptörvény-ellenességének megállapítását és megsemmisítését kérték. Az indítványozók a Budapest Környéki Törvényszéken változásbejegyzési eljárást indítottak. A Törvényszék az átalakulással létrejött egyesületet nyilvántartásba vette, a korábban bejegyzett egyházat pedig törölte a nyilvántartásból. A Törvényszék végzése ellen a Pest

810 Alkotmánybírósági ügyszám: IV/475/2013. Közzétéve a Magyar Közlöny 2014.évi 179. számában.

811 Debreceni Ítéltábla Pkf.II.20.918/2012/2 számú végzése.

812 Szolnoki Törvényszék Pk.62.393/1998/31. számú végzése

813 Kovács Virág: *Az Alkotmánybíróság határozatai*. In Acta Humana 2015/1 szám 92-93.

814 Alkotmánybírósági ügyszám: IV/1099/2013. Közzétéve a Magyar Közlöny 2015. évi 74. számában.

815 Fővárosi Ítéltábla 8. Pkf.26.939/2012. számú ügyben

Megyei Főügyészség fellebbezést nyújtott be, amelyben az elsőfokú végzés hatályon kívül helyezését kérte, és az elsőfokú bíróságot új határozat hozatalára utasította, mivel álláspontja szerint az egyesület alapszabálya több szempontból nem felelt meg a Polgári törvénykönyv és a civil szervezetek bírósági nyilvántartásáról szóló 2011. évi CLXXXI. törvény rendelkezéseinek.

A fellebbezés folytán másodfokon eljáró Fővárosi Ítéltábla 2013. január 29-én meghozott 8. Pkf.26.939/2012. számú végzésének indokolásában egyrészt tartalmilag egyetértett a fellebbezés több érvelével, másrészt az elsőfokú végzést megváltoztatta és jogerősen elutasította a szervezet változásbejegyzési kérelmét. Arra hivatkozva, hogy a megismételt eljárásban a kérelmező nem lenne abban a helyzetben, hogy az egyházból történő átalakulás törvényi feltételeit a törvényi határidőben pótolja.⁸¹⁶ A korábbi egyház alkotmányjogi panaszt nyújtott be, amelyben kérte az előbbi határozat megsemmisítését. Az Alkotmánybíróság a támadott törvényi passzus és nem a bírói jogértelmezés alaptörvényellenességét mondta ki, és elrendelte e szabály általános alkalmazhatatlanságát, egyéb területen pedig az alkotmányjogi panaszt visszautasította. A Bíróság határozatához három alkotmánybíró fűzött különvéleményt, amelyekben az alkotmányjogi panasz érdemi vizsgálat nélküli elutasítása mellett érveltek.

23/2015. (VII.7.) AB határozat⁸¹⁷

Az indítványozó bíró⁸¹⁸ az előtte folyamatban lévő eljárás felfüggesztése mellett egyedi normakontroll indítvánnyal fordult az Alkotmánybírósághoz az Ehtv. 2013. augusztus 1. napjától hatályos 14. § c) pont ca), cb) alpont, 14. § g)-i) pont, 14/A. § (1)-(3) bekezdés, 14/C §, 14/D. § (2) bekezdés, 15. §, 16. §, illetve az egyházi elismerésről és az egyházi jogi személyek jogállásának és működésének sajátos szabályairól szóló 295/2013. (VII.29.) Korm. Rendelet 1. § c) és d) pontja, 3. § (1) bekezdés ac) alpont és b) pont ba)-bc) alpontja ellen. Az indítványozó bíró elsődlegesen a támadott jogszabályok visszamenőleges hatályú megsemmisítését kérte. Másodlagosan kérte, hogy az Alkotmánybíróság rendelje el a támadott rendelkezések általános alkalmazási tilalmát valamennyi folyamatban lévő bírósági ügyben. Harmadlagosan pedig azt, hogy rendelje el a támadott rendelkezések egyedi

816 15/2015. (V.29.) AB határozat, 4. pontja.

817 Alkotmánybírósági ügyszám: III/1452/2014. Közzétéve a Magyar Közlöny 2015. évi 99. számában

818 A Fővárosi Közigazgatási és Munkaügyi Bíróság bírója.

ügyben történő alkalmazásának a kizárását. Arra hivatkozott, hogy a támadott jogszabályi helyek ellentétesek az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok védelméről szóló Római Egyezmény 9. és 11. cikkeivel, valamint az Alaptörvény több cikkével.

Az ügy tényállása szerint a perbeli felperes⁸¹⁹ a korábbi szabályozásnak megfelelően nyilvántartásba vett egyházként működött, azonban az Ehtv. hatálybalépését követően az Országgyűlés az egyházként való elismerési kérelmét elutasította. A perbeli felperes ezt követően alkotmányjogi panaszt nyújtott be, amelyet az alkotmánybíróság megalapozottnak talált, és amelyre tekintettel a felperes egyházként történő elismerését kezdeményezte az illetékes miniszternél. Az illetékes miniszter a kezdeményezést határozatban elutasította arra hivatkozással, hogy a felperes nem igazolta a százéves nemzetközi működéssel rendelkezést és a kormányrendelet 1. § g) pontjában foglalt feltételeket. A felperes a miniszter által hozott közigazgatási határozat bírósági felülvizsgálatát kezdeményezte.

Mindeközben a perbeli felperes az Emberi Jogok Európai Bíróságához (EJEB) is kérelemmel fordult. Az EJEB a Magyar Keresztyén Mennonita Egyház és társai kontra Magyarország ügyben 2014. április 8-án hozott ítéletében a perbeli felperes vonatkozásában is megállapította az Egyezmény által védett egyesülés szabadságának (11. cikk) sérelmét a vallásszabadsághoz való joggal (9. cikk) összefüggésben.⁸²⁰

Az Alkotmánybíróság határozatában megállapította, hogy a hivatkozott rendelkezések nemzetközi szerződésbe ütköznek, ezért felhívta az Országgyűlést, illetve a Kormányt, hogy 2015. október 15-ig tegye meg az ellentét feloldása érdekében a szükséges intézkedéseket.

Az Alkotmánybíróság érdemben csak azokat a jogszabályi rendelkezéseket vizsgálta, amelyeket a bírónak az előtte folyó eljárásban alkalmaznia kellett. Az Alkotmánybíróság előbb a támadott rendelkezések nemzetközi egyezménybe ütközését vizsgálta, és ennek keretében ismertette az EJEB ítélete indokolásának főbb elemeit. A tagállamoknak joguk van meghatározni azon feltételeket, hogy milyen szervezet milyen kritériumok alapján lehet egyház. Ezen feltételeknél a semlegesség és a pártatlanság követelményét tiszteletben kell tartani, amikor az állam a vallási szervezeteknek közérdekű feladatokat szervez ki. A partnerei kiválasztásakor döntését bizonyossággal megállapítható feltételek alapján kell meghoznia. Az EJEB megállapította, hogy a magyar Kormány megsértette az Egyezmény

819 Budapesti Autonóm Gyülekezet Keresztyén Egyesület.

820 Mink Júlia, „A vallásszabadság a vélt közérdek oltárán” *A magyar keresztyén Mennonita Egyház c. Magyarország*, In.: *Fundamentum* 2014. évi 3. szám 85-99.

9. és 11. cikkét. A hivatkozott rendelkezések tehát nemzetközi szerződésbe ütköznek. A határozathoz három különvéleményt fűztek.

3144/2015. (VII.24.) AB határozat⁸²¹

Az Alkotmánybíróság 15/2015.(V.29.) AB határozathoz hasonlóan rendelkezett ebben a határozatban. Megsemmisítette az Ehtv. 2012. március 1. és 2013. július 31. között hatályban volt azon átmeneti rendelkezését, amely kimondta a 2012. január 1-jétől *ex lege* egyesületnek minősülő korábbi egyházak egyesületi továbbműködésére vonatkozó, nyilatkozatot nem tevő egyesületek kényszer-végelszámolásának elrendelését.⁸²²

3257/2015. (XII.22.) AB határozat.⁸²³

A 23/2015. (VII.7.) AB határozat ismertetésénél láttuk, hogy a magyar szabályozás a gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadság jogát illetően nemzetközi szerződésbe ütközik. Mivel a magyar Kormány ennek az ellentmondásnak a feloldását még nem végezte el, továbbá az Alkotmánybíróság sem rendelt el általános alkalmazási tilalmat, ezért meghatározta, hogy minden ügyben egyedi döntést fog hozni. Ez történt ebben az alkotmánybírósági határozatban is.

1. Az Alkotmánybíróság megállapítja, hogy az Ehtv. 14. § c) pont ca) alpontja és 14/A. § (1) bekezdése, továbbá az egyházi elismerésről és az egyházi jogi személyek jogállásának és működésének sajátos szabályairól szóló 295/2013. (VII. 29.) Korm. rendelet 1. § d) pontja és 3. § (1) bekezdés b) pont ba) – bc) alpontjai a Közigazgatási és Munkaügyi Bíróság előtt folyamatban lévő 2.K.32.746/2015. számú ügyben nem alkalmazhatóak.

2. Az Alkotmánybíróság az Ehtv. 14. § c) pont cb) alpontjának, 14/A. § (2) - (3) bekezdésének, továbbá az egyházi elismerésről és az egyházi jogi személyek jogállásának és működésének sajátos szabályairól szóló 295/2013. (VII. 29.) Korm. rendelet 1. § c) pontjának és 3. § (1) bekezdés a) pont ac) alpontjának a Fővárosi Közigazgatási és

821 Alkotmánybírósági ügyszám: III/353/2013.

822 Köbel Szilvia (szerk.): *Az állami és a felekezeti egyházjog alapjai*. Patrocinium, Budapest, 2016, 239.

823 Alkotmánybírósági ügyszám: III/2983/2015.

Munkaügyi Bíróság előtt folyamatban lévő 2.K.32.746/2015. számú ügyben való alkalmazásának kizárására irányuló indítványt visszautasítja.⁸²⁴

A Shalom gyülekezet vonatkozásában is megállapította a hivatkozott jogszabályok nemzetközi szerződésbe való ütközését.

17/2017. (VII.18.) AB határozat

2017 nyarán azt vizsgálta az AB, hogy megfelelő-e az a szabályozási modell, melyben a személyi jövedelemadó meghatározott részének az adózó általi felajánlása eltérő rendszer szerint történik egyes vallási közösségeknél. Míg ugyanis a bevett egyházak tagjai személyi jövedelemadójuk 1%-át az egyházuk számára ajánlhatják fel és rendelkezhetnek az egyesületek részére felajánlható 1%-ról is, addig a vallási tevékenységet végző szervezetek tagjai nem ajánlhatják fel az egyházi 1%-ot a vallási közösségüknek, hanem csak az egyesületeknek felajánlható 1%-ot adhatják a vallási tevékenységet végző civil szervezetek számára. Az Alkotmánybíróság újra megerősítette, hogy a vallási közösségek eltérő helyzete miatt köztük elsősorban a közfeladat-ellátás oldaláról, tehát az állammal való együttműködésben tehető különbség, azonban a szabad vallásgyakorlás oldaláról a vallási közösségek minden tagját ugyanaz a jog illeti meg. Az egyházi 1% a vallási közösségek hitéleti támogatását szolgálja, amely a szabad vallásgyakorláshoz (ezen belül is a meggyőződés szabad megválasztásához) kapcsolódik, így az ebben történő megkülönböztetés észszerűtlen és indokolatlan. Ugyanis amíg a vallási közösségek közötti különbségtétel akár a fentiekben bemutatottak szerint indokolható is lehet, addig a magukat az egyes valláshoz soroló személyek közötti megkülönböztetés nem tekinthető annak, mert az egyházi 1% felajánlásra jogosultak köre (homogén csoportképző ismérve) a hívők összessége. Mivel az Országgyűlés nem biztosította a vallási tevékenységet végző szervezetek számára történő egyházi 1% felajánlásának a lehetőségét, ezért mulasztott, így a testület felhívta az Országgyűlést, hogy jogalkotási feladatának 2017. december 31-ig tegyen eleget.⁸²⁵

824 3257/2015(XII.22) AB határozat 1-2 pontja.

825 Salgó László Péter: *Az egyházi jogállásra vonatkozó alkotmánybírósági joggyakorlat* In Fontes Iuris 4. évfolyam 1. szám, 2018, 23.

36/2017. (XII.29.) AB határozat

Ezt követően az Alkotmánybíróság újra foglalkozott az Ehtv.-val, mivel azzal fordultak az indítványozók a testülethez, hogy bár az érintett szervezet kezdeményezte a bevett egyházkénti elismerését, és az erre vonatkozó közigazgatási hatósági eljárásban az emberi erőforrások minisztere is megállapította a törvényi feltételek fennállását, az Országgyűlés több mint 1200 nap után (vagyis a 60 napos törvényi határidő húszszorosánál is hosszabb időtartam alatt) sem hozott döntést az elismerésről. Az Alkotmánybíróság szerint szabályozási hiányt és ezzel együtt alkotmányossági problémát is jelent az, hogy az Országgyűlés nem hozta meg az együttműködésről szóló pozitív vagy negatív tartalmú döntését. A mulasztással szemben a szabályozás nem biztosít jogvédelmet, ezért a testület szerint sérül az elismerést kérők tisztességes eljáráshoz és jogorvoslathoz való joga. Az Alkotmánybíróság mulasztásban megnyilvánuló alaptörvény-ellenességet állapított meg, és felhívta a jogalkotót, hogy 2018. március 31-ig orvosolja a mulasztást. Az Országgyűlés – tekintettel a 2018. április 8-án megtartott általános országgyűlési választásokra is – már nem módosította az Ehtv.-t az Alkotmánybíróság által megszabott határidőre.⁸²⁶

A 2018-as általános országgyűlési választásokat követően megalakult Országgyűlés kiemelt feladata volt az Ehtv. módosítása. Az Ehtv. legutóbbi módosítására 2018 novemberében került sor.⁸²⁷ Ez a módosítás megteremtette a törvény összhangját az alaptörvény ötödik módosításával, és le kívánta zárni azokat a nyitott szabályozási kérdéseket, amelyek a jelenleg hatályos szabályozás kapcsán hazai (Alkotmánybíróság) és nemzetközi (Velencei Bizottság, Emberi Jogok Európai Bírósága) fórumokon felmerültek. A jogi személyiséggel rendelkező vallási közösségek bejegyzése során a módosítást követően – az állami semlegesség biztosítása érdekében – nem az egyházak elismerésére, hanem nyilvántartásba vételükre kerülne sor, a bevett egyházak kivételével bírósági eljárásban, a törvényben meghatározott tárgyilagos és észszerű feltételek alapján, transzparencia és rendes bírói jogorvoslat mellett. A hatálybalépéskor *ex lege* vélelmek, illetőleg rendkívüli bírósági eljárások biztosítanák, hogy a vallási közösségek státuszuk szempontjából ne kerüljenek az eddiginél kedvezőtlenebb helyzetbe, másrészt azon, továbbra is vallási tevékenységet végző közösségek egyházi státusza megnyugtató módon

⁸²⁶ Salgó László Péter: uo., 24.

⁸²⁷ T/3618. számú törvényjavaslat a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi CCVI. törvény módosításáról, előadó: Gulyás Gergely miniszterelnökséget vezető miniszter.

rendezésre kerüljön, amelyeket a 2012. január 1-jén hatályba lépett törvényi szabályozás AB, illetve EJEB által jogsértőnek talált rendelkezései az említett fórumok szerint hátrányosan érintettek. A törvényjavaslat alapelveként rögzíti, hogy minden magát vallási közösségként definiáló közösség (jogi személyiség nélkül is) jogosult mindazon alkotmányos védelemre, amelyet az alaptörvény a vallási közösségeknek a szabad vallásgyakorlás keretében biztosít. A törvényi szabályozás – szervezeti formájától, jogállásától vagy elnevezésétől függetlenül – valamennyi elsődlegesen vallási tevékenységet végző közösségre, azaz vallási közösségre vonatkozóan biztosítja az állam semlegességét, az állam és a vallási közösségek elválasztását, együttműködését és ennek kereteit, a vallási közösségek széleskörű autonómiáját, a vallási közösségek szabad önrendelkezését (szervezeti forma, elnevezés szabad megválasztása), a vallási közösségek egyenjogúságát és a diszkrimináció tilalmát. A törvényjavaslat rögzíti a lelkiismereti és vallásszabadságot, a vallási közösségek nyilvántartásba vételének feltételeit, eljárását (amelynek során érvényesülnie kell a tárgyilagosság és ésszerűség, továbbá a tisztességes eljáráshoz, valamint a jogorvoslathoz való jog követelményének), a társadalmi elfogadottság mértékére vonatkozó feltételeket (támogatók száma, működési idő), a hitéleti tevékenység finanszírozásában való állami részvétel alapelveit és a vallási közösségek törvényes működését biztosító intézményi és eljárási feltételeket.

A törvényjavaslatban alappal fedezhetőek fel az 1990. évi IV. törvény elemei ugyanúgy, mint a 2011. évi szabályozás által követett célok (visszaélések megakadályozása), de az elképzelések visszautalnak a történeti alkotmányra, a nemzeti identitás részét képező korábbi, alapvetően a XIX. századtól fennálló magyar (és európai) egyházügyi hagyományokra, arra is tekintettel, hogy az európai államokban is strukturált szabályozás érvényesül az állam és a vallási közösségek kapcsolatát illetően.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a magyar szabályozás nagy utat tett meg. Hatályos szabályozásunk igyekszik szem előtt tartani az emberi méltóság védelmét. A teológia és a jogtudomány együttes feladata, hogy felhívja a mindenkor hatalmon lévők figyelmét az egyén külső és belső szabadságának a fontosságára.

„Luther Wormsi Birodalmi Gyűlésen elhangzott szavai: „Nem helyes a lelkiismeret ellen cselekedni”⁸²⁸ egyben nyitánya is az újkori vallásszabadság felfogásnak, hiszen itt az egyén áll szemben az intézmény és a tradíció által meghatározott felfogással.”⁸²⁹

Az evangéliummal semmiképpen nem egyeztethető össze semmiféle erőszak, illetve embertelen szabályozás. Ami embertelen, az egyben istentelen is. A hatályos szabályozásnak az emberi méltóságot, az alkotmányos alapelveket, illetve a Szentírásban rögzített elveket a Szentlélek vezetésére figyelve szükséges alkalmazni a jogalkotásban és a jogalkalmazásban. A Szentlélek nyitja meg előttünk a (teológiai és jogi) szöveget, és az emberi szíveket is. Ezáltal elvégzi azt, ami embernél lehetetlen. Ez pedig az egyéni, közösségi, társadalmi élet transzformálása a megváltozott életéken keresztül.

3.4. Az Emberi Jogok Európai Bíróságának joggyakorlata

A dolgozat keretei nem teszik lehetővé, hogy bemutatásra kerüljön a teljes nemzetközi szabályozás. Az európai szabályozás bemutató munkák mellett⁸³⁰ a 2008-ban írt jogi szakdolgozatomban⁸³¹ ismertetett ügyekből is levonhatóak általános következtetések, választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy európai normákként milyen minimumkövetelmények következnek az Egyezményből. Ennek tisztázása akkor is hasznos, ha a nemzeti alkotmányok nagy része a nemzetközi-európai minimumkövetelményeknél magasabb szintű védelmet biztosítanak a vallásszabadság számára.

Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark: Ebben az 1976-ból származó korai esetben a Bíróság megállapította, hogy az állam nem folytathat a szülők vallási-világnézeti meggyőződését aláaknázó tevékenységet. A konkrét kérdéssel kapcsolatban a Bíróság nem

⁸²⁸ Orosz Gábor Viktor- Pángyánszky Ágnes-Bácskai Károly: *Teológia és Lelkiismeret*. Evangélikus Hittudományi Egyetem, Luther Kiadó, Budapest, 2021.

⁸²⁹ Szűcs Ferenc: *A hatalom, -keresztén szabadság, -vallásszabadság értelmezései bibliai és teológiatörténeti kontextusban*. In *Egyházügyi, vallásszabadsági tudományos konferencia*, Konferenciakötet, Boldog Élet Alapítvány, Budapest, 2011, 134.

⁸³⁰ Norman Doe: *Law and Religion in Europe A Comparative Introduction*. Oxford University Press, Oxford, 2011.

Lucy Vickers: *Religious Freedom, Religious Discrimination and the Workplace*. Hart Publishing, Oxford and Portland, Oregon, 2016.

⁸³¹ Ezeket a jogeseteket feldolgoztam a 2008-ban írt jogi szakdolgozatomban. A további jogesetek feldolgozásának forrása: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/guide_art_9_eng

Uitz Renáta: A lelkiismereti és vallásszabadság az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlatában - a Kókkiknakis-ítélettől az állami semlegesség követelményéig (ÁJT, 2017/4., 106-116. o.)

tekintette a dániai iskolákban folyó kötelező szexuális oktatást az első kiegészítő jegyzőkönyv második cikkébe ütközőnek.⁸³²

Darby v. Sweden: Az ügyben egy finn állampolgárságú, finn területen lakó, de Svédországban dolgozó személy azt sérelmezte, hogy bár nem tagja a svéd egyháznak, az egyháztaggal azonos mértékű egyházi adó fizetésére kötelezik. Az ügy háttere, hogy 1951. óta azok az svéd illetőségű személyek, akik nem tagja az Állam Egyháznak, csupán a rendes egyházi adó 30 %-ának fizetésére kötelesek. A svédországi lakóhellyel nem rendelkező adófizetők azonban nem részesültek ilyen kedvezményekben. Az indítványozó ügyében a bíróság megállapította, hogy Svédország az indokolatlan megkülönböztetéssel megsértette az Egyezmény 14. cikkét az első kiegészítő jegyzőkönyv első cikkének összefüggésében, azaz nem a vallásszabadság, hanem az adóztatás, a tulajdonhoz való jog oldaláról közelítették meg a kérdést. Megjegyzendő, hogy mire az ügy a Bíróság elé került, az indítványozó panaszára eljáró ombudsman javaslatára, az adórendszer ezen ellentmondását kiküszöbölték. Az ügy érdekességét az is adja, hogy a Bizottság elvi élel leszögezte, hogy az államegyházi rendszer önmagában nem sérti az Egyezmény 9. cikkét.

Hoffmann v. Ausztria: (1993.) Az indítványozó, miután belépett a Jehova Tanúi közé elvált férjétől. A házasságból született katolikusnak keresztelt két gyermekét magával vitte. A gyermekelhelyezéssel kapcsolatos eljárásban az első- és a másodfokú bíróság az anyánál helyezte el a gyermeket. Az apa fő érvét, mely szerint a gyermekek anyjuk vallásos meggyőződése miatt súlyos társadalmi, beilleszkedési zavaroknak, súlyos pszichés és egészségbeli veszélyeknek lesznek kitéve, önmagában nem ítélték döntőnek a gyermekelhelyezéssel kapcsolatos döntésben. A Legfelsőbb Bíróság elfogadva a gyermek apjának érvelését megváltoztatta a korábbi döntéseket. Az indítványozó álláspontja szerint megsértették a családi élethez való jogát (8. cikk), vallás szabadságát (9. cikk), hogy gyermekeit vallási meggyőződése szerint nevelje (első kiegészítő jegyzőkönyv, 2. cikk),

⁸³² A szülők azért perelték be az iskolát, mert a szexuális felvilágosítás című tantárgy sérti a gyermekük vallási meggyőződését. Arra hivatkoztak, hogy ez a tantárgy ellentétes vallási meggyőződésükkel, ezért gyermeküknek ezen óra látogatása különösen is megterheli a lelkiismeretét. A bíróság elutasította a vallásszabadságra való hivatkozást, hiszen ez a fajta felvilágosítás objektív világnézettől mentes minden gyermek számára az egészséges testi-lelki fejlődéshez elengedhetetlenül szükséges.

Jimenez Alonso and Jimenez Merino v. Spanyolország (2000.) A panaszos szülő vallási meggyőződését sérti és így az első kiegészítő jegyzőkönyv 2. cikkébe ütközik, hogy lányukat a közoktatásban egy természettudományi tárgy keretében szexuális oktatásban részesítik, ami a panaszosok szerint túlmegy a tudományos jellegű ismeretközlésen. A Bíróság megállapította, hogy az állam nem folytathat a szülők vallási világnézeti meggyőződését aláaknázó tevékenységet, azonban úgy ítélte meg, hogy a kifogásolt tanórák csak tárgyilagos és tudományos ismereteket adtak az emberi szexualitásról és az AIDS-ről. A bíróság nyilvánvalóan megalapozatlannak találva a panaszt ismét hivatkozott arra is, hogy a szülőknek joguk lett volna magániskolát létrehozni vagy választani, mivel ilyen nagy számban rendelkezésre álltak, azonban ők az állami oktatási rendszert választották.

továbbá sérelmezte, hogy vallási alapon diszkrimináció áldozata lett. (14. cikk). A Bíróság többségi ítélete szerint Ausztria megsértette a 8. cikket, a 14. cikk összefüggésében.⁸³³ A 8. cikk önálló vizsgálatát nem látták szükségesnek, míg a 9. cikkel kapcsolatban, az ítélet szerint nem merült fel jogsértés. Az ítélet indokolásának lényege, hogy a bíróságok nem alapozhatják döntésüket kizárólag a felek vallási hovatartozására. Figyelemreméltó, hogy a kilenc tagú tanács négy tagja csatolt külön véleményt az ítélethez. A különvélemények hangsúlyozzák, hogy az Osztrák Legfelsőbb Bíróság a vallási hovatartozás következményeit és nem tényét vette elsősorban figyelembe, ezek mérlegelésére pedig joga volt.⁸³⁴

Kokkinakis v. Greece: (1993.) Az ügy alapja, hogy egy Jehova Tanúhoz tartozó személy feleségével felkereste a helyi ortodox templom kántorának feleségét és vallási kérdésekről vitatkozott vele. A kántor feljelentésére a rendőrség őrizetbe vette az indítványozót és feleségét. A büntetőbíróság első fokon megváltható szabadságvesztésre és pénzbüntetésre ítélte az indítványozókat. A Fellebbviteli Bíróság hatályon kívül helyezte a feleség büntetését, az indítványozó büntetését némileg enyhítette. A prozelitizmus büntető tényállásának megfelelően megállapították, hogy az elítélt „kihasználva áldozata tapasztalatlanságát, alacsony intelligenciáját és naivitását” arra ösztönözte, hogy ortodox keresztyén hitét feladja. A Semmitószék elutasította az elítélt fellebbezését. A Bizottság egyhangú álláspontja szerint megsértették az Egyezmény 9. cikkét, amely álláspontot a Bíróság is osztotta. A meggyőződés kifejezése elválaszthatatlan a vallásszabadságtól, a meggyőződés egyéni, lelkiismeret szerinti megválasztásától. A kifejezés joga magában foglalja azt, hogy bárki hitet tegyen vallása mellett. A Bíróság kiemelte a pluralizmus értékét. A különböző meggyőződésű emberek békés együttélése érdekében a kifejezés szabadságát korlátozhatja az állam. A prozelitizmus büntetőjogi kezelése, melyet az Egyezmény 9. cikkének 2. pontja szerint törvényben meghatároztak és legitim céllal is rendelkezik, mivel azt mások jogait és szabadságát védi. Bár az államok rendelkeznek némi mozgástérrel, megállapítandó, hogy milyen korlátozást tartanak szükségesnek egy demokratikus társadalomban. Az adott ügyben a Bíróság megállapította, hogy a nemzeti

⁸³³ Az Egyezmény 14. cikke: „A jelen Egyezményben meghatározott jogok és szabadságok élvezetét minden megkülönböztetés, pld. nem, faj, szín, nyelv, vallás, politikai vagy egyéb vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, nemzeti kisebbséghez tartozás, vagyoni helyzet, születés szerinti vagy egyéb helyzet alapján történő megkülönböztetés nélkül kell biztosítani.” Az Egyezmény 14. cikke az egyénnek nem általános védelmet nyújt a megkülönböztetéssel szemben, hanem az Egyezményben szereplő jogok és szabadságok vonatkozásában biztosítja azt. Ha az ellenőrző szervek egy cikk megsértését állapítják meg a 14. cikk vizsgálatára ezen cikkel összekapcsoltan csak akkor kerül sor, ha a kérelem szempontjából a megkülönböztetésnek alapvető jelentősége van. A Bíróság úgy találta, hogy egy megkülönböztetés akkor diszkriminatív, ha nincs objektív és méltányos indoka vagy nincs törvényes célja vagy nincs arányosság az alkalmazott eszközök és az elérni kívánt cél között.

⁸³⁴ Schanda Balázs, *Az Európai Emberi Jogi Bíróság gyakorlatának hatása a vallásszabadság érvényesülésére*, In Acta-Humana 2000. 41-42. szám 85.

bíróság nem vizsgálta azt, hogy a korlátozó szabály alkalmazására van-e kényszerítő társadalmi igény, azaz nem vizsgálta, hogy mások jogainak és szabadságának védelmében szükség van-e alkalmazására. A Bíróság elismerte azt is, hogy jogsértés megállapítása önmagában nem nyújt elegendő elégtételt és így a fölmerült költségeken túl az okozott nem vagyoni kár címén jóvátételt is megítélt. Ebben az 1993-ban született ítéletében állapította meg először a bíróság az Egyezmény 9. cikkének megsértését.⁸³⁵

The Holy Monasteries v. Greece (1994.) Az ügyben a görög törvényhozás által gazdaságilag hátrányosan érintett ortodox monostorok az Egyezmény több cikkének megsértését állították. A panaszosok szerint az egyes mezőgazdasági területeik birtokát elvonó törvényhozói döntés megfosztja őket azokról az eszközöktől, amelyek vallási céljaik követéséhez szükségesek. Az indítványozók szerint a változás ellehetetlenítik aszketikus küldetésük megvalósítását, akadályozzák a szerzetesek számának növekedését és visszatartja a híveket attól, hogy adományokat adjanak. A Bíróság nem adott helyt a panaszosok kérelmének, az ítélet indokolásában megállapítja, hogy mivel a változás nem akadályozza az Istentiszteletet, így a vallásszabadságon nem esett csorba. Amennyiben a panaszosok azt tudták volna igazolni, hogy egy gazdasági természetű beavatkozás ténylegesen vallásuk gyakorlását (kultusz szabadságot) akadályozza, az Egyezmény 9. cikke idézhető lett volna.

Manoussakis and Others v. Greece(1996.) Az ügyben a Jehova Tanúi az oktatási és vallásügyi miniszter engedélye nélkül istentiszteleti helyet létesítettek. Az indítványozó egy krétai helyiségben bérbe vett egy helyiséget a Jehova Tanúi különböző összejövetelei céljára. Az engedély nélküli istentiszteleti hely létesítése miatt több bejelentés érkezett a rendőrséghez. Az ügyészség vádat emelt az engedély nélküli istentiszteleti hely létesítése és működtetése miatt. A helyi bíróság felmentette a vádlottakat, a fellebbviteli bíróság háromhavi átváltható elzárásra és pénzbíráásra ítélte őket. A Semmitőszék elutasította a fellebbezést. Az indítványozók 1991-ben fordultak a strasbourgi szervekhez, mely három évvel később panaszukat a 9. cikk alapján elfogadhatónak nyilvánította. A Bíróság ítélete szerint a büntetés közvetlenül érinti az indítványozók vallásszabadságát. Nem tekinthető sem arányosnak, sem szükségesnek egy demokratikus társadalomba. A Bíróság megállapította, hogy Görögország megsértette az Egyezmény 9. cikkét, de jóvátételt nem

⁸³⁵ Az esettel részletesen és igen kritikusan foglalkozik Gunn, T.J., *Adjudicating Rights of Conscience Under the European Convention on Human Rights In. Religios Human Rights in Global Perspective, Legal Perspectives*, Gunn véleménye szerint a Bíróság vitathatatlanul elfogult a hagyományos vallások javára és megengedhetetlenül elfogult az új vallási mozgalmak kárára.

ítélt meg, mivel álláspontja szerint a 9. cikk megsértésének megállapítása önmagában kellő elégtételt nyújt, így csupán az eljárás költségeinek megtérítéséről rendelkezett.⁸³⁶

Valsamis v. Greede és Efstratiou v. Greece (1996.) Az ügyekben két, a Jehova Tanúhoz tartozó házaspár élt panasszal, mivel gyermeküket büntetéssel sújtották amiatt, mert nem vett részt a görög nemzeti ünnepen rendezett iskolai ünnepségen. A szülők jelezték, meggyőződésükkkel ellenkezik, hogy a gyermekük részt vegyen a görög-olasz háború kitörésének emléknapiján rendezett iskolai ünnepségen. Ez alól viszont nem kapott felmentést a tanuló, sőt egynapos eltiltással büntették. A Bizottság többségi álláspontja szerint a szülők neveléshez való jogát nem sértették meg és szintén a szülők vallásszabadságát, sem az embertelen megalázó bánásmódtól való mentességhez való jogukat, leányukra nézve. Ugyanakkor megsértették az Egyezmény 13. cikkét, mivel a görög állam nem biztosított hatékony jogorvoslati lehetőséget sem az Egyezmény 1. kiegészítő jegyzőkönyvének 2. cikkére, sem az Egyezmény 9. cikkére nézve. A Bíróság egyetértett a Bizottság álláspontjával és megerősítette, hogy az iskolai ünnepségeken való részvétel nem sértette súlyos mértékben a szülők és a tanuló vallásszabadsághoz való jogát. Az egynapos kizárás nem éri el azt a mértéket, ami az embertelen és megalázó bánásmód szempontjából vizsgálható lenne.

Tsirlis and Kouloumpas v. Greece(1997.) Az indítványozók a Jehova Tanúi kinevezett lelkészei. Egy 1988-ban született törvény az összes elismert vallás lelkészeit mentesíti a katonai szolgálat alól. Az érintettek e törvényre hivatkozva kérték az illetékes hadkiegészítési hivataloktól szolgálatmentességük megállapítását. A hatóságok álláspontja szerint a Jehova Tanúi nem minősülnek „elismert vallásnak”, így lelkészeiket e kedvezmény nem illeti meg. Mivel az érintettek a behívásnak nem tettek eleget, hadbíróóság elé állították őket és szabadságvesztésre ítélték őket. A Katonai Fellebbviteli Bíróság felmentette az érintetteket, miután a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság már 1975-ben megállapította, hogy a Jehova Tanúi jogi szempontból elismert vallásnak minősülnek. A Bíróság ítélete szerint az indítványozók jogtalan fogvatartása kimeríti az 5. cikk megsértését, mivel a Bíróság a fogvatartás önkényességét megállapította a 6. cikk első pontja, a jogorvoslathoz való jogot rögzítő 13. cikk és a 9. cikk önálló, illetve a 14. cikk összefüggésében vett megsértésének a vizsgálatát nem látta szükségesnek. A Bíróság az Egyezmény 50. cikkének alkalmazásával az elszenvedett vagyoni és nem vagyoni károkra jóvátételt állapított meg.

⁸³⁶ Schanda Balázs, *Az Európai Emberi Jogi Bíróság gyakorlatának hatása a vallásszabadság érvényesülésére*, In. Acta Humana, 2000, 41-42. szám, 87.

Georgiadis v. Greece (1997.) Ezen ügy panaszosa már csak törvénytelen fogvatartás fejében járó kártérítés hiányát vitte a Bíróság elé. A panaszos szintén a Jehova Tanúi lelkésze, aki a katonai szolgálat alól az ismert vallások szolgálattelvéi számára biztosított mentességgel kívánt élni. Miután több esetben szolgálatba hívták, melyeket megtagadott, ezután bírói eljárás következett, amelyben felmentették, azonban súlyos gondatlanságára tekintettel jogtalan fogvatartás miatt nem ítélték meg számára kártérítést. A Bíróság ítélete szerint ez az általános hivatkozás sérti az Egyezmény 6. cikkében foglalt fair eljáráshoz való jogot.

Pentidis and Others v. Greece(1997.) Az indítványozók Jehova Tanúi, 1990-ben Alexandroupolisban kibéreltek egy helyiséget a Jehova Tanúi vallási és társadalmi alkalmi számára. A lakók kérésére az ügyészség eljárást kezdeményezett ellenük, mivel istentiszteleti helyet létesítettek az illetékes egyházi hatóság és az oktatási és vallásügyi miniszter jóváhagyása nélkül. A rendőrség lepecsételte a bejáratot, míg a büntetőbíróság első fokon felmentette a vádlottakat, másodfokon elmarasztaló ítélet (pénzbüntetésre átváltható elzárás és bírság) született. A bírósági meghallgatást követően az indítványozók ügyvédje bejelentette, hogy az indítványozók istentiszteleti hely nyitása iránt engedélyért folyamodtak az oktatási és vallásügyi miniszterhez. Miután az engedélyt megkapták kérték a bíróságot az ügy törlésére, amihez a görög kormány is hozzájárult. Mivel az engedély megadásával megfelelő megoldás jött létre, az ügyet a bíróság az 1997-es ítéletével törölték az ügylajstromból.

Larissis and Others v. Greece (1988.) A három panaszos a görög légierő tisztje volt és mindhárman pünkösdisták. A panaszosok több ortodox vallású beosztottjuknak beszéltek a pünkösdista egyház tanításáról, ketten közülük pedig több polgári személyt is megpróbáltak áttéríteni. A légierő bírósága az érintetteket prozelitizmus miatt három évi próbaidőre felfüggesztett szabadságvesztésre ítélte, melyet átválthattak pénzbüntetésre. A belső jogi út kimerítése után a panaszosok az Emberi Jogok Bíróságához fordultak. A bíróság a Kokkinakis üggyhöz hasonlóan itt is megállapította, hogy a foganatosított intézkedések törvényben előírtnak minősültek. A vallásszabadság része a mások meggyőzésére irányuló igyekezet, ezen igyekezet megnyilvánulásai azonban egy demokratikus társadalomban korlátozások alá vethetők. Míg a légierő beosztottjaival szemben a prozelita tevékenység miatt foganatosított intézkedések egy demokratikus társadalomban is indokoltak voltak, addig a polgári személyek védelmére foganatosított intézkedések nem voltak indokoltak.

Wingrove v. the United Kingdom (1996.) Az ügyben a panaszos egy filmrendező volt, aki Avilai Szent Terézről készített egy videofilmet, amely a kármelita misztikust erotikus

extázisba állítja a nézők elé. A rendező erre illetékes testülethez fordult, hogy megszerezze a film terjesztéséhez szükséges minősítést. Ezt azonban a testület nem adhatja meg, ha a film álláspontja szerint obszcén, vagy bűncselekményt valósít meg. Adott esetben a blaszfémia bűncselekményéről van szó, amely nem tiltja a keresztyén ellenes megnyilatkozásokat, azonban hangnemükkel, stílusukkal szemben bizonyos követelményeket fenntart. A jogorvoslat során a másodfokú testület megállapította, hogy bár a blaszfémia büntetőjogi tényállása csak a keresztyénséget védi, Buddha vagy Mohamed hasonló beállítása sem lenne megengedhető. A testület szerint egy józan esküdtszék a filmet blaszfémikusnak tartaná. A Bizottság szerint az engedély megtagadása beavatkozást jelentett a szabad véleménynyilvánításnak az Egyezmény 10. cikkében rögzített jogába. Viszont a Bíróság megállapította, hogy a beavatkozás törvényben meghatározott volt, legitim céllal rendelkezett, és nem haladta meg azt a mértéket, ami egy demokratikus társadalomban szükséges. Egy figyelemreméltó párhuzamos vélemény szerint a blaszfémia tényállásának mechanikus elismerése helyett a bíróságnak önálló érvek alapján kellett volna a meghozottal azonos döntést hozni.

Kalac v. Turkey (1997.) A panaszost a légierőtől 1990-ben kényszerűen nyugalmazták, mivel törvénytelen fundamentalista nézeteket tett magáévá. A panaszos szerint vallásos meggyőződése miatt mozdították el hivatalából, míg a kormányzat álláspontja szerint a panaszos egy törvénytelen muzulmán szekta tagja volt, addig a panaszos vallását tartó muzulmánként vallja magát. A Bíróság egyhangú álláspontja szerint amikor a panaszos katonai pályára lépett vállalta azt, hogy egyes jogait és szabadságait a katonai szervezethez sajátos természetéből kifolyólag korlátozzák. A katonai hatóságok döntése nem a panaszos vallási nézeteinek szólt, hanem az ebből fakadó magatartásának, ez ugyanis aláásta a török alkotmányosság fő elvét, nevezetesen a szekularizmust és sértette a katonai fegyelmet. A bíróság elfogadva a kormányzat álláspontját arra a következtetésre jutott, hogy a kényszernyugdíjazás nem érte el azt a mértéket, mely a 9. cikkel való érintkezést jelentette volna, mivel nem a vallás kinyilvánításának a következménye volt.⁸³⁷

Buscarini and Others v. San Marino (1999.) Az ügy panaszosát 1993-ban San Marino törvényhozásának a tagjává választották. A vonatkozó választási törvény szerint a megválasztottnak esküt kell tenniük. Az eskü előírt szövege szerint az esküt tevő a „Szent Evangéliumra” teszi le esküjét. Az érintettek erre nem voltak hajlandóak, mivel ez tulajdonképpen egy adott valláshoz való hűségnyilatkozathoz kötötte volna mandátumuk

⁸³⁷ Schanda Balázs, *Az Európai Emberi Jogi Bíróság gyakorlatának hatása a vallásszabadság érvényesülésére*, in. Acta Humana, 2000, 41-42. szám, 92.

gyakorlását. A korlátozás törvényben előírtnak minősül, azonban a Bíróság nem is vizsgálta céljának legitim voltát, ugyanis elfogadhatatlan egy mandátum gyakorlását egy adott hit elfogadásához kötni. A panaszosok egy líra jóvátételt követeltek, azonban a Bíróság álláspontja szerint a döntés önmagában elégséges a sérelem kompenzálására. Költségeiket sem térítették meg, mivel elmulasztották összegének meghatározását és igazolását.

Riera Blume and Others v. Spanyolország (1999.) A panaszosok ezoterikus csoport tagjai, akiket a rendőrség közreműködésével a hozzátartozók kérésére egy a szekták ellen küzdő civil szervezet „deprogramozásnak” (kórosan átformált személyiségük helyreállítására alkalmazott pszichológiai kezelésnek) vetett alá. A tíznapos szállodai fogság a Bíróság álláspontja szerint kimerítette az Egyezmény 5. cikk 1. pontjában elismert személyes szabadság jogának megsértését, erre tekintettel viszont nem vizsgálta az Egyezmény 9. cikkének megsértésének a kérdését.

Thlimmenos v. Görögország (2000.) A panaszos Jehova Tanúja, akit 1983-ban elítélt egy katonai bíróság, mivel az általános mozgósítás során vallási meggyőződése miatt megtagadta a katonai egyenruha felvételét. Közel két évtizeddel később a panaszos okleveles könyvvizsgálóként kívánt elhelyezkedni, azonban a kamara korábbi büntettségére hivatkozva elutasította. A hazai bírósági felülvizsgálat arra a következtetésre jutott, hogy nem vallása miatt érte hátrány, hanem korábbi bűncselekménye miatt. Görögországban 1997. óta lehetőség van lelkiismereti okból a katonai szolgálat megtagadására, azonban ez a korábbi büntetések joghatását nem szüntette meg. A Bíróság szerint a büntetett előélet önmagában figyelembevehető lenne, azonban a panaszos korábban kizárólag vallási meggyőződése miatt büntették meg. A tényállás ilyen formán az Egyezmény szempontjából vált relevánsá, a panaszost ugyanis nem lehet ugyanúgy megítélni, mint más személyeket, akik bűncselekményt követtek el. A Bíróság megállapította, hogy az Egyezmény diszkrimináció-tilalomról szóló 14. cikkét a 9. cikk összefüggésében megsértett a görög állam, amelynek a panaszos nem vagyoni kárát is meg kellett térítenie.

Jewish liturgical association Cha'are Shalom Ve Tsedek v. Franciaország (2000.) Az eset a vallásszabadság hagyományos kérdései közé tartozó konfliktussal kapcsolatos az állatvédelem és a rituális vágás sok jogrendszerben vélt vagy valós probléma. A panaszos nem kapta meg a szükséges hatósági engedélyt arra, hogy rituális vágást végezzen. Az elutasítás oka tulajdonképpen a csoport kisebbségi, szakadár jellege volt. A Bíróság elutasította a panaszt, ítéletében megállapította, hogy a vallási előírásoknak megfelelő húskészítményekhez hozzájuthattak más módon a panaszosok és az Egyezmény 9. cikke nem értelmezhető úgy, hogy abból az egyén számára le lehetne vezetni a rituális vágáshoz

való jogot. A Bíróság szerint a diszparitás nem volt jelentős és legitim célt követett. Ésszerű és arányos korlátozás volt.

Serif v. Görögország (1999.) A panaszost a görög bíróságok elítélték, mert – miután a görög hatóságok által el nem ismert módon a helyi iszlám közösség muftivá választotta – egy ismert vallás szolgálattevőjeként mutatkozva és funkcióit gyakorolva vallási tisztséget bitorolt és e tisztségnek megfelelő öltözetet viselt. A muftik a vonatkozó görög jogszabályok szerint világi joghatósággal is bírnak (családjogi és öröklésjogi vitákban), azonban az előírásokkal ellentétben nem választással, hanem állami kinevezéssel kerülnek hivatalba. 1990-ben a helyi iszlám közösség választásokat rendezett, melyet az állam nem ismert el, hanem visszamenőlegesen megváltoztatta a vonatkozó törvényt a kinevezési gyakorlatot törvényerőre emelve. A Bíróság megállapította, hogy sérelem érte a panaszos vallásszabadságát. A Bíróság nem értékelte azt a bonyolult jogi helyzetet, mely a békeszerződésekkel és a görög-török lakosságcsere egyezményvel alakult ki, de elfogadta, hogy a korlátozás célja a közrend védelmében legitim volt, ugyanakkor a Bíróság héttagú tanácsának egyhangú döntése alapján a korlátozás nem volt szükséges egy demokratikus társadalomban. A Bíróság szerint ha valaki vallási vezetőnek mutatkozik, nem vethető korlátozások alá a vallási megnyilatkozások és beszédek nem járnak olyan joghatóságokkal, melyek az állam szempontjából a közrend védelmét szükségessé tennék. A vallási közösségek egysége feletti örökös állami feladatnak, ez a demokratikus társadalmak vallási pluralizmusával összeegyeztethetetlen. Az, hogy feszültségek keletkezhetnek az a pluralizmus elengedhetetlen velejárója, a hatóság feladata ilyenkor nem a pluralizmus felszámolása, hanem az, hogy biztosítsák, hogy a versengő csoportok tolerálják egymást. A Bíróság nemcsak azt az összeget térítette meg, amely a panaszos szabadságvesztését megváltotta, hanem nem vagyoni kárért is kártérítést biztosított. Ez az ügy egyértelművé tette, hogy a vallási közösségek önrendelkezése a vallásszabadság elengedhetetlen követelménye.

Hasan és Chaush v. Bulgária (2000.) A Serif üggyhöz hasonlóan ebben az ügyben is egy kisebbségi muszlin közösség önkormányzata volt a vita tárgya. A Bíróság megállapította a vallásszabadság eleme, hogy a vallási közösségek önkényes állami beavatkozás nélkül működhessenek, tekintettel az Egyezmény egyesülési szabadságot elismerő 11. cikkére is. Ha az Egyezmény 9. cikke nem védené a közösségek szervezeti létét, akkor az egyén vallásszabadsága is sérülékennyé válna. A Bíróság megállapította a 9. cikk, valamint a 13. cikk megsértését és többségi határozattal igazságos elégtételként a panaszosok nem vagyoni kárának és költségeinek megtérítésére kötelezte a bolgár államot. A Serif üggyel

kapcsolatban Kovács Péter felveti, hogy az ítélettel a bíróság a kisebbségi autonómia elismerése felé tett lépést.⁸³⁸ Tagadhatatlan, hogy mind a Serif ügyben, mind az azóta született Hasan és Chaush ügyben az adott muzulmán közösségek a többségi társadalomtól nem csak a vallásukban, hanem nemzetiségükben is elkülönültek és hagyományosan sajátos jogi autonómiával bírtak. A közösség autonómiájába történő beavatkozásról sem állítható, hogy vallási jellegű lett volna, sokkal inkább sajátos politikai. Új fejlemény, hogy a Bíróság kimondta az egyházi autonómia a vallásszabadság védelme alatt áll. A vallási közösségeknek autonómiát kell élvezniük, természetesen nem a felekezetek egyenjogúságáról van szó, az autonóm jogi személyiséghez való jog elismerése döntő lépés a vallásszabadság közös európai követelmények meghatározásában.⁸³⁹

Általánosságban elmondható, hogy a Bíróság viszonylag széles körben tolerálta a vallási meggyőződés kifejezésre juttatása jogának korlátozását. A vallási közösségek szabad működésével kapcsolatos pozitív követelményként az eddig joggyakorlatból leszűrhető az, hogy lehetővé kell tenni a vallási közösségeknek a jogi személyiséghez jutását, a vallási közösségeknek reális lehetőségekkel kell rendelkezniük istentiszteleti helyek létesítésére. A vallási közösségek célvagyonra fokozott védelem alatt áll. Amennyiben a vallási meggyőződés hirdetése és mások vallási meggyőződésének védelme verseng, nagy jelentősége van a meggyőződés kifejezési formájának és a körülményeknek, amelyek között a meggyőződés hirdetésre kerül. Az elmarasztaló ítéletek sajátos közös vonásokat mutatnak, az elmarasztalt állam valamennyi esetben Görögország, a sikeres panaszosok pedig az eddigi esetek jelentős részében Jehova Tanúi. Az Egyezmény próbáját tulajdonképpen a görög államegyházi berendezkedés két a Metaxás-diktatúra korából származó eleme nem állta ki: a prozelitizmus tilalmának büntetőjogi érvényesítése és a nem ortodox istentiszteleti helyek engedélyeztetési eljárása.⁸⁴⁰

„A 9. cikk, illetve a lelkiismereti és vallásszabadság védelme az EJEB mostohagyermeké.”⁸⁴¹ fogalmaz Uitz Renáta bemutatva a Bíróság joggyakorlatát a Kokkinakis-ítélettől bemutató tanulmányában.

⁸³⁸ Kovács Péter, *A rodopi mufti esete a nemzetközi joggal. Kisebbségi autonómiabarát ítélet az Emberi Jogok Európai Bíróságán: Magányos fecske vagy új tendencia?* in. Acta Humana, 41-42, 2000, 63-74.

⁸³⁹ Schanda Balázs, *Újabb fejlemények az Európai Emberi Jogi Bíróság vallásszabadsággal kapcsolatos gyakorlatában*, in. Acta Humana, 2001, 44-45. szám, 129.

⁸⁴⁰ Schanda Balázs *Az Európai Emberi Jogi Bíróság gyakorlatának hatása a vallásszabadság érvényesülésére*, in. Acta Humana 2000, 41-42. szám, 94.

⁸⁴¹ Uitz Renáta: *A lelkiismereti és vallásszabadság az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlatában - a Kokkinakis-ítélettől az állami semlegesség követelményéig*. In. Állam és Jogtudomány (ÁJT) 2017/4., 106.

A Bíróság joggyakorlata meglehetősen ellentmondásos. Magyarországot 3 millió Euró kártérítésre ítélte az egyház vallásszabadságának akadálytalanul folytandó megsértése miatt.⁸⁴² Ugyanakkor a Nagykamara 2014-ben nem talált kifogást azon francia jogszabállyal szemben, amely megtiltotta a burka közterületen való viselését.⁸⁴³

„Az elmúlt közel 25 évben a Kokkinakis-döntés korlátait meghaladva az EJEB igyekezett egy olyan fogalmi keretet találni a 9. cikk alkalmazásához, amely képes kezelni a tagállamok állam-egyházi viszonyainak sokféleségét és a vallásszabadság, mint alapvető emberi jog védelmével is összeegyeztethető. Ebben a fogalmi keretben a pluralizmus (vallási sokszínűség) védelme mellett megjelent az állami semlegesség követelménye. Bár nem kizárt, hogy az állami semlegesség követelménye rokona a diszkrimináció tilalmának, az EJEB jelenleg szerény útmutatással szolgál e kérdésben”⁸⁴⁴

A legújabb esetjogot Schanda Balázs⁸⁴⁵ és Uitz Renáta⁸⁴⁶ adja elénk.

A Bíróság joggyakorlata meglehetősen fragmentált. Az azonban nyilvánvaló, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság lényegi belső eleme (forum internum) nem korlátozható. Ez magában foglalja a vallás szabad meghatározását. A vallás, vagy meggyőződés kifejezésre juttatása (forum externum) a 9. cikk (2) bekezdésében foglaltaknak megfelelően korlátozható.

⁸⁴² Magyar Evangéliumi Testvérközösség v. Hungary, Judgment of 24 April 2017, no. 54977/12.

⁸⁴³ S.A.S. v. France (GC), Judgment of 1 July 2014, no.4385/11, ECHR 2014-III.

⁸⁴⁴ *uo.*: 116.

⁸⁴⁵ Schanda Balázs: *Gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadság*. In: Sonnevend Pál és Bodnár Eszter (szerk.): *Az Emberi Jogok Európai Egyezményének Kommentárja*. Hvg-Orac Kiadó, Budapest, 2021, 218-242.

⁸⁴⁶ Uitz Renáta: *Lelkiismereti és vallásszabadság a multikulturális Európában. Hogyan tovább? Hova tovább?* In: *Jogtudományi Közlöny*, 2019/5., 21-228.

IV. Összegzés

4.1. Milyen következményekkel járhat a *nomos pneumatológiai* megközelítése az állami egyházjog számára?

1. Kováts J. István írta 1948-ban: „Az utóbbi évtizedekben a lelki ébredés számos jelenségét vehetjük észre világszerte. Határokon innen, határokon túl egyaránt tapasztaljuk ezt. Egyre több lélek érzi, hogy az emberiséget foglalkoztató és megoldásra váró nagy kérdéseket nem emberek, hanem Isten maga fogja megoldani. Az emberek hiába is próbálják ezt. Hiába áldoznak tenger vért, hiába törnek egymásra a technika vívmányainak legfélelmetesebb fegyvereivel, nemhogy megoldódnának a nagy kérdések, ellenkezőleg egyre jobban sokasodnak. Mindjobban érzik, hogy nem is oldódhatnak meg addig, amíg oda nem fordul a világ újból ahhoz, aki a bűnös világ iránt érzett szeretetéből az idők teljességében elbocsátotta a földre egyszülött Fiát, az Úr Jézus Krisztust. Krisztus a világ minden megoldásra váró kérdésére az egyetlen felelet.”⁸⁴⁷ „Mindenki érzi, hogy szükség van egy új világrend kialakítására. Ezt a kálvinizmus tudja biztosítani a legjobban azzal, hogy Krisztus egyedüli uralmát, egyedüli vezetői voltát állítja előtérbe.”⁸⁴⁸ „Az ébredési mozgalmak ráterelik a figyelmet az egyházjog isteni eredetű voltára.”⁸⁴⁹

Ma is fel kell hívnunk a jogalkotók és a jogalkalmazók figyelmét, hogy az egyházjog nem pusztán *ius humanum*, hanem *ius divinum* is. Ez utóbbi természetesen a belső, felekezeti egyházjog része, nem pedig az állami egyházjogé. Mindazonáltal felveti a keresztyén gyülekezet és a polgári közösségnek a kapcsolatát. A polgári közösség ugyanis az adott terület minden emberét magában foglalja. A világ ügyeinek az intézésében sem az ígéretre, sem Isten lelkére nem hivatkozhatnak. Barth Károly ezt a következőképpen fogalmazta meg: „A polgári közösség lelkileg vak és tudatlan. Nincs hite, sem szeretete, sem reménysége. Nincs hitvallása és üzenete. Nem imádkoznak benne és nincsenek testvérek benne. Csak úgy kérdezhetnek abban, ahogyan Pilátus: micsoda az igazság, mert minden feleletet erre a kérdésre előfeltételeznek, érvénytelenítenek. A türelem, vallásos szempontból a vallás itt a végső szó ama másik ügy jelölésére. Ez az ő legvégső szabadságuk. Éppen ezért csak a külső,

847 Kováts J. István: *A református egyházalkotmány alapvető kérdései-a reform kérdések*. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1948, 1.

848 Kováts J. István: i.m., 2.

849 Kováts J. István idézi L. Leon Maury munkáját, *Le Réveil religieux dans l'Église reformée a Geneve et an France*, 2. kötet, Paris, 1892, Kováts J. István: i.m., 4.; Lásd ehhez Köbel Szilvia: *Egy élet prédikációja*. Kováts J. István portréja. In Petrás Éva (szerk.) *A XX. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*. Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó. Budapest 2021. 86-110.

csak relatív, csak ideiglenes feladatai és céljai vannak. Éppen ezért van meg neki az, ami a keresztyén gyülekezet lényegénél fogva nélkülözhet: a fizikai hatalom, a „világi rend”, de ez is megterhelve és eltorzítva, hogy mint a területén élők egységét fenyegetéssel és erőszak alkalmazásával mindenkivel szemben érvényesítse.”⁸⁵⁰

2. Álláspontunk szerint mind a belső egyházjognak, mind a teológiának az alapja a Jézus Krisztusban való hit. A teológia Canterbury Anselmus szerint: *fides quaerens intellectum*⁸⁵¹, azaz a megismerést kereső hit. Az állami egyházjogi megközelítés alapján pedig *fides quaerens actionem in communione*, tehát az egységes cselekvést kereső hit.⁸⁵² „A hit egy kapcsolat, ilyen értelemben egy emberi tevékenység is, amely önkéntesség és szabadság szempontjából össze sem hasonlítható más tevékenységgel. A hit annak tárgyán áll vagy bukik, teljesen attól függ. A hit tárgya Jézus Krisztus, akiben Isten kiengesztelte és kibékítette magával az egész világot, és ezzel helyreállította a megrontott szövetséget Isten és az ember között.”⁸⁵³ A Jézus Krisztusba vetett élő hit nem járulékos kérdés sem a felekezeti, sem az állami egyházjogon belül. Olyan jogi végzettségű, felkészült szakemberekre van szükség, akik nemcsak a praktikumot, hanem Isten Igéjét és akaratát is ismerik és követni akarják.⁸⁵⁴ „Az igaz ember pedig hitből él” (Róm 1,17).

A mai magyar valóság kísértetiesen hasonlít arra, amiről Török István így ír: „Az egyházhoz tartozást most már elsődlegesen nem a hit, hanem a dolgok jogi rendje határozta meg, az egyházi szervezeten belüli rangot és előmenetelt szintén. Mint más szervezetben, az egyházban is kísértetni kezdett az öncélúság, minél jobban kiépült a jogi szervezet, annál inkább. Ez az egyházban elvilágiasodást jelent. Akárcsak a farizeizmusban, itt is legfontosabb lett a „törvénykönyv” a megszólaló igénél, a már elért eredmények megtartása az Urunk által reánk rótt feladatoknál. Az egyház mint jogilag szervezett intézmény világi intézmények mintájára többé-kevésbé bürokratizálódik. Néha úgy tűnik, leendő

850 Szathmáry Sándor (szerk.): *Barth breviárium*. Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest, 1993, 269.

851 Victor János: Dogmatika. Budapesti Református Theológiai Akadémia Kurzustára, Budapest, 1953, 3. A fent idézett anselmusi aranymondásra építette a 21. század egyik legnagyobb, még élő rendszeres teológusa, korábbi princetoni professzor rendszeres teológiáról írott művét: Migliore, Daniel L.: *Faith Seeking Understanding, An Introduction to Christian Theology*. William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan, 2002.

852 Órsy László: *Egyházjog és teológia*. Teológiai kiskönyvtár III/4, Róma, 1977, 44.

853 Barth, Karl: *Church Dogmatics IV/1*. (ford:G. W. Bromiley.) T&T Clark International, New York, 2004, 742.

854 Az Isten szolgálatában nem elég pusztán jó szakembernek lenni. Azt látjuk, hogy már a diakónusok kiválasztásánál az volt az első számú kritérium, hogy a szolgálattelvők: „Hittel és Szentlélekkel teljes férfiak legyenek.” Apcsel 6, 5. Ugyanez elmondható a presbiterekről, püspökökről, de minden ezen a területen munkálkodó szakemberről is.

lelkipásztorainkat is a vallás hivatalnokainak neveljük. Ha egyházfegyelmet gyakorolunk, az is többnyire világi mintára megy.”⁸⁵⁵

3. *Summum jus summa injuria*⁸⁵⁶. Tehát a legszigorúbb törvényesség a legnagyobb igazságtalansághoz vezethet. Ez történt a Harmadik Birodalomban⁸⁵⁷, és történik ma is a világ egyes részein. Nemcsak a törvény betű szerinti értelmezése a fontos, hanem annak a keresése, hogy mi volt a jogalkotó szándéka az adott jogszabály megalkotásakor. Fontos a jog erkölcsi megalapozása⁸⁵⁸. „Mindenkinek jogában áll, hogy erkölcsi felfogásából megvizsgálja a törvények erkölcsiségét... amennyiben tehát a polgári törvény arra kívánná kényszeríteni, hogy elárulja a jót és az igazságot, akkor az ellenállás: kötelesség.”⁸⁵⁹

A jog és az egyházjog nem lehet a hatalom eszköze, hanem a hatalom korlátja.

„A rossz nem technikai (nem pusztán jogi) probléma, ellenáll a legfejlettebb eszközöknek is. Isten bevilágít a rossz mélységeibe, s megjelöli ellenszerét: a szeretetet, a Krisztus által végbevitt felszabadítás művét.”⁸⁶⁰ A teológiának újra és újra fel kell hívnia a figyelmet arra a veszélyre, hogy mindenkor lehetséges az, hogy egy adott állami berendezkedés önmagát és jogrendjét abszolúttá tegye, és így önmagát rombolja és megszüntesse. „A még meg nem váltott világban a barmeni teológiai nyilatkozat ötödik tézise szerint él a keresztyén gyülekezet is, és egy sincs az államot nyomasztó gondok közül, amely valami módon az egyházat is ne érintené. Keresztyének és nem keresztyének, igazi és kétségesen keresztyének abban távolról sem választhatók el egymástól. Az Ige és Isten Lelke a keresztyén gyülekezetben éppúgy rendelkezésre nem álló nagyságok, mint a polgári közösségben. A hit vallása megmerevedhet és üressé lehet, a szeretete meghidegülhet, a reménysége meghiúsulhat, az Ige hirdetése eltompulhat, az imádása és hálaadása pusztá formává válhat, a közössége ellaposodhat és széteshet. Van halott egyház, és sajnos nem szükséges messzire tekinteni azért, hogy ilyeneket lássunk. És ha az egyház rendszerint a fizikai erőszak használatáról lemondott, alkalomadtán az mégiscsak azzal volt indokolható, hogy erre nem volt lehetősége: a hatalmi pozíciókért való másféle harc minden esetre a területén sohasem

855 Török István: *Határkérdések szolgálatunkban 1972-1989*. Református Zsinati Iroda Sajtó Osztálya, Budapest, 1990, 146-147.

856 Nótári Tamás: *Summum ius summa iniuria – megjegyzések egy jogértelmezési maxima történeti háttéréhez* <http://jesz.ajk.elte.hu/notari19.html> látogatva: 2014. 10. 13.

857 Radbruch, Gustav: *Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht*, Rechtsphilosophie, 8th ed, Köhler, Stuttgart, 1953.

858 Szathmáry Béla: *Keresztyén értékek az emberi jogok világában*. In Szathmáry Béla (szerk.): *Egyházak az államban, Tanulmányok az állami és a felekezeti egyházjogból*. Sárospataki Teológiai Műhely, Sárospatak, 2010, 111-133.

859 Lustiger, Jean-Marie: *Emberhez méltóan*. Magyar Máltai Szeretetszolgálat, Budapest, 2018, 59.

860 uo., 151.

hiányzott egészen.”⁸⁶¹ Az igazságtalan törvények azonban nemcsak a világi jogalkotásban, hanem az egyházi jogalkotásban is megjelennek. „Elég, ha a kutató egybeveti korábbi és a Zsinat által szentesített újabb Egyházi Törvénykönyvünket: a hatalom-összpontosítás hasonló tényeivel találkozik nálunk, mint ami környező világunkat jelenti. Ezzel rést nyitottunk idegen elemek beszüremlésére. Ahol ekkora a hatalom-összpontosítás, gyarlóságunk folytán személyi kultusz alakul ki, amivel együtt jár az egyéni véleményalkotás, a kritikai hang elnémulása, megbillenhet az igazságszolgáltatás mérlege a kirakatpörök irányába, formálissá válhatnak a választások.”⁸⁶² „Így a jog jogtalansággá lesz akkor (*summum ius summa iniuria*), ahol ez absztraktumként uralkodik ahelyett, mint emberi jog éppen az ember korlátozását és megóvását akarná szolgálni. A keresztyén gyülekezet mindig és minden körülmények között a bálvány ellenfele. Miután az Isten emberré lett, az ember minden dolog mértéke, az ember csak az emberért vetheti be magát, és bizonyos körülmények között áldozhatja fel magát és az embert, a legnyomorultabb embert is. Az embernek nem a dolgokat, hanem a dolgoknak az embert kell szolgálnia.”⁸⁶³

4. A teológiának is, de különösen a jogtudománynak az elsőrendű feladata a jogvédelem. A törvény pneumatikus megközelítése hozzásegítheti a jogtudományt, hogy valóban a jó és a méltányos művészete lehessen.⁸⁶⁴ „*Nyisd meg szádat a némáért a múlandó emberek ügyéért! Nyisd meg szádat, ítélezz igazságosan, ítéld meg a nyomorultnak és szegénynek a jogát*” (Péld 31,8-9). Ugyanezt támasztja alá Török István, amikor a következőképpen ír: „Nem az a baj, hogy az egyház jogi formát öltött. Jogi forma kell, különben káoszba vész a közösség. Csak szolgálja az a forma, az a jogrend Krisztusnak mint Főnek az uralmát, segítse és ne gátolja lelkének áradását. Például valami világi mintára szabott hatalom összpontosítás, mondjuk egy túlméretezett püspökjogkör idegen elem a református egyház életében. Bénítólag hat, mert formálissá teszi a választásokat, a gyűlések szerepét, még a lelkészi továbbképzés alkalmait is, hiszen a döntések megtörténnek, mielőtt a főtiszteletű s nagytiszteletű testületek összeülnének. Vigyázzunk, a jogi forma kényszerzubbonyá ne váljék a gyülekezetek testén! Az egyházjog s a vele járó intézményes

861 Szathmáry Sándor (szerk.): *Barth breviárium*. Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest, 1993, 269-270.

862 Török István: *Határkérdések szolgálatunkban 1972-1989*. Református Zsinati Iroda Sajtó Osztálya, Budapest, 1990, 140.

863 Szathmáry Sándor (szerk.): *Barth Breviárium*, 278.

864 Celsus szerint: *Ius est ars boni et aequi*. A jog a jónak és a méltányosnak a művészete.

forma igenis szükséges, de folyton javítandó alkotóeleme a hitét megvalló egyháznak azért, hogy az valóban Urunk jogáról tegyen bizonyosságot, az Ő jogának útegyengetője legyen.⁸⁶⁵

5. Kálvin szerint a jog kettős szereppel bír: garantálnia kell az igehirdetés szabadságát, és gondoskodnia kell a humanitásról, a nyilvános békéről és a közjóról. A közjót pedig a kisebbségen, a gyöngéken lehet lemérni. A jog feladata a kisebbségnek a többségtől való védelme. Zwingli is ezt támasztja alá: „Az állami törvények akkor veszik fel az isteni igazság földi igazságának formáját, ha a gyengét óvják, még akkor is, ha az nem panaszkodott.”⁸⁶⁶

6. *Sub specie aeternitatis*⁸⁶⁷: A reformátori alapelv szerint mindent az örökkévalóság szemszögéből kell néznünk. Ez megóv az elbizakodástól és a kicsinyhitűségtől. Kitágítja az egyébként egyre szűkülő látásunkat azáltal, hogy mindent a Szentírás mérhetünk le. Ez nem jelenti az állam és az egyház szétválasztásának a megszüntetését. Nem jelenti az állami semlegesség feladását azáltal, hogy újra és újra hangoztatjuk, hogy a jognak az értéktartalma meghatározó.

7. Nem akarjuk a két tudományt összekeverni. Nem „földi paradicsomot” akarunk, és nem akarjuk a jogtudományt alárendelni a teológiának vagy az egyháznak. Csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy ahogyan az emberi jogokat nem foszthatjuk meg a keresztyén gyökérzetüktől, úgy az állami egyházjognak is van egy szűk keresztmetszete a *ius divinum*mal, mégpedig abban az értelemben, hogy az állam alkotja meg a kollektív vallásgyakorlás jogi kereteit. Ehhez szükséges lehet az állami egyházjog fogalma mélyebb összefüggéseinek, határterületeinek feltárása.⁸⁶⁸

A teológiai megközelítés szerint: „Az ember nem ura a világnak. Az egyetlen Úr: Isten. Az ember az isteni teremtés papja és közbenjárója, az ember pap és tanú Isten teremtésének szolgálatában. Ez a papi misszió az embernek juttatott hatalom megértésnek kulcsa.”⁸⁶⁹

865 Török István: *Határkérdések szolgálatunkban 1972-1989*. Református Zsinati Iroda Sajtó Osztálya, Budapest, 1990, 148.

866 Busch, Eberhard: *Kálvin és a demokrácia*. In *Confessio* 20. évf, 2.szám, 1996, 7-10.

867 <http://www.merriam-webster.com/dictionary/sub%20specie%20aeternitatis> látogatva: 2014. 10. 13.

868 Ennek az új állami egyházjogi fogalomnak a meghatározására tesz kísérletet a szerző az alábbi tanulmányában: Ormóshegyi Zoltán: *Ecclesia semper reformanda alkalmazása az Egyházjogon belül*. In Peleskey Miklós Péter (főszerk.): *Teológus tavasz konferenciakötet, "Újulatok meg lelketekben és elmétekben (EF 4,23), Az egyház megújulása a reformációra emlékezve*. a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Doktori Iskolájának és Doktorandusz Önkormányzatának közös kiadványa, Debrecen, 2019, 239-246.

869 Lustiger: *i.m.*, 147-148.

4.2. Milyen következményekkel járhat a nomos pneumatológiai megközelítése a jogtudomány számára?

A Szentírásban azt láttuk, hogy Istennek ugyanaz a célja a törvénnyel és az evangéliummal. Üdvösségünket és földi boldogulásunkat, szabadságunkat akarja biztosítani ezek által. Láttuk, hogy az ember kezében mind a törvény, mind az evangélium eltorzult. Ezért újra és újra szükséges odaállni Isten ígéje alá kérve a Szentlélek világosságát és vezetését. A Szentlélek világossága és életadó munkája nélkül a Biblia szavai éppúgy halott szavak, mint a jogszabályok betűi. Mind a teológusnak, mind a jogásznak szüksége van arra, hogy megértse és alkalmazza a nomosz pneumatikus megközelítését a maga területén. Miért?

1. A Szentírásban található törvények a common law jogrendszerek alapjául szolgálnak éppúgy az Egyesült Királyságban⁸⁷⁰, mint az Egyesült Államokban.⁸⁷¹ Azonban véleményünk szerint nemcsak a common law, hanem az európai⁸⁷² és a nyugati civilizáció alapját is a keresztyénség teremtette meg.⁸⁷³ Azaz kultúránk, jogrendszerünk alapját képezik.
2. Megtanít bennünket a jog teológiai megközelítésére. Hiszen „a teológia és a jog közös célokkal és közös kihívásokkal néz szembe. Ha ez így van, akkor az egyik tudományterület csak úgy tekinthet a másikra, mint amelyeknek közös az erőfeszítésük”⁸⁷⁴ Mindkét tudomány foglalkozik az engedelmesség, kötelesség kérdésével. Miért kell ebben

870 Thompson, Alfred- Denning Denning: *The Influence of Religion on Law*, Earl Grey Memorial Lecture 33. Newcastle upon Tyne: obtainable from the Librarian, King’s College, 1953. A Common Law Angliában azon bírók által lett kiformalva, akik a keresztyén hiten nőttek fel. VIII. Henrich 1540-ben bibliai minta alapján menedékvárakat állított fel. Nagy Alfréd király idején kodifikált angol jog a Dekalógussal kezdődött.

871 Az Európából kivándorló puritánok (pilgrims/separatist) vallási okok miatt kényszerültek elhagyni Európát. Először Németalföldre mentek, majd onnan az USA-ba. 1620-ban a Mayflower nevű hajón hagyták el Európát. Ezeregy puritán hagyta el Európát. 66 nap alatt szeltek át az óceánt és csupán egy ember halt meg a hajó fedélzetén. Egy baba pedig a fedélzeten született. A puritánok először Plymouth-ba érkeztek. Mivel télen érkeztek, csupán 52-en éltek túl a téli hideget. Azonban a tél átvészélése után megtartották az első Hálaadás napját (Thanksgiving) és elhatározták, hogy létrehoznak egy olyan állami berendezkedést, amely összhangban van a Bibliai normákkal. A puritánok nem tudtak volna kommunikálni a bennszülött amerikaiakkal, ha nem segít nekik Squanto. Az az indián, akit a puritánok érkezése előtt európai kereskedők rabszolgaként elvittek Angliába. Ott megtanulta az angol nyelvet, visszatért az USA-ba és a puritánok tolmácsa lett.

Jól példázzák a bibliai alapokat a következő dokumentumok: a Mayflower Compact, Order of General Court of Massachusetts (1636), General Lawes of Plymouth Colony(1658). Valamint az Amerikai Legfelsőbb Bíróság épületében található Dekalógus. “Amely bizonyítja azt a népszerű felfogást, hogy a jogállam alapja a Dekalógus, amely szimbolizálja azt, hogy a vallás milyen szerepet játszott és fog játszani a kormányzati és igazságszolgáltatási rendszerünkben.”

McCreary County v. American Civil Liberties Union of Ky., 545 U.S. 844 (2005); <http://supreme.justia.com/us/545/03-1693/case.html>, accessed 2009. szeptember 24.

872 Berman: *Law and Revolution II*.

873 Berman: *Law and Revolution*.

874 Abbott, Troy Harris: *On Law and theology*. AM. J. Juris. 35, 105-27,127,1990.

és abban a helyzetben így viselkednem? Hogyan tanúsíthatok jogkövető magatartást? Mi a jog célja? Mit jelent a bűnösség, ártatlanság, büntetés, kegyelem?

Philip Alott szerint „A jog az alapvető dolgokról való elképzelésünket formálja. Többek között például hogyan viszonyulunk a természeti világhoz, a természetfölöttihez és a spirituális dolgokhoz.”⁸⁷⁵ A jog eszköz, amelyet sokféle célra lehet használni. Jonathan Burnside szerint: „*A jog kiskapu a teológiához.*”⁸⁷⁶ Nem a jogi kiskapuk megkeresésére kell megtanítani a teológiát, hanem a jog is eszköze lehet annak, hogy a teológia újra teológia legyen. A jog teológiai, pneumatologikus megközelítése segít megelőzni, hogy akár a jogtudomány, akár a teológia az intellektuális provincializmus csapdájába kerüljön.⁸⁷⁷ Ezért szükség van egy újfajta jogi és teológia megközelítésre. Ezt a fajta új megközelítést a nomosz pneumatikus megközelítésének nevezzük, míg Burnside ezt a fajta gondolkodást „*spiritual jurisprudencenek*” nevezi. „A szellemi jogtudomány elismeri azt, hogy az Istenben való hitnek következményei vannak a jogra és a joggyakorlatra. A common law országokban ez úgy jelenik meg, hogy a tanúvallomás előtt a tanúknak a Bibliára kell megesküdniük, hogy igazat mondanak. A jogtudomány szellemi megközelítése alázatban tartja a társadalom politikai és jogi döntéshozóit, hiszen nyíltan hangoztatja, hogy döntéseikért Isten előtt is számot kell adniuk.”⁸⁷⁸

3. A nomosz pneumatológiai megközelítése újra és újra figyelmezteti a politikai döntéshozókat, hogy a teológiát nem lehet kizárni a közéletből. Találón jegyzi meg a William Conolly: „a szekuláris *modus vivendi* ideje a végéhez közelít.”⁸⁷⁹ Az Economist egyik számában a következőt találjuk: „Az égő csipkebokor ágai még mindig Isten tüzében égnek.”⁸⁸⁰ Ennek a jelenségnek tanúi vagyunk a mai Magyarországon is. Az Orbán-kormány egyrészt nagy szabadságot adott az egyházaknak, és számít rájuk a társadalom minden területén. Másrészt viszont azt látjuk, hogy az egyházi státuszt el nem nyert egyházak sajnos visszaszorultak a civil szférába.

4. A jog teológiai megközelítése elősegítheti a társadalom, a jogalkotás és a jogalkalmazás holisztikus megközelítését.

875 Allott, Philip: *The true function of law in the international community*. Ind. J. Global Leg. Studs. 5, 391-413, 398, 1998.

876 „*Law is the „backstage pass” to theology.*” Burnside, Jonathan P.: *God, Justice, and Society: Aspects of Law and Legality in the Bible*. Oxford University Press, New York, 2011, xxviii.

877 Levinson, Bernard M.: *Legal Revision and Religious Renewal in Ancient Israel*. Cambridge University Press, Cambridge; New York, 2008. Lewinson érvel amellelt, hogy az interdiszciplináris párbeszédben a Bibliának nagyobb szerepet kellene kapnia a jelenkor politikai és jogi kérdéseinek a megoldásában.

878 Burnside: *God, Justice, and Society*, xxix.

879. Connolly, William E: *Why I Am Not a Secularist?* University of Minnesota Press, Minneapolis, 1999, 4.

880 *The battle of the books*, The Economist, 2007. december 22-ei száma, 79.

5. A nomosz pneumatikus megközelítése megerősíti azt, hogy az elmélet és a gyakorlat lehet szerves egységben egymással. Ezt látjuk a szívbe írott törvénynél. Istennek az a célja, hogy önként és örömmel engedelmeskedjünk a törvényének. Ehhez szükségünk van Isten Szentlelkére, aki újjászüli az embert és Krisztus arcúvá formálja. „Az alakítás kizárólag azt jelenti, hogy a Jézus Krisztus alakja magába vonzza az embert, aki azonossá formálódik az emberré lett, megfeszített és feltámadott egyetlen alakjával. Azonossá formálódni azzal, aki emberré lett, ezt jelenti: valóságos emberré válni. Egyé formálódni a Megfeszítettel annyit jelent, mint az az ember lenni, akit Isten elítélt. Azonossá formálódni a Feltámadottal ezt jelenti: Isten előtt új emberré válni.”⁸⁸¹ Megújult emberekkel elmélet és gyakorlat közelebb kerülhet egymáshoz.

6. Végül azt mondhatjuk, hogy a nomos pneumatológiai megközelítése segítheti a jogászokat és teológusokat, hogy finomodjon a lehatárolási képességük. A jogban és a teológiában is nagyon fontos a megkülönböztetés képessége. Luthernek ebben is igaza van. De nem csak a törvényt és az evangéliumot, hanem a jót és a rosszat is meg kell különböztetnünk egymástól.

Boenhoffer írja: „Valamely etikai rendszer akadémiai szintű tárgyalása a lehető legfölsőlegesebb vállalkozásnak tűnik számára. A valóságos élet sűrűje még soha nem dobott felszínre annyi konkrét etikai kérdést, mint manapság. A kontúrok borotvaélesek. A valóság megmutatkozik a maga póreségében. A tisztán látó ember számára az a tény, hogy a gonosz a világosság, a jótett, a hűség, a megújulás öltözetét veszi fel, és hogy a történelmi szükségszerűség, a társadalmi igazságosság formájában jelenik meg, világos bizonyítéka a mélységes aljasságnak. Az elméleti etikus – az elméleti jogász is – mindezzel szemben vak marad. Előre gyártott fogalmaival képtelen megragadni a valóságot, és még kevésbé képes komolyan szembeszállni azzal. Csak az állhat meg itt, aki képes ötvözni az egyszerűséget és a bölcsességet. Az egyszerűség a nem megosztott szívű ember sajátja, a nem kétlelkű emberé (Jak 1,8), aki a fogalmak kifordítása, összekuszálása és csúrcsavarása közepette Isten egyértelmű igazságához ragaszkodik. Bölcs az, aki a valóságot úgy látja, ahogy az ténylegesen van, aki a dolgok alapján áll. Bölcs tehát az, aki a valóságot Istenben látja. A valóság nem elvekre épül, hanem az élő, teremtő Istenben gyökerezik. Az elvek csak eszközök Isten kezében, melyek hamar haszontalanná válnak, és a szemétdombon végzik.

881 Bonhoeffer: i.m., 64-65.

Nem létezik igazi egyszerűség bölcsesség nélkül, sem pedig bölcsesség egyszerűség nélkül.”⁸⁸²

Bonhoeffer az egyszerűség és a bölcsesség ötvözetét látja az alábbi jézusi mondásban: „*Legyetek okosak, mint a kígyók és szelídek, mint a galambok.*” (Mt 10,16) Egyre bonyolultabb világunkban nem csupán a betűre, hanem a Lélekre van szükségünk. „*Mert a betű megöl, a Lélek pedig megelevenít.*”

⁸⁸² Bonhoeffer, Dietrich: *Etika, Útkészítés és bevonulás.* (ford: Visky S. Béla) Exit Kiadó, Kolozsvár, 2015, 52-56.

Felhasznált Irodalom

Abbott, Troy Harris: *On Law and theology*. AM. J. Juris. 35, 105-27,127,1990.

Abingdon Press (ed.): *The New Interpreter's Dictionary of the Bible. Vol 2*. Abingdon Press, Nashville, TN, 2006.

Ádám Antal: Az állami egyházjogról (JURA, 2000/1-2., 18-34. o.)
<https://szakcikkadatbazis.hu/doc/1496194> (2024. 03. 23.)

Ádám Antal: *Vallás, vallásszabadság és egyház Magyarország Alaptörvényének továbbá „A lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról „szóló 2011. évi C. törvény figyelembevételével*. In Jura, 2011 (17. évf.) 2. sz., 7-23.

Allott, Philip: *The true function of law in the international community*. Ind. J. Global Leg. Studs. 5, 391-413, 398,1998.

Alt, Albrecht: *Die Ursprünge Des Israelitischen Rechts*. S. Hirzel, Leipzig, 1934.

Antalóczy Péter: *A vallási közösségek jogállására vonatkozó európai és magyar szabályozás összehasonlító elemzése*. In Jog, Állam, Politika, 2013 (5. évf) 3. sz. 42-44.

Antalóczy Péter: *A vallási közösségek jogállására vonatkozó európai és magyar szabályozás összehasonlító elemzése*. In Jog, Állam, Politika, 2013 (5. évf) 3. sz., 19-44.

Aquinói Szent Tamás: *Summa theologiae* II-II q. 57 a. 1 ad 2.

Archer, Gleason L.: *Az Ószövetségi bevezetés vizsgálata. (ford: Greizer Miklós)* Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest, 2001.

Árus Lajos: *Az Ebed Jahveh az Ószövetségben*. In Református Szemle, 1984 (77. évf.) 1. sz., 25-33.

Árus Lajos: *Az Ebed-Jahveh énekek magyarázata IV*. In Református Szemle, 1985 (76. évf.) 2.sz., 113-118.

Árus Lajos: *Az ószövetségi héber-magyar szómagyarázat Első rész Mózes öt könyve*. Iránytű Kiadó, Budapest, 1996.

Auguste, Laugel: *L'Angleterre politique et sociale*. Hachette et cie, Paris, 1873.

Augustinus: *De concept et gratia epist*. 200 ([S.l.]: [s.n.], [1505])

Austin, John: *The Province of Jurisprudence Determined, Being the First of a Series of Lectures on Jurisprudence, The Philosophy of Positive Law*. J. Murray, London, 1861-63.

Bahnsen, Greg L. (ed.): *Five Views on Law and Gospel*. Zondervan, Counterpoints Grand Rapids, Mich, 1996.

- Balla Péter: *Pál apostol levele a Galáciabeliekhez*. Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest, 2009.
- Barth, Karl és David Haddorff, *Community, state, and church: three essays* (Eugene, Ore: Wipf & Stock Publishers, 2004), 149–189.
- Barth, Karl, *The Humanity of God* (Richmond: John Knox Press, 1960).
- Barth, Karl: *Die Kirchliche Dogmatik*. 4 Bde., 13 Teile und 1 Registerbd. (Zollikon-Zürich, 1932. Church Dogmatics, T&T International, London, 2004. Authorised English translation of Die Kirchliche Dogmatik.)
- Barth, Karl: *The Epistle to the Romans*. Oxford University Press, London, 1933.
- Barth, Karl: *Evangelium Und Gesetz*, Theologische Existenz Heute, n. F. ; Nr. 50. C. Kaiser Verlag, München, 1956. Magyar fordítás: Barth Károly: *Evangélium és törvény*. Kálvin János Kiadó, Budapest, 1996.
- Barth, Karl: *Das Wort Gottes und die Theologie*. Gebundene Ausgabe, München, 1924.
- Barth, Karl: *Evangelical Theology: An Introduction*. William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan, 1963, 55-59. A dolgozatban idézett részt fordította Nagy Antal Mihály In Nagy Antal Mihály: *A misszió bibliai alapjai*. Sárospataki Református Teológia, Sárospatak, 2010.
- Barth, Karl: *The Epistle to the Romans*. Oxford University Press, London, 1933.
- Karl Barth: *Rechtfertigung und Recht*. Theologische Studien H.1., Zürich, 1938.
- Bauckmann, E. G.: *ZAW 72 (1960)*.
- Bauer, Clemens: *Ges Aufsätze zur Wiertschafts und Sozialgeschichte*. Freiburg: [s.n.] 1965.
- Bauer, Clemens: *Die Naturrechtsvorstellungen des jüngeren Melanchthon, Melanchthons Naturrechtlehre*. In Ges. Aufsätze zur Wirtschafts und Sozialgeschichte, Freiburg, 1965.
- Bán István: *Az arctalan szolgálók, Teológiai és történeti értekezés a Magyar Református Egyház 20. századi tevékenységéről*. Év nélkül, Kézirat.
- Bear, David: *Nagyító alatt az egyházügyi törvény: a vallásszabadság védelmében*. Wesley János Kiadó, Budapest, 2014.
- Benkő Orsolya: *Összezsizolt tartalom- A „keresztyén értékrend szerinti nevelés” értelmezési kerete*. In. Magyar Jog 2022/4. szám, 222.
- Beran Ferenc- Lenhardt Vilmos: *Az egyház társadalmi tanítása*. Szent István Társulat, Budapest: 2005.
- Berényi József: *De már tudom*. General Press Kiadó, Budapest, év nélkül.

- Berkhof, Hendrikus: *Crisis der Midden Orthodoxie*. Nijkerk: G.F. Callenbach, 1953.
- Berkouwer, G. C.: *The Triumph of Grace in the Theology of Karl Barth*. Eerdmans, Grand Rapids, 1956.
- Berman, Harold Joseph: *Law and Revolution II: The Impact of the Protestant Reformations on the Western Legal Tradition*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass, 2003.
- Berman, Harold Joseph: *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*. Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1983.
- Békefy Lajos: *Az irgalom kultúrájáért (I.) avagy a közösségek erősödése a jog-irgalom-istenismeret által Michael Welker olvasatában*. - In *Theologiai szemle*, 2007. (50. évf.), 3. sz., 155-160. p.
- Biblia Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 1998.
- Birkás Antal: *Reformáció, államhatalom, politika*. Luther Kiadó, Budapest, 2011.
- Birkás Antal: *Magyarország Új Alaptörvénye keresztyén szemmel*. In Békefy Lajos- Birkás Antal (szerk.): *Reformációi Anziks Múlt jelen, jövő, Tanulmányok, cikkek a reformáció 500. évfordulója tiszteletére*. Barankovics Alapítvány, Budapest, 2017, 31-35.
- Bizer, E.: *Theologie der Verheißung* ([S.l.]: [s.n.], [s.a.]
- Bódig Mátyás: *Természetjogtan*. In Szabó Miklós (szerk.), *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Bibor Kiadó, Miskolc, 2004, 11-30.
- Bogárdi Szabó István: *Kálvin és kálvinizmus irányzatok Magyarországon, különös tekintettel a két világháború közötti egyház- és teológiatörténetben*. In *Confessio*,(2009/2.), 24-34
- Bogárdi Szabó István: *Közelítések és közeledések*. Koinónia Kiadó, Kolozsvár, 2003.
- Bolyki János: *A Római levél válogatott részeinek magyarázata*. Dunamelléki Református Egyházkerület Nyomdája, Budapest, 1994.
- Bonhoeffer, Dietrich: *Creation and Fall ; Temptation: Two Biblical Studies*, 1st Touchstone ed. Simon & Schuster, New York, 1997.
- Bonhoeffer, Dietrich: *The Cost of Discipleship*. SCM Classics, SCM, London, 1959.
- Bonhoeffer, Dietrich: *Etika, Útkészítés és bevonulás. (ford. Visky Béla)*, Exit Kiadó, Kolozsvár, 2015.
- Boon, Andrew: *Good Lawyers, good people?* Westminster Law 4, 3 (2002).
- Boros Géza: *Spurgeon kincseskamrája*. A Református Zsinatiroda Sajtó Osztálya, Budapest, 1989.

- Bragyova András: *Alapjogok- Emberi Jogok fogalma*. In: Lamm Vanda (szerk.): *Emberi Jogi Enciklopédia*. HVG- Orac Kiadó, Budapest, 2018, 19.
- Bring, R. : *Törvény és evangélium, A lutheri teológia páli indokolása*. In: *Lelkipásztor*, 1952 (27. évf.) 9. sz., 351-360.
- Brunner, Emil: Emil Brunner, and Karl Barth, *Natural Theology: comprising "Nature and Grace" by Emil Brunner and the reply "No!" by Karl Barth*. Eugene, Or: Wipf and Stock Publishers, 2002.
- Brunner, Emil: *Gerechtigkeit: Eine Lehre von Den Grundgesetzen Der Gesellschaftsordnung*. Zwingli-Verlag, Zürich, 1943.
- Brunner, Emil: *Das Gebot und die Ordnungen. Entwurf einer protestantisch-theologischen Ethik*. Gebundenes Buch, Zwingli-Vlg.,; Auflage: 4, 1939.
- Brunner, Emil, *Justice and the social order* (London: Lutterworth Press, 1946).
- Bucer: *Metaphrases epistolarum Pauli*. 1536, S. 28.
- Bullinger H.: *II. Helvét Hitvallás*. Kálvin János Kiadó, Budapest, 1996.
- Bultmann Rudolf: *Glauben und Verstehen. Hit és megértés*. 2007.
- Burnside, Jonathan P.: *God, Justice, and Society: Aspects of Law and Legality in the Bible*. Oxford University Press, New York, 2011.
- Busch, Eberhard: *Istenismeret és emberség, Betekintés Kálvin teológiájába*. Kálvin Kiadó, Budapest: 2009.
- Busch, Eberhard: *Kálvin és a demokrácia*. In: *Confessio*, 1996 (20. évf.) 2. sz., 7-10.
- Busch, Eberhard: *Karl Barths Lebenslauf*. München 1975. ET: *Karl Barth: his life from letters and autobiographical texts* London/ Philadelphia, 1976.
- Busch, Eberhard: *Református*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2008.
- Buttrick, George Arthur and Keith R. Crim, (ed.): *The Interpreter's Dictionary of the Bible: An Illustrated Encyclopedia Identifying and Explaining All Proper Names and Significant Terms and Subjects in the Holy Scriptures, Including the Apocrypha, with Attention to Archaeological Discoveries and Researches into the Life and Faith of Ancient Times*. Abingdon Press, Nashville, 1962., Vol 1.
- Bütösi János: *Theological Analysis of the Great Awakening in Jonathan Edwards writings and activities.*, Kézirat, Princeton, 1949, 91-185.
- Carl E. Braaten and Robert W. Jenson: *Union with Christ, The New Finish Interpretation of Luther*. Michigan: Grand Rapids, 1998.
- Chambers, Oswald: *Bibliai Etika*. Evangéliumi Kiadó, Budapest, 1998.
- Churchill, Leigh Churchill, *The history of the Christian church* (Carlisle, Cumbria [England] ; Waynesboro, GA: Paternoster Lifestyle, 2001).

- Cochrane, Arthur C.: „*Natural Law in Calvin*” *Church-State Relations In Ecumenical Perspectives*. ed. E. A. Smith, Louvain: Duquesne University Press, 1966.
- Connolly, William E.: *Why I Am Not a Secularist*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1999.
- Cottret, Bernard: *Calvin A Biography*. William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan, 2000.
- Couenhoven, Jesse: “*Law and Gospel, or the Law of the Gospel? Karl Barth’s Political Theology Compared with Luther and Calvin,*” *Journal of Religious Ethics* 30, no. 2 (Summer 2002)
- Culver, Robert Duncan: *Toward a Biblical View of Civil Government*. Moody Press, Chicago, 1974.
- Culver, Robert Duncan: *Civil Government: A Biblical View*. 1st Canadian ed Edmonton: Canadian Institute for Law, Theology and Public Policy, 2000.
- Czakó Jenő: *Fejezetek az újabb kori ébredések történetéből, Egyetemes egyháztörténeti tanulmány*. Dunamelléki Református Egyházkerület, Budapest, 2002.
- Czanik Péter: *Boldogító törvény, A 119. Zsoltár magyarázata*. Fundament Alapítvány, Budapest, 1997.
- Czanik Péter: *Boldogító törvény, A 119. Zsoltár magyarázata*. Budapest, 1997, 2-6. V.ö. Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén Bibliai Lexikon*. Kálvin János Kiadó, Budapest, 1995.
- Czanik Péter: *Törvényről írott szócikk*. In *Keresztyén Bibliai Lexikon*.
- Czeglédi Sándor: *A választott nép*. Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet, Budapest, 1940.
- Csepregi András: *A megváltott ember cselekedetei, A törvény három és különösen a harmadik használata - hitvallásainkban, gyülekezeteink és intézményeink vezetésében, valamint a társadalommal való kommunikációnkban*. In *Lelkipásztor* 2020/1 (95. évf.), 2-9.
- Cserháti József, Fábíán Árpád: *A II. Vatikáni Zsinat tanítása*. Szent István Társulat, Budapest, 1986.
- Csetri Elek- Csohány János: *Tanulmányok a vallásszabadságról*. Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad, 2002.
- Daube, David: *The New Testament and rabbinic Judaism*. Athlone Press, University of London, London. 1956.
- Davidson, Benjamin: *The Analytical Hebrew and Chaldee Lexicon*. Zondervan Publishing House, Grand Rapids; Michigan, 1993.

- Demut, André: *Evangelium Und Gesetz: Eine Systematisch-Theologische Reflexion Zu Karl Barths Predigtwerk*. Theologische Bibliothek Töpelmann, Bd. 145. Walter de Gruyter, Berlin; New York, 2008.
- Denning, Alfred Thompson: *The Influence of Religion on Law*, Earl Grey Memorial Lecture 33. ([Newcastle upon Tyne: obtainable from the Librarian, King's College, 1953).
- Dillenberger, John (Edited): *Martin Luther Selection from his writings*, Anchor Books. A Division of Random House, New York, 1962.
- Doe, Norman: *Law and Religion in Europe, A Comparative Introduction*. Oxford University, New York, 2011.
- Doumergue, E.: *Jean Calvin, Les Hommes et Les Choses de Son Temps*. (Lausanne: G. Bridel & c, 1899). Walter Köhler.
- Drummond, Henry: *Natural Law in the spiritual world*. James Pott & CO. Publishers, New York, 1890.
- Dunn, John: *Locke*. Atlantisz, Budapest, 1992.
- Ebeling, Gerhard: *Luther*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1997.
- Eberhard Busch: *The Barmen Theses Then and Now*. Eerdmans: Grand Rapids, 2010.
- Elert, Werner: *Das christliche Ethos, Grundlinien der lutherischen Ethik*. Gebundene Ausgabe, Hamburg, 1961².
- Elert, Werner: *Der christliche Glaube, Grundlinien der lutherischen Dogmatik*. Gebundene Ausgabe, Hamburg, 1960⁵.
- Elert, Werner: *Die Lehre des Luthertums im Abriß*. (1926², Erlangen: Nachdruck, 1978).
- Elert, Werner: *Die Morphologie des Luthertums*. Bd, I und II. München: Beck, 1965³.
- Elert, Werner: *Law and Gospel*, Facet Books 16. Fortress Press, Philadelphia, 1967.
- Elert, Werner: *The Structure of Lutherism*. Concordia Publishing House, Missouri, 2004.
- Elert, Werner: *Törvény és evangélium* In Keresztyén Igazság, 1994 (Ú.f.) 22. sz., 7-8, (ford. Ittész Gábor.)
- Engen, J. Van: „Natural Law” *Evangelical Dictionary of Theology*, ed. W. Elwell, Grand Rapids, Baker, 1984. Bahnsen Greg L., Walter C. Kaiser Jr., Douglas J. Moo, Wayne G. Strickland, Willem A. VanGemeren: *Five views on Law and Gospel* (Grand Rapids, Michigan: Zondervan Publishing House, 1996).
- Erdő Péter – Schanda Balázs: *Egyház és vallás a mai magyar jogban*. Szent István Társulat, Budapest, 1993.
- Eszenyiné Széles Mária: *Ige és történelem. A prófétai igehirdetés teológiája*. Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad, 2002.

- Fabiny Tibor: *A keresztény hermeneutika kérdései és története*. Hermeneutikai Kutató Központ, Budapest, 1998.
- Fabiny Tibor: *Hívő megértés, válogatott egyházi publicisztika, teológiai reflexiók*. Hermeneutikai Kutató Központ, Budapest, 2008.
- Fabiny Tibor: *A megállás szimbóluma, előadások Ordass Lajosról*. Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest, 2001.
- Falcsik Dezső: *A polgári per jog tankönyve. 3. kiadás*. Budapest, 1910.
- Fekete Károly: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat*. Kálvin János Kiadó, Budapest, 2009.
- Fekete Károly: *A gondolkodó és cselekvő hitű Török István emlékére* In Fekete Károly-Hanula Gergely (szerk.): *Gondolkodó és cselekvő hit, Tanulmányok a 100 éve született Török István professzor emlékére*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 2004.
- Fekete Károly: *A stautus confessionis szorításban A hitvallások tanárának hitvalló tanársága „Qui bene distinguit, bene docet”*. In *Confessio* 1995/2
- Fichtner, Johannes: *Die Altorientalische Weisheit in Ihrer Israelitisch-Jüdischen Ausprägung: Eine Studie Zur Nationalisierung Der Weisheit in Israel*, Beihefte Zur Zeitschrift Für Die Alttestamentliche Wissenschaft 62 (Giessen: A. Töpelmann, 1933).
- Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*. Grill Károly Könyvkiadó vállalata, Budapest: 1908.
- Forde, Gerhard O.: *The Law-Gospel Debate; an Interpretation of Its Historical Development*. Augsburg Pub. House, Minneapolis, Minn, 1968.
- Földesi Tamás: *The main Problems of Religious Freedom in Eastern Europe* In Johan D. van der Vyver and John Witte (Edited), *Religious Human Rights in Global Perspective, Legal perspectives*. Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 1996, 243-262.
- Földi András- Hamza Gábor: *A Római Jog története és intézményei*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999⁴.
- Frei, Hans W.: *The Eclipse of Biblical Narrative A Study in Eighteenth and Nineteenth Century Hermeneutics*. Yale University Press, Yale, 1974.
- Frivaldszky János: *Természetjog*. Szent István Társulat, Budapest, 2001.
- Frivaldszky János: *Az emberi személy és annak méltósága jogfilozófiai perspektívában-különös tekintettel a jogalanyisághoz és az élethez való jog aktuális kérdéseire* In *Acta Humana*, 2014 (15. évf.) 1. sz., 7-73.
- Frye, Northrop: *Kettős tükör, a Biblia és az irodalom*. Európa Kiadó, Budapest, 1996.
- Gadó Gábor: *Az eljárási igazságosság a polgári perben* In *MJ*, 2000/1, 18-43.

- Gecse Gusztáv: *Iustitia, Aquinói Tamás tanítása az igazságosságról. Szemelvények a Summa Theologica II. részéből.* In Világosság, 1972/12, Melléklet.
- Geréb, Pál: *Barth Károly Dogmatikája.* Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2006.
- Grabill, Stephen John: *Rediscovering the Natural Law in Reformed Theological Ethics,* Emory University Studies in Law and Religion. William B. Eerdmans Pub. Co, Grand Rapids, Mich., 2006.
- Greg L. Bahnsen, Walter C. Kaiser Jr., Douglas J. Moo, Wayne G. Strickland, Willem A. VanGermes: *Five views on Law and Gospel.*: Zondervan Publishing House, Grand Rapids, Michigan, 1996.
- Grenz Stanley J. & Roger E. Olson: *20 th Century Theology God the World in a Transitional Age.* InterVarsity Press, Downers Grove, Illinois, 1992.
- Grotius, Hugo: *A háború és béke jogáról I kötet.* Pallas Stúdió, Attraktor Kft, Budapest, 1999, 35.
- Gruchy, John W. De: *John Calvin: Christian Humanist & Evangelical Reformer.* Eugene, OR: Cascade Books, 2013.
- Gyökössi Endre: *Magunkról magunknak.* Szent Gellért Kiadó, Budapest.
- Györfi Tamás: *Jogpozitivizmus.* In Szabó Miklós (szerk.): *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből.* Bibor Kiadó, Miskolc, 2004.
- Haakonssen, Knud Haakonssen, *Natural law and moral philosophy: from Grotius to the Scottish Enlightenment* (Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 1996).
- Haas, Guenther H.: *The Concept of Equity in Calvin's Ethics,* Editions SR 20. (Waterloo, Ont: Published for the Canadian Corporation for Studies in Religion/Corporation canadienne des sciences religieuses by Wilfrid Laurier University Press, 1997).
- Halmi Gábor és Tóth Gábor Attila (szerk.): *Emberi Jogok.* Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- Halmi Gábor: *A vélemény szabadság határai.* Atlantisz, Budapest, 1994. 112-115.
- Halmi Gábor: *A vélemény szabadság alkotmányos szabályozása.* In Acta Humana, 1995 (6. évf.) 18-19. sz., 128-140.
- Harnack, Adolf: *A keresztyénség lényege.* Osiris Kiadó, Budapest, 2000.
- Harrelson, Walter J.: *The Ten Commandments and Human Rights.* Mercer University Press, Macon, Georgia, 1997.
- Harris, R. Laird, Gleason L. Archer, and Bruce K. Waltke, (ed.): *Theological Wordbook of the Old Testament.* Moody Press, Chicago, 1980, Vol 2.
- Hart, H. L. A: *The Concept of Law.* Oxford: OUP 1961.

- Hasler, Victor Ernst: *Gesetz und Evangelium in der Alten Kirche Bis Origenes*. Zürich: 1953.
- Hárdi István: *Lelki egészségvédelem*. Medicina Könyvkiadó Rt, Budapest, 1997.
- Hegedűs József: *A természetjog időszerűségéről*. In *Társadalomtudomány*, 1939 (19. évf.) 4-6 sz., 153-183.
- Hegedűs Lóránt: *Kálvin teológiája*. Lorántffy Zsuzsanna Nőegylet, Budapest, 2017.
- Hegedűs Lóránt: *Új Református Hiszekegy*. Lorántffy Zsuzsanna Nőegylet, Budapest, 2013.
- Heidelbergi Káté*: Kálvin János Kiadó, Budapest, 1996.
- Hemming, Nicolaus: *De lege naturae apodicta methodus*. (Wittenberg, 1563, reprinted in Geneva: D. Nicolai Hemming, *Opuscula Theologica*, 1586).
- Hertz, Joseph Herman: *Zsidó Biblia, Deuteronomium, V. kötet*. Chábáb Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, Budapest, 1996.
- Hertz, Joseph Herman: *Zsidó Biblia, II. kötet*. Chábáb Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, Budapest, 1996.
- Hesselink, I. John: "Law and Gospel or Gospel and Law? Karl Barth, Martin Luther and John Calvin," *NGTT Is Now Stellenbosch Theological Journal (STJ)* 53, no. 1 (May 15, 2012): 62., doi:10.5952/53-1-119.
- Hesselink, I. John: "Calvin's Concept of the Law" Pickwick: Allison Park Penn, 1992.
- Hobbes Thomas: *Leviatán*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1999, I. XIV.
- Hodossy-Takács Előd: *A Kr. e. hatodik század: krízis és kihívás*. In *Studia Biblica Athanasiana* V. 33-45.
- Hoerster, N.: *Recht und Moral*, Texte zur Rechtsphilosophie. (München: [s.n.], 1977).
- Holmes, Oliver Wendell Jr.: *The Common Law*, Little. Brown and Company, Boston, 1881.
- Honecker, Martin: *Grundriß der Socialethik*. de Gruyter, Berlin, 1995.
- Hotorán Gábor János: *Török István küzdelme kora ideológiájával*. In Fekete Károly-Hanula Gergely (szerk.): *Gondolkodó és cselekvő hit, Tanulmányok a 100 éve született Török István professzor emlékére*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 2004.
- Hunsinger, George: "How to Read Karl Barth: The Shape of His Theology, with Special Reference to the Conception of Truth" 1988.
- Hyatt, J. Philip: *Exodus*. Wm. B. Eerdmans Publ. CO, Grand Rapids, Michigan, 1980.
- Ittész Gábor: *Christum treyben*. Luther Kiadó, Budapest, 2009.
- Ittész Gábor: *Törvény és evangélium*. In *Lelkipásztor* 1980 (55. évf.) 3.sz., 157-166.

- Jellinek, Georg: *Die sozialetische Bedeutung von Recht, Unrecht und Strafe*. Wien, 1878, 1908²
- Jenni, Erns: *Die theologische Begründung des Sabbatgebotes im Alten Testament*. Evangelischer Verlag, Zürich, 1955.
- Jenni, Ernst and Claus Westermann, (ed.): *Theological Lexicon of the Old Testament*. Hendrickson Publishers, Peabody, Mass, 1997, Vol 3.
- Jud, Leo: *Eine kurze christliche Unterweisung*. 256kk.
- Kálvin János: *A Rómaiakhoz írt levél magyarázata*. Kálvin János Kiadó, Budapest, 1992.
- Kálvin János: *Evangéliumi harmónia*, Kálvin János magyarázata Máté, Márk és Lukács összhangba hozott evangéliumához. (Ford: Rábold Gusztáv) (2. kiadás, Kolozsvár, 1939).
- Calvin, John: *Commentaries on the Psalms, Vol 1, On the Psalm 1, Books for the ages*, Ages Software, Inc, 2002.
- Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere 1559*. Ref. Főiskolai Könyvnyomda, Pápa, 1909). II. Könyv.
- Kant, Immanuel: *Critique of Pure Reason* 1781.
- Kant, Immanuel: *A tiszta ész kritikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- Kant, Immanuel: *A gyakorlati ész kritikája*. In uő: az erkölcsök metafizikájának alapvetése – A gyakorlati ész kritikája – az erkölcsök metafizikája. Gondolat, Budapest, 1991.
- Kant, Immanuel: *Az erkölcsök metafizikája*, In: uő: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése – A gyakorlati ész kritikája – Az erkölcsök metafizikája. Gondolat, Budapest, 1991.
- Karasszon Desző: *A Sinai –Perikópa válogatott részeinek magyarázata, Előadások az Ószövetségi Írásmagyarázat köréből*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen: 1998.
- Kecskés Pál: *Természetjog*. In Magyar Szemle, (1940 (38. évf.) 5. sz.), 321-328.
- Keller, Timothy: *Gyülekezet a Központban*. Harmat, Kálvin, Luther Kiadó, Budapest, 2019.
- Kelsen, Hans: *A Tiszta jogtan és az analitikus jogelmélet*. In Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia* (3. kiadás). Szent István Társulat, Budapest, 2001.
- Kengyel Miklós: *Magyar polgári eljárásjog*. Osiris Kiadó, Budapest, 2012.
- Kevan, Ernest F.: *The Law of God in Christian Experience A Study in Galatians*. Pickering & Inglis LTD, London, 1955.

- Kevan, Ernest Frederick: *The Evangelical Doctrine of Law* Tyndale Press, London, 1956.
- Kiss Sándor: *Újszövetségi görög- magyar szómagyarázat*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990.
- Kittel, Gerhard, Geoffrey William Bromiley, and Gerhard Friedrich: *Theological Dictionary of the New Testament*. Eerdmans, Grand Rapids, Mich, 1964, Vol 4.
- Knight, George Angus Fulton: *Law and Grace: Must a Christian Keep the Law of Moses?* Westminster Press, Philadelphia, 1962.
- Koerrenz, Klaus: *Pneumatologie*. In Verkündigung und Forschung, Gütersloh, 2-96/41. Jhrg. 45-70.
- Koltay András (ed.): *Christianity and Human Rights*. Ludovika University Press, Budapest, 2021.
- Konradt, Matthias: *Law, Salvation and Christian Identity in Paul and Matthew*. In Michael Welker and Gregor Etzemüller (Ed.): *Concepts of Law in the Sciences, Legal Studies, and Theology*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2013.
- Kosutány Ignác: *Egyházjog- a magyarországi egyházak alkotmánya és közigazgatása, III. kiadás, Előszó az első kiadáshoz*. Kolozsvár, 1906.
- Kovács I. Gábor (szerk.): *Hit- Tudomány- Közélet, A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914-1944) Professzorainak Életrajzi Adattára és Életútjairól, Magyarországi Egyetemi Tanárok Életrajzi Adattára 1848-1944*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2014.
- Kovács Virág: *Az Alkotmánybíróság határozatai*. In Acta Humana, (2015 (3. évf.) 1. sz.) 79-95.
- Kovács J. István: *A református egyházalkotmány alapvető kérdései-a reform kérdések*. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1948.
- Köbel Szilvia: *A politikai szabadságjogok korszakai Magyarországon 1945-től napjainkig*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015.
- Köbel Szilvia: *A vallási közösségek működésének strukturált szabályozása az egyházügyi törvényben* (Magyar Jog, 2021/4., 247-255. o.)
- Köbel Szilvia (szerk.): *Az állami és a felekezeti egyházjog alapjai*. Patrocinium, Budapest, 2016, 2019, 2022.
- Köbel Szilvia: *Egy élet prédikációja. Kovács J. István portréja*. In Petrás Éva (szerk.) *A XX. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*. Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó. Budapest 2021. 86-110.
- Köbel Szilvia: *Semleges állam, keresztény állam – Gondolatok aktuális alkotmányjogi kérdésekről az Alaptörvény 7. és 9. módosítása kapcsán*. In Jog – Állam – Politika, 2022/2.

https://jap.sze.hu/images/lapsz%C3%A1mok/2022/02/JAP_2022_02_kobel_szilvia.pdf (2024. 03. 23.)

- Kukorelli István: *A lelkiismereti és vallásszabadságról*. In. Grad-Gyenge Anikó-Kabai Eszter-Menyhárd Attila (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Faludi Gábor 65. születésnapja tiszteletére*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2018, 221-234.
- Kukorelli István: *Hány éves az Alaptörvény? A régi-új kérdés az Alaptörvényben*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2017, 124-125.
- Kukorelli István- Tóth Károly: *Az Alapjogi Jogalkotás az Alkotmányos Rendszerváltás Éveiben*. Antológia Kiadó, Budapest, 2018, 237.
- Kurt Aland (Herausgegeben von): *Lutherlexikon*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1989.
- Kustár Zoltán: *Ezékiel próféta könyve*. In Pecsuk Ottó (szerk.): *Bibliaismereti kézikönyv*, Budapest, 2004.
- Kuyper, Abraham: *Het Calvinisme, oorsprong en waarborg onzer constitutionele vrijheden*. Een nederlandsche gedachte, Amszterdam, 1874. Magyarul: Kuyper, Abraham: *A kálvinizmus politikai jelentősége, A kálvinizmus, mint az alkotmányos szabadságjogok alapja és biztosítója*. Holland-Magyar Református Bizottság, Budapest, 1923.
- Lane, Anthony N. S.: *John Calvin Student of the Church Fathers*. T&T Clark, Edinburgh, 1999.
- Lane, Tony: *A keresztyén gondolkodás rövid története, Teológusok és eszméik az apostoli atyáktól napjainkig*. Harmat-Kálvin Kiadó, Budapest, 2001.
- Lehóczki Balázs: *A vallási alapon történő hátrányos megkülönböztetés a munka világában való kivételes megengedhetőségének problematikája az Európai Bíróság közelmúltbeli ítélkezési gyakorlatában*. In. ACTA HUMANA 2018/4. 179–185.
- Lenkeyné Semsey Klára: *Péter első levele*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 1998.
- Levinson, Bernard M.: *Legal Revision and Religious Renewal in Ancient Israel*. Cambridge University Press, Cambridge; New York, 2008.
- Lindars, Barnabas (ed.) and University of Manchester: *Law and Religion: Essays on the Place of the Law in Israel and Early Christianity*. James Clarke, Cambridge, 1988.
- Lochmann, Jan Milich: *A szabadság útjelzői*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1993.
- Locke, John: *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*. Gondolat, Budapest, 1986.
- Locke, John: *Essays on the Law of Nature: The Latin Text with a Translation, Introduction and Notes*. (szerk., ford.) Wolfgang von Leyden, Clarendon Press, Oxford, 1970.

- Locke, John: *Második értekezés a polgári kormányzatról*, (ford. Endreffy Zoltán) Polis Kiadó, Kolozsvár, 1999.
- Lohse, Bernhard: *Luthers Theologie in ihrer historischen Entwicklung und in ihren systematischen Zusammenhang*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1995.
- Lustiger, Jean-Marie: *Emberhez méltóan*. Magyar Máltai Szeretetszolgálat, Budapest, 2018.
- Luther Martin: *Commentary on the Epistle to the Galatians*. James Clarke, London, 1953.
- Luther Márton: *A szolgálai akarat*. Berzsényi Dániel Evangélikus Gimnázium, Sopron, 1996, 201-217.
- Luther Márton: *Előszók a Szentírás könyveihez*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1995.
- Luther Márton: *Heidelbergi disputáció*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1999.
- Luther Márton: *Mi az evangélium? A keresztyének és Mózes* (Ford: Csepregi Zoltán) Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1995.
- Luther, Martin: *TableTalk*. Fount Harper Collins Publishers, London, 1995.
- Maurer, W.: *Der Junge Melanchthon*. Wilhelm Verlangsort, Göttingen, 1969.
- Maury, L. Leon: *Le Réveil religieux dans l'Église réformée a Geneve et an France*, 2. kötet. Paris: [s.n.] 1892.
- McBride, S. Dean, Jr.: *„Polity of the Covenant People, The Book of Deuteronomy.”* (Richmond: Interpretation 41, 1987).
- McGrath, Alister E: *Emil Brunner- A Reappraisal*. Wiley Blackwell, Oxford, 2014.
- McGrath, Alister E: *Kálvin*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- McKenny, Gerald P.: *The Analogy of Grace: Karl Barth's Moral Theology*. Oxford University Press, Oxford; New York, 2010.
- McKim, Donald K. (Edited): *The Cambridge Companion to Martin Luther*. Cambridge University Press, 2003.
- McKim, Donald K., (ed.): *How Karl Barth Changed My Mind*. W.B. Eerdmans Pub. Co, Grand Rapids, Mich, 1986.
- Migliore Daniel L.: *Faith Seeking Understanding, An Introduction to Christian Theology*. William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan, 2002.
- Mill, John Stuart: *A szabadságról*. Magyar Helikon, Budapest, 1980.
- Miller, Patrick D.: *„That You May Live”, Dimensions of Law in Deuteronomy*. In Michael Welker and Gregor Etzelmüller (Edited).

- Mink Júlia: „*A vallásszabadság a vélt közérdek oltárán: a Magyar Keresztény Mennonita Egyház kontra Magyarország ügy*”. In *Fundamentum. Az emberi jogok folyóirata*, 2014 (18. évf.) 3. sz., 85–99.
- Mojzes, Paul: *Religious Human Rights in Post- Communist Balkan Countries*. In. . Johan D. van der Vyver and John Witte(Edited): *Religious Human Rights in Global Perspective, Legal perspectives*. Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 1996.
- Molnár Attila Károly: *A szabadságot lelkismeret*. Gondolat kiadó, Budapest, 2014.
- Monostori László: *A katolikus egyház tanítása a lelkiismeretről különös tekintettel Johann Michael Sailer (1751-1832) teológiájára. Dissertatio ad Doctoratum*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 2016.
- Murray, John: *Principles of Conduct: Aspects of Biblical Ethics*. Tyndale Press, London, 1957.
- Müller, David: *Die Gesetze Hammurabis, und ihr Verhältnis zur mosaischen Gesetzgebung*. Verlag der Israel, Vienna. 1903.
- Nagy Antal Mihály: *Örök szövetség. Éjféli Kiáltás Misszió*, Budapest, 2011.
- Nagy Ferenc: *A magyar büntetőjog általános része*. Korona Kiadó, Budapest, 2004.
- Németh Dávid: *Isten munkája és az ember lehetőségei a lelkigondozásban*. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 1993.
- Németh László: *Ezékiel*. Drámák, Budapest, 1960-69.
- Niebuhr, H. Richard: *Krisztus és kultúra*. Harmat Kiadó, Budapest, 2006.
- Nigel Biggar, *The hastening that waits: Karl Barth's ethics*, Oxford studies in theological ethics (Oxford : New York: Clarendon Press ; Oxford University Press, 1993), 51.
- Nielsen, Eduard: *The Ten Commandments in new Perspective*. SCM Press LTD, London, 1968.
- Norton, David Fate Norton és Jacqueline Anne Taylor, szerk., *The Cambridge companion to Hume*, 2nd ed, Cambridge companions to philosophy (Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2009).
- Nygren, Anders *Agape and Eros* (London: S.P.C.K, 1953).
- Olson, Dennis: *Deuteronomy and the Death of Moses: A Theological Reading*. Overtures to Biblical Theology, Minneapolis Fortress, 1994.
- Ormóshegyi Zoltán: *The Readiness of God. Close reading of Karl Barth within Volume II/1 of the Church Dogmatics* In Peleskey Miklós Péter (főszerk.): *Teológus tavasz konferenciakötet, "Újulatok meg lelketekben és elmétekben (EF 4,23), Az egyház megújulása a reformációra emlékezve*.

a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Doktori Iskolájának és Doktorandusz Önkormányzatának közös kiadványa, Debrecen, 2019, 205-214.

Ormóshegyi Zoltán: *Ecclesia semper reformanda alkalmazása az Egyházjogon belül*. In Peleskey Miklós Péter (főszerk.): *Teológus tavasz konferenciakötet, "Újulatok meg lelketekben és elmétekben (EF 4,23), Az egyház megújulása a reformációra emlékezve*. a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Doktori Iskolájának és Doktorandusz Önkormányzatának közös kiadványa, Debrecen, 2019, 239-246.

Ormóshegyi Zoltán: *Egyházi bíraskodás ma, a reformáció szemszögéből*. In *Collegium Doctorum*, (2017 (13. évf.) 2. szám), 171-176.

Ormóshegyi Zoltán: *Evangélium és törvény a Barmeni hitvallásban*. In *Theológia Szemle*, (2017,4. szám), 295-298.

Ormóshegyi Zoltán: *Az egyházak, vallási közösségek oktatási, szociális és kulturális tevékenysége. Vallási közösségek és média. A Tábori Lelkészi Szolgálat. A vallásszabadság gyakorlásának speciális estei. A Református Egyház szervezete. Evangélikus Egyházjog. Unitárius Egyházjog*. In Köbel Szilvia (szerk.), *Az állami és a felekezeti egyházjog alapjai*. Patrocinium Kiadó, Budapest, 2016.

Ormóshegyi Zoltán: *A "triplex usus legis" alkalmazásának lehetősége a parókiális jog szabályozásában*. In *Theológiai Szemle*, (2016 (59. évfolyam), 1. szám), 24-27.

Ormóshegyi Zoltán: *A nomosz pneumatikus megközelítése- a teológia és a jog lehetséges találkozási pontjai az egyházjogi törvényben*. In Pribula László (szerk.): *A jogalkalmazás vitatott területei- Vallásszabadság és egyházjog*. Printart-Press, Debrecen, 2015, 76-84.

Ormóshegyi Zoltán: *Evangélium és/vagy törvény a fogság prófétáinál (Ezékiel, Deutero-Ézsaiás.)*. In Gér András László, Jenei Péter, Zila Gábor (szerk.): *Hiszek, hogy megértsem, Konferenciakötet*. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2015, 62-69.

Ormóshegyi Zoltán: *A törvény pneumatikus megközelítése- a teológia és a jog lehetséges találkozási pontjai az egyházjogi törvényben*. In Koncz István- Szova Ilona (szerk.): *A Tudomány szolgálatában* című IX. Ph.D. konferencia előadásai II. kötet, (Professzorok az Európai Magyarország Egyesület, <http://www.peme.hu/userfiles/A%20tudom%C3%A1ny%20szolg%C3%A1lat%C3%A1ban%20-%20II.%20k%C3%B6tet.pdf> 96-101.

Ormóshegyi Zoltán: *„A megújulás előfeltételei és egyházjogi következményei*. In *Collegium Doctorum*, Magyar Református Teológia, (2014 (10. évf.), A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 107-115.

Ormóshegyi Zoltán: *„Az ENSZ 1948. évi Emberi Jogi Deklarációjának szellemi gyökerei”* In: www.peme.hu, elektronikus könyv, 2013.

- Ormóshegyi Zoltán: *Modernised EU Social Security Coordination- One year later- Looking forward, Conference Report*, Társszerző. Nemzeti Erőforrás Minisztériuma, Budapest, 2011.
www.osservatorioinca.org/section/includes/attach_file/MSSC2011.pdf
- Ormóshegyi Zoltán: *Könnyeink fénné válnak- Juhász Zsófia életrajz*. In Református Tiszántúl, (2005. (13. évf.) 5. szám), 20-21.
- Orosz Gábor Viktor- Pángyánszky Ágnes-Bácskai Károly: *Teológia és Lelekiismeret*. Evangélikus Hittudományi Egyetem, Luther Kiadó, Budapest, 2021.
- Osborne, Grant R.: *The hermeneutical spiral, A Comprehensive Introduction to Biblical Interpretation*. Inter Varsity Press, Downers Grove, Illinois, 1991.
- Órsy László: *Egyházjog és teológia*. Teológiai kiskönyvtár III/4, Róma, 1977, 44.
- Paczolay Péter: *A lelkiismereti és vallásszabadság*. In Acta Humana, 1995 (6. évf.). 18-19. sz., 141-153.
- Paczolay Péter: *A lelkiismereti és vallásszabadság, mint egyéni alapjog*. In Emberi jogok, Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- Pákozdy László Márton: *A természetjog és Isten joga*. In Theológiai Szemle 1969 (Ú.f.) 12. sz., 143-150.
- Pap Ferenc: *Templom, mint teológia, Kulcsok az Ezékeil 40-48 értelmezéséhez*. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2012.
- Peters, Albrecht: *Gesetz und Evangelium*. Gütersloher: Verlagshaus, 1994².
- Peters, Albrecht: *Evangelium und Sakrament nach denn Bekenntnissen der Lutherischen Reformation*. in. Oecumenica, Lieden, 1970. 125-176. GE.
- Petrin László: *Új egyházügyi törvény, régi balliberális főbiák*. In Magyar Nemzet, 2014. május 16,8.
- Pokol Béla: *Közelítések a természetjoghoz*. In Szabó Miklós (szerk.): *Natura Iuris, Természetjogtan, jogpozitivizmus, magyar jogelmélet*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2002, 93-111.
- Pongó Zsuzsanna: *A törvény és evangélium összefüggése Luthernél, Kálvinnál és Karl Barthnál*. Alapvizsga dolgozat, Debrecen, 1991.
- Porter, J. R.: *The legal aspects of the concept of corporate personality in the Old Testament*, VT, 15, 1965.
- Pribula László (szerk.): *A jogalkalmazás vitatott területei-Vallásszabadság és egyházjog*. Printart-Press, Debrecen, 2015.
- Pribula László: *A lelkiismereti szabadság, mint személyiségi jog? - a bírói gyakorlat dilemmája*. In Pribula László(szerk): *A jogalkalmazás vitatott területei-Vallásszabadság és egyházjog*, Printart-Press, Debrecen, 2015, 85-102.

- Pribula László: *A sérelemdíj és a nem vagyoni hátrány kapcsolata az új Polgári Törvénykönyvben- Átalakuló Bírói Gyakorlat?* In Barzó Tímea, Juhász Ágnes, Leszkoven László, Pusztahelyi Réka (szerk.): *Ünnepi Tanulmányok Bíró György professzor 60. születésnapjára*. Novotni Alapítvány, Miskolc, 2015, 420-434.
- Racs Csaba: *Ez 37, 1-14 a rabbinikus szövegekben*. In Szécsi József (szerk): *Keresztyén-Zsidó Teológiai Évkönyv*, Budapest, 2007.
- Rad, Gerhard Von: *Az Ószövetség teológiája*. Osiris, Budapest, 2007.
- Radbruch, Gustav and Winfried Hassemer: *Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht. (1946)* Baden-Baden: Nomos Verl.-Ges., 2002.
- Radbruch, Gustav: *Die Erneuerung des Rechts*. In W. Maihofer (Hg), *Naturrecht oder Rechtspotivismus*, Darmstadt, 1962.
- Rainer Albertz: *Die Exilszeit.6. Jahrhundert*. Byblische Enzyklopadie, Stuttgart, 1943.
- Rayner, John D.: *Jewish Religious Law: A Progressive Perspective*. Berghahn Books, New York, 1998.
- Jenna Reinbold, *Seeing the Myth in Human Rights* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2016).
- Raz, Joseph: *Practical Reason and Norms*. (2. kiadás) Princeton University Press, Princeton, 1990.
- Rixer Ádám: *Vallás és Jog*. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2010, 175-185.
- Rogerson, J. W.: *The Hebrew conception of corporate personality: reexamination*, JTS new series 21, 1970.
- Rosenblatt, Helena: *Rousseau and Geneva: From the First Discourse to the Social Contract, 1749-1762*, Ideas in Context 46. Cambridge University Press, Cambridge; New York, 1997.
- Ruff Tibor: *Az Újszövetség és a Tóra*. József Műhely Kiadó, Budapest. 2009.
- Russel, William R.: *Luther's Theological Testament, The Schmalkald Articles*. Fortress Press, Minneapolis, 1995.
- Sajó András: *A Szólásszabadság Kézikönyve*. MTA Állam és Jogtudományi Intézet, KJK KERSZÖV Jogi és üzleti Kiadó, Budapest, 2005.
- Sajó András: *Jogosultságok*. MTA Állam és Jogtudományi Intézete, Seneca Kiadó, Budapest, 1996.
- Salgó László Péter: *Az egyházi jogállásra vonatkozó alkotmánybírói joggyakorlat*. In *Fontes Iuris*, 2018. (4. évf.) 1. sz, 19-24.

- Sandlin, Andrew and Southern California Center for Christian Studies, eds.: *Backbone of the Bible: Covenant in Contemporary Perspective*. Nacogdoches, TX: Covenant Media Press, 2004.
- Sári János: *Alapjogok, Alkotmánytan II.* Osiris Kiadó, Budapest, 2000.
- Sárközy Tamás: *Személyiségi Jogok védelme*. In: Lamm Vanda (szerk.): *Emberi Jogi Enciklopédia*. HVG- Orac Kiadó, Budapest, 2018, 650.
- Schäfer, R.: *Christologie und Sittlichkeit in Melanchthons frühen Loci*, bes. S. 114f.
- Schanda Balázs: „A gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága” In Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: Bodnár Eszter, Jakab András)* <http://ijoten.hu/szocikk/a-gondolat-a-lelkiismeret-es-a-vallas-szabadsaga> (2018).
- Schanda Balázs: *Állam és az egyház viszonyának lehetséges modelljei*. In *Társadalmi Szemle*, 1995, 5. szám. Adám Antal, *Bölcsélet, vallás, állami egyházjog*, Dialóg Campus, Budapest-Pécs.
- Schanda Balázs: *Egyházi önállóság és vallásszabadság. Válasz Szathmáry Béla, az appellatio ab abusu a magyar jogrendszerben című cikkére*. In *Magyar Jog* 2011 (58. évf.) 3. sz., 148-151.
- Schanda Balázs: *Néhány megjegyzés a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi C. törvényről*. In *Jogtudományi Közlöny LXVI. évfolyam* 2011, október.
- Schanda Balázs: *Szakmai koncepció a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény módosítására*. In *Magyar Jog*, 2000, 1. Szám.
- Schanda Balázs: *Véleményszabadság vs. Vallásszabadság*. In: *Acta Humana* 2015 (3. évf.) 6. sz., 19-24.
- Schanda Balázs: *Keresztény vagy semleges? Az Alaptörvény identitásának kérdése*. In: *Magyar Jog* 2015/3. szám. 129-135.
- Schanda Balázs: *A gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága*. In: Csink Lóránt-Schanda Balázs- Varga Zs. András: *A Magyar Közjog Alapintézményei*. Pázmány Press, Budapest, 2020, 612.
- Schanda Balázs: *Gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadság*. In: Sonnevend Pál és Bodnár Eszter (szerk.): *Az Emberi Jogok Európai Egyezményének Kommentárja*. Hvg-Orac Kiadó, Budapest, 2021, 218-242.
- Schellong, Dieter: *Das Evangelische Gesetz in der Auslegung Calvins*. CHR, Kaiser Verlag, München, 1968.
- Schneider, Theodor (szerk.): *A dogmatika kézikönyve*. Vigillia Kiadó, Budapest, 1996.
- Schweitzer Gábor: *Lelkiismereti és Vallásszabadság*. In: Lamm Vanda (szerk.): *Emberi Jogi Enciklopédia*. HVG- Orac Kiadó, Budapest, 2018, 463-469.

- Sebestyén Jenő: *Református etika*. Iránytű Kiadó, Budapest, 2000.
- Sípos István: *A Pentateuchos Mózesi Szerzősége, Pozitív Kritikai Tanulmány*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935.
- Soggin, Alberto: *Bevezetés az Ószövetségbe*. Kálvin János Kiadó, Budapest, 1999.
- Sólyom László: *Az alkotmánybíraskodás kezdetei Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 416, 755.
- Stackhouse, Max L: *Creeds, Society and Human Rights, A Study in Three Cultures*. Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, 1984.
- Stackhouse, Max L. - Peter J. Paris (edited): *God and Globalization Volume I-III.*: Trinity Press International, Harrisburg, Pennsylvania, 2000.
- Stott, John: *Issues facing Christian today*. Marshall Regen and Scott, Basingstone, 1984.
- Stott, John: *Pál levele a Galatákhöz*. Harmat Kiadó, Budapest, 2002.
- Stott, John: *A Hegyi beszéd*. Harmat Kiadó, Budapest, 1993.
- Strauss, Leo: *Természetjog és történelem*. Pallas Studio 1999. ford: Láncki András, 12.
- Strohm, Christoph: *Calvinismus und Recht*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2008.
- Suarez, Francisco: *De legibus ac Deo legislatore*. (szerk.) Luciano Perena, 8 kötet Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1971-81.
- Szabadsfalvi József: *Kísérlet az „új magyar jogfilozófia” megteremtésére a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2014.
- Szabó Miklós (szerk.): *Natura Iuris, Természetjogtan & jogpozitivizmus & magyar jogelmélet*. Biber Kiadó, Miskolc, 2002.
- Szalayné Sándor Erzsébet: *A Megkülönböztetés tilalma*. In: Sonnensend Pál Bodnár Eszter (szerk.): *Az Emberi Jogok Európai Egyezményének Kommentárja*. Hvg-Orac Kiadó, Budapest, 2021, 336-362.
- Szathmáry Béla: *Az *appellatio ab abusu* a magyar jogrendszerben*. In: Magyar Jog, 2010. (57. évf.) 7. sz., 416-421.
- Szathmáry Béla: *Fejezetek az állami vallás és egyházjogból. Tanulmányi segédlet az V. évfolyamos joghallgatók számára*. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2006.
- Szathmáry Béla: *Magyar egyházjog*. Századvég Kiadó, Budapest, 2004.
- Szathmáry Béla: *A vallásszabadság és az egyházak helyzete a 2011. évi CCVI. tv. után: Az új egyházügyi törvény alkotmányossági kérdése*. Biber Kiadó, Miskolc, 2013.
- Szathmáry Béla: *A zsidó jog alapjai*. Századvég-Lux kiadó, Budapest, 2003.

- Szathmáry Béla: *Keresztyén értékek az emberi jogok világában*. In *Egyházak az államban, Tanulmányok az állami és a felekezeti egyházjogból*, Sárospataki Teológiai Műhely, Sárospatak, 2010, 111-133.
- Szathmáry Béla: *Kálvin a kortársunk?* In Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége*, Magyarországi Református Egyház Kálvin Kiadója, Budapest 2009.
- Szathmáry Béla: „Szeresd...!” – *Az emberi méltóság elve és az ezt megalapozó etikai parancsok az Ószövetségben*. In. Scweitzer József emlékezete, Mazsihisz, Budapest, 2016, 193-207.
- Szathmáry Béla: *Református Egyházjog. A Magyarországi Református Egyház Szervezete és Működése*. Hernád Kiadó, Sárospatak, 2020.
- Szathmáry Sándor (szerk.): *Barth breviárium*. Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest, 1993.
- Szathmáry Sándor: *Török István teológiai jelentősége*. In *Református Egyház*, 1994, 284-285.
- Szemesi Sándor: *Hátrányos Megkülönböztetés Tilalma*. In. Lamm Vanda (szerk.): *Emberi Jogi Enciklopédia*. HVG- Orac Kiadó, Budapest, 2018, 369.
- Szmodis Jenő: *Multidiszciplináris Jogi tanulmányok*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2012.
- Szücs Ferenc: *Teológiai Etika*. Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest, 1993.
- Szücs Ferenc: *A hatalom, -keresztyén szabadság, -vallásszabadság értelmezései bibliai és teológiatörténeti kontextusban*. In *Egyházügyi, vallásszabadsági tudományos konferencia*, Konferenciakötet, Boldog Élet Alapítvány, Budapest, 2011, 131-136.
- Szücs Ferenc: *Kálvin olvasása közben, Válogatott írások*. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 2016.
- Szücs Lászlóné Siska Katalin: *Az emberi jogok az arab világban*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012.
- Szücs Lászlóné Siska Katalin: *Nemzetközi Jog*. Universitas-Győr Nonprofit Kft, Győr, 2023, 208.
- Takács György: *Jogászok – latinul*. HVG- ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft, Budapest, 2000.
- Takács Gyula: *Római Levél, Exegézis-jegyzet*. Paulus Hungarus-Kairosz Kiadó, Budapest, 2002.
- Tatford, F. A: *Ezékiel könyvének magyarázata*. Evangéliumi Kiadó, Budapest, 2004.
- Tattay Szilárd: *Ész, akarat, szabadság, Természetjog és természetes jogok a későskolasztikus gondolkodásban*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015.
- Tattay Szilárd: *Természetjog és természetes jogok viszonya az eszemtörténetben*.

- Tattay Szilárd: *Természetes jogok Aquinói Szent Tamásnál?* In *Állam- és Jogtudomány*, 2017, (58. évf) 2. sz, 70-84.
- Tenney, Merrill Chapin, J. D. Douglas, and F. F. Bruce, eds.: *The New International Bible Dictionary: Based on the NIV*, Zondervan's Understand the Bible Reference Series ZondervanPublishingHouse, Grand Rapids, Mich, 1999.
- Tiefel, Hans Otto: *"The Ethics of Gospel and Law: Aspects of the Barth-Luther Debate"*. Yale University Press, New Haven, 1968.
- Tierney, Brian: *The Idea of Natural Rights: Studies on Natural Rights, Natural Law, and Church Law, 1150-1625*, Emory University Studies in Law and Religion, no. 5. Scholars Press, Atlanta, Ga, 1997.
- Tillich Paul: *Gesammelte Werke*, Bd. I-XIV. Evangelisches Verlagswerk, Stuttgart, 1959-1975.
- Tillich, Paul: *Das Dämonische, Ein Beitrag zur Sinndeutung der Geschichte*. Radelli & Hille, Leipzig. 1927.
- Timothy J. Wengert(Editor): *Harvesting Martin Luther's Reflections on Theology, Ethics, and the Church*. Grand Rapids, Michigan, 2004.
- Tóth Gábor Attila: *A jogok törvénye, Értekezés az alkotmányos szabadságról*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2014.
- Török István: *Barth Károly teológiájának a kezdetei*. Pápa, Főiskolai Könyvnyomda.
- Török István: *Dogmatika*. Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2006.
- Török István: *Etika*. Free University Press, Amsterdam, 1988.
- Török István: *Határkérdések szolgálatunkban (1972-1989)*. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990.
- Török István: *Miért vagyok keresztyén?* Kézirat.
- Török István: *A mai magyarországi református teológia helyzetképe*. In *Theológiai Szemle* 1942. évi XVIII. évfolyam 1. szám 28-37.
- Török István: *Egyház és politika*. In Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismeretei olvasókönyv, válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 1997, 319-333.
- Tuck, Richard Tuck, *Natural Rights Theories: Their Origin and Development* (Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press, 1981).
- Uitz Renáta: *„Hogy ki egyház és ki nem” láttelel a Magyar Állam és az egyházak viszonyáról*. In *Fundamentum*, 2011. III. szám, 24.

- Uitz Renáta: *A lelkiismereti és vallásszabadság az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlatában - a Kokkinnakis-ítélettől az állami semlegesség követelményéig*. In: *Allam és Jogtudomány*, 2017/4., 106-116.
- Uitz Renáta: *Lelkiismereti és vallásszabadság a multikulturális Európában. Hogyan tovább? Hova tovább?* In: *Jogtudományi Közlöny*, 2019/5., 21-228.
- Vámos József: *Ezékiel*. A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1989.
- Van Drunen, David, *Divine Covenants and Moral Order: A Biblical Theology of Natural Law*, Emory University Studies in Law and Religion. William B. Eerdmans Publishing Co, Grand Rapids, Michigan, 2014.
- Varga Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Szent István Társulat, Budapest, 2006.
- Varga Zsigmond: *A Galatákhöz írt levél*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1998.
- Victor János: *Dogmatika*. Budapesti Református Teológiai Akadémia Kurzustára, Budapest, 1953.
- Vincent, Elizabeth Carlson: *“Ethics from above or below?: A Study in the Development of the Ethics of Karl Barth with Special References to His Doctrine of Revelation and His Theological Ordering of Gospel and Law”* 1993.
- Vischer, von Lukas: *Reformirtes Zeugnis heute*, 199f. Vö. das Glaubensbekenntnis der Cumberland-Presbyterianischen Kirche von 1984, ebd. 207k.
- Weiss, Meir: *The Bible from Within, The Method of Total Interpretation*. Hebrew University Press, Jeruzsálem, 1984.
- Wendel, Francois: *Calvin, Ursprung und Entwicklunk seiner Theologie*. Neukirchener Verlag Des Erziehungsvereins, Germany, 1968.
- Welker, Michael and Etzelmüller, Gregor (Edited): *Cocepts of Law in the Sciences, Legal Studies, and Theology Religion in Philosophy and Theology 72*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2013.
- Welker, Michael: *Justice-Mercy-Worship, The „Weighty Matters” of the Biblical Law*. In Michael Welker and Gregor Etzemüller (Ed.): *Concepts of Law in the Sciences, Legal Studies, and Theology*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2013.
- Welker, Michael: *Isten Lelke, A Szentlélek teológiája. (Ford: Békefy Lajos és Békefy-Röhring Klaudia)* Exit Kiadó, Debrecen-Kolozsvár, 2018.
- Welker, Michael: *Teremtés és valóság. (Ford: Orbánné Ágoston Ilona)*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2007.
- Welker, Michael: *A református teológia ma*. In Református Egyház, *Milyen legyen mai református teológiánk?* 1991. októberi szám, (43.évf.), 10. sz. 225-230.

- Wellmann György (szerk.): *A PTK Magyarázata I/VI*. HVG Orac Kiadó, Budapest, 2021, 184.
- Westermann, Claus, Gerhard Gloege: *A Biblia titkai, bevezetés a Bibliába*. Kálvin János Kiadó, Budapest, 1997.
- Witte, John and Frank S. Alexander, eds.: *The Teachings of Modern Orthodox Christianity on Law, Politics, and Human Nature*. Columbia University Press, New York, 2007.
- Witte, John and Frank S. Alexander, eds.: *The Teachings of Modern Roman Catholicism: On Law, Politics, and Human Nature*. Columbia University Press, New York, 2007.
- Witte, John and Justin J. Latterell: "Christianity and Human Rights: Past Contributions and Future Challenges." *The Journal of Law and Religion* 30, no. 3 (October 2015): 370., doi: <http://dx.doi.org/10.1017/jlr.2015.29>.
- Witte, John: *Law and Protestantism: The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*. Cambridge University Press, Cambridge; New York, 2002.
- Witte, John, Frank S. Alexander, and George Hunsinger, eds.: *The Teachings of Modern Protestantism: On Law, Politics, and Human Nature*. Columbia University Press, New York, 2007.
- Witte, John: *God's Joust, God's Justice: Law and Religion in the Western Tradition*, Emory University Studies in Law and Religion. William B. Eerdmans Pub, Grand Rapids, Mich, 2006.
- Witte, John: *Law sin Reformation Theology and Modern Legal and Political Evolution*. In Michael Welker and Gregor Etzelmüller (Edited): *Cocepts of Law in the Sciences, Legal Studies, and Theology Religion in Philosophy and Theology* 72. Mohr Siebeck, Tübingen, 2013.
- Witte, John: *The Reformation of Rights: Law, Religion and Human Rights in Early Modern Calvinism*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Wolff, H. W.: *Antropology of the Old Testament*. SCM, London, 1974.
- Wolterstorff, Nicholas: *Justice in Love*. Paperback edition, Emory University Studies in Law and Religion. William B. Eerdmans, Grand Rapids, Mich, 2015.
- Wolterstorff, Nicholas: *Justice: rights and wrongs* (Princeton: Princeton University Press, 2008).
- Wright, Christopher J. H.: *The Message of Ezekiel*. Inter- Varsity Press, Illinois, 2001.
- Yang, Chan-Ho: *Begründung Der Ethik Bei Barth Und Elert*, Europäische Hochschulschriften. Reihe XXIII, Theologie, Bd. 883. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2009.
- Zahrnt, Heinz: *Az Isten –kérdés, Protestáns teológia a XX. században*. Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest, 1997.

Zlinszky János: *Közéleti és jogászai etika a gyakorlatban*. Szent István Társulat, Budapest 2007.

Zwingli, Ulrich: *Auslegung und Begründung zu Art 16*. in. Zwingli, Schriften II, 98.

Elektronikus források

Barth, Karl, Geoffrey William Bromiley, and Thomas F. Torrance: *Barth's Church Dogmatics: (14 Volumes)*. CD-ROM ed. Logos Bible Software Series 3. Bellingham, WA: Logos Bible Software; Libronix Corp, 2008.

Birkás Antal, *Állam és egyház kapcsolata: Csehország, Franciaország és Szlovákia*, kitekinto.hu, 2011. augusztus 11. <http://kitekinto.hu/europa/2011/08/08/allam-es-egyhaz-kapcsolata-csehország-franciaország-es-szlovákia>
Letöltés: 2014. december 14.

Bryan Cross, St. Augustine Law and Grace,
<http://www.calledtocommunion.com/2010/07/st-augustine-on-law-and-grace/>
Letöltés: 2013.január 20.

Calvin John, *Commentaries*, Ages Software Incorporation, 2002.

Center for Barth Studies, <http://barth.ptsem.edu/> Letöltés: 2016. november 20.

Dér Katalin, *Hiszek, hogy értsek Canterbury Szent Anzelm Monologion és Proslogion című könyvének függeléke*.
<http://www.katolikus-honlap.hu/1001/anzelm.htm>
Letöltve: 2020. április 24.

Dinah Shelton editor of compilation. *The Oxford Handbook of International Human Rights Law*. First edition.. Oxford Handbooks. Oxford, United Kingdom ; New York, NY, Oxford: Oxford University Press, 2013.
<http://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law/9780199640133.001.0001/law-9780199640133>,
Letöltés: 2014. szeptember 18

Fabiny Tibor: *A szó szerinti értelem (sensus literalis) hermeneutikai kérdései*
<https://www.hermeneutika-btk.eu/eloadasok/>
Letöltve: 2020. április
Irenaeus, St, *Adversus Haereses*, II, 24, 1: PG 7, 966.) Cit. [www.vatican.va > audiences > documents > hf_jp-ii_aud_19790530](http://www.vatican.va/audiences/documents/hf_jp-ii_aud_19790530)

Jakab Attila: *A keresztények és a törvény* Lsd: <http://www.c3.hu/~klio/klio162/klio038.pdf>.
Látogatva: 2022. január 29.

Kálvin János, *Kommentár a Zsoltárok könyvéhez*,
<http://www.scribd.com/doc/69770710/Kalvin-Janos-Kommentar-a-Zsoltarok-konyvehez>
Letöltés: 2014. november 12.

Luther Martin: *Luther's works on CD-Rom, 55 Volume American Edition, General editors Jaroslav Pelikan and Helmut T. Lehmann*, Fortress Press, Concordia Publishing House, 2004.

Marinkás György: *Vallási diszkrimináció megnövekedése*

Európában és az arra adott állami válaszok II. In. MISKOLCI JOGI SZEMLE 16. évfolyam (2021) 1. szám 1. kötet, 52-75.

file:///C:/Users/KissA/Downloads/941-Cikk%20sz%C3%B6veg-4442-1-10-20210906%20(5).pdf

Letöltve: 2024. 03.21.

Nótári Tamás, *Summum ius summa iniuria – megjegyzések egy jogértelmezési maxima történeti hátteréhez* <http://jesz.ajk.elte.hu/notari19.html>

Látogatva: 2014. 10. 13.

Pangritz, Andreas: *Zur Kritik der evangelischen Gesetzeskritik*, (Bonn, 2009, Ford: Békefy Lajos) [https://www.reformiert-info.de/Zur Kritik der evangelischen Gesetzeskritik-7656-0-56-7.html](https://www.reformiert-info.de/Zur_Kritik_der_evangelischen_Gesetzeskritik-7656-0-56-7.html)

Letöltve: 2020. április 20.

Protestantse Theologische Universiteit Search Engine, Search Engine, <http://barth.mediafiler.org/barth/cgi-bin/index.cgi?taal=Eng>

Letöltés: 2016. november 20.

Rayner, John D.: *"Human Rights and Jewish Teachings: The Jewish Roots of the Universal Declaration of Human Rights"* / John D. Rayner. Workshop to celebrate the 50th anniversary of the Universal Declaration of Human Rights, West London Synagogue, 13/12/1998. [Handout]"

<https://lbc.koha-ptfs.co.uk/cgi-bin/koha/opac-detail.pl?biblionumber=4177>

Letöltve: 2024.03.21.

Schweitzer Gábor: *Az egyházakra vonatkozó szabályozás alakulása*, MTA Law Working Papers, 2014/44, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2014. ISSN-2064-4515 <http://jog.tk.mta.hu/mtalwp>.

Letöltés: 2014. 07. 02.

SCHWEITZER GÁBOR: Pribula László (szerk.): *A jogalkalmazás vitatott területei – Vallásszabadság és egyházjogin: ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY LVIII. ÉVFOLYAM*, 2017 3. SZÁM, 137. Lsd: <https://jog.tk.mta.hu/uploads/files/2017-03-teljes.pdf>

Letöltés: 2020.03. 18.

Szathmáry Béla: *Az egyházakra vonatkozó szabályozás átalakulása*, MTA Law Working Papers 2014/11, Budapest, <http://jog.tk.mta.hu/mtalwp>.

Letöltés: 2014.07. 02.

Varga Attila: *Az emberi méltóság jogi értelemezésének kérdései.*

https://epa.oszk.hu/00400/00458/00570/pdf/EPA00458_korunk_2011_07_098-109.pdf

Letöltve: 2024. 03. 24.

Zakariás Kinga: *Az emberi méltósághoz való jog.* In.

<https://ijoten.hu/szocikk/az-emberi-meltosaghoz-valo-jog>.

Letöltve: 2024.02.04.

https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/guide_art_9_eng

Felhasznált jogszabályok

Az egyenlő bánásmódról és esélyegyenlőség biztosításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény.

Magyarország Alaptörvénye, megjelent a Magyar Közlöny 2011.évi 43. számában.

A vallási közösségek jogállásával és működésével kapcsolatos törvényeknek az Alaptörvény negyedik módosításával összefüggő módosításáról szóló 2013. évi CXXXIII. törvény.

A Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény.

A lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi CCVI. törvény.

A személyi jövedelemadóról szóló 1995. évi CXVII. törvény 1. melléklet 4.8.

Az egyházak hitéleti és közcélú tevékenységének anyagi feltételeiről szóló 1997. évi CXXIV. törvény.

Az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény.

A lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról (nem hatályos) 1990. évi IV. törvény.

A Magyar Köztársaság ügyészségéről (nem hatályos) 1972. évi V. törvény.

Az ügyészségről szóló 2011. évi CLXIII. törvény.

Alkotmánybírósági határozatok

4/1993. (IV.12.) AB határozat

8/1993. (II. 27.) AB határozat, ABH 1993, 99, 100.

32/2003. (VI. 4.) AB határozat

164/2011. (XII. 20.) AB határozat

1279/B/2011. AB határozat

1279/2011. AB határozat

6/2013. (III. 1.) AB határozat

12/2013. (V.24.) AB határozat

27/2014. (VII.23.) AB határozat

35/2014. (XII.18.) AB határozat

15/2015. (V.29.) AB határozat

23/2015. (VII.7.) AB határozat

3144/2015. (VII.24.) AB határozat

3236/2015.(XII.8.) AB határozat

3257/2015. (XII.22.) AB határozat

17/2017. (VII.18.) AB Határozat

36/2017. (XII.29.) AB Határozat

Strasbourggi Bíróság határozata

Magyar Keresztény Mennonita Egyház és mások v. Magyarország (Application nos. 70945/11, 23611/12, 26998/12, 41150/12, 41155/12, 41463/12, 41553/12, 54977/12 and 56581/12)

Summary

As a Christian theologian and lawyer, I have found myself in several difficult situations regarding confusion between theory and practice. I study the Bible and legal text and realize “the letter kills, but the Spirit gives life” (2Corinthians 3,5b). The situation is compounded when a conflict between the law (secular or theological) and my conscience arises.

To address this conflict, we need the Spirit of power, love and discipline (2Tim 1,7). “He has qualified us as ministers of a new covenant, not of the letter but of the Spirit; for the letter kills, but the Spirit gives life.”(2 Corinthians 3,6)

This dissertation is an attempt to connect theology and jurisprudence by highlighting the Hungarian regulation of freedom of thought, conscience and religion. This connection will be made through a study of concept of gospel and law; terms which play a center role in the theology of Martin Luther, John Calvin, of modern Calvinism and of Karl Barth and his Lutheran criticist Werner Elert.

The Bible serves as the fundamental framework and helps to understand the pneumatical approach during the theological history. Finally, I apply the gospel-law topic in the secular, Hungarian legislation. I suppose that the roots of the forum internum of freedom of thought, conscience, and religion can be found in the law-gospel theological debate, especially in the sixteen century reformation.

Following the introduction, I create a concept definition of gospel, law, and pneumatic approach to nomos. Within my writing I use the faith based⁸⁸³, close reading methodology.⁸⁸⁴

In the first part of my thesis I clarify what gospel and law means throughout the entire Scripture. The study of the gospel and the biblical concept of law is essential, as it is the backbone of the Bible.⁸⁸⁵ I hold that the Bible presents (at root) one Gospel, one Law, one salvation. Properly understood, there is no fundamental Gospel-Law distinction. I do not of course, hold that the Bible message is a flat revelation without any internal theological progress. I am convinced that gospel and law do not contradict each other. God gave the Law and the Gospel. “There is expanding revelation in redemptive history, but there is from Genesis 1:1 to Revelation 22:21 one Gospel, one Law, one hope, one grace, one justice, one love, one mercy, one salvation. This is the covenant message of God to His people in every era of human history. ‘Trust and obey’ - not ‘Gospel and Law’ - is the most accurate shorthand for the Biblical conception of salvation.”⁸⁸⁶

When we study the biblical law we need the pneumatic approach, without Holy Spirit the letter kills us. In the Scripture we can notice the promise (Gospel) always precedes the law. According to God’s promise He will subscribe the law in his people’s heart. That is the line which I follow from the Old Testament through the teaching of Jesus. Finally, I introduce Paul’s Gospel- Law explanation in the letters of Galatians and Romans.

883 Faith baized means for me that I cannot separate my personal faith in Jesus Christ and my academic work. Barth uses the analogia fidei. Barth argues that in the fall the image of God was completely lost, only to be restored by the incarnate Christ. Therefore, the point of contact is not, for Barth, real outside of faith. CD I/1, 238-239.

884 Hunsinger, “How to Read Karl Barth.”

885 Andrew Sandlin and Southern California Center for Christian Studies, eds., *Backbone of the Bible: Covenant in Contemporary Perspective* (Nacogdoches, TX: Covenant Media Press, 2004).

886 Ibid., 84.

In the second part I introduce the improvement of law gospel debate. The relationship between gospel and law. Forde begins this topic with the orthodoxy teaching.⁸⁸⁷ However, I begin with the reformation followed by Karl Barth, Werner Elert and István Török.

In the time of Reformation, we can notice that the manifesto of the sixteen century Protestant Reformation was the freedom of the Christian.⁸⁸⁸

In the writing of Luther we see the roots of the forum internum of freedom of thought, conscience and religion. Christian is free lord over all things and subject to no one, while simultaneously being a servant of all and subject to all.⁸⁸⁹ Christian freedom, then is a matter of the conscience but not of the body.⁸⁹⁰ For Luther, the freedom is exclusively a freedom of conscience and of the soul.⁸⁹¹ The Law primarily signifies the eternal will of God as it confronts sinful man and finds him guilty. Law always accuses us. And the law as the righteousness of the law, where the law becomes identified with man's attempt to meet God's demand. Law always bears a negative connotation and is antithetical to Christ- an opposition which is expressed in the utter dichotomy of law-gospel. Christ and gospel helps us and leads us to the fulfillment of the law which is the love. That is Christ's law. For Luther the order of the law-gospel relation may be put this way: Law of creation (natural law)- revealed law (the Law of Moses)- the gospel- the gracious law (third use) as a norm for believers. The third or positive use of the law plays a minor role in his thinking.

We can see in the theology of Calvin how He connected inner and outer freedom of Christians in the framework of Law and Gospel. In his early writings of the 1530s and 1540s, Calvin focused on spiritual liberty of the believer vis-à-vis God's spiritual law and his political liberty vis-à-vis the magistrate's civil law.⁸⁹²

Calvin sought to formulate a theory of religious liberty that would avoid the extremes of both radical Anabaptist antinomianism and radical Catholic legalism. "As soon as the term "Christian liberty" is mentioned, either passions boil or wild tumults rise... On the pretext of this freedom, some man shake off all obedience toward God and break into unbridled license, while others disdain it, thinking such freedom cancels all moderation, order, and choice of things... These wanton spirits, who otherwise most wickedly corrupt the best things, must be opposed in time."⁸⁹³

Calvin, in his early writings, used the Lutheran Two kingdom's theory in modified format. Calvin's early views on religious liberty were part of his theological framework. Calvin distinguished: 1. The "spiritual liberty" or "liberty of conscience" of the believer in the heavenly kingdom and 2. The "political liberty" or "civil freedom" of the believer in the earthly kingdom. For Calvin, freedom and order, liberty and law always belong together.⁸⁹⁴ Through his grace God liberates the conscience from such curses and condemnations; he bestows "spiritual liberty" on believers, on citizens of the heavenly kingdom. This liberty has two dimensions. First by accepting God's grace in faith, believers are freed from the requirement to earn their salvation by perfect obedience of the law. Second, believers are freed to live by the law, without fear of its condemnation.

Humans have two types of liberty; spiritual and political liberty. The Church must respect the God-given liberty of conscience of Christian believers. The church has no authority to impose law upon conscience in those matters in which they have been freed by Christ. Later

887 Forde, *The Law-Gospel Debate; an Interpretation of Its Historical Development*.

888 Witte and Latterell, "Christianity and Human Rights," 369.

889 WA 7, 21, 1-4 (1520)

890 WA 25, 312, 10-12 (1532-34)

891 WA 20, 579,21-23 (1526)

892 Witte, *The Reformation of Rights*, 41.

893 Institutes(1536), 6.1;6.14.

894 Witte, *The Reformation of Rights*, 44-45.

Calvin began to think more integrated and more institutional terms. Whereas the religious liberty of the individual had been a principal concern of Calvin in the 1530s, religious liberty of the church took priority and precedence thereafter. It must be emphasized that in his later writings Calvin faithfully repeated his early formulations on the religious and political liberties of the individual. He continued to insist on the cardinal distinction between the spiritual kingdom and the political kingdom.⁸⁹⁵ In a recent work Guenther has shown that Calvin uses three out of four different senses of the term equity found in Greek and Roman thought. Haas points out that, for Calvin, equity can mean either natural law, justice as a principle of law, or Law that is mitigated by mercy. His thesis is that Calvin sees equity as fundamental not only in civil law but also in Scripture, with God's love for the elect functioning as the template for human instances of equity.⁸⁹⁶

For Calvin the order of the law-gospel relation may be put this way: Law of creation (natural law)- revealed law (the Law of Moses)- the gospel- the gracious law(third use) as a norm for believers.⁸⁹⁷

Barth's gospel- law thesis entails three affirmations: the inseparability of gospel and law, the priority of gospel to law and the inclusion of the law in the gospel as in the sense its "form." According to Gerald McKenny these things have three fundamental tenets of Barth's theology: "The unity of God and God's word against all notions of a duality in God's nature or self-communication. The priority of grace and mercy to holiness and righteousness in the perfections of the divine nature, which corresponds on the human side to the priority of love of God to fear of God. Finally the conviction that sanctification is implied in election."⁸⁹⁸

I am familiar with the fact that Barth's ideas of gospel and law contain an ethical aspect⁸⁹⁹, and are connected in many ways to his entire work.⁹⁰⁰ His gospel- law thesis developed from his Romans 2 commentary, through his years at Göttingen (1921-1925) and finally to his Gospel and Law lecture in October of 1935.

My Barth section I includes a close reading of his *Evangelium und Gesetz*,⁹⁰¹ which was my primary focus.

Barth starts with the gospel and ends with the gospel by the pneumatic approach. The first and the last word is always God's word. God's word is always grace.

According to Barth, Gospel and Law cannot be separated. Yet he is adamant that Gospel is first and the Law becomes what it is because it is part of the Gospel. Law is found within the freedom and grace of the Gospel, the same Gospel which encloses the Law as the ark of the covenant and tables of Sinai.

Apart from the Gospel, the law is a form. "When the law claims to possess in itself ultimate reality and to be like God, it becomes ungodliness and unrighteousness and attracts to itself the wrath of God."⁹⁰²

895 Institutes(1559), 3.19.15; 4.20.I.

896 Guenther H. Haas, *The Concept of Equity in Calvin's Ethics*, Editions SR 20 (Waterloo, Ont: Published for the Canadian Corporation for Studies in Religion/Corporation canadienne des sciences religieuses by Wilfrid Laurier University Press, 1997).

897 Hesselink, "Law and Gospel or Gospel and Law?" 62.

898 Gerald P. McKenny, *The Analogy of Grace: Karl Barth's Moral Theology* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2010), 168.

899 Tiefel, "The Ethics of Gospel and Law."

900 Vincent, "Ethics from above or Below?"

901 Barth, *Evangelium Und Gesetz*.

902 Karl Barth, *The Epistle to the Romans*, A Galaxy Book, GB261 (London, New York [etc.]: Oxford U.P, 1968), 135–36.

The tension is not between of law and gospel, the tension is between God's faithfulness and human unfaithfulness. "There has been given into our hands, the hands of sinners, the Gospel as well as the Law- or in other words, the content and the form of the gospel."⁹⁰³ Rather than confronting our misplaced confidence with hyper-Augustinian emphasis on what we cannot do because of our bondage to sin, Barth confronts us with what Christ has done in our place and urges us to confidence in its reality and power. Not "you must but cannot", but "you may" is what the command of God principally says.⁹⁰⁴

Barth end his writing with the pneumatical aspect of the topic. "It is our being placed in the position in the rank of those in whose defeat the victory of the Gospel, and so their justification, and so the revelation of the law as "law of the spirit of life" has been realised. Those who have the Holy Spirit always be recognizable by the fact that they recognize themselves as in God's sight the poor. These poor on account of the spirit(Matt. 5,3) are they into whose sinful , unclean hands the Gospel and the law are not put in vain, but unto our salvation, since they are fed and refreshed and kept unto life eternal by the Body of Christ crucified for us and by His Blood shed for us."⁹⁰⁵

For Barth the Holy Spirit functions primarily in the realm of revelation. The Work of the Spirit is two-fold. First the Holy Spirit is the Lord who sets humanity free; and second the Spirit of God appropriates to humanity its adaption as God's children.⁹⁰⁶ As humanity receives the Spirit, humanity becomes the children of God.⁹⁰⁷

For me it means that God gave us his Spirit, and his Spirits enlighten our mind and heart, and with God's help we can make a good ethical decisions.

"Even in this last form, then, the question what shall we do, what is good, leads back to the other question with which all ethics must begin, the question of who we are, whether we are those who have heard the Word, to whom it has been told and wo have let it be told them. If we are, then how can fail to tell ourselves and thus answer the problem of ethics by pointing to the inner testimony of the Holy Spirit."⁹⁰⁸

While Barth was certainly opposed to much natural theology, natural law, and natural rights talk, he was not so adverse to human rights as he is often made out to be. In Safenwill he worked hard to secure the rights of workers and unions. As a Christian socialist, he was a fierce advocate for the rights of the poor, widows and orphans. And as principal author of the courageous 1934 Barmen Declaration against Nazism, Barth gave vivid new expressions to the founding rights of the Calvinists tradition⁹⁰⁹- the right to religious liberty and the right of religious leaders prophetically to condemn tyrants who abridge these first rights to religion.⁹¹⁰

The final part of my thesis is the application; How can applied the pneumatic approach be applied to nomos in a Hungarian secular context? I examine the freedom of thought conscience, and religion, as well as current Hungarian regulation.

John Witte is right when he says: "Many serious Christians today question seriously whether their spiritual predecessors really had much to do with rights, and whether modern human rights faithfully expressed the moral norms and narratives of the Bible and the Christian

903 Barth, *Evangelium Und Gesetz*, 14.

904 McKenny, *The Analogy of Grace*, 200.

905 Barth, *Evangelium Und Gesetz*, 27.

906 Vincent, "Ethics from above or Below?" 212.

907 CD I/1, 456.

908 Vincent, "Ethics from above or Below?," 215. Vincent cited the inner testimony of the Holy Spirit in the writings of Karl Barth. CD. II/2, 587; *The Holy Ghost and the Christian Life*.

909 Witte, Alexander, and Hunsinger, *The Teachings of Modern Protestantism*, 154–183.

910 Witte and Latterell, "Christianity and Human Rights," 359.

tradition.⁹¹¹ These scholars call for better ideas and language to emphasize core virtues like faith, hope, and love and core good like peace, order and community.”⁹¹² In my opinion we cannot properly understand the essence of right to freedom of thought, conscience and religion without the theological framework of law-gospel debate.

The modern legislation can gain a lot from the theological roots of the right to freedom of thought, conscience and religion.

- Both the theology and jurisprudence have to defend the human dignity, the inner and outer freedom of the human being. “Christian theology is theology of liberation, for it understands Christ in the comprehensive sense as liberator. The theology of liberation is the theology of man, for every man is defined by his similitude to God. The theology of liberation is the theology of the future, for the kingdom of the son of Man is the human future to God.”⁹¹³ Daniel Migliore is right when he says: “On the one hand the Christian life includes the social struggle. On the other hand, the struggle for freedom and justice needs the witness of Christian spirituality.”⁹¹⁴
- When studying law and gospel we realize that the Biblical approach to law and gospel is part of our cultural heritage. The Western civilization, and legislation as a whole is based on Jewish-Biblical foundations.⁹¹⁵ Unfortunately Europe denied his Christian roots, which may have led to difficulties.
- Studying biblical law and gospel also enables us to appreciate law from a theological point of view.⁹¹⁶ This is important because law and theology “share common goals and face common common problems... if indeed, one may not view the two as ultimately the same endeavor.”⁹¹⁷ Both are concerned with freedom, justice, human dignity. Law is the “backstage pass” to theology. Pneumatic approach to nomos shows how theological categories can be applied to law and legal phenomena, to the benefit of both. It is high time, therefore, to overcome the “intellectual provincialism” under which both law and theology have struggled.⁹¹⁸
- The pneumatic approach to nomos is all the more important at a time when we are becoming increasingly aware that we cannot shut religion out of the public square. It is well seen in the present Hungarian legislation. The Orbán government relies on the value making activity of the churches in almost every sphere of the society. Now there could be a danger than mainline churches and the state become very close to each other.
- This kind of pneumatic approach is very important in University Law education. Law students have to be aware that the Law contains ethical commands. Law without ethics, and without the pneumatic approach easily can be the instrument of the evil forces.⁹¹⁹ “Biblical law should be at the heart of legal study because legal education must inculcate

911 Wolterstorff, *Justice in Love*.

912 Witte and Latterell, “Christianity and Human Rights,” 356–357.

913 Allen O. Miller and World Alliance of Reformed Churches (Presbyterian and Congregational), eds., *A Christian Declaration on Human Rights: Theological Studies of the World Alliance of Reformed Churches* (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1977), 19.

914 Ibid., 79.

915 Berman, *Law and Revolution*.

916 Witte and Latterell, “Christianity and Human Rights,” Stanley Hauerwas, *How to think theologically about rights*, 402-413.

917 Burnside, *God, Justice, and Society*, XXVIII. Burnside cited Troy Harris-Abbot, *On Law and theology*, AM.J. Juris. 35, 105-27, 127(1990)

918 Ibid. XXXVIII.

919 Gustav Radbruch and Winfried Hassemer, *Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht: (1946)* (Baden-Baden: Nomos Verl.-Ges., 2002).

an understanding of the ideals, social role and importance of lawyers as well as the ethical rules they observe.”⁹²⁰

- The study of biblical law and gospel is thus important because it enables us to see how different aspects of the legal order and regulation of society connect.
- Ultimately the study of biblical law and gospel helps lawyers and theologians to become better experts. In this so complicated world we need the ability to find new creative possibilities for legal and theological problems. The Holy Spirit helps in this regard, because it encourages us to think broadly. It opens the mind to new approaches and helps us to come up with new solutions.⁹²¹ It encourages us to look beyond the text, the traditional context of legal and theological analysis and to consciously reflect on Christ. In Him we can find everything.

Much as Kant pointed us away from our empirical desires and inclinations to the moral law which discloses a kind of freedom of which we would otherwise be ignorant, Barth points us away from the factual reality of our moral lives to a moral reality which, precisely as an eschatological reality in Christ, makes available to us a freedom and power for the good which would otherwise be inaccessible to us.⁹²²

The inseparability of gospel and law, is also a statement regarding faith and obedience⁹²³. This idea corresponds respectively to gospel and law as the response to God’s sovereign will by the human subject.⁹²⁴

I believe that the marriage of these two concepts (gospel and law) provide a satisfactory compromise between theology and jurisprudence in the positive regulation of freedom of thought, conscience, and religion.

920 Burnside, *God, Justice, and Society*, XXXVIII. Burnside cited Andrew Boon, *Good Lawyers, good people?*, Westminster Law 4, 3 (2002).

921 Ibid., XXXIX.

922 McKenny, *The Analogy of Grace*, 200.

923 Sandlin and Southern California Center for Christian Studies, *Backbone of the Bible*.

924 McKenny, *The Analogy of Grace*, 179.

Nyilatkozat 1

OM azonosító: FI 44189

Károli Gáspár Református Egyetem

 Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary
 Állam- és Jogtudományi Kar | Faculty of Law

NYILATKOZAT

(Bele kell fűzni a doktori értekezésbe)

Alulírott DR. ORMÓSHEGYI ZOLTÁN (név), neptun
 kód: CJVFY0 nyilatkozom, hogy ÁLLAM ÉS JOGTUDOMÁNY
 (tudományágban) nincs folyamatban fokozatszerzési eljárásom, illetve fokozatszerzési
 eljárásra való jelentkezésemet két éven belül nem utasították el, továbbá két éven belül nem
 volt sikertelenül zárult doktori védésem.

Nyilatkozom tovább, hogy nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt,
 illetve öt éven belül nem vontak vissza tőlem korábban odaítélt doktori fokozatot.

Dátum: Budapest, 2023.09.19.

aláírás

Nyilatkozat 2

OM azonosító: FI 44189

NYILATKOZAT

(bele kell fűzni a doktori értekezésbe)

Alulírott ezennel kijelentem, hogy a doktori fokozat megszerzése céljából benyújtott értekezésem kizárólag saját, önálló munkám eredménye. A benne található – másoktól származó – nyilvánosságra hozott vagy közzé nem tett gondolatok és adatok eredeti lelıhelyét a hivatkozásokban (lábjegyzetekben), az irodalomjegyzékben, illetve a felhasznált források között hiánytalanul feltüntettem.

Kijelentem továbbá, hogy a benyújtott értekezéssel azonos tartalmú értekezést más egyetemen nem nyújtottam be tudományos fokozat megszerzése céljából.

E kijelentésemet büntetőjogi felelısségem tudatában tettem.

(dátum) Budapest, 2023. 09. 19.

alírás